

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТОМЧУК Олеся Валеріївна

УДК 331.522.4:330.16:330.242.342.24:(005.96+330.16) (043.5)

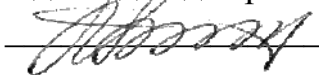
ДИСЕРТАЦІЯ

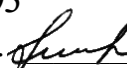
**ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ МІСТА В НОВІЙ ЕКОНОМІЦІ:
УПРАВЛІНСЬКИЙ ТА ПОВЕДІНКОВИЙ ВИМІР**

08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна
економіка і політика

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати
власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших
авторів мають посилання на
відповідне джерело

 О. В. Томчук

*Дисертація є ідентичною іншим
примірникам дисертації
В. о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради
Д 11.051.03
д.е.н., доц. М. В. Савченко*

Науковий консультант:
Шаульська Лариса Володимирівна,
доктор економічних наук, професор

Вінниця – 2021

АНОТАЦІЯ

Томчук О.В. Людський потенціал розвитку міста в новій економіці: управлінський та поведінковий вимір. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

Дисертаційна робота висвітлює питання обґрунтування і розробки теоретичного та методологічного забезпечення, а також науково-методичних основ і практичних рекомендацій щодо управління людським потенціалом розвитку міста в умовах нової економіки з урахуванням поведінкового контексту.

У роботі сформовано новий напрям наукового дослідження, що містить розробку концептуальних положень вивчення людського потенціалу розвитку міст на основі обґрунтування ролі міст в якості ключових полюсів тяжіння та концентрації ресурсів, сприятливого середовища для відтворення та максимально ефективного використання людського потенціалу на локальному рівні. Розроблено методологічний апарат (інструментарій) управління людським потенціалом розвитку міста, спрямований на забезпечення відтворення людського потенціалу нової якості із застосуванням стимулюючих детермінант з метою забезпечення максимально повної та ефективної його реалізації в системі соціально-економічного розвитку міста.

На основі систематизації основних наукових шкіл з економіки міста удосконалено підходи до дослідження концептосфери розвитку міст, які характеризують підходи до розуміння ролі людського потенціалу для досягнення економічного зростання. Здійснено типологізацію ознак міста, що впливають на формування, розвиток та ефективність використання людського потенціалу, проведено ідентифікацію міст з метою типізації в залежності від розміру, значення в системі виробництва і розселення, особливостей

економічного і соціального розвитку, демографічної структури з метою вибору стратегії розвитку та управління людським потенціалом.

Із застосуванням теорії просторового розвитку у концепції відтворення людського потенціалу міст обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження людського потенціалу розвитку міста в контексті поглиблення його провідної ролі у розвитку соціально-економічних систем в новій економіці. Доведено значущість впливу комплексу чинників середовища на розвиток міста та характеристики населення, які визначають необхідний рівень людського потенціалу, його структуру, особливості реалізації. Удосконалено понятійно-категоріальний апарат дослідження людського потенціалу розвитку міст, а саме уточнено визначення базових понять: людський потенціал та людський потенціал розвитку міста.

Обґрунтовано підходи до систематизації детермінант економічної поведінки, які визначають формування продуктивних та непродуктивних поведінкових патернів носіїв людського потенціалу міст в контексті управлінського регулювання, які згруповано за ознакою впливу на зовнішні та внутрішні, що виступило підставою для визначення характеру управлінського регулювання з метою коригування поведінкових траєкторій та відхилень в процесі реалізації стратегій соціально-економічного розвитку на основі визначених критеріїв, показників та інструментів.

Запропоновано концепцію використання людського потенціалу розвитку міста на основі поєднання управлінського та поведінкового виміру, ключові ідеї якої об'єднують наукові результати теоретичного, науково-методичного та прикладного характеру. Визначено зміст управлінського виміру людського потенціалу розвитку міста як системи знань з управління містом, що розкриває сутність відносин між суб'єктами та об'єктами управління, методами і механізмами регулювання міського розвитку на основі нормативного та програмно-цільового підходу з орієнтацією на забезпечення традиційних потреб та очікувань, формування свідомої готовності економічного агента реалізувати власний людський потенціал в екосистемі розвитку міста.

Поведінковий вимір розглядається як процес усвідомлення, спостереження і аналізу ролі та поведінки суб'єктів міського середовища, взаємодії між ними на основі індивідуальних цілей та очікувань, досягнення на цій основі спільних цілей та результативності шляхом комбінації прямих і непрямих чинників впливу на варіативну поведінку.

Систематизовано теоретичні та науково-методичні засади дослідження людського потенціалу розвитку територій, обґрунтовано методологічні положення щодо проведення оцінювання людського потенціалу території на основі використання зведеного показника – інтегрального індексу людського потенціалу територій, застосування якого дозволяє визначення на рівні локальної управлінської системи тих індикаторів моніторингу соціального розвитку території, які потрібно відстежувати для своєчасного запобігання деструктивним змінам людського потенціалу.

Запропоновано та апробовано науково-методичні засади аналізу рівня впливу наявних диспропорцій розвитку людського потенціалу на темпи економічного зростання територій, що базується на параметрально-критеріальній системі оцінювання збалансованості розвитку людського потенціалу територій/міст з позицій зростання сукупного економічного доходу, дозволяє виявити проблемні зони і визначити пряму залежність між загальною бальною оцінкою та рівнем збалансованості розвитку людського потенціалу території, диференціювати території за рівнем ефективності використання людського потенціалу.

Розроблено науково-методичний інструментарій оцінювання динаміки фізичних параметрів людського потенціалу на основі комплексу показників, які характеризують стан та динаміку кількісно-якісних індикаторів людського потенціалу та умов його розвитку, виступають основою розрахунку індексу приросту людського потенціалу за його фізичними параметрами. Проведено апробацію на прикладі чотирьох областей України та встановлено позитивну асиметрію відтворювальних (кількісних) тенденцій та динаміки якісних показників людського потенціалу як підставу для виокремлення типу регіонів,

які мають потенціал компенсації демографічних втрат.

У роботі обґрунтовано теоретичні підходи до визначення соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст/територій в системі сучасних концепцій економічного розвитку і зростання та в системі сучасних концепцій регіонального розвитку, на основі яких конкретизовано теоретико-методологічні засади соціально-економічних детермінант формування і реалізації людського потенціалу розвитку міст/територій, що виступили основою для розробки та апробації науково-методичних засад компаративного аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу. Оцінювання включає обґрунтування відбору чотирьох блоків показників та розробку алгоритму оцінки, дозволяє визначити сфери відставання, які мають бути пріоритетними об'єктами стратегічного розвитку територій.

На основі проведеного дослідження розроблено принциповий механізм імплікації поведінкового підходу в контексті формування людиноцентрованого розвитку міст, ключовими драйверами якого виступатиме політика міського розвитку, формування середовища для закріплення просоціальної поведінки, набуття відповідних особистісних характеристик, що реалізується через систему об'єктивних та суб'єктивних чинників та направлене на формування позитивних поведінкових орієнтирів / усунення непродуктивних поведінкових патернів реалізації людського потенціалу розвитку міста в системі стратегічного планування.

Сформовано ключові положення формулювання стратегії управління людським потенціалом розвитку міста як основи реалізації постіндустріальної парадигми суспільного та економічного розвитку, що направлені на диференціацію економічних процесів з урахуванням людиноцентрованого підходу та дозволяють нівелювати вплив негативної демографічної динаміки, досягти вирівнювання розвитку соціального середовища відтворення людського потенціалу міста.

Обґрунтовано концептуальний підхід до формування стратегії управління

людським потенціалом розвитку міста, який уособлює узгодження нормативного та поведінкового виміру управління людським потенціалом в системі стратегічного розвитку міст: нормативний - як акумулювання ресурсів, їх раціональний розподіл та використання, системна організація й управління процесами створення нових джерел та видів ресурсів, інституційна, правова, економічна, інформаційна, фінансова підтримка, поведінковий – як установлення взаємовідносин, уточнення та аналіз життєвих цілей та стратегій розвитку, політика «м'яких підштовхувань», поведінкових патернів, потреб, формування комфортного середовища, створення аксіологічного ядра, партнерська, соціальна, середовищна, групова, індивідуальна підтримка.

Представлено концептуальну модель впливу якості людського потенціалу на розвиток міст, яка за своїм змістом розкриває проблематику управлінського виміру забезпечення відтворення людського потенціалу міст, набуття ним нової якості на основі більш повного та точного розуміння вихідних та очікуваних параметрів, відображає взаємопов'язану систему компонент, детермінант та цільових показників, досягнення яких забезпечує якісне формування, розвиток та реалізацію людського потенціалу міст, в якій якість людського потенціалу досягається шляхом гармонізації складових його розвитку з метою забезпечення соціально-економічного зростання та модернізації території у довготривалій перспективі. Модель інституційно закріплена у форматі узгодження регіональних стратегій і програм соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: людський чинник, людський розвиток, територія, місто, людський потенціал міст, управлінський вимір розвитку міста, поведінковий вимір розвитку, детермінанти, асиметрії, конструктивна економічна поведінка, м'яке підштовхування, поведінкові патерни, якісний розвиток.

SUMMURY

Tomchuk O.V. Human potential of urban development in the new economy: managerial and behavioral dimension. Qualification research work as a manuscript.

Dissertation on the receipt of the scientific degree of doctor of economic sciences on speciality 08.00.07 – Demography, labor economics, social economics and policy. – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

The dissertation covers issues of substantiation and development of theoretical and methodological support, as well as scientific and methodological bases and practical recommendations for human potential management of urban development in the new economy, considering behavioral context.

A new direction of scientific research is formed in dissertation which contains development of conceptual provisions for studying the human potential of urban development based on substantiation of cities as key poles of attraction and concentration of resources role, favorable environment for reproduction and maximum fulfilment of human potential at the local level. Methodological apparatus (tools) for managing human potential of urban development has been established, aimed at ensuring reproduction of human potential of a new quality with submission of stimulating determinants in order to ensure its fullest and most effective implementation in the social and economic development of the city.

Based on the systematization of main scientific schools on city economics approaches to the conceptual sphere of urban development study have been improved which characterize lines to understand human potential role for achieving economic growth. Typology of city features influencing formation, development and efficiency of human potential fulfilment, identification of cities depending on size, importance in the system of production and settlement, features of economic and social development, demographic structure was accomplished in order to choose strategy of human potential development and management.

With application of spatial development theory in concept of human potential

of cities reproduction the theoretical and methodological principles of exploring human potential of urban development in the context of deepening its leading role in the development of social and economic systems in the new economy are substantiated. Significance of the influence of environmental factors set on city development and characteristics of the population, which determine required level of human potential, its structure, features of implementation is proved. The conceptual and categorical apparatus of human potential of urban development research has been improved, namely the definition of basic concepts has been clarified: human potential and human potential of urban development.

Approaches to systematization of economic behavior determinants are determined which regulate formation of productive and unproductive behavioral patterns of human potential of cities carriers in the context of management regulation, based on external and internal influences. This was served as a basis for determining management regulation nature in order to adjust behavioral trajectories and deviations in the process of social and economic development strategies implementation based on certain criteria, indicators and tools.

Concept of human potential of urban development fulfilment based on combination of managerial and behavioral dimensions is proposed which key ideas combine scientific results of theoretical, scientific, methodical and applied nature. Managerial dimension of human potential of urban development content as a city management knowledge system is determined which reveal essence of relations between subjects and objects of management, methods and mechanisms of urban development regulation based on normative and program-targeted approach, oriented on ensuring traditional requirements and expectations, formation of a conscious readiness of the economic agent to realize own human potential in the ecosystem of urban development. Behavioral dimension is defined as a process of awareness, observation and analysis of role and behavior of urban actors, interaction between them based on individual goals and expectations, achieving common goals and effectiveness by combining direct and indirect factors influencing variable behavior.

Theoretical, scientific and methodical bases of human potential of territories

development research are systematized, methodological provisions on evaluation of human potential of territory based on consolidated indicator “integrated index of human potential of territories” are substantiated which application allows local managerial system to define indicators of social development monitoring that has to be monitored in a timely manner to prevent destructive changes in human potential.

Theoretical, scientific and methodological bases of analysis of existing disproportions of human potential development influence level on rates of territorial economic growth based on parametric and criterion system of human potential of territories/cities development balance evaluation from positions of aggregate economic income growth which allows to identify problem areas and determine direct relationship between overall score and level of territorial human development balance, to differentiate areas by the level of efficiency of human resources are offered and tested.

Scientific and methodological tools for evaluation of dynamics of human potential physical parameters based on a set of indicators that characterize state and changing aspects of human potential quantitative and qualitative indicators and development conditions are established as a basis for calculating growth index of human potential by its physical parameters. Approbation on the example of four regions of Ukraine and a positive asymmetry of reproductive (quantitative) tendencies and dynamics of human potential qualitative indicators was recognized as a basis for distinguishing the type of regions that have the potential to compensate for demographic losses.

The paper substantiates theoretical approaches to determine social and economic determinants of human potential development of cities / territories in the system of modern economic development and growth concepts and in the system of modern regional development concepts based on which theoretical and methodological principles of social and economic determinants of human potential of cities / territories development formation and fulfilment, which served as a basis for the establishing and testing scientific and methodological principles of comparative analysis of human development social and economic determinants. Evaluation

includes justification for the selection of four blocks of indicators and development of an evaluation algorithm, allows to identify areas of lag that should be the priority objects of strategic development of the territories.

Based on research results principle mechanism of behavioral approach implication in the context of human-centered urban development formation which key drivers are urban development policy, formation of environment for prosocial behavior, aimed at the formation of positive behavioral guidelines / elimination of unproductive behavioral patterns of human potential of city development realization in the system of strategic planning.

Key provisions to formulate strategy of human potential of urban development management as the basis for implementing post-industrial paradigm of social and economic development are aimed at differentiating economic processes considering human-centered approach and leveling impact of negative demographic dynamics.

Conceptual approach to form strategy of human potential of urban development management which embodies coordination of normative and behavioral dimension in system of strategic development of cities is substantiated: normative approach as accumulation of resources, its rational distribution and utilization, system organization and management of creation processes of new sources and resources, institutional, legal, economic, informational, financial support, behavioral approach as establishment of relationships, clarification and analysis of life goals and development strategies, policy of "soft push", behavioral patterns, needs, formation of comfortable environment, creating an axiological core, partnership, social, environmental, group, individual support.

A conceptual model of human potential quality impact on urban development is presented which content reveal problems of management dimension of human potential of cities reproduction, new quality acquisition based on a fuller and more accurate understanding of initial and expected parameters, reflects interconnected system of components, determinants and targets which achievement ensure qualitative formation, development and realization of human potential of cities where quality of human potential is achieved by harmonizing development components in

order to ensure social and economic growth and modernization of the territory in the long run. The model is institutionalized in the form of regional strategies and programs of social and economic development coordination.

Key words: human factor, human development, territory, city, human potential of cities, managerial dimension of city development, behavioral dimension of development, determinants, asymmetries, constructive economic behavior, soft push, behavioral patterns, qualitative development.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Колективні монографії

1. Томчук О. В., Шаульська Л. В., Несвіт К. В. Ключові детермінанти та умови збалансованого розвитку людського потенціалу територій в економіці нового типу. *Менеджмент у ХХІ столітті: проблеми і шляхи вирішення в умовах України*: монографія за заг. ред. Ситник Л. С. Вінниця: Центр оперативного друку «Документ Принт», 2020. С. 178–201 (15,3 д. а. / 1,0 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації детермінант формування та розвитку людського потенціалу території, формулюванні та емпіричному аналізі гіпотез залежності темпів економічного зростання територій від розвитку їх людського потенціалу.*

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та / або Європейського Союзу

2. Tomchuk O., Tserklevych V., Hurman O., Petrenko V., Chymosh K. The efficiency of higher education institutions: evaluation and management of managers. *Studies of Applied Economics*. Special Issue: The recent economic trends and their impact on marketing, 2020. Vol. 38–3 (1). DOI: <http://dx.doi.org/10.25115/eea.v38i4.4046> (*Scopus*) (0,65 д. а. / 0,13 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у вдосконаленні інструментарію управлінського впливу в методології підвищення ефективності освітньої діяльності.*

3. Tomchuk O., Shaulska L., Doronina O., Naumova M., Honcharuk N., Bondarevska K. Cross-country clustering of labor and education markets in the system of strategic economic management. *Revista Electronica de Investigacion en Ciencias Economicas Abriendo Camino al Conocimiento* Facultad de Ciencias

Economicsd, UNAN-Managua. Vol. 8. No 16, Julio – Diciembre 2020. pp. 166–193. DOI 10.5377/reice.v8i16.10681 (WoS) (1,04 д. а. / 0,18 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у здійсненні кластерного аналізу країн ЕС та України за індикаторами розвитку ринку праці та сфери освіти.*

4. Tomchuk O., Lepetan I., Zdyrko N., Vasa L. Environmental activities of agricultural enterprises: accounting and analytical support. *Economic Annals-XXI*. 2018. №169 (1-2). С. 77–83 (Scopus) (1,06 д. а. / 0,27 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні значущості просторових чинників у розвитку людського потенціалу територій агропромислового спрямування.*

5. Tomchuk O., Gutsuliak N., Sherb I., Vronska S. Modernization of approaches to human potential management in the digital economy. *Economics and Finance*. 2020. Volume 8, Issue 2. London, United Kingdom. С. 80-91 (0,82 д. а. / 0,2 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні ідеї трансформації управлінських підходів до розвитку людського потенціалу в цифровій економіці на основі поведінкової парадигми.*

**Статті у наукових виданнях, включених до переліку
наукових фахових видань України**

6. Tomchuk O. V., Shaulska L. V. Human Potential in the Context of the COVID-19 Pandemic: Issues of Inequality and Fulfillment Efficiency. *Механізм регулювання економіки*. 2020. №4. С. 6–18 (1,0 д. а. / 0,5 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні значущості проблем асиметричного розвитку людського потенціалу, економічної, соціальної та просторової нерівності, що створює перешкоди для його якісного відтворення, та розробці напрямків їх подолання.*

7. Томчук О., Якимова Н., Кобідзе Н. Освітня траєкторія людини в ХХІ столітті: вплив поведінкових чинників. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2020. №25. С. 147–153 (0,57 д. а. / 0,19 д. а.).

Особистий внесок здобувача полягає у систематизації сучасних трендів розвитку ринку освіти та обґрунтуванні їх впливу на поведінкові траєкторії.

8. Томчук О. В. Соціально-економічні детермінанти розвитку людського потенціалу територій: теоретичний та прикладний аспект. *Економіка і організація управління*. 2020. № 3. С. 265–267 (0,83 д. а.).

9. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Чому люди обирають міста: поведінкові моделі в контексті розвитку людського потенціалу. *Ефективна економіка*. 2020. №12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/20.pdf. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.12.18 (1,02 д. а. / 0,51 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у розробці принципового механізму імплікації поведінкового підходу в контексті формування людиноцентрованого розвитку міст.*

10. Томчук О. В. Концептуальні положення формування стратегії розвитку людського потенціалу міст в новій економіці. *Вісник національного університету водного господарства та природокористування*. 2020. № 4 (92). С. 416–431 (0,98 д. а.).

11. Томчук О. В. Компаративний аналіз динаміки фізичних параметрів людського потенціалу в контексті соціально-економічного розвитку регіону. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2020. № 11. С. 124–133 (0,86 д. а.).

12. Томчук О. В. Діагностика освітньо-професійних компонентів людського потенціалу Вінниччини. *Держава та регіони*. 2020. № 5 (116). С. 103–110 (0,96 д. а.).

13. Томчук О. В. Людський потенціал у системі соціально-економічного розвитку регіону: проблеми і перспективи Вінницької області. *Регіональна економіка*. 2020. № 3(97). С. 71–80. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-3-8> (0,83 д. а.)

14. Томчук О. В. Соціально-економічні та демографічні умови розвитку людського потенціалу в системі менеджменту територій. *Зб.наук.праць Таврійського агротехнологічного університету (економічні науки)*. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2020. № 1(41). С. 186–196 (0,66 д. а.).

15. Томчук О. В., Бойченко В. С. Класифікація міст як інструмент вибору моделі управління людським потенціалом території. *Actual problems of economics*. 2019. №11 (221). С. 96–112 (1,14 д. а. / 0,57 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації епістемології та концептосфери економіки міста, а також розробці моделі взаємозв'язку головних компонентів розвитку міста в контексті розвитку людського потенціалу.*

16. Томчук О. В. Парадигма управління людським потенціалом території в контексті поведінкової економіки. *Бізнес інформ*. 2019. № 12. С. 423–431 (0,71 д. а.).

17. Томчук О. В. Теоретико-методологічні підходи до визначення змісту і структури людського потенціалу території. *Вісник економічної науки України*. 2019. №2. С. 121–136 (2,02 д. а.).

18. Томчук О. В. Особливості оцінювання людського потенціалу територій з агропромисловою спеціалізацією. *Управління економікою: теорія та практика. Восьмі Чумаченківські читання*. Київ: ІЕП НАНУ, 2019. С. 156-170 (0,87 д. а.).

19. Томчук О. В. Development of the human potential of Ukraine in the context of the polish experience. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 4(58). С. 87–94 (0,47 д. а.).

20. Томчук О. В. Поведінковий аспект формування людського потенціалу розвитку території. *Ефективна економіка*. 2019. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8212>. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.5.69 (0,65 д. а.).

21. Томчук О. В. Концепт економічної поведінки в нормативній та поведінковій філософії управління розвитком людського потенціалу. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 31. С. 227–234 (0,83 д. а.).

22. Томчук О. В. Категоріально-понятійний концепт дослідження економіки міст. *Економіка і організація управління*. № 4 (32). 2018. С. 173–179 (0,46 д. а.).

23. Томчук О. В. Детермінанти розбудови інфраструктури міста в контексті усунення асиметрій розвитку людського потенціалу. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. КНУБА, 2017. №35. Ч.2. С.326–335 (0,49 д. а.).

24. Томчук О. В., Полеся В. М. Сучасний стан та шляхи розвитку зовнішньоекономічної діяльності у Вінницькій області. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 6. С. 116–132 (1,14 д. а. / 0,57 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у проведенні динамічного аналізу соціально-економічних індикаторів розвитку Вінницької області як основи для діагностики детермінант кількісного і якісного відтворення її людського потенціалу.*

Публікації за матеріалами конференцій

25. Tomchuk O. Diagnosis the asymmetry of human potential of the territory development: scientific and methodological fundamentals. *Modern problems of economy and business: materials of the X International scientific and practical conference* (Kiev, October 29, 2020). K.: NAU, 2020. С. 140–142 (0,17 д. а.).

26. Томчук О. В. Просторовий розвиток міста в системі забезпечення якісного відтворення людського потенціалу. *Проблеми розвитку соціально-економічних систем в національній та глобальній економіці: праці XX Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених* (23-24 квітня 2020 р., м. Вінниця). Том 1. Ред. кол. Хаджинов І.В. (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 423–425 (0,16 д. а.).

27. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Роль людського потенціалу в економіці міста. *Стратегічні пріоритети трансформації економіки в умовах цифровізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Запоріжжя, 29–30 жовтня 2019 р. / Національний університет «Запорізька політехніка»*. Запоріжжя: ФОП Мокшанов В. В., 2019. С. 271–274. *Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні функціональної ролі людського потенціалу в розвитку міста.* (0,18 д. а.).

28. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Метрополізація та глобальні міста як передумова розвитку людського потенціалу нової якості. *Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та домінанти розвитку*: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. ; 23–24 жовт. 2019 р. К.: КНЕУ, 2019. С. 164–167. *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації чинників та наслідків метрополізації і їх впливу на людський потенціал.* (0,17 д. а.).

29. Томчук О. В. Організаційно-економічний механізм управління економікою міста. *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи*: зб. матеріалів конференції. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. Т.1. С. 158–160 (0,17 д. а.).

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ МІСТА	36
1.1. Теоретико-методологічний аналіз підходів до визначення змісту і структури людського потенціалу розвитку соціально-економічної системи	36
1.2. Сутність та зміст коцептосфери дослідження економіки міста та визначення ролі міста як специфічної території	61
1.3. Фактори та умови розвитку людського потенціалу міста	92
<i>Висновки до першого розділу</i>	107
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ПОВЕДІНКОВИХ ЧИННИКІВ НА ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ МІСТ	111
2.1. Еволюція поведінкової концепції як інструмента управлінського впливу	111
2.2. Аналіз та систематизація детермінант економічної поведінки в контексті формування людського потенціалу розвитку міст	134
2.3. Науково-методичний підхід до застосування поведінкових чинників в управлінні людським потенціалом міста	158
<i>Висновки до другого розділу</i>	184
РОЗДІЛ 3. ДЕТЕРМІНАНТИ І ТЕНДЕНЦІЇ АНАЛІЗУ ТА ОЦІНКИ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЙ	188
3.1. Методологічні засади оцінювання рівня розвитку людського потенціалу	188
3.2. Структурна діагностика загальних асиметрій розвитку людського потенціалу територій	210
3.3. Детермінанти формування, розвитку і використання людського потенціалу територій та міст України	227
3.4. Динамічний аналіз та типологізація територій за рівнем якості	

людського потенціалу	248
<i>Висновки до третього розділу</i>	258
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ (НА ПРИКЛАДІ МІСТ І РАЙОНІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)	261
4.1. Основні параметри стану і динаміки людського потенціалу Вінницької області в кількісному і якісному виразі	261
4.2. Концептуальні засади соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст	292
4.3. Компаративний аналіз соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу окремих областей України	307
4.4. Діагностика територіальної асиметрії умов розвитку людського потенціалу міст Вінницької області	331
<i>Висновки до четвертого розділу</i>	343
РОЗДІЛ 5. СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ МІСТ	
5.1. Ключові засади поведінкового та управлінського виміру в методології стратегічного планування розвитку міст	349
5.2. Концептуальні положення формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міста	349
5.3. Моделювання впливу якості людського потенціалу на розвиток міст	367
5.4. Пріоритети сучасної політики розвитку міст України в контексті ефективності використання людського потенціалу	382
<i>Висновки до п'ятого розділу</i>	400
ВИСНОВКИ	417
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	423
ДОДАТКИ	430
	487

ВСТУП

Актуальність теми. Людський потенціал у постіндустріальному суспільстві розглядається як найвища цінність та важливий стратегічний ресурс, що є підставою для усвідомлення необхідності його ефективного формування, збереження та раціонального використання з метою зростання будь-якої соціально-економічної системи. Міста як драйвери прогресивної суспільної динаміки є середовищем розвитку людського потенціалу та, водночас, потребують людського потенціалу нової якості для виконання ролі суб'єктів, спроможних коректно визначити напрями модернізації, забезпечити відповідні умови та безпосередньо реалізувати трансформацію економічної моделі, поступово формувати партнерський тип відносин між суб'єктами громади та оновлювати міський простір. Зазначений контекст обумовив мету роботи, пов'язану з дослідженням людського потенціалу як суб'єкта процесу розвитку міста та вивченням його ролі як джерела та умови зростання; на цій основі обґрунтовано потребу забезпечення відповідної якості людського потенціалу, зокрема через досягнення відповідних параметрів міського простору.

Якість людського потенціалу в парадигмі нової економіки передбачає розвинені когнітивні характеристики, актуальну освіту, інноваційну активність, відповідальну поведінку, креативність та стійке відчуття власної суб'єктності. Наявність значних відхилень від бажаного стану людського потенціалу підтверджується зростаючою конкуренцією роботодавців за високопрофесійні кадри, критично низькою динамікою та вираженою територіальною нерівномірністю створення креативних наукоємних кластерів економічного зростання, негативними показниками стану здоров'я населення, демографічними втратами, низьким рівнем менеджменту на рівні громад. Міграційні втрати на рівні держави та більшості міст України є додатковим свідомством неефективності стратегій розвитку людського потенціалу, що обумовлює потребу пошуку нової політики та інших заходів, спроможних, з

одного боку, запропонувати продуктивні орієнтири та інструменти впливу на поведінку населення та, з іншого – посилити систему суспільних інститутів, які підтримують середовище формування та використання людського потенціалу України.

Ідея дослідження полягає у використанні інструментів поведінкової економіки в структурі управлінського механізму розвитку міст, спрямованого на збереження конкурентоспроможного населення міст шляхом створення умов для інноваційного зростання та забезпечення такого рівня комфорту і безпеки міського простору, які є достатніми для максимальної особистісної реалізації та досягнення життєвих цілей. З огляду на це, обґрунтування найбільш значущих чинників, які обумовлюють нарощення людського потенціалу територій та міст набуває особливої актуальності, зокрема в контексті імплікації досягнень поведінкової економіки та конкретизації базових показників розвитку людського потенціалу для більш точної ідентифікації відповідних управлінських заходів. Вищезазначене обумовлює актуальність та вагомість питань, досліджених у дисертаційній роботі.

Фундаментальні аспекти дослідження ролі людського потенціалу у розвитку складних соціально-економічних систем різних рівнів, засади вимірювання людського потенціалу та його складових за комплексом кількісно-якісних характеристик закладено в роботах таких дослідників: Г. Беккер (G. Becker), Т. Шульц, (T. Shultz) Е. Лібанова, А. Колот, О. Макарова, О. Новікова, В. Антонюк, О. Грішнова, С. Гринкевич, В. Васильченко, О. Дороніна, Р. Капелюшнікова, А. Карпенко, М. Кримова, М. Кривцова, М. Огієнко, В. Порохня, Л. Радченко, Л. Семів, О. Стефанішин, Н. Ушенко, Л. Шаульська, Н. Якімова, Р. Яковенко та багато інших. Вивченню проблем територіального і просторового розвитку міст присвячено праці М. Хейдріха (M. Heidenreich), Р. Мартіна (R. Martin), Дж. Макдоналда (J. Mc Donald), Й. Тюнєна (J. Thünen), Е. Мілса (E. Mills), Дж. Джекобс (J. Jacobs), Дж. Фрідмана (J. Friedmann), В. Лексіна, О. Шаблій, М. Мельник, В. Жук, М. Кушнір, К. Осипенко; аналізу та систематизації чинників, що визначають розвиток людського потенціалу територій в контексті стратегічного

планування та управління, приділяють увагу К. Рейнор (K. Raynor), А. Вілсон (A. Willson), Б. Хомелянський, К. Мезенцева, Т. Збрицька, К. Бліщук, В. Бойченко, Л. Зайцева, М. Буяк, як і багато інших вчених і дослідників.

Значний внесок у розвиток концептосфери поведінкової економіки та можливостей її застосування в управлінні складними соціально-економічними системами зроблено Д. Канеманом (D. Kahneman), Р. Талером (R. Thaler), Дж. Катоню (G. Katona), Г. Марковіцем (H. Markowitz), Дж. Левенштайном (G. Loewenstein), Д. Аріелі (D. Ariely), П. Рентфрю (P. Rentfrow), А. Кларком (A. Clark), К. Вальде (K. Wälde), Дж. Табеліні (G. Tabellini), Р. Хаггінсом (R. Huggins), К. Безгіним, Б. Юдіним, В. Ушкальовим та іншими.

Цінність і значущість проведених досліджень є підставою для нового напрямку теоретико-методологічних та прикладних досліджень, пов'язаних із забезпеченням ефективності відтворення людського потенціалу міст, обґрунтування напрямів розвитку міст на основі раціонального використання людського потенціалу. Йдеться про поглиблення розуміння концепції людського потенціалу міст як чинника збалансованого соціально-економічного зростання, систематизацію стимулюючих та обмежуючих детермінант його відтворення, необхідність розробки концептуальних засад та механізмів імплікації підходів поведінкової економіки в моделі управління розвитком міст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Подані в дисертаційній роботі наукові результати, теоретичні положення та висновки отримані під час проведення здобувачем досліджень впродовж 2017–2020 років у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса відповідно планів науково-дослідних робіт за темами: «Інтегрований розвиток територій: кадрова, маркетингова та інноваційна складові» (2017–2020 рр., номер держреєстрації 0117U004138), в рамках якої запропоновано концептуальну модель врахування впливу якості людського потенціалу на розвиток територій; «Методологія конвергентного менеджменту інноваційного розвитку регіональних економічних систем» (2017–2021 рр., номер держреєстрації 0117U006342), в рамках якої сформульовано методологію компаративного

аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу регіону, науково-методичні підходи до діагностики територіальної асиметрії умов формування та використання людського потенціалу територій, а також розроблено механізм управління людським потенціалом міста з урахуванням впливу поведінкових чинників.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи виступає обґрунтування та розробка теоретичних, науково-методологічних та практичних засад забезпечення управління людським потенціалом розвитку міст в новій економіці з урахуванням поведінкового контексту.

Відповідно до мети в роботі поставлено і вирішено такі задачі:

здійснити теоретико-методологічний аналіз підходів до визначення змісту і структури людського потенціалу розвитку соціально-економічної системи;

обґрунтувати актуальні засади концептосфери дослідження економіки міста та визначення ролі міста як специфічної території;

систематизувати фактори та умови розвитку людського потенціалу міста;

простежити еволюцію поведінкової концепції як інструмента управлінського впливу;

проаналізувати та систематизувати детермінанти економічної поведінки в контексті формування людського потенціалу розвитку міст;

обґрунтувати науково-методичний підхід до застосування поведінкових чинників в управлінні людським потенціалом міста;

розробити методологічні засади оцінювання рівня розвитку людського потенціалу;

провести структурну діагностику асиметрій розвитку людського потенціалу територій;

обґрунтувати детермінанти формування, розвитку і використання людського потенціалу територій та міст України;

провести аналіз та запропонувати типологізацію територій за рівнем якості людського потенціалу;

проаналізувати основні параметри стану і динаміки людського потенціалу

Вінницької області в кількісному і якісному вимірі;

обґрунтувати концептуальні засади соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст;

провести компаративний аналіз соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу окремих областей України;

здійснити діагностику територіальної асиметрії умов розвитку людського потенціалу міст Вінницької області;

визначити ключові аспекти поведінкового та управлінського виміру в методології стратегічного планування розвитку міст;

запропонувати концептуальні положення формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міста;

розробити методичні засади моделювання впливу якості людського потенціалу на розвиток міст;

обґрунтувати пріоритети сучасної політики розвитку міст України в контексті ефективності використання людського потенціалу.

Об'єктом дослідження є процеси управління людським потенціалом розвитку міст в новій економіці.

Предметом дослідження виступає сукупність теоретико-методологічних, наукових, методичних та практичних засад управління людським потенціалом розвитку міста в контексті поведінкового впливу.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи складають фундаментальні положення економічної теорії, нормативної та поведінкової шкіл управління, економіки міст та просторової економіки, які відображають трансформацію змісту суспільних відносин у постіндустріальному середовищі, зокрема в контексті формування, розвитку та використання людського потенціалу. В процесі дослідження застосовано загальнонаукові і спеціальні методи, а також комплекс методів теоретичного і емпіричного дослідження. Так, для поглиблення змісту понять «людський потенціал» та «управління людським потенціалом розвитку міста» використано *абстрактно-логічний метод*; *системно-функціональний метод* – в процесі систематизації факторів та умов

відтворення людського потенціалу та визначення параметрів категорії «людський потенціал розвитку міста»; *методи історичного та логічного аналізу* – для вивчення еволюції поведінкової концепції в управлінні складними соціально-економічними системами; *метод класифікації та типологізації* – для визначення детермінант економічної поведінки, що визначають формування людського потенціалу розвитку міст в новій економіці; *метод порівняльного аналізу та рядів динаміки* – при проведенні діагностики стану людського потенціалу територій України в кількісному та якісному вимірі, визначенні соціально-економічних детермінант та дослідженні асиметричності умов розвитку людського потенціалу Вінницького і подібних до нього регіонів; *метод дихотомії* – для аналізу диференціації нормативного та поведінкового виміру стратегічного управління людським потенціалом розвитку міст; *інтегральний метод* – для вимірювання індикаторів та ключових детермінант формування людського потенціалу територій; *метод кореляційно-регресійного аналізу* – для встановлення взаємозалежності рівня людського потенціалу територій та темпів зростання ВРП; *метод моделювання* – для розробки теоретико-методологічних засад вимірювання впливу якості людського потенціалу на розвиток міст.

Інформаційною базою дослідження виступають регуляторні акти та офіційні документи міжнародних організацій щодо регулювання розвитку людського потенціалу територій та міст (Організації об'єднаних націй, Світового банку, Міжнародної організації праці), офіційні видання, довідники та тематичні збірники Державної служби статистики України, Євростату, Міністерства розвитку громад та територій, Асоціації міст України, стратегічні плани та нормативно-правові акти, що регулюють розвиток територій та міст, монографії та наукові статті, а також матеріали конференцій, періодичних видань, власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у концептуальному вирішенні проблеми управління людським потенціалом розвитку міст в парадигмі поведінкового підходу, а також системному вдосконаленні

методології діагностики асиметрій формування, збереження та відновлення людського потенціалу. Наукова новизна проведеного дослідження полягає у такому:

вперше:

сформовано новий напрям наукового дослідження, який охоплює розробку *концептуальних положень вивчення людського потенціалу міст*, сутність якого розкривається в обґрунтуванні ролі міст як ключових атракторів та полюсів концентрації ресурсів зростання, середовища формування та максимально повного використання нематеріальних активів розвитку в парадигмі нової економіки, обґрунтуванні взаємозалежності між рівнем якості людського потенціалу та динамікою соціально-економічного розвитку міст; на цій основі розроблено *методологічний апарат (інструментарій) управління людським потенціалом розвитку міста*, спрямований на забезпечення відтворення людського потенціалу нової якості із застосуванням стимулюючих детермінант (економічних, соціальних, знанневих, креативних, просторових, поведінкових) з метою забезпечення максимально повної та ефективної його реалізації в системі соціально-економічного розвитку міста;

запропоновано *принциповий механізм імплікації поведінкового підходу в контексті формування людиноцентрованого розвитку міст*, ключовими драйверами якого виступатиме політика міського розвитку (здійснення інформаційної та консультаційної підтримки, усунення бар'єрів, система грантів, заохочень, спрямування на основі політики «м'яких підштовхувань» та обмежень), формування середовища для закріплення просоціальної поведінки (розвиток людського та соціального потенціалу міста, інституційне забезпечення, система відповідального лідерства та партнерських відносин), набуття відповідних особистісних характеристик (специфіка когнітивного, креативного, критичного потенціалу в контексті прийняття рішень, орієнтація на групову взаємодію або індивідуальні траєкторії, попередній позитивний досвід, світогляд, цінності, особливості мислення), що реалізується через систему об'єктивних та суб'єктивних чинників та направлене на формування

позитивних поведінкових орієнтирів / усунення непродуктивних поведінкових патернів реалізації людського потенціалу розвитку міста в системі стратегічного планування;

представлено концептуальну *модель впливу якості людського потенціалу на розвиток міст*, яка за своїм змістом розкриває проблематику управлінського виміру забезпечення відтворення людського потенціалу міст, набуття ним нової якості на основі більш повного та точного розуміння вихідних та очікуваних параметрів, відображає взаємопов'язану систему компонент (економічна, соціальна, знаннява, креативна, просторова), детермінант та цільових показників, досягнення яких забезпечує якісне формування, розвиток та використання (реалізацію) людського потенціалу міст, в якій якість людського потенціалу досягається шляхом гармонізації складових його розвитку з метою забезпечення соціально-економічного зростання та модернізації території у довготривалій перспективі; модель інституційно закріплена у форматі узгодження регіональних стратегій і програм соціально-економічного розвитку;

обґрунтовано *концепцію використання людського потенціалу розвитку міста на основі поєднання управлінського та поведінкового виміру*, ключові ідеї якої об'єднують наукові результати теоретичного, науково-методичного та прикладного характеру: визначено зміст *управлінського виміру людського потенціалу розвитку міста* як системи знань з управлінням містом, що розкриває сутність відносин між суб'єктами та об'єктами управління, методами і механізмами регулювання міського розвитку на основі нормативного та програмно-цільового підходу з орієнтацією на забезпечення традиційних потреб та очікувань, формування свідомої готовності економічного агента реалізувати власний людський потенціал в екосистемі розвитку міста; *поведінковий вимір* – процес усвідомлення, спостереження і аналізу ролі та поведінки суб'єктів міського середовища, взаємодії між ними на основі індивідуальних цілей та очікувань, досягнення на цій основі спільних цілей та результативності шляхом комбінації прямих (встановлення нормативних управлінських політик і рішень) і непрямих (формування

конструктивних поведінкових патернів, коригування життєвих стратегій, спрямування бажаного вибору індивідуальної траєкторії) чинників впливу на варіативну поведінку; здійснено порівняння змістових механізмів управлінського та поведінкового впливу на людський потенціал розвитку міста, результати якого втілено на етапі розробки стратегії розвитку міста; здійснено моделювання поведінки носіїв людського потенціалу з метою набуття ними нових якісних параметрів із застосуванням окреслених методів впливу;

удосконалено:

ключові положення формулювання стратегії управління людським потенціалом розвитку міста як основи реалізації постіндустріальної парадигми суспільного та економічного розвитку, що направлені на диференціацію економічних процесів з урахуванням людиноцентрованого підходу та дозволяють нівелювати вплив негативної демографічної динаміки, досягти вирівнювання розвитку соціального середовища відтворення людського потенціалу міста; доведено пріоритетний характер таких стратегічних напрямів: узгодження цілей людського і міського розвитку; детальна конкретизація цільових об'єктів та агентів реалізації стратегічних проєктів та програм; збалансоване нарощення економічної активності; розбудова комфортного і безпечного середовища формування, збереження та відтворення людського потенціалу; врахування поведінкових патернів та очікувань носіїв людського потенціалу;

науково-методичні засади компаративного аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу, який включає: обґрунтування відбору чотирьох блоків показників (економічного, просторового блоків, добробуту та розвитку знаннєвої і креативної економіки) та розробку алгоритму оцінки, який складається із: 1) визначення часткових індексів по кожному показнику шляхом їх співставлення із середнім значенням по Україні як бази нормування; 2) визначення підсумкових індексів за кожним показником як суми часткових індексів за всі роки дослідження; 3) визначення за кожним блоком

показників сумарних індексів регіонів як підсумок індексів і показників по кожному блоку; 4) розрахунку загального індексу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу регіону, який визначається як сума усіх індексів за всіма блоками показників та дозволяє визначити сфери відставання, які мають бути пріоритетними об'єктами стратегічного розвитку територій;

науково-методичні засади *аналізу рівня впливу наявних диспропорцій розвитку людського потенціалу на темпи економічного зростання територій*, що базується на параметрально-критеріальній системі оцінювання збалансованості розвитку людського потенціалу територій/міст з позицій зростання сукупного економічного доходу (ВРП, середній рівень заробітної плати, рівень зайнятості, обсяг інвестицій), використання результатів аналізу дозволяє виявити проблемні зони та визначити пряму залежність між загальною бальною оцінкою та рівнем збалансованості розвитку людського потенціалу території; результати аналізу є підставою для диференціації територій за рівнем ефективності використання людського потенціалу;

понятійно-категоріальний апарат дослідження людського потенціалу розвитку міст, а саме надано авторське визначення базових понять: *людський потенціал* – сукупність інтелектуальних, інноваційних, духовних, соціокультурних, біологічних ресурсів, властивостей, якостей, здібностей окремої особистості, групи або суспільства в цілому, що формуються під дією внутрішніх і зовнішніх факторів, визначають здатність носія даного потенціалу виступати в ролі суб'єкта змін, створювати, перетворювати і впроваджувати нове знання у всіх сферах життєдіяльності суспільства; *людський потенціал розвитку міста* – вроджені, набуті, сформовані здібності, властивості та якості, що визначають здатність їх носія виступати ключовим драйвером забезпечення економічної та соціальної модернізації міста й діяти на основі професійної компетентності та усвідомлення власної суб'єктності; *управління людським потенціалом розвитку міста* – процес здійснення цілеспрямованого та опосередкованого впливу на характеристики людського потенціалу з метою

набуття ним професійних та особистісних якостей, спроможних забезпечити прогресивну динаміку міста (посилення економічного потенціалу, підтримка безпечності, комфорту, естетики міського простору, формування партнерського середовища суспільних відносин);

теоретико-методологічні основи дослідження людського потенціалу розвитку міста в контексті поглиблення його провідної ролі у розвитку соціально-економічних систем в новій економіці; доведено значущість впливу комплексу чинників середовища на розвиток міста та характеристики населення, які визначають необхідний рівень людського потенціалу, його структуру, особливості реалізації; структуру систематизовано з позицій просторового підходу (суб'єкти взаємодії-стейкхолдери та матеріальні інфраструктурні об'єкти в системі місцевих, мережевих та глобальних соціально-економічних й інституційних зв'язків); виділено базові компоненти розвитку людського потенціалу міста, які забезпечують його якісне відтворення (економічна, соціальна, науково-технічна);

підходи до систематизації детермінант економічної поведінки, які визначають формування продуктивних та непродуктивних поведінкових патернів носіїв людського потенціалу міст в контексті управлінського регулювання: зовнішні (загальні, технологічні, базові, середовищні, соціальні, інституційні) та внутрішні (мотиваційно-цільові, ціннісно-знаннєві, індивідуально-особистісні) детермінанти; систематизація є підставою для визначення характеру управлінського регулювання з метою коригування поведінкових траєкторій та відхилень в процесі реалізації стратегій соціально-економічного розвитку на основі визначених критеріїв, показників та інструментів (когнітивно-поведінкове коригування, архітектура вибору);

концептуальний підхід до формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міста, який уособлює узгодження нормативного та поведінкового виміру управління людським потенціалом в системі стратегічного розвитку міст: нормативний – акумулювання ресурсів, їх раціональний розподіл та використання, системна організація й управління

процесами створення нових джерел та видів ресурсів, інституційна, правова, економічна, інформаційна, фінансова підтримка, поведінковий – установа взаємовідносин, уточнення та аналіз життєвих цілей та стратегій розвитку, політика «м'яких підштовхуваль», поведінкових патернів, потреб, формування комфортного середовища, створення аксіологічного ядра, партнерська, соціальна, середовищна, групова, індивідуальна підтримка;

теоретичні підходи до *визначення соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст/територій* в системі сучасних концепцій економічного розвитку і зростання (теорії ендогенного зростання, концепції структурної трансформації економіки, концепції економіки, що базується на знаннях, теорія економіки навчання, креативної економіки, концепції цифрової економіки, індустрії 4.0) та в системі сучасних концепцій регіонального розвитку (теорії саморозвитку регіону, центр-периферійного територіального розвитку, теорії «полюсів зростання», міських агломерацій, концепції сталого розвитку регіону); розроблено блок-схему теоретико-методологічних засад соціально-економічних детермінант формування і реалізації людського потенціалу розвитку міст/територій, до яких віднесено: рівень економічного розвитку; розвиток промислового комплексу; розвиток високотехнологічних і креативних секторів економіки; розвиток вищої освіти і науки; діловий клімат, можливості для здійснення підприємництва; доходи і видатки місцевих бюджетів; рівень урбанізації території; наявність центрів розвитку і полюсів зростання; розвиток соціальної, побутової, комунальної, транспортної, інформаційної інфраструктури; підтримка екологічної рівноваги та безпеки; регіональні і локальні стратегії і програми соціально-економічного розвитку; залученість громадянського суспільства до вирішення проблем розвитку;

розроблено та апробовано науково-методичний *інструментарій оцінювання динаміки фізичних параметрів людського потенціалу* на основі комплексу показників, які характеризують стан та динаміку кількісно-якісних індикаторів людського потенціалу та умов його розвитку (фізичний обсяг, сприятливі та несприятливі умови), виступають основою розрахунку індексу

приросту людського потенціалу за його фізичними параметрами; проведено апробацію на прикладі чотирьох областей України та встановлено позитивну асиметрію відтворювальних (кількісних) тенденцій та динаміки якісних показників людського потенціалу, що є підставою для виокремлення типу регіонів, які мають потенціал компенсації демографічних втрат;

дістали подальшого розвитку:

методологічні положення щодо проведення *оцінювання людського потенціалу території* на основі використання зведеного показника – інтегрального індексу людського потенціалу територій, який складається з трьох субіндексів (субіндекси формування, розвитку та використання людського потенціалу), застосування якого дозволяє визначення на рівні локальної управлінської системи тих індикаторів моніторингу соціального розвитку території, які потрібно відстежувати для своєчасного запобігання деструктивним змінам людського потенціалу (зона якісного розвитку, гальмування, деградації, біфуркації);

підходи до дослідження *концептосфери розвитку міст*, яка містить систематизацію основних наукових шкіл з економіки міст, які характеризують підходи до розуміння ролі людського потенціалу в системі соціально-економічного розвитку міст; типологізацію ознак міста, що впливають на формування, розвиток та ефективність використання людського потенціалу (межі, населення, субстрат життєдіяльності людини, економічні інтереси, ресурси, надра); проведено ідентифікацію міст з метою типізації в залежності від розміру, значення в системі виробництва і розселення, особливостей економічного і соціального розвитку, демографічної структури з метою вибору стратегії розвитку та управління людським потенціалом.

Практичне значення одержаних результатів. Обґрунтовані в дисертації наукові результати та висновки щодо вивчення людського потенціалу розвитку територій та міст з точки зору поведінкового та управлінського змісту збагачують економічну науку у сфері державної, регіональної та локальної соціально-економічної політики, стратегічного планування та управління на

zasadaх людиноцентрованого підходу. Наведені теоретико-методологічні засади, висновки та рекомендації можуть виступати основною для розробки заходів зі стратегічного управління людським потенціалом розвитку міст, удосконалення локальної політики його відтворення та ефективного використання.

Основні результати дослідження знайшли своє впровадження на державному, регіональному та локальному рівні, а саме:

на національному рівні: у діяльності товариства Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH Україна (довідка № 220112021 від 22.01.2021 р.) – рекомендації щодо формування стратегічних засад збереження та розвитку людського потенціалу міст, які втілюють інноваційний підхід поєднання класичних управлінських інструментів із поведінковим підходом до побудови локального менеджменту, систематизації новітніх концептуальних підходів розвитку міст; у діяльності Асоціації міст України (довідка № 3-47/2 від 14.06.2020 року) – пропозиції щодо застосування моделі впливу якості людського потенціалу на розвиток міст в короткостроковій та віддаленій перспективі, що дозволяє більш повне і точне розуміння вихідних та очікуваних параметрів;

на регіональному рівні: у діяльності Вінницького обласного центру зайнятості (довідка № 04-06/5021-20 від 28.12.2020 р.) – пропозиції щодо визначення детермінант формування, розвитку і використання людського потенціалу територій, проведення комплексної діагностики територіальних розривів використання людського потенціалу Вінницької області; Інституту адміністрування та післядипломної освіти, НДЦ «ДЕМОС» (акт про впровадження від 20.01.2021 р.) – пропозиції щодо змісту та підходів до систематизації детермінант економічної поведінки, які визначають формування продуктивних поведінкових патернів носіїв людського потенціалу;

на локальному рівні: у діяльності Департаменту економіки і інвестицій Вінницької міської ради (довідка № 11-00-004-38883/4 від 27.07.2020 р.) – пропозиції щодо визначення пріоритетів сучасної політики модернізації

міського простору та соціально-економічного розвитку громади, направлених на ефективне формування та використання людського потенціалу міст України, застосування науково-методичного підходу до оцінки якості людського потенціалу, що сприятиме зміцненню економічного потенціалу громади на основі більш повного використання її продуктивних складових; Виконавчого комітету Маріупольської міської ради (довідка № 12.8-43391-05 від 05.08.2020 р.) – пропозиції щодо використання механізму імплікації поведінкового підходу в системі людиноцентрованого розвитку міста, проведення компаративного аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст.

Наукові результати та розробки, викладені у дисертаційній роботі, також використовуються у навчальному процесі Донецького національного університету імені Василя Стуса при викладанні навчальних дисциплін «Управління якістю та конкурентоспроможністю», «Розвиток персоналу», «Економіка праці та управління персоналом», «Соціальна політика» (довідка № 121/01.1.3-43 від 29.12.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, викладені у дисертації, отримані автором самостійно, знайшли відображення у опублікованих автором працях. Щодо наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використано лише отримані автором самостійно ідеї та висновки.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні результати дослідження, висновки і пропозиції роботи доповідались та обговорювались на 6 наукових і науково-практичних конференціях:

– *міжнародні науково-практичні конференції*: «Стратегічні пріоритети трансформації економіки в умовах цифровізації» (м. Запоріжжя, 2019 р.); «Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та домінанти розвитку» (м. Київ, 2019 р.); «Modern problems of economy and business» (м. Київ, 2020 р.); «Підприємництво в аграрній сфері: глобальні виклики та ефективний менеджмент» (м. Запоріжжя,

2021 р.).

– *всеукраїнські наукові та науково-практичні конференції*: «Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи» (м. Вінниця, 2019 р.); «Проблеми розвитку соціально-економічних систем в національній та глобальній економіці» (м. Вінниця, 2020 р.).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 29 наукових праць загальним обсягом 36,21 д.а., з яких особисто автору належить 16,53 д.а., зокрема: підрозділ у 1 колективній монографії, 19 статей у наукових фахових виданнях (з них 5 – у співавторстві), 4 статті у співавторстві, які включені до міжнародних наукометричних баз Scopus та Web of Science, 5 публікацій за матеріалами науково-практичних конференцій (із них 2 – у співавторстві).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 518 сторінок. Текст дисертації містить 87 таблиць, з них 10 таблиць займають 10 повних сторінок, 87 рисунків, з них 3 рисунка займають 3 повні сторінки, 4 додатки на 32 сторінках, список використаних джерел із 646 найменувань на 57 сторінках. Обсяг основного тексту дисертації становить 416 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ МІСТА

1.1. Теоретико-методологічний аналіз підходів до визначення змісту і структури людського потенціалу розвитку соціально-економічної системи

У сучасних наукових дослідженнях трактування економічної категорії «людський потенціал» характеризується багатоаспектністю. В першу чергу це визначається поєднанням ознак «людської» та «потенційної» складових наукової категорії. Людська складова проявляється у визначенні людей як головного багатства будь-якого суспільства, з одного боку, та міри їх розвитку і задоволення потреб у якості основного критерія економічного і соціального прогресу, з іншого. Одночасно з тим, процеси, які відбуваються сьогодні у площині оновлення організаційно-технологічного базису суспільства, викликають глибокі трансформації всіх його сторін і вимагають зміни розуміння місця людини в суспільно-відтворювальному процесі.

Зазначені характеристики людського чинника знаходять своє відображення у трансформаційних процесах, які охоплюють економічні системи різних рівнів, та істотно змінюють загальне сприйняття суспільство, його цінності, базових принципів економічної та соціально-політичної діяльності, форм і методів управління. Незмінним залишається одне – розуміння, що продуктивною силою будь-якого суспільства були і залишаються людські ресурси, які в постіндустріальній економіці виступають стратегічним чинником успішності функціонування системи.

Аналіз наукових здобутків різних науковців підтверджує, що зміна уявлень про роль людини в діяльності будь-якої соціально-економічної системи при переході від технологічного до особистісно-орієнтованого типу управління досить ґрунтовно розкривається в наукових публікаціях багатьох фахівців [1, с. 8; 2, с. 9]. Так, у своїх працях Г. Дмитренко підкреслює необхідність охоплення цим типом управління, що отримує назву антропосоціального, трьох базисних об'єктів (нематеріальне виробництво, матеріальне виробництво та

адміністративна державна система), в центрі яких знаходиться людина як основна продуктивна сила суспільства (рис. 1.1).

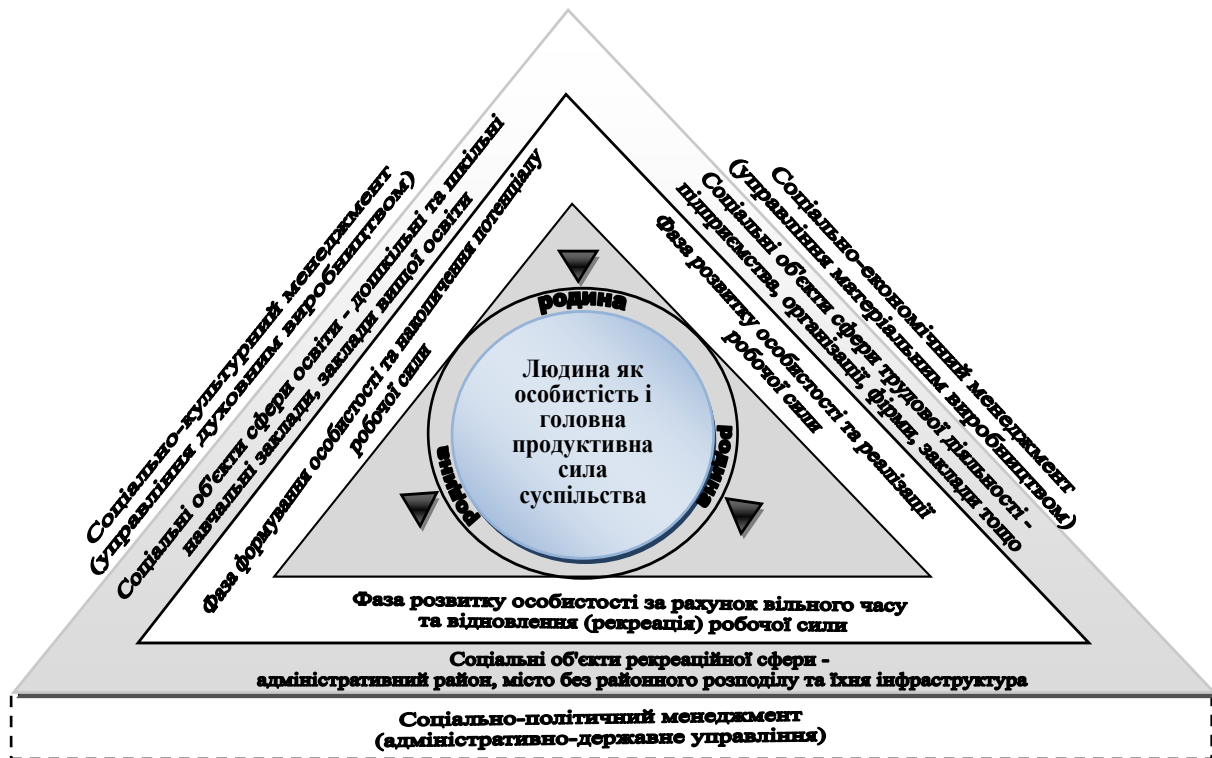

Рисунок 1.1 - Функціонально-структурна схема базисних об'єктів антропосоціального управління

Джерело: [2, с. 45]

Особистісним чинником виробництва виступає людина, що при цьому володіє широким спектром як вроджених, так і надбаних у процесі розвитку (фізичних, психологічних, соціальних, культурних тощо) особливостей, має складну будову і відрізняється структурною єдністю всіх елементів (рис. 1.2).

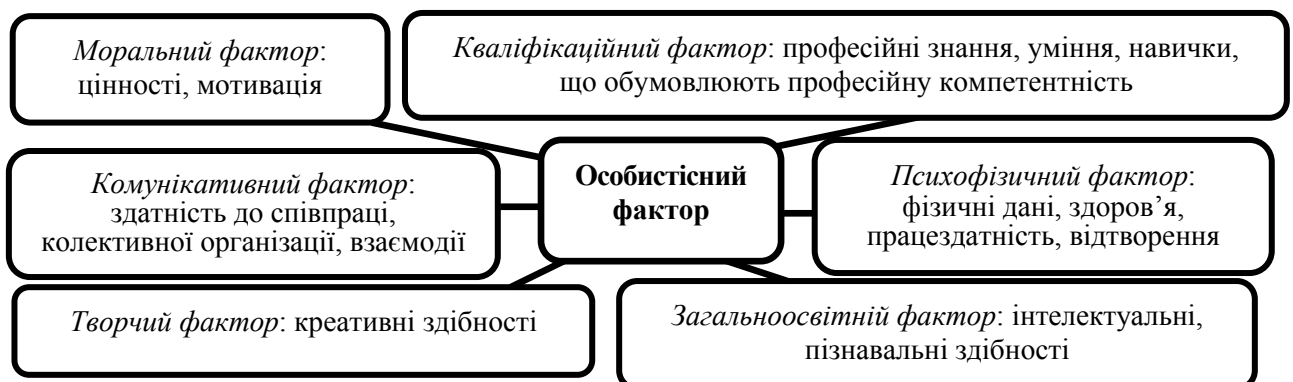

Рисунок 1.2 - Структура особистісного чинника виробництва

Джерело: [3, с. 10]

Подальший розвиток соціально-економічних відносин та суспільства дозволяє залучати людський чинник до створення доданої вартості і при цьому реалізовувати нові якості людини, що знаходить відповідне підтвердження в економічній науці. Одночасно з тим, підходи до розуміння сутності особистісного чинника дещо різняться. Так, в економічній літературі поряд із поняттям «людський потенціал» використовують такі терміни, як: «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал», «людський фактор», «людський капітал». Усі зазначені терміни виникли внаслідок еволюції розуміння людини як суб'єкта економічної діяльності та зміни її місця й ролі в цій діяльності та можуть бути хронологічно впорядковані (рис. 1.3).

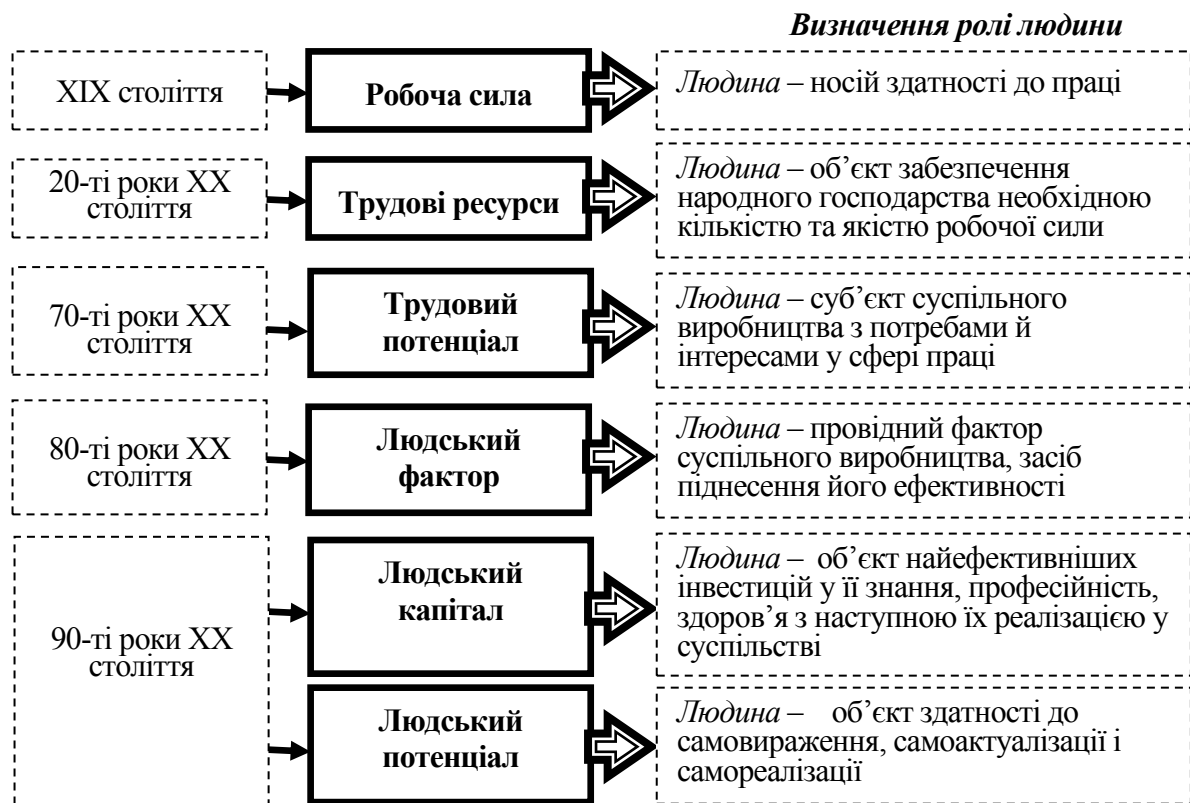

Рисунок 1.3 - Хронологія виникнення понять щодо ролі людини як суб'єкта економічної діяльності

Джерело: сформовано автором на основі [3]

Розкриваючи зміст того або іншого терміну, фахівці акцентують увагу на найбільш важливих, істотних сторонах питання, виділяючи при цьому важливість кадрової складової.

Здібність людини до праці знаходить відображення в понятті «робоча сила», яке визначається як сукупність фізичних і духовних здібностей, якими володіє організм, жива особистість людини, та які використовуються нею кожного разу під час виробництва будь-якої споживчої вартості [4, с. 173].

Н. Долгушкін пропонує під «робочою силою» розуміти сукупність фізичних і духовних здібностей людини, що використовується нею в процесі виробництва матеріальних благ, тобто її здатність до праці як головний елемент виробництва. При цьому особливістю робочої сили є те, що вона здатна створювати і створює значно більшу вартість, ніж витрати на її відтворення у формі оплати праці з урахуванням її кількості та якості [8].

Подальший аналіз дефініції «робоча сила» доводить відсутність єдиного бачення щодо її визначення (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 - Аналіз наукових підходів до визначення поняття «робоча сила»

Автори	Визначення
1	2
К. Маркс, Ф. Енгельс (1960)	Робоча сила – сукупність фізичних і духовних здібностей, якими володіє організм, жива особистість людини, і які використовуються нею щоразу, коли вона виробляє певні споживчі вартості [6, с. 178]
О. Ожерельєв (1990)	Робоча сила – здатність людини до праці, сукупність її фізичних і духовних здатностей, що використовуються нею в процесі виробництва життєвих благ [7, с. 423]
Б. Генкін (1998)	Робоча сила – інтегральна характеристика потенціалу працівників, що виражає здатність людини до праці, сукупність її фізичних і інтелектуальних даних, що можуть бути використані в організації [8]
Б. Райзберг, Л. Лозовський (1999)	Робоча сила – 1) у марксистській економічній теорії термін, що означає здатність людини до праці; 2) у сучасній економічній науці синонім «економічно активного, працездатного населення» [9, с. 274]
Н. Долгушкін, В. Новіков (2001)	Робоча сила – здатність до праці, сукупність фізичних та духовних здібностей, якими володіє організм людини та які нею використовуються для виробництва споживчих вартостей [10, с. 11]
С. Мочерний (2005)	Робоча сила – основний елемент продуктивних сил у будь-якому суспільстві, що стає товаром лише в капіталістичних умовах з огляду на позбавлення робітника власності на засоби виробництва і засоби існування, при цьому особисту свободу, право власності на свою робочу силу і можливість розпоряджатись нею [11]
К. Кривенко (2006)	Робоча сила – товар, що має ті ж самі властивості, що і в інших товарів, і одночасно певні відмінності, зумовлені специфічністю цього товару. В першу чергу, товаром виступає не предмет, а здатність людини до праці. З іншого боку, здатність до праці відчужується на певний термін через ринок праці у формі найму [12]

Продовження табл. 1.1

1	2
Л. Михайлова (2007)	Робоча сила – це здатність людини до праці, сукупність її фізичних і духовних сил, що застосовуються нею в процесі виробництва [13, с. 15]
О. Гаршина (2008)	Робоча сила або здатність до праці розуміється як сукупність професійних якостей, якими володіє людина і які витрачає під час виробництва матеріальних благ [14]

Джерело: складено автором на основі [6-14]

Отже, робоча сила – це, з одного боку, термін марксистської політичної економії, який характеризує трудові можливості людини, її здатність до праці; з іншого – синонім «економічно активного населення» та «працездатного населення» у сучасній економічній науці, який використовується частіше. З іншого боку, під «робочою силою» розуміють загальну кількість осіб працездатного віку від 16-ти років і до прийнятого в країні віку виходу на пенсію, що працюють чи безробітних (без урахування недієздатних) [15].

Такий підхід зумовлений тим позбавленням робітника власності на засоби виробництва та засоби існування, з одночасною свободою або правом власності на свою робочу силу і спроможність розпоряджатися нею. Отже, у визначеннях понять «робоча сила» та «економічно активне населення» може бути поставлений умовний знак рівності, оскільки за міжнародними стандартами до економічно активного населення належать громадяни обох статей віком від 15-ти до 70-ти років (включно), які впродовж звітного періоду вели економічну діяльність або шукали роботу й готові були розпочати її, тобто класифікувалися як «зайняті» або «безробітні» (за визначенням МОП).

Найбільш точною та комплексною є точка зору К. Кривенко, яка розглядає робочу силу у якості товару, виокремлюючи при цьому певні особливості, притаманні людині як носію здатності до праці, та тимчасовий характер її відчуження в процесі праці. Сьогодні термін «робоча сила» застосовується для характеристики забезпечення соціально-економічної системи відповідними ресурсами та ефективності їх використання.

Дефініція «трудові ресурси» увійшла у широкий вжиток у 20-тих роках

минулого століття в СРСР за пропозицією академіка С. Струmilіна [16] й донедавна кількісно була тотожною робочій силі. Щодо сутності зазначеного поняття дотепер серед учених також не сформовано єдиної думки (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 - Порівняльний аналіз визначень економічної категорії «трудові ресурси»

Автори	Визначення
1	2
А. Прохоров (1986)	Трудові ресурси – частина населення, яка володіє необхідним фізичним розвитком, знаннями та практичним досвідом для роботи в народному господарстві [17, с. 1362]
Е. Касимовський (1973; 2010)	Трудові ресурси – частина працездатного населення, як зайнятого в суспільному виробництві, так і того, що перебуває в резерві, кількісні й демографічні межі якого залежать від суспільної форми виробництва і рівня розвитку продуктивних сил; трудові ресурси виражають суспільні відносини з приводу їхнього формування, перерозподілу й використання [18; 19, с. 12–13]
А. Новицький (1990)	Трудові ресурси сільського господарства – частина працездатного населення країни, яка зайнята в сільськогосподарському виробництві, в основному розміщена в сільських регіонах із притаманними їй особливостями сільського населення щодо динаміки та структури [20, с. 339]
Т. Заславська (1999)	Трудові ресурси – це сукупність членів суспільства, здатних брати участь у суспільному виробництві при даному розвитку продуктивних сил і в межах даних виробничих відносин [21]
С. Чистов (2000)	Трудові ресурси як економічна категорія – виражають відносини населення, яке володіє фізичною та інтелектуальною здатністю до праці, відповідно до встановлених державою умов відтворення індивідуальної робочої сили. Трудові ресурси як планово-обліковий показник – чисельність населення, зайнятого в суспільному виробництві, а також незайнятого в ньому працездатного населення працездатного віку [22]
Н. Долгушкін, В. Новіков (2001)	Трудові ресурси – частина населення, яка володіє необхідним рівнем розвитку, здоров'я, освіти, здібностями, кваліфікацією, знаннями для ефективної роботи у сфері суспільно-корисної діяльності [11, с. 11]
Г. Звонівська (2003)	Трудові ресурси – це частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності [23]
Т. Макаровська, Н. Бондар (2003)	Трудові ресурси – це частина працездатного населення, яка за віковими, фізичними й освітніми даними відповідає тій чи іншій сфері діяльності. Виокремлюють реальні і потенційні ресурси [24]
А. Калина (2004)	Трудові ресурси – це економічна категорія, яка «відображає частину населення країни або її адміністративно-територіальної одиниці, що має здатність до суспільно-корисної праці в народному господарстві; це єпотенціал живої сили, яку має у своєму розпорядженні суспільство на певний момент часу» і планово-розрахункова категорія, під якою розуміються «особи обох статей у працездатному віці, які потенційно могли б брати участь у виробництві товарів та послуг» [25]

Продовження табл. 1.2

1	2
В. Васильченко, А. Гриненко, О. Грішнова, Л. Керб (2005)	Трудові ресурси – частина населення країни, яка, володіючи відповідними психофізіологічними, фізичними та інтелектуальними якостями, здатна виробляти матеріальні та духовні блага й послуги, тобто здійснювати корисну суспільну діяльність [26]
Л. Балабанова, О. Сардак (2006)	Трудові ресурси – фізично розвинена частина населення, яка володіє певними розумовими здібностями і знаннями, що необхідні для здійснення трудової діяльності в народному господарстві [27]
С. Тищенко (2006)	Трудові ресурси доцільно розглядати як якісну сукупність спроможностей працівників, що створюють матеріальні, духовні цінності та інші блага для суспільства з урахуванням впливу різноманітних чинників: економічних, соціальних, виробничих, трудових, політичних, екологічних, природних та інших [28, с. 105]
О. Гетьман, В. Шаповал (2006)	Трудові ресурси – частина населення працездатного віку, що має необхідні фізичні можливості, володіє відповідними знаннями і практичним досвідом для здійснення визначеного обсягу та виду роботи в народному господарстві [29]
П. Масляк (2008)	Трудові ресурси – працездатне населення (чоловіки від 16-ти до 59-ти років і жінки від 16-ти до 54-х років), а також підлітки й пенсіонери, які працюють [30]
Іванілов О. С. (2009)	Трудові ресурси – частина населення країни, що за своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями здатна працювати в народному господарстві [31]

Джерело: складено автором на основі [11; 17-31]

Зважаючи на ґрунтовний рівень проведених наукових досліджень, в той же час не погоджуємося з думкою науковців, які зводять поняття трудових ресурсів лише до кількісних характеристик робочої сили (Є. Касимовський, П. Масляк та А. Новицький), оскільки людина є не тільки носієм здібностей до праці, але й при цьому певних кількісних та якісних характеристик, які можуть бути використані в конкурентному середовищі ринкового типу, різних сферах життєдіяльності, таким чином, представляють собою невикористані, потенційні можливості, або характеризують поняття потенціалу.

До наукового обігу наукова категорія «трудовий потенціал» увійшла на початку 60-х років XX ст. як відповідь на необхідність трансформації традиційних поглядів на роль і місце людини у процесі виробництва при постійному розвитку науки та технологій, наявної динаміки демографічних процесів, що характеризувались поступовим зниженням частки населення у

працездатному віці, а також з огляду на вичерпання місткості категорії «трудові ресурси». Введення поняття «трудовий потенціал» спричинило необхідність переосмислення поглядів на роль та значення людини у виробничому процесі, визнання важливості не лише її фізичного, а й інтелектуального та освітнього потенціалу, накопиченого в суспільстві. Аналогічно до двох попередніх категорій у вітчизняній науці наразі розуміння економічної категорії «трудовий потенціал» має суперечливий характер (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Категорія «трудовий потенціал» у наукових працях

Автори	Визначення
Б. Генкін (1998)	Трудовий потенціал працівника – сукупність характеристик людини, що виникли в результаті матеріальних і духовних вкладень у неї: інтелект, творчі здібності, здоров'я, освіта, професіоналізм, моральність, активність, організованість [32, с. 53]
Б. Райзберг, Л. Лозовский (1999)	Трудовий потенціал – наявні на даний час і перспективні трудові можливості, що характеризуються чисельністю працездатного населення та іншими якісними характеристиками [9, с. 348]
Д. Богиня, О. Грішнова (2000)	Трудовий потенціал – інтегральна оцінка і кількісних, і якісних характеристик економічно активного населення [33, с. 42]
І. Джаїн (2002)	Трудовий потенціал – сукупні здібності економічно активного населення території забезпечити виробництво споживчих цінностей, що відповідають потребам суспільства в конкретних соціально-економічних і науково-технічних умовах [34, с. 67]
Г. Осовська, О. Крушельницька (2003)	Трудовий потенціал – сукупність працездатного населення з урахуванням інтелектуального розвитку, знань, умінь, досвіду, звичаїв, традицій, переконань і патріотизму [35]
А. Калина (2004)	Трудовий потенціал – розвинута в даному суспільстві «сукупність демографічних, соціальних та духовних характеристик праці активного населення, що реалізовані чи можуть бути реалізовані в умовах досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, науково-технічного прогресу і системи участі в процесі праці та суспільній діяльності» [25]
В. Васильченко, А. Гриненко, О. Грішнова, Л. Керб (2005)	Трудовий потенціал – інтегровані кількісні та якісні характеристики робочої сили, яка забезпечує певні можливості у створенні матеріальних і духовних благ суспільства; наявна і можлива в майбутньому кількість та якість праці, якою володіє суспільство і яка визначається чисельністю і професійно-освітнім рівнем населення [26]
Є. Михайлов, М. Корецький (2005)	Трудовий потенціал – поняття, яке вводиться для відображення можливостей ефективності праці [36]
Д. Мельничук (2007)	Трудовий потенціал – це характеристика ефективності сполучення та збалансованості окремих структурних елементів працездатності людини, а також характеристика відповідності змісту цих елементів вимогам зовнішнього середовища [37, с. 231]

Джерело: складено автором на основі [9; 25; 26; 32-37]

На нашу думку, трудовий потенціал найбільш доцільно визначати як інтегральну оцінку сукупних джерел, резервів, засобів і можливостей, що дозволяють максимально повну реалізацію кількісних та якісних характеристик економічно активного працездатного населення в конкретних соціально-економічних умовах.

Однак, поняття трудового потенціалу не дозволяє в повній мірі відобразити властивості та якості людини, що при цільовому використанні спроможні призводити до вищих рівнів розвитку соціально-економічних системах з позицій нової економіки. З огляду на це, у вжиток багатьох наук одночасно (філософії, соціології, психології, педагогіки, медицини, науки управління тощо) входить поняття «людський фактор». Міждисциплінарність поняття при цьому не призводить до узгодженості та одностайності науковців щодо його тлумачення.

В узагальненому вигляді людський фактор визначають у якості певної сукупності основних соціальних якостей людини, що історично склалися в суспільстві в результаті його розвитку, до яких відносять ціннісні орієнтири, моральні принципи, норми поведінки, життєві плани, рівень знань та інформованості, характер трудових та соціальних навичок, установки та уявлення про особисто значимі елементи соціального життя – соціальну справедливість, про права і свободи людини, про громадянський обов'язок.

Аналіз наукових джерел свідчить про широке коло наукової уваги до обґрунтування значущості людського фактору, яким займалися всесвітньо відомі класики менеджменту (Е. Демінг, Дж. Джуран, К. Ісікава, К. Меллер, Б. Сміт, Г. Тагуті, А. Фейгенбаум, В. Шухарт та інші). З позицій наведених науковців людський фактор в управлінні визначається як фактор, що взаємопов'язаний з різноманітними ролями людини при вирішенні завдань управління, спричиняє на них вагомий вплив і повинен враховуватися вченими під час розробки засобів їх вирішення (моделей, методів, математичного апарату, методологій, комп'ютерних засобів тощо) [38].

Слід прояснити сенс цього визначення більш детально, оскільки мова йде про фактор, який Н. Абрамова та Е. Гінсберг характеризують через, з одного боку, його обумовленість різноманітними ролями людини в життєвому циклі створення і практичного застосування засобів управління при вирішенні завдань, з іншого, практичну значущість і адекватність застосування теоретичних результатів [39, с. 19]. З метою уточнення сутності терміну «людський фактор» розглянемо основні підходи до його визначення (табл. 1.4).

Таблиця 1.4 - Підходи до визначення терміну «людський фактор»

Автори	Визначення
Н. Ришко (1986)	Людський фактор розкривається через зміст його основних елементів: соціально-класові риси радянської людини, її ідейно-моральні та професійно-трудова якості, а також духовне багатство і фізична довершеність. Важливе місце в структурі людського фактору займають ідеологічні процеси суспільства [40, с. 3]
В. Антоненко (1987)	Людський фактор – вираження діяльнісної сутності людини, активний діяльнісний прояв, реалізація людиною її інтересів, здібностей, світоглядних і ціннісних установок, творчої енергії та волі в здійсненні суспільних цілей і завдань [41, с. 91]
Є. Бабосов (1989)	Людський фактор – цілісна система соціальної діяльності, направленої на зміну, розвиток і вдосконалення суспільства та умов життєдіяльності самої людини [42, с. 28]
А. Ільїн (1991)	Людський фактор – спільне поняття, властиве кожному суспільному устрою. Людський фактор – категорія не економічна, а соціологічна, оскільки містить у собі весь спектр взаємин у суспільстві [43, с. 11]
Г. Меликян, Р. Колосова (1996)	Людський фактор – складний комплекс процесів і явищ суспільного буття, образ життя, що відображає характер і ступінь задоволення різних соціальних потреб, їхню динаміку в сфері праці, побуту, міжособистісного спілкування, сімейних відносин тощо [44]
Т. Заславська (2002)	Людський фактор «це система взаємодіючих шарів і груп, що займають різне положення класів, діяльність і взаємодія яких забезпечує прогресивний розвиток суспільства» [45, с. 35]
В. Васильченко, А. Гриненко, О. Грішнова, Л. Керб (2005)	Людський фактор – люди на підприємстві, в організації, установі або фірмі, які поєднані у процесі трудової діяльності. Структурно – це є особистість, робоча група, трудовий колектив, від діяльності якої залежить вектор впливу на виробничі процеси [26]
Н. Абсава (2006)	Людський фактор – специфічна категорія певного способу суспільного виробництва, а саме такого суспільства, в якому людина розглядається не лише як головна продуктивна сила, як передумова й активний елемент виробництва, а як одночасно початковий і кінцевий пункт усього суспільного руху, як його активний початок і кінцевий результат, як головний засіб і дійсна мета суспільного виробництва [46, с. 44-45]

Джерело: складено автором на основі [26; 40-46]

З огляду на вищенаведене, людський фактор необхідно розглядати у якості прояву усієї сукупності особистісних якостей людини, що впливають на її трудову активність. При цьому, поняття людського фактору вказує на вирішальну роль людини в процесі виробництва, і структурно розглядається, насамперед, як особа, робоча група, трудовий колектив, задіяні у продуктивній діяльності. Окрім того, людський фактор характеризується як колективний суб'єкт суспільного життя, що має соціальну, демографічну, економічну й політичну структуру, взаємодія елементів якої забезпечує розвиток суспільства.

Отже, подібне трактування ролі людини у забезпеченні розвитку соціально-економічних систем різного типу є занадто широким, а його вплив при цьому важко виокремити в контексті економічного піднесення, відділити від суспільної складової.

Наступним етапом у розумінні значущості людини є виникнення категорії «людський капітал», що сформувалось як інтегральне соціальне і економічне поняття, що має багатофакторний характер.

Вперше необхідність розглядати людину з позиції капіталізації її праці (як носія і капіталу, і вартості) була обґрунтована А. Смітом [47]. Д. Рікардо та А. Маршал відзначають не лише фізичну, а й нематеріальну складову людської праці, стверджуючи, що через нестачу освіти у всіх прошарках населення країни мають різний рівень розвитку [48, с. 449], а знання виступають одним із потужних двигунів виробництва [49, с. 400].

Як самостійний напрямок економічного дослідження «теорія людського капіталу» була сформована тільки в 50-60-ті рр. XX ст. завдяки роботам «чикагської школи» Т. Шульца та Г. Беккера, Б. Вейсброда, Дж. Мінцера та інших.

Термін «людський капітал» запропоновано американським економістом Т. Шульцем у 1961 р., який стверджував, що в людський капітал, так само як в інші види капіталу, необхідно здійснювати інвестиції з метою сприяння підвищенню рівня продуктивності праці і, відповідно, збільшенню добробуту суспільства [50, с. 9]. Формування людського капіталу на думку Т. Шульца

здійснюється через розвиток здібностей та знань, які надаються шкільною та іншими рівнями освіти, навчанням на робочому місці, зміцненням здоров'я і зростанням запасу економічної інформації

В подальшому із розвитком методів та інструментів дослідження людського капіталу понятійно-категорійний апарат дефініції еволюціонував та розвивався (табл. 1.5).

Таблиця 1.5 – Змістовна характеристика поняття «людський капітал»

Автори	Визначення
1	2
Дж. Беккер (1964)	Людський капітал – сукупність природжених здібностей та отриманих знань, навичок, мотивацій, доцільне використання яких сприяє збільшенню доходу (рівень індивіду, підприємства, суспільства) [51, с. 162]
Е. Дж. Долан (1992)	Людський капітал – капітал у вигляді розумових здібностей, отриманий через формальне навчання чи освіти, або через практичний досвід [52, с. 250]
С. Фішер (1993)	Людський капітал – ступінь втіленої у людині спроможності приносити дохід. Людський капітал включає природжені здібності, талант, освіти, набуту кваліфікацію [53, с. 303]
Д. Нестєрова (1999)	Людський капітал – ринкова категорія, що є відображенням тих здібностей людини, які мають (повинні знайти) попит на ринку праці [54]
І. Нікітіна (1999)	Людський капітал організації – реалізований у процесі праці трудовий потенціал людини. Вважає, що у визначені людського капіталу необхідно зробити акцент на зростанні національного багатства країни [55]
Н. Кротова (2000)	В структуру людського капіталу повинні бути включені не тільки здібності людей до продуктивної праці, але й соціальні, психофізичні, культурні здібності людини [56]
Ю. Биченко (2001)	Виокремлено у складі людського капіталу культурний капітал [57]
Д. Богиня (2001)	Людський капітал – сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми певний запас здоров'я, знань, навичок, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів (заробітку) його власника [58]
О. Грішнова (2001)	Людський капітал – сукупність продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, які сформувалися внаслідок інвестицій, що сприяє підвищенню продуктивності праці, зростанню доходів як свого власника, так і національного доходу країни [59, с. 16-17]
П. Дьомін (2003)	Людський капітал – природжений, сформований в результаті інвестицій і накопичений визначений рівень здоров'я, освіти, навичок, здібностей, мотивацій, енергії, культурного розвитку, як конкретного індивіду, групи людей, так і суспільства в цілому, які доцільно використовуються в тій чи іншій сфері суспільного відтворення, сприяють економічному зростанню та впливають на розмір доходів їх власника [60]

Продовження табл. 1.5

1	2
І. Кокарев (2003)	Людський капітал – сукупність творчих здібностей, особистісних якостей та мотивації індивідів, які знаходяться в їх власності, накопичуються за рахунок інвестицій та використовуються в тій чи іншій сфері суспільного виробництва впродовж усього періоду трудового життя працівників з метою отримання ними у майбутньому вищого рівня доходу [61, с. 25]
Н. Голікова (2004)	Людський капітал – вартість запасу здібностей, досвіду і знань людей, залученого до системи господарювання і капіталізованого на основі відносин найму, здатного приносити прибуток [62, с. 9]
Є. Михайлов, М. Корецький (2005)	Людський капітал – сукупність якостей, які визначають продуктивність, і є джерелом доходу для людини, родини, підприємства й суспільства. Такими якостями вважають здоров'я, природні здібності, освіту, професіоналізм [36]
В. Близнюк (2005)	Людський капітал – система характеристик, які визначають здатність людини до творчої праці з метою створення товарів, послуг, доданої вартості, тобто виступає у якості робочої сили індивідуума, сукупного працівника підприємства, країни, що знаходять прояв у процесі розширеного відтворення [63]
В. Воронкова (2006)	Людський капітал – знання, навички і здібності людини, які сприяють зростанню її продуктивних сил [64]
Л. Шевчук (2007)	Людський капітал – частина сукупних знань, здібностей і кваліфікацій носіїв робочої сили, яка здатна приносити дохід, тобто, яка використовується для виробництва товарів і послуг [65]
Е. Прукінська, А. Переверзева (2008)	Людський капітал у найширшому сенсі – сукупність притаманних кожній людині знань, навичок, здібностей і кваліфікацій носіїв робочої сили, які можуть бути використані нею у виробничих чи споживчих цілях. Він єдиний з-поміж ресурсів має здатність оновлюватися, вдосконалюватися, розвиватися [66]

Джерело: складено автором на основі [36; 51-66]

Найбільш точним вважаємо визначення Д. Богині, який у своєму визначенні розширює та поглиблює загальне розуміння категорій «робоча сила», «трудові ресурси», «людський фактор» «трудовий потенціал» за рахунок зміни обмеженого сприйняття якостей працівника як його здатності до праці та вимог до працездатного віку, а й розглядає їх як «запас», від якого його власник отримує прибуток. Тоді збільшення додаткової вартості власника праці відбувається не лише в разі наявності, але й при використанні своїх здібностей у трудовому процесі.

Крім того, змістовно вірним є визнання того факту, що людина не тільки

генерує доход, надаючи суспільству матеріальну користь, але і здійснює певну соціальну, культурну, виховну діяльність, яка впливає на формування духовно-моральних якостей окремої особистості та суспільства у цілому. Тому результатом функціонування людського капіталу є соціальна користь, збільшення національного багатства країни, підвищення результативності функціонування будь-якої соціально-економічної системи.

Потенційна складова людського капіталу проявляється в концептуальному обґрунтуванні її змісту як наявності у будь-кого або будь-чого (окремої людини, громади, підприємства, галузі, регіону, держави) явних та неявних можливостей або здатності діяти у відповідних сферах.

Виокремлення потенційної складової призвело до того, що деякий час при тлумаченні поняття «людський капітал» звертались скоріше до категорії «людський потенціал». Деякі автори не лише встановлюють зв'язок між ним, але й ототожнюють їх: як «сукупність втілених потенційних можливостей» [67], «комерційну реалізацію людського потенціалу» [68], «реалізований у рамках професійної діяльності людський потенціал» [69, с. 52]. Однак, в процесі дослідження цих категорій було визначено, що «людський потенціал» є більш ємним поняттям порівняно з «людським капіталом» [70, с. 13], оскільки прояви людського капіталу піддаються спостереженню і виміру, а характеристики людського потенціалу багато в чому перебувають за межами видимого процесу.

Узагальнимо визначення поняття «людський потенціал» з точки зору його змістового трактування у вітчизняних наукових джерелах (табл. 1.6).

Таблиця 1.6 - Контент-аналіз поняття «людський потенціал»

Автори	Визначення
1	2
С. Пирожков (1992)	Людський потенціал – системне творіння, зміст і функції якого розкриваються у процесі взаємозв'язку і взаємодії його складових, реалізація яких в процесі життєдіяльності призводить до певних досягнень людини, характеризованих соціальною значимістю [71, с. 17]
Л. Семів (2004)	Людський потенціал – загальні здібності людини, які не залежать від рівня їх використання в матеріальному або нематеріальному виробництві [72, с. 31]

Продовження табл. 1.6

1	2
Т. Заславська (2005)	Людський потенціал – сукупність фізичних сил, ділової активності, ініціативи, творчої енергії громадян, які можуть бути використані для досягнення індивідуальних та суспільних цілей [73, с. 93-94]
Л. Шаульська (2005)	Людський потенціал – сукупна здатність певної людської спільноти (народу, територіальної громади, трудового колективу підприємства тощо) і окремої людини до економічної і соціальної діяльності та розвитку [74, с. 93-94]
В. Близнюк (2006)	Людський потенціал – сукупна здатність суспільства освоювати і осмислювати світ, накопичувати знання, створювати на цій основі інтелектуальні продукти та системи прийняття, переробки, використання, відтворення і передавання інформації [75, с. 31]
О. Стефанишин (2006)	Людський потенціал – сукупність властивостей, нагромаджених людською економічною системою в процесі її становлення, що зумовлює можливості її функціонального розвитку [76, с. 69]
С. Трубич, З. Пушкар (2006)	Людський потенціал – це наявні в даний момент чи в майбутньому людські можливості, які можуть бути використані в будь-якій сфері суспільно корисної діяльності для досягнення поставленої мети [77, с. 192]
С. Задорожна (2006)	Людський потенціал – соціально-економічна категорія, зміст якої розкривається в елементарному прояві якісних і кількісних біологічних, фізіологічних, духовних, моральних, творчих, емоційних, економічних та інтелектуальних властивостей індивіда, соціальних груп або населення країни, які лише за умови їх ефективного використання забезпечать його розширене відтворення [78, с. 93-94]
О. Амоша, В. Антонюк, О. Новікова (2008)	Людський потенціал – характеризує якісні характеристики людини, тобто її потенцію прожити тривале та благополучне життя, що при цьому виступає головним елементом національного багатства та провідною метою суспільного розвитку [79, с. 16]
В. Порожня, В. Бирський (2008)	Людський потенціал – можливий рівень досягнення економікою країни бажаних темпів економічного зростання з використанням наявного людського та інтелектуального капіталу [80, с. 50]
Л. Безтелесна (2009)	Людський потенціал – характерні здібності, можливості, а також потреба людей працювати, сукупність різних якостей, що визначають особистість, як фізичних, так і духовних [81, с. 9]
Н. Ушенко (2011)	Людський потенціал – можливості людини, що можуть бути реалізовані за належних умов [82, с. 192]
В. Приймак, О. Гинда (2013)	Людський потенціал – це людський капітал та соціально-економічні умови його формування, розвитку і використання [83, с. 9]
О. Грішнова, Е. Лібанова (2014)	Людський потенціал – сукупність соціально-демографічного, соціально-економічного, діяльнісного та соціокультурного потенціалів людини, що визначають її можливості [84, с. 35]

Джерело: складено автором на основі [72-84]

З огляду на наведені трактування відзначимо їх спільну рису, яка полягає у потребі застосування комплексного підходу до розуміння змісту людського потенціалу. Притаманний деяким дослідникам [76-79] односторонній підхід до розуміння людського потенціалу призводить до неадекватного сприйняття його змісту, ототожнення з іншими менш ємними категоріями. З метою надати авторське визначення поняття «людський потенціал» проведемо більш детальний аналіз характеристик категорії для усвідомлення її глибинного змісту та можливості визначити межі впливу на формування соціально-економічних систем різних рівнів.

Перелічені вище категорії характеризують комплекс складових – джерела, можливості й ресурси живої праці на різних рівнях: людини, групи людей, міста, району, регіону, країни, але з різних поглядів та в різні епохи. У працях іноземних авторів здебільшого категорії «робоча сила», «трудові ресурси», «людський капітал», «людський потенціал» вживаються як тотожні, з чим ми не погоджуємося і спробуємо виділити відмітні особливості категорії «людський потенціал»:

1. *Людський потенціал характеризує новий ступінь у розвитку людини.* Людина як носій робочої сили розглядається не лише як власник здібностей до праці, але й інших особистісних характеристик, що формуються у зв'язку із наявністю різних сфер життєдіяльності. Отже, із людським потенціалом можуть бути ідентифіковані усі наявні людські можливості на конкретний момент часу чи в перспективі, які потенційно можуть бути використані в будь-якій сфері суспільно корисної діяльності. Тоді разом із виробничими можливостями людини все більш значущу роль відіграють інтелектуальні, соціальні, психологічні, культурні та інші якості, тобто характерні людські риси, удосконалення яких характеризує розширення людських можливостей, їх зростання.

2. *Людський потенціал є більш об'ємною категорією.* Порівнюючи людський потенціал із іншими категоріями, особливо із трудовим потенціалом, розуміємо, що носіями людського потенціалу виступає все населення країни

незалежно від характеристики працездатності, а носіями першого є виключно працездатні особи. Щодо людського капіталу, то людський потенціал включає в себе економічні відносини, які при цьому пов'язані не лише з елементами, здатними створювати нову вартість чи приносити додатковий прибуток, а й тими, що призводять до певних досягнень людини, мають не матеріальну, а соціальну значущість. Тобто людський капітал виступає як конкретна історична форма функціонування і реалізації людського потенціалу, залежить від рівня його якості [38].

3. Людський потенціал – категорія поведінкової економіки, що дістає прояву відносно індивіда, а не суспільства в цілому. Так, Н. Римашевська зазначає, що людський потенціал не ідентифікується з обсягами виробництва і відповідним рівнем доходу, а лише з можливостями людського вибору, які з його набуттям суттєво розширюються [85, с. 33].

4. Межі й ступінь використання людського потенціалу визначаються суб'єктом залежно від його мотивації, світогляду й культури. Причому світогляд і культура визначається не тільки за рахунок реальних (матеріальних і духовних) витрат, але й успадкованих елементів.

5. Людський потенціал схильний до зношення. Фізичне зношення відбувається внаслідок недосконалості пам'яті, старіння людського організму, смерті тощо, а моральне зношення – внаслідок старіння знань людини.

6. Людський потенціал системи може втрачатися внаслідок мінливості умов її розвитку. Загрози втрати вартісної форми людського потенціалу пов'язані із стихійним, нерегульованим переміщенням людського капіталу з однієї системи до іншої внаслідок непередбачуваних явищ економічного, соціального чи політичного характеру [86].

7. Людський потенціал залежить не тільки від рівня інвестування в людський капітал, а й від умов його реалізації. Згідно бачення С. Злупко, ідентичні обсяги інвестування в людський капітал в різних країнах не мають при цьому ідентичних економічних ефектів. Це пояснюється тим, що за межами визначення людського капіталу залишається перелік інших людських вимірів,

таких як таланти і обдарування, вроджені здібності, психологічні особливості, менталітет, духовність, соціальні відносини тощо [87, с. 13].

8. Людський потенціал – найінертніша характеристика системи.

Т. Заславська відзначає, що інертність людського потенціалу системи закріплена у фізичних і духовних якостях громадян, значна частина яких залежить від генофонду країни, умов соціалізації нових поколінь і особливостей національної культури. Характер менталітету, структура цінностей, типи особистостей відносно слабо змінюються впродовж життя людей, в значній мірі передаються від покоління до покоління [45, с. 12].

Вивчення основних теоретичних аспектів категорії людського потенціалу дозволяє сформулювати *інтегроване трактування людського потенціалу* як сукупності сформованих, здобутих, розвинутих та постійно поновлюваних унаслідок інвестицій продуктивних якостей, можливостей населення до економічної, соціальної, інноваційної діяльності, потенційно спроможних приносити дохід за підтримки необхідного рівня здоров'я і моральності, постійного розвитку навичок і здібностей.

Проведений аналіз взаємопов'язаних категорій «людський потенціал», «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал», «людський фактор», «людський капітал», дозволяє стверджувати, що певні категорії поступово зменшують свою вагомість у трактуванні ролі, місця та значення людини в економічному прогресі, і, поступаючись людському потенціалу, можуть бути включені і його структуру (рис. 1.4).

З рис. 1.4 простежуємо, що людський потенціал є найширшим поняттям. Відповідне підтвердження знаходимо у працях Л. Шаульської, яка підкреслює, що поняття «людський потенціал» є найширшим за змістом і включає трудовий потенціал як невід'ємну його складову і людський капітал як форму його реалізації [74, с. 93-94]. О. Амоша, О. Новікова, В. Антонюк наголошують, що людський потенціал дає змогу реалізувати найвищі якісні характеристики людини, що дозволяють їй прожити тривале та благополучне життя [79, с. 16]. Отже, людський потенціал є пріоритетом економічної і суспільної діяльності,

тому при реалізації концепції людського розвитку необхідно враховувати такі його ключові аспекти: формування складових людського потенціалу та його використання (реалізацію) в різних видах економічної діяльності.

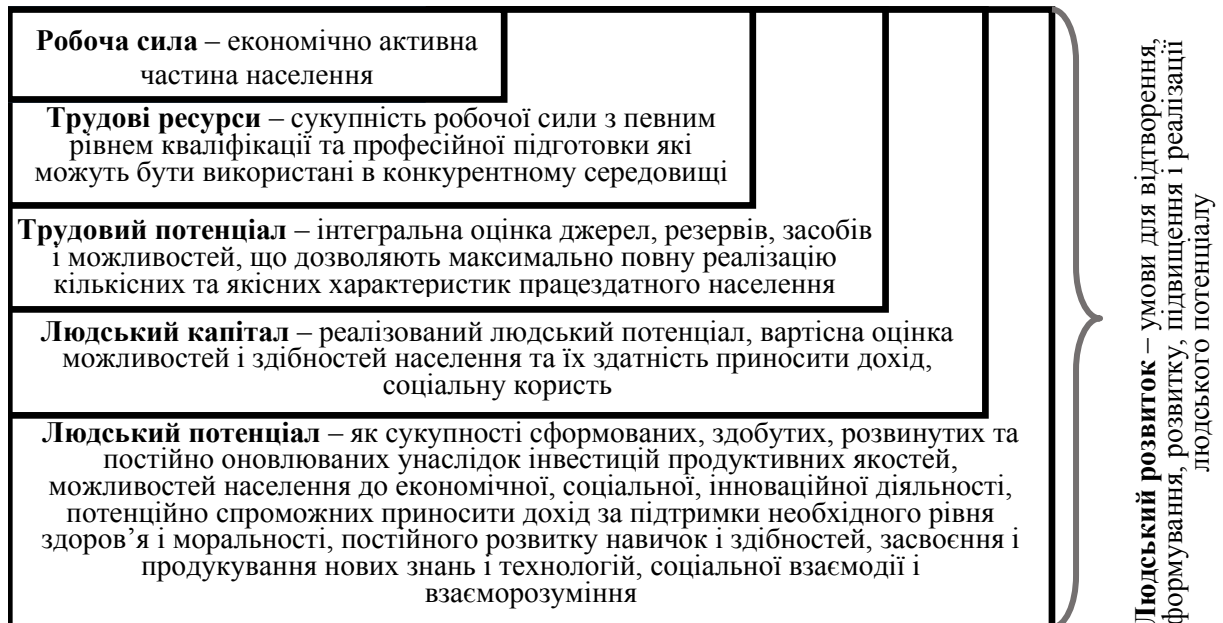

Рисунок 1.4. – Схема співвідношення основних наукових категорій, що визначають ролі людини в соціально-економічному розвитку

Джерело: складено автором на основі [72; 84]

Таку ж точку зору розділяє і Л. Безтелесна, наголошуючи, що людський розвиток загалом відображає процес формування відповідних умов і здійснення людьми вибору з розширення можливостей щодо реалізації їх людського потенціалу [81, с. 10]. Тому людський розвиток є процесом створення необхідних умов для формування і реалізації людського потенціалу [87].

Узагальнюючи погляди вчених на поняття людського потенціалу системи можливим є визначення певних властивостей даної категорії (рис. 1.5).

Будь-яка економічна категорія проявляється через низку функцій, які характеризують сутність та призначення людського потенціалу. М. Огієнко функції людського потенціалу поділяє за такими ознаками: за соціальними інтересами (загальносоціальні, функції захисту групових інтересів та індивідуальні); за соціальним значенням (основні, додаткові); за часом

здійснення (постійні, тимчасові) та за сферою спрямованості (внутрішні, зовнішні) [88, с. 19].

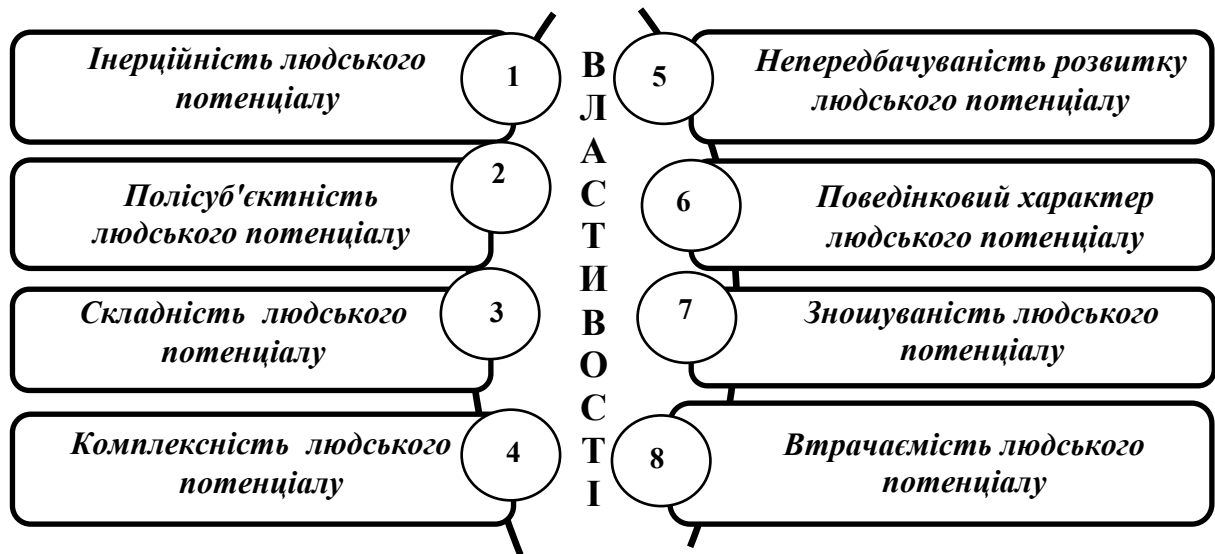

Рисунок 1.5 - Властивості людського потенціалу системи

Джерело: складено автором

Не применшуючи вищенаведеного наукового тлумачення, вважаємо в той же час, що функції людського потенціалу з позицій постіндустріального, сучасного погляду потрібно визначати відповідно:

– як систему управління людськими ресурсами, що виконує наступні функції: планувальна, стимулююча та контрольна. Під контрольною, як функцією людського потенціалу, пропонуємо розуміти встановлення відповідності заданим параметрам процесів формування, забезпечення, розподілу та використання людських ресурсів території для досягнення тактичних та стратегічних цілей території. Планувальна функція в складі функцій людського потенціалу передбачає забезпечення зростання людських ресурсів та можливостей території для підвищення рівня її розвитку. Стимулююча – це забезпечення здатності певної соціально-економічної системи (території) мобілізувати активно використовувати людські ресурси через систему стимулів та мотивів для зростання її результативності в поточному та стратегічному періоді.

– як об'єкт управління, що виконує такі функції: забезпечувальна, відтворювальна, стимулююча та індикативна. Щодо сутності зазначених функцій погоджуємося із їх тлумаченням в представлених наукових джерелах.

Таким чином, з метою формування комплексного уявлення про сутність та властивості людського потенціалу та його ролі у розвитку соціально-економічних систем необхідно враховувати обидва підходи до складу та сутності його функцій, реалізація яких відповідатиме його принципам. З позицій просторового розвитку в сукупності дані функції та принципи визначають функціональну спрямованість людського потенціалу території та комплексність його оцінки.

Розглянемо тлумачення *поняття людського потенціалу відносно його структури*. У своїх працях Б. Юдін підкреслює, що людський потенціал не зводиться до суми потенціалу його індивідуальних носіїв [89, с. 47-54]. На його думку, наявність потужних і спрямованих на досягнення загальної мети внутрішніх і зовнішніх факторів простежується сумарний ефект їх взаємодії. Симбіотична дія в сукупності перевершує ефект кожного окремого компонента у вигляді їх простої суми, тобто в системі відбувається ефект синергії людського потенціалу. Зворотне твердження також є правильне: яскраві і сильні особистісні потенціали представників системи «згорають» в неефективному середовищі.

Фактично з цим також погоджується І. Соболева, однак, у своїх працях авторка відзначає, що якщо сукупний людський потенціал не є сумою індивідуальних потенціалів особистостей, то це сукупний людський капітал [90, с. 7].

Протилежної точки зору дотримується П. Бурдє, який розрізняє особистий капітал і капітал інституцій. На відміну від особистого капіталу, який зникає разом з людиною, його носієм, капітал, що належить системі, зберігається, розвивається і контролюється нею [91, с. 212]. Повністю погоджуємося з цією точкою зору, яку представили на рис. 1.6 у форматі графічного відображення стадійності розвитку людського потенціалу.

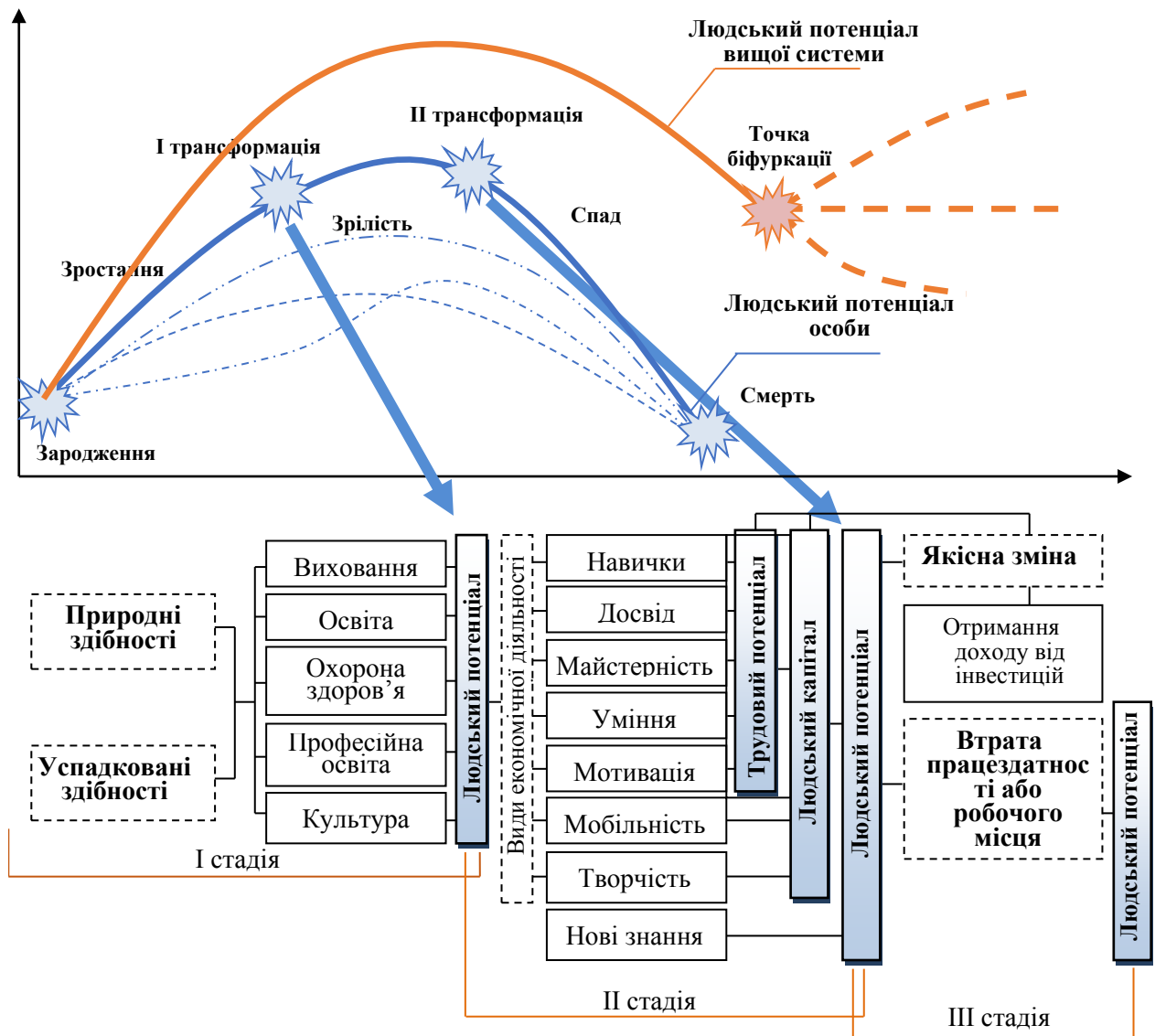

Рисунок 1.6 - Стадії розвитку людського потенціалу

Джерело: складено автором на основі [38; 73-84]

Отже, поняття людського потенціалу досить об'єктивно введено у вжиток для характеристики перехідної форми трудового потенціалу з пасивної фази в активну, коли людина в реальності використовує (реалізує) сукупні продуктивні здібності (здоров'я, знання, навички, мотивації та ін.) у виробничому процесі. Якщо вірно розставити акценти, стає зрозумілим, що в первинній фазі, тобто до першої трансформації, набуті і розвинені здібності та компетенції виступають на ринку праці лише як людський потенціал.

Під час першої трансформації (залучення до трудової діяльності) людський потенціал трансформується в людський капітал, тобто стає здатним

створювати продукт і приносити дохід. Однак при цьому має бути враховано й те, що трансформація людського потенціалу в людський капітал на цьому не завершується – здійснюється розвиток людського капіталу (та людського потенціалу) через різні форми задіяння людського потенціалу в процеси виробництва (продукування) товарів і послуг з набуттям досвіду та розвитком здібностей, навичок, нових знань.

На останній стадії людський капітал самовдосконалюється на основі якісної зміни складових. Зі зростанням доходів закономірно формуються стимули, зацікавленість як працівника так і роботодавця в отриманні додаткових знань, нагромадження нового запасу навичок, мотивацій, тобто в нарощуванні людського капіталу. Людина отримує дохід від інвестицій у власний розвиток. Якщо ж людина вибуває з процесу виробництва з різних причин і не використовує свої знання, здібності, професійні навички, то людський капітал набуває форми людського потенціалу. Отже, обов'язковою умовою використання людського капіталу є практична реалізація працівником своєї здатності до праці в суспільно-корисній діяльності.

Зрозуміло, що від існуючих онтологічних уявлень про людський потенціал системи, його природи, структури, рівнів залежать стратегії його формування і використання. Вважаємо, що в сукупному людському потенціалі системи можна виділити види потенціалів, кожен з яких існує відносно незалежно від інших, але в певних обставинах може взаємодіяти з ними.

Підтвердження цьому знаходимо у працях О. Іванова, який виокремлює чотири складових людського потенціалу: особистісний; груповий (потенціал соціальних груп, колективів, діяльність яких здійснюється в організаційних рамках в обмеженому соціальному просторі); потенціал різних соціальних спільнот (соціально-демографічних, соціально-територіальних, соціально-професійних, соціально-класових, життєдіяльність представників яких не регламентується формальними і неформальними організаційними рамками і протікає в різних точках, полях соціального простору); людський потенціал населення країни як особливого роду соціальної цілісності [92, с. 33].

А. Докторович, із застосуванням кіл Ейлера, робить висновок про те, що соціальний потенціал включає в себе людський потенціал, який, в свою чергу, містить у своєму ядрі трудовий потенціал, а трудовий потенціал складається з інтелектуального, культурного і фізичного потенціалів, які взаємо проникають один в одний [93]. Даний підхід має явний економічний ухил, що дозволяє розглядати людський потенціал з урахуванням індивідуально-особистих здібностей людини, що розкриваються не тільки в трудовій діяльності, але і в її повсякденному житті, творчій і духовній діяльності, які не входять в сферу трудового потенціалу. Однак, поняття інтелектуального, культурного і фізичного потенціалів за такого підходу залишаються не розкритими.

В. Петров здійснює спробу вивчення та оцінки «духовного потенціалу», розглядаючи його в якості сукупності естетичного, художнього, соціально-морального та інших потенціалів [94]. Б. Юдін розглядає людський потенціал як відносну величину, що визначається внутрішніми і зовнішніми характеристиками певного об'єкту, та підкреслює, що людський потенціал формується, розвивається в процесі соціалізації особистості. З огляду на це автор стверджує про необхідність його визначення як сукупних якостей людини і суспільства, здатних проявитися в сприятливих умовах або залишитися прихованими, якщо в них немає потреби. [95]. В цілому дослідники сходяться в трактуванні людського потенціалу як сукупності духовних, інтелектуальних, інноваційних, соціокультурних, біологічних та фізичних властивостей, здібностей і ресурсів окремої особистості, соціальної групи або суспільства в цілому, які у них вже сформовані або формуються, але ще не реалізовані в практичній діяльності.

Визначаючи зміст людського потенціалу різні дослідники також розглядають його рівні. Так, Б. Юдін та А. Луків виокремлюють три рівні: мікро- (людина); мезо- (група, територія); макро- (країна) в сукупності людського потенціалу [95; 96]. А. Докторович розглядає людський потенціал у формі соціального, що формується тільки на мезорівні (через систему

соціальних полів) та на макрорівні (через вплив суспільства на формування потенціалу) [93].

Представлені думки можна узагальнити і сформулювати найбільш повне уявлення про структуру людського потенціалу, враховуючи той факт, що людський потенціал – це особливого роду цілісність, яка за своєю структурою включає в себе потенціали-елементи (рис. 1.7).

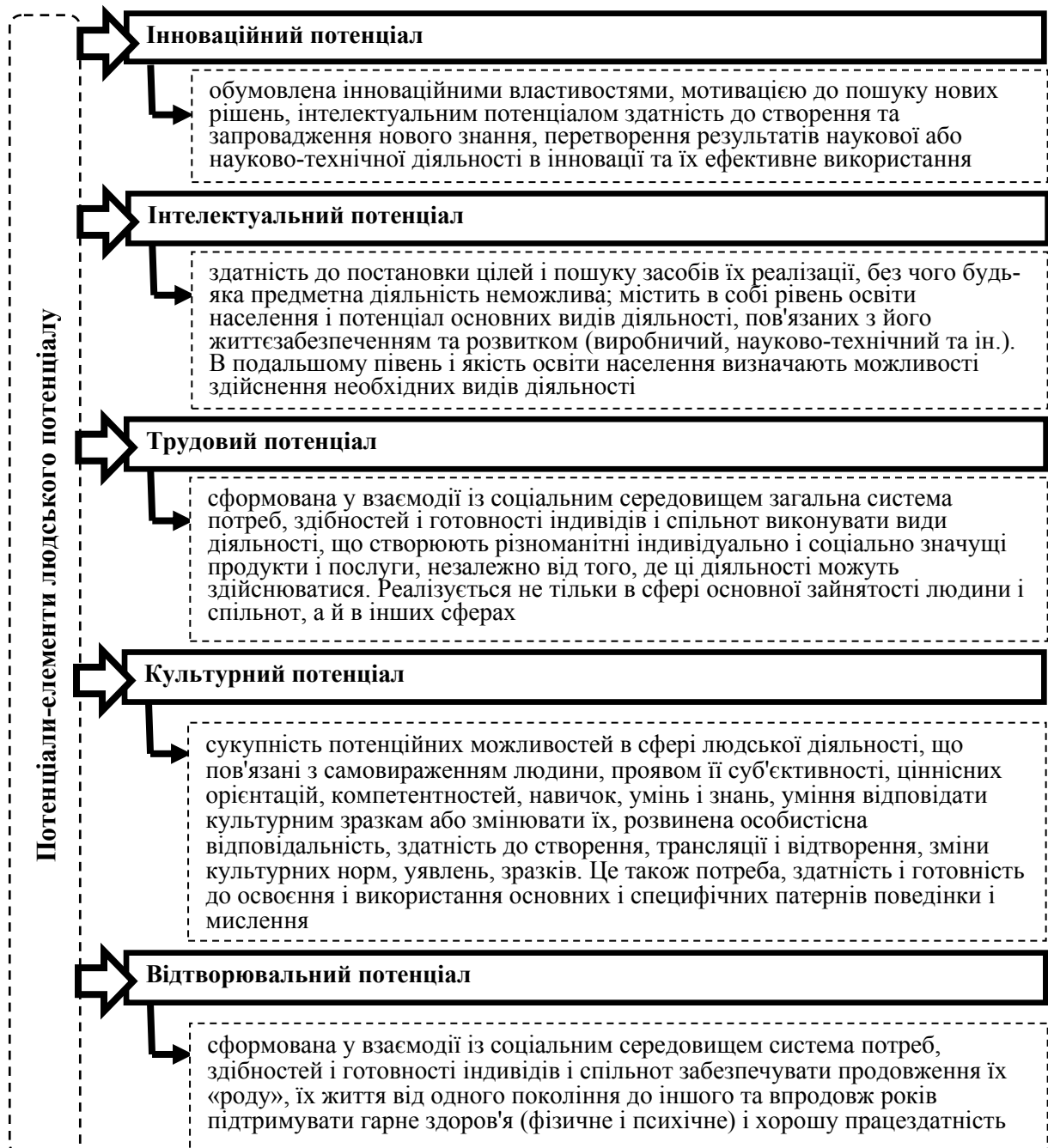

Рисунок 1.7 - Структура людського потенціалу

Джерело: сформовано автором

Це дозволяє в сумі отримувати властивості, якими не володів не один елемент до цього. Отже, вважаємо, що основними елементами людського потенціалу слід назвати інноваційний, інтелектуальний, трудовий і культурний типи потенціалу. Кожен тип потенціалу, формуючись і розвиваючись в створених для нього сприятливих умовах, сприяє розвитку інших елементів системи. Таким чином, *людський потенціал* пропонуємо визначати як синергію його інтелектуальних, інноваційних, духовних, соціокультурних, біологічних ресурсів, властивостей, якостей, здібностей окремої особистості, групи або суспільства в цілому, що формуються під дією внутрішніх і зовнішніх факторів, визначають здатність носія даного потенціалу виступати в ролі суб'єкта змін, створювати, перетворювати і впроваджувати нове знання у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

З огляду на вищенаведене, відстеження еволюційного характеру формування поняття людського потенціалу, його функціональної ролі та основних характеристик дозволило визначити елементи його структури та властивості, притаманні сучасному етапу розвитку уявлень про людський потенціал, сформулювати базу для усвідомлення зміни місця і ролі людини в економічній діяльності з огляду на формування парадигми нової економіки. Визначено, що саме людський потенціал найбільш повно характеризує вплив людини на перебіг та динаміку процесів розвитку будь-якої соціально-економічної системи, в тому числі території, міста, урбанізованого середовища.

1.2 Сутність та зміст коцептосфери дослідження економіки міста та визначення ролі міста як специфічної території

Парадигма розвитку в умовах становлення нової економіки передбачає зміну вектору від економічного зростання до збалансованої соціально-економічної динаміки [97]. Успішність вирішення цих завдань безпосередньо залежить від формування людського потенціалу нової якості на локальному рівні, в межах певної території.

З огляду на факт специфічності самого терміну «територія», залежно від сфери, в якій воно застосовується, диференціацію територій між собою (за географічним розташуванням, адміністративним статусом, джерелами фінансування, економічними показниками, показниками людського розвитку тощо), доцільно дослідити його етимологію і сутність в різних галузях наукового знання. Етимологія терміну «територія» походить від латинського «territorium» - «область, територія, земля навколо міста», далі з «terra» - «грунт, земля», далі з праїндоевропейської «ters» - «сухий; сушити».

Термін *територія* використовується для позначення частини поверхні земної кулі, а також позаземного простору з певними межами і наявністю того чи іншого юридичного статусу [98]. Економічний погляд на територію дозволяє трактувати її як географічну територію, яка знаходиться під адміністративним управлінням уряду, в межах якої забезпечено вільне пересування громадян, товарів і капіталів [99]. Економісти виокремлюють ряд ознак території, які є базовими при формуванні та розвитку людського потенціалу (рис. 1.8).

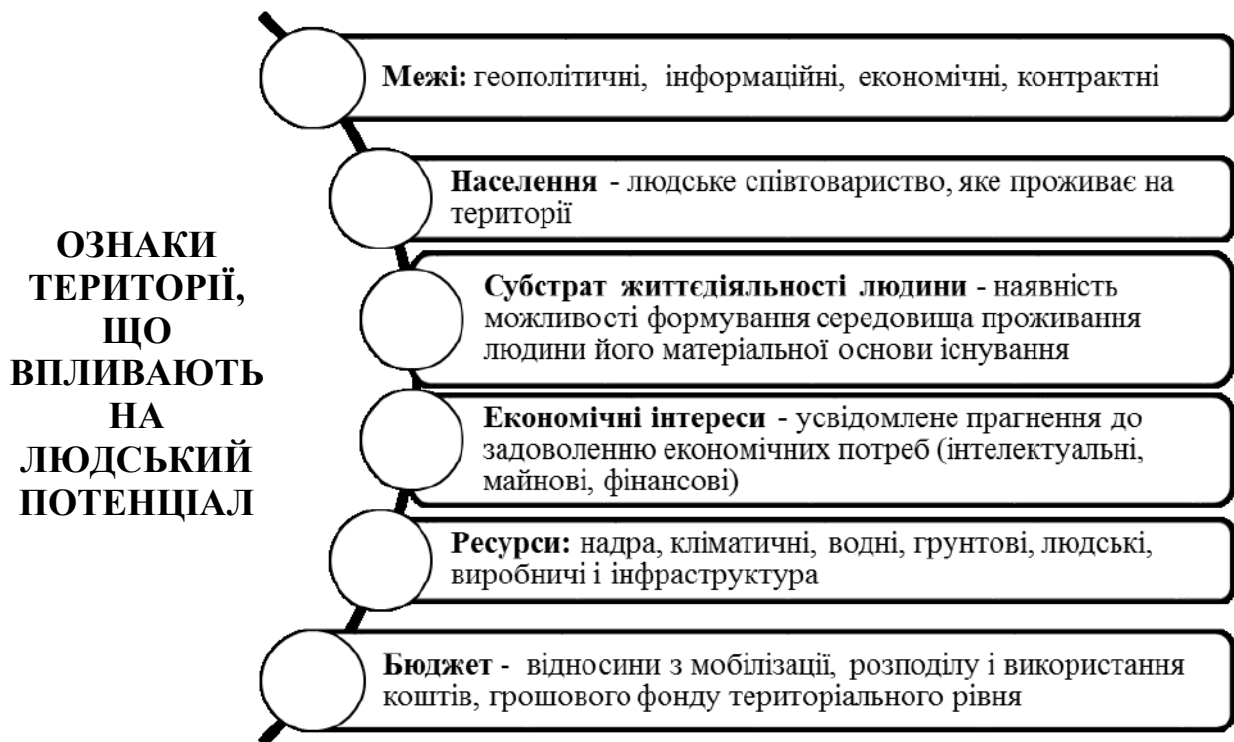

Рисунок 1.8 - Ознаки території при формуванні, розвитку та ефективності використання людського потенціалу

Джерело: сформовано автором

У економічній літературі досить часто термін «територія» вживається синонімічно терміну «територіальне утворення». Однак як зазначає І. Лексін, «територіальні утворення» розглядаються в якості суб'єктів права взагалі і конституційного права зокрема [100]. Територія здебільшого розглядається як особливий вид природних ресурсів, крім цього вона об'єднує всі види природних ресурсів, народонаселення, виробничі потужності, культурний і інтелектуальний потенціал.

Під ресурсами розуміються елементи економічної системи, використовувані в процесі виробничого споживання (фактори виробництва), а саме праця (робітників, інженерів, менеджерів), земля (корисні копалини, ліси і тощо) і капітал (будівлі та споруди, технологічне обладнання, транспортні засоби тощо). Можна погодитися з академіком А. Мінцем, який територію охарактеризував як сумарний, узагальнюючий ресурс [101], комплекс ресурсів території (природні ресурси і географічне положення; технологічні ресурси; соціальні ресурси), що є складовим внутрішнього середовища території, в якій формується, розвивається та ефективно використовується людський потенціал.

Отже, людський потенціал в якості об'єкта економічних і соціальних інтересів може бути представлений у формі сумарного узагальнюючого потенціалу територій та міст (як специфічних територій), що схематично зображено на рис. 1.9.

В якості вичерпного ресурсу територія виявляється важливішою за поновлювані натурально-речовинні ресурси, оскільки їх можна замінити природними або штучними ресурсами, а територія - «... ресурс незмінний і невідновний, його практично неможливо і вкрай дорого збільшити технічними засобами». При цьому увага багатьох фахівців направлена на градацію територій за рівнями (державний, регіональний, локальний) і, у зв'язку з цим, необхідно відзначити, що поряд з поняттям «територія» в географічних, економічних та інших науках здебільшого фігурує поняття «регіон» ключовим компонентом якого є територія, територіальна цілісність, територіальна одиниця або територіальне об'єднання, на якій діють господарюючі агенти, і,

доповнюючи територію соціальної конструкцією, «...регіони виступають активними суб'єктами господарювання» [102, с. 17].

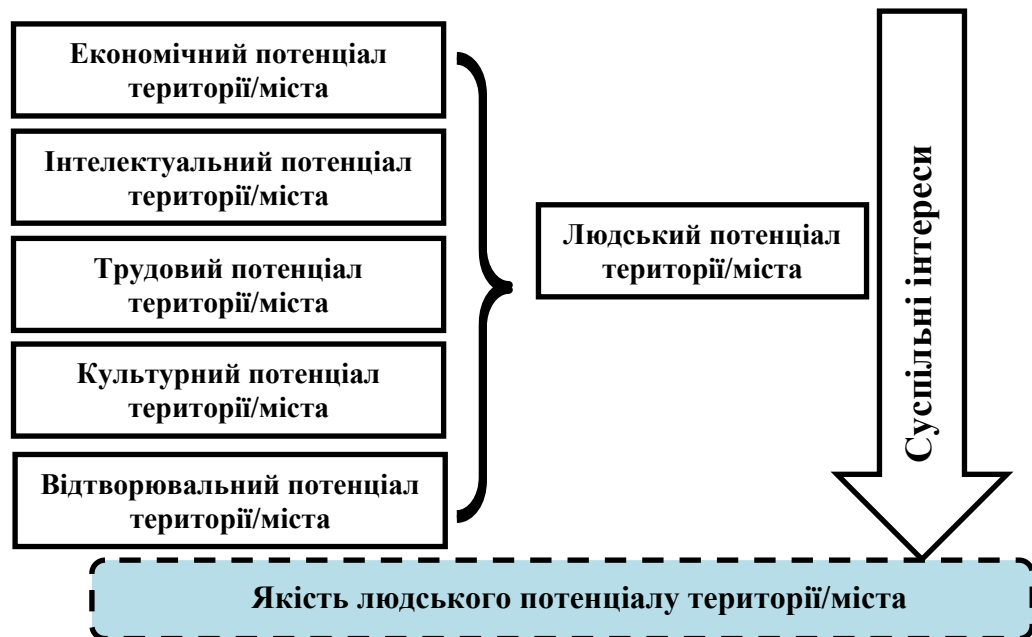

Рисунок 1.9 - Людський потенціал території/міста як синергія його складових

Джерело: сформовано автором

Під «регіоном» розуміють частину народногосподарського комплексу країни, межі якої визначені відповідним адміністративним поділом держави. Однак при дослідженні «регіону» як об'єкта управління слід розглядати його складові – виробничо-технологічну структуру, економіко-географічну, соціально-демографічну та структуру обслуговування [103, с. 5].

Згідно бачення А. Гранберга визначення регіону є більш загальним та розглядається у якості певної території, що відрізняється від інших територій за певними ознаками, при цьому володіє деякою цілісністю, взаємозв'язком складових її елементів [104, с. 6].

Що стосується локального рівня, то у якості специфічних територій можуть також розглядатись райони, міста, сільські та урбанізовані території та інші територіальні одиниці, які володіють власним комплексом ресурсів та відповідними характеристиками, що визначають рівень їх ефективності, спроможні концентрувати джерела зростання та використовувати їх відповідно

до власних потреб.

Таким чином, важливо відзначити, що вивчення території як ресурсу розвитку людського потенціалу дозволяє розглядати її не тільки як концентрацію природних ресурсів і населення, виробництва і споживання товарів, сфери обслуговування, але і в якості суб'єкта економічних відносин, носія особливих економічних інтересів, що визначається економічною сферою її застосування.

Наявність великої кількості територіальних одиниць різної таксономічної ієрархії обумовлює пошук типових і особливих ознак, характеристик подібності та відмінності окремих груп територій. Виявлення територій одного таксономічного рангу (країни, регіону, територіального утворення, міста), які характеризуються специфічними якісними ознаками, покладено в основу типологічного підходу до територіального вивчення певних процесів і вирішення завдань формування, розвитку та використання людського потенціалу.

Типологізація територій – це угруповання територій за певними типами (групами) на основі їхніх спільних ознак (або специфічних особливостей), що відображають деякі суттєві закономірності виникнення (властиві цій території), розвитку і функціонування.

Типологізація сприяє більш глибокому розумінню ознак, властивостей, сутності територій, дозволяє простежити закономірності їх розвитку, структурні зміни, а також прогнозувати подальше існування.

По суті, типологізація територій являє собою ототожнення досліджуваних територій в залежності від їх подібності і відмінностей.

Слід підкреслити, що належність території до певного типу обумовлює модель управління людським потенціалом території. Аналіз підходів, присвячених проблемі типологізації територій (рис. 1.10), показав, що більшість авторів акцентують увагу на трьох критеріях, а саме:

- рівень соціально-економічного розвитку;
- динамічність розвитку;
- природно-географічні умови.

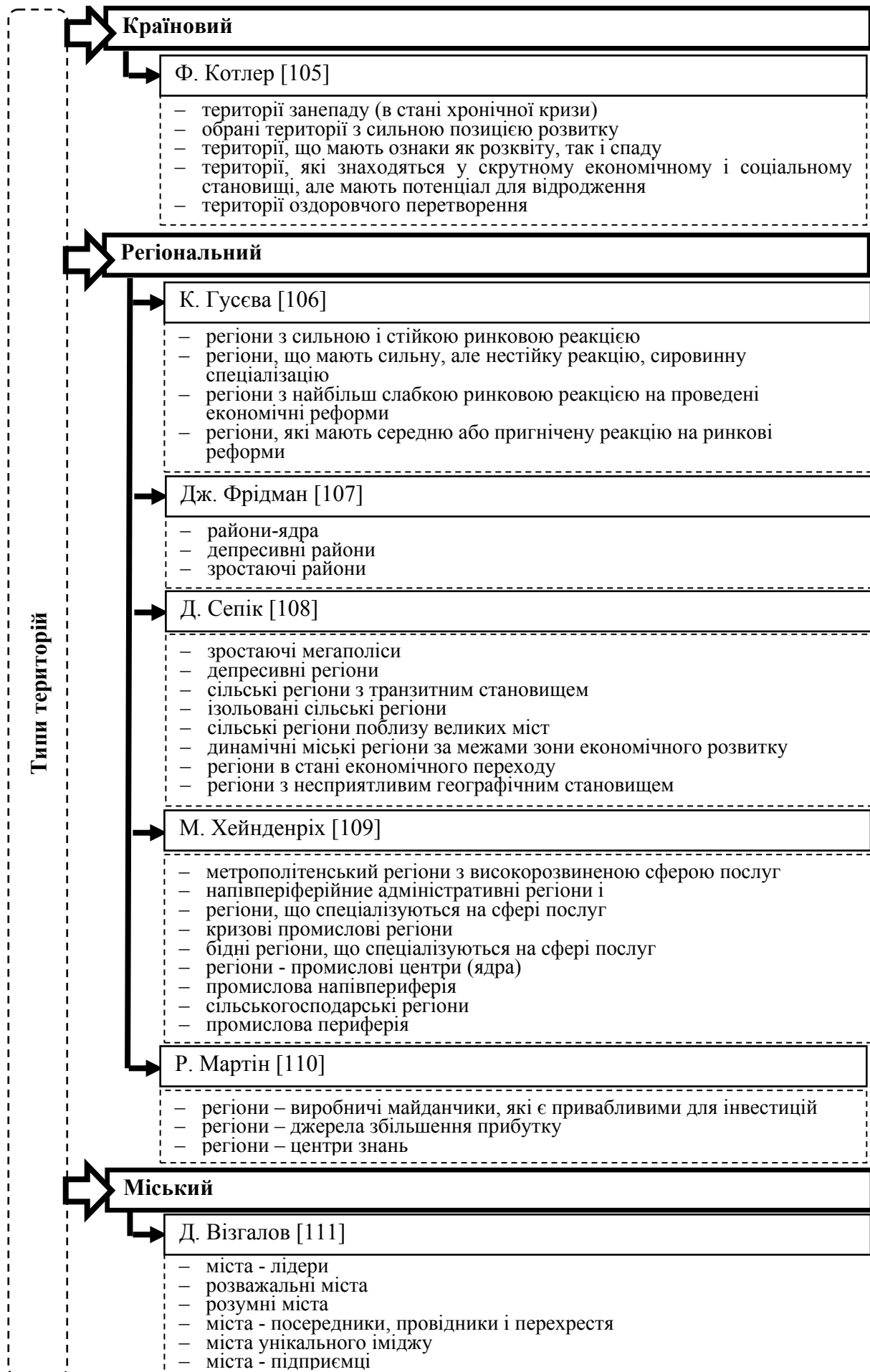

Рисунок 1.10 - Типологізація територій
 Джерело: складено автором за даними [105-111]

Ф. Котлер [105] і Дж. Фрідман [107] основний акцент типологізації роблять на соціально-економічний розвиток та його динамічний характер; Д. Сепік [108], використовуючи проблемно-орієнтований характер, виділяє проблемність територіального розміщення; К. Гусєва [106] ступінь сприятливості інвестиційного клімату вважає базовим критерієм типології; Р. Мартін [110] закладає критерій інвестиційно-інноваційної привабливості.

Типологія М. Хейнденріха [109] заснована на комбінованому використанні двох критеріїв – центр-периферії та сервісу. Поділ територій на «депресивні» або «зростаючі» не повною мірою відображає конкурентні переваги, а виявляє причини, що впливають на ідентифікацію території до певної групи.

Як відзначають Н. Лексін і А. Швецов, стан проблемних територій повинен «оцінюватися одночасно за двома шкалами аномальних погіршень: у порівнянні з іншими територіями і в порівнянні зі своїм власним колишнім станом» [112, с. 21].

Загальноприйнятими якісними ознаками проблемних територій А. Гранберг називає:

- особливу кризовість прояву проблеми, яка створює загрозу соціально-економічному становищу в країні, політичній стабільності, екологічній рівновазі;
- наявність ресурсного потенціалу (виробничого, науково-технічного, трудового, природного), використання якого критично значуще для розвитку економіки території;
- особливе значення геополітичного і геоекономічного положення території для стратегічних інтересів країни;
- брак у території власних фінансових ресурсів для вирішення проблем загальнонаціонального і світового значення [104].

М. Кисельова, поряд з ознаками проблемних територій А. Гранберга, виокремлює групу ідентифікаційних ознак, які повинні бути притаманні території:

- інтенсивність господарської діяльності, яку можна оцінити шляхом аналізу валового продукту території на душу населення;
- привабливість території як місця постійного проживання, що відбивається коефіцієнтом міграційного приросту;

- наявність власних фінансових ресурсів для самостійного розв'язання регіональних проблем, частка безоплатних надходжень в доходах бюджету;
- інноваційна активність території [113].

Як бачимо, людський потенціал розглядається здебільшого в якості ключового чинника відновлення позитивної динаміки розвитку депресивних територій, при цьому, важливою складовою є наявність у території тих властивостей та характеристик, що роблять їх привабливими для носіїв людського потенціалу та розглядаються ними як місця постійного проживання.

Особливим типом територій сьогодні виступають *міста*, де відбувається концентрація людських ресурсів, перетворюючи їх на драйвери розвитку всієї території.

Як очікується, до 2050 р. міське населення світу збільшиться майже вдвічі, а урбанізація виступатиме однією з найбільш радикальних тенденцій XXI століття. Так, згідно з прогнозами ООН, до 2050 р. в містах проживатиме 68% населення планети. Для порівняння: зараз у містах проживає 55% населення – 4,2 млрд. При цьому населення, економічна діяльність, соціальна і культурна взаємодія, а також екологічний та гуманітарний вплив здебільшого концентруються в містах, і це провокує виникнення значних проблем досягнення сталості в тому, що стосується, зокрема, житла, інфраструктури, основних послуг, продовольчої безпеки, охорони здоров'я, освіти, гідної роботи, безпеки та природних ресурсів [114].

У сучасному глобалізованому середовищі саме міста є двигунами розвитку міжнародних міграційних процесів, торгівлі, культури, комерційної та політичної діяльності. До 2030 р. з'явиться 43 мегаполіси з населенням понад 10 млн. мешканців, більшість з яких знаходитимуться в регіонах, що розвиваються.

Питання розвитку складних соціально-економічних систем, включаючи місто, розглядаються в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених і практиків, які зробили значний внесок у розробку теоретичних основ процесу

господарювання, забезпечення результативності господарювання, оцінку умов господарювання складних соціально-економічних систем [115-121].

Територіальною формою прояву процесів метрополізації є формування глобальних (світових) міст, які є: науково-виробничими полюсами зростання; центрами прийняття рішень; полюсами тяжіння людей, інформації, товарів і послуг; центрами власного культурного іміджу; міжнародними транспортними вузлами тощо (рис. 1.11).

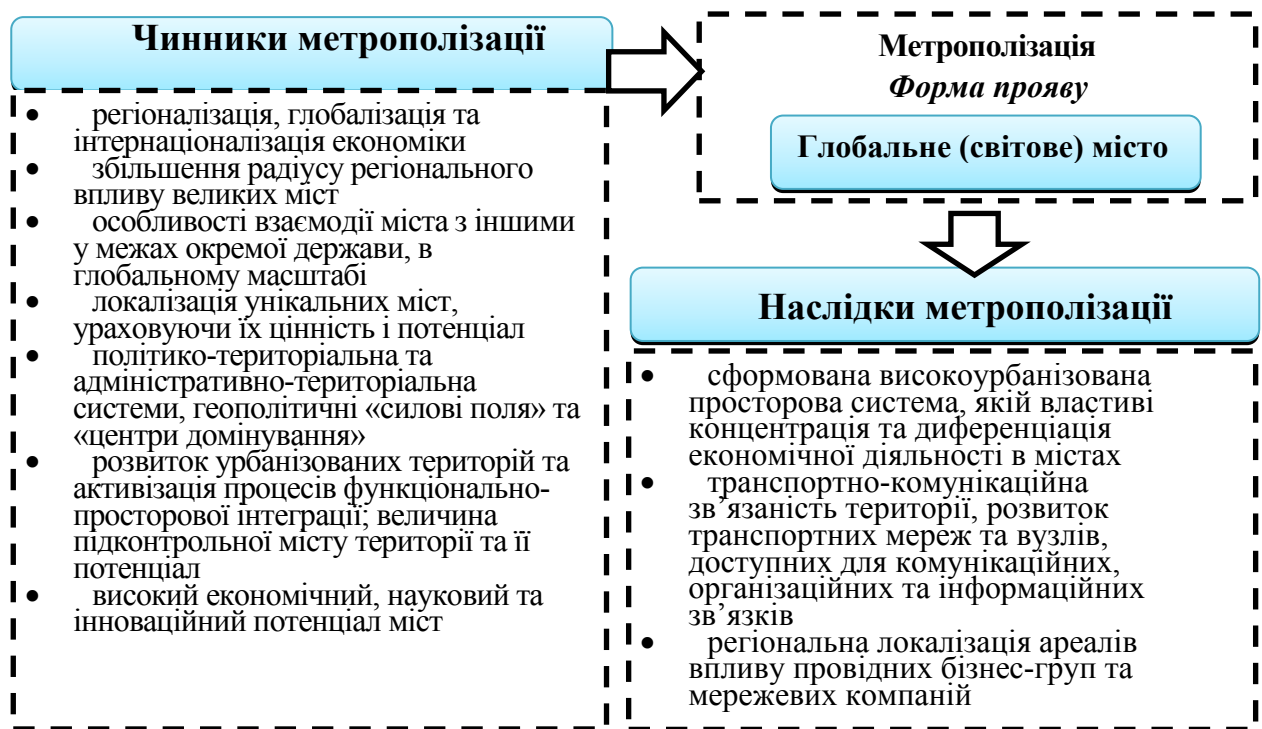

Рисунок 1.11 - Чинники та наслідки метрополізації

Джерело: складено автором на основі [122, с. 22]

Великі міста завжди відігравали провідну роль у розвитку держав, формували соціальне середовище буття людини. Процеси урбанізації та зростаючий вплив міст на життя людей перетворюють місто на важливий об'єкт дослідження, яке потребує чіткого наукового тлумачення дефініції «місто», та, зокрема, «велике місто», критеріїв, що його характеризують, та функцій, які воно виконує [123]. Сьогодні найбільші міста концентрують значну частину фінансового, промислового, транспортного, демографічного, культурного, наукового потенціалу держав світу, тому дослідження

особливостей їхнього розвитку на сучасному етапі має важливе теоретичне та практичне значення для України.

Для більш повного розкриття ролі міста у сучасному світі та розуміння його сутності розглянемо різні підходи до визначення цієї категорії. Термін «місто» у своєму етимологічному значенні походить від латинського слова «*civitas*» і означає місто-державу, що й дало подальший розвиток слову «цивілізація», яке визначалося як «життя у місті» [124].

Ще в античні часи дослідники намагалися розробити модель ідеального міста-держави. Праці Платона «Держава», «Закон» були пов'язані з теоретичними дослідженнями функціонування грецьких полісів. Так Аристотель в своїй праці «Політика» до передумов створення ідеального поліса відносить кількість населення, розмір території та його положення відносно моря [125]. Питання побудови ідеального міста поставали і перед філософами Давнього Китаю. Зокрема Мен-Цзи в своєму трактаті запропонував модульну побудову міст з виділенням зовнішньої та внутрішньої частини, кількості населення і форми міста [126].

У Середні віки науковці в своїх філософських трактатах намагались створити образ «доброчесного міста». Так, Аль-Фарабі визначає місто як результат діяльності розуму, що полягає в актуалізації, розвитку людини [127].

Нові часи пов'язані з іменами Т. Мора, Т. Кампанелла, Ф. Бекона, Е. Кабе, які розглядали місто як прогресивне явище суспільного розвитку. Т. Кампанелла уявляв майбутнє суспільство урбанізованим з ключовою роллю міста [128].

У теорію розвитку міст суттєвий внесок зробили класики марксизму, науково обґрунтовуючи причини виникнення міста як результат «...відокремлення промислової і торгівельної праці від земельної» [129, с. 20]. К. Маркс відмічав, що «саме існування міста як такого відрізняється від простої множини незалежних будівель. Тут ціле – не просто сума своїх частин. Це свого роду самостійний організм» [130, с. 470]. Яскравим представником французької філософії є Ж. Бордіяр, який вважав мегаполіси та космополітичні

міста «монстрами, які втрачають цілісність, органічність та унікальність», перетворюючись на «збіговисько місць загальної комунікації» [131].

Як бачимо, думки філософів змінювалися, через зміни предмету дослідження. Урбанізація стала рушійною силою соціально-економічних та просторових змін, а в ХХІ столітті до неї додалася ще й глобалізація. Слід відмітити, що міста виступають як об'єктно-предметне поле в різних науках: історії, архітектури, математики, психології, мистецтва, економіки тощо. Найпотужніші знання у тематиці розвитку міст належать економіці міста (рис. 1.12) [132].

Першою роботою, де фундаментально описано базові теоретичні концепції, пов'язані з містами, була праця А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776 р.), в якій було сформовано вихідні положення, закладені в формування базових понять економіки міста – «локальних зовнішніх ефектів» та «економії, що зумовлена агломераціями» [46].

Так А. Сміт у своїй праці «Про багатство націй» відзначає важливість зростання і збагачення торгових та промислових міст, що в свою чергу здійснює внесок до покращення та збагачення країн у три способи, а саме:

- за рахунок пропозиції великого та підготовленого ринку для товарів вироблених в країні, що забезпечує розвиток і подальші покращення;
- багатство, накопичене мешканцями міст, зазвичай використовується для придбання інших земель та для подальшого примноження багатств;
- комерція та промисловість поступово запроваджують порядок та гарне врядування в містах, а разом із ними свободи та безпеку індивідів, що на той час виступало основним позитивним ефектом розвитку міст [131].

Т. Мальтус першим відреагував на проблеми зростання міст «...необхідно визначити, що зростання населення стримувалось успіхами цивілізації. Кількість міст і фабрик збільшується..., ми повинні прагнути, щоб вони не скорочували тривалість життя, але навряд чи ми можемо досягти коли-небудь

того, щоб перебування у містах і робота на фабриках були такими ж здоровими, як життя у селах та сільські заняття» [133].

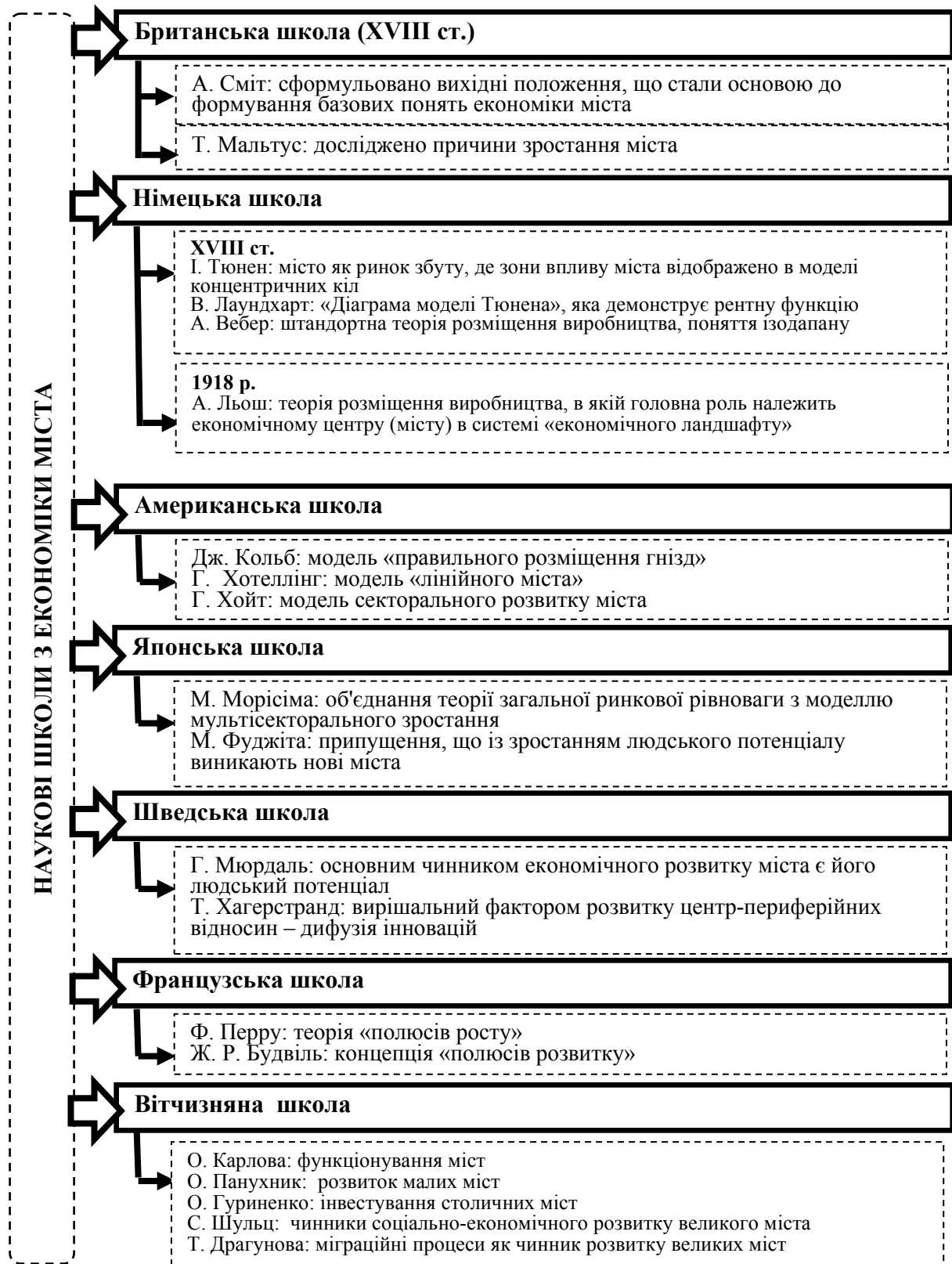

Рисунок 1.12 - Основні наукові школи з економіки міста

Джерело: складено автором за [132-150]

Німецька школа економіки міста базується на теоретичних та емпіричних дослідженнях Й. Тюнена, В. Лаундхарта та А. Вебера [134]

В своїй праці «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки» Й. Тюнен розглядав *місто як ринок збуту*, яке має задовольняти потреби території в продуктах промислового виробництва. Зони впливу міста Й. Тюнен зобразив у вигляді концентричних кіл, і ця модель стала базою багатьох досліджень.

Розвинувши вчення попередників А. Льош запропонував теорію розміщення виробництва, в якій провідне місце відводить найважливішому місту всієї системи – *місту «економічного ландшафту»*, головна мета якого максимальна генерація прибутку. А. Льош досліджував також передумови місця розташування міст і висловив думку, що вони можуть існувати в однорідних умовах, бо мають переваги масового та комбінованого виробництва, велику кількість підприємств, джерела постачання та відсутність зовнішніх конкурентів [135].

Ідеї А. Льоша підтримав і Дж. Кольб, запропонувавши *модель «правильного розміщення гнізд»*, центральне місце в якій він відводить великому місту. Лоурі залежність економічної структури міста вбачає в особливостях розвитку і специфікації базового та обслуговуючого секторів економіки, назвавши її «міським мультиплікатором» [136].

«Модель лінійного міста» Г. Хотелінга можна розглядати як загальну модель диференціації збуту продукту, яка має змогу проаналізувати особливості наслідки цінової конкуренції на ринку [137].

Ідеї Г. Хотелінга були розвинені в «*моделі кругового міста*» С. Салопом, який дослідив довгострокову динаміку на ринку диференційованого продукту [138].

На початку 1960-х років класичними працями економіки міста стали роботи У. Алонсо, Д. Бегга, С. Дорнбуша, Р. Фішера, А. Еванса, П. Деріка, Е. Міллса, Б. Гамільтона, М. Фуджіти, Дж. В. Хендерсона, Дж. Форестера,

Р. Каманьї, А. Бертауда, Т. Морі, П. Кругмана, які робили спроби розробити просторові моделі міста.

На особливу увагу заслуговують *моделі моноцентричних міст* У. Алонсо та Е. Міллса, які розкривають тісний взаємозв'язок між густотою населення і цінами на землю.

Особливості розвитку мають міста в країнах з перехідною економікою, де, як відмічав А. Бертауда, адміністративний розподіл був не пов'язаний з цінами на землю. Дисонанс в розвитку міст в країнах з перехідною економікою пов'язаний з ринковим визначенням цін на землю та плановим розселенням, що пояснюється незрілістю ринку та диспропорціями у просторовій структурі [139].

Мікроекономічні концепції Е. Міллса, Б. Гамільтона та Дж. В. Хендерсона розглядали природу урбанізованої території, структуру міст, місцезнаходження виробництва та проживання населення міста [140].

Урахування цивілізаційного контексту сучасної урбанізації здійснив в своїх працях Р. Каманьї, який наголошує на наявності значущої специфіки у функціонуванні міст, що визначається особливостями країни та значущістю конкретного міста в її економіці з урахуванням таких аналітичних засобів як: теорії катастроф, теорії біфуркацій та моделей синергетики [141].

На інтерес заслуговують кумулятивні дослідження теоретичного напрямку: *концепція «полюсів росту»* Ф. Перру, яку розвинули Ж. Будвіль, Д. Дарвент та Дж. Фрідман. За концепцією «полюсів росту» зростання економіки країни в середині неї не відбувається рівномірно, воно з'являється в полюсах зростання із змінною інтенсивністю, поширюється за різними каналами та має певний мінливий ефект дії на всю економіку [142].

Ж. Будвіль продовжив концепцію «полюсів росту» і запропонував *концепцію «полюсів розвитку»*, виділивши динамічні (пропульсивні) галузі. Ж. Будвіль виділяє такі типи міст: малі та «класичні» міста, промислові міста середнього розвитку і великі міські агломерації, та стверджує, що автономне зростання властиве лише верхнім ієрархічним рівням центральних місць, а

зростання низових територіальних структур визначається механізмами дифузії нововведень [143].

Подальшого вдосконалення теорія полюсів росту зазнала з появою досліджень П. Потье про осі розвитку, центральна ідея яких полягала в можливості отримання територіями, що знаходяться між полюсами розвитку та забезпечують транспортний зв'язок, додаткових імпульсів зростання через збільшення вантажопотоків, інтенсивне поширення інновацій, розвиток інфраструктури. Ці території П. Потье і називає «*осі розвитку*», які разом із полюсами розвитку формують базис економічного зростання території [104]. Д. Дарвент розробив типологію полюсів росту, а Ж. Фрідман висловив думку, що економічне зростання території забезпечують виключно великі міста.

Автор *секторної моделі* Г. Хойт висловлює думку, що міста розвиваються вздовж транспортних коридорів за рахунок однорідних видів економічної діяльності, а саме місто являє собою коло, розділене на сектори з різними видами використання земельних ресурсів.

А. Вебер зазначав, що основним для розміщення (штандорта) промислових підприємств є прагнення до найменших витрат на транспорт в пункти з найбільш дешевою робочою силою, в центри скупчення інших підприємств. У 1909 р. була опублікована робота А. Вебера «Чиста теорія розміщення промисловості», що представляє собою розвиток *штандортної теорії* розміщення виробництва І. Тюнена і В. Лаунхардта. Розглядаючи розміщення одиничного підприємства по відношенню до основних факторів виробництва з метою мінімізації витрат, А. Вебер вводить поняття ізодапан – ліній рівних витрат відхилення від оптимального стану підприємства. Серед факторів, що впливають на розміщення факторів А. Вебер розглядав робочу силу, вартість сировини і паливних ресурсів і транспортні витрати на їх переміщення один до одного. Модель А. Вебера залишалася основною в теорії розміщення промисловості до середини 1930-х, доки не була піддана критиці А. Льошем і низкою американських економістів.

Представник *шведської школи економіки міста* Г. Мюрдаль дослідив чинники економічного розвитку міста, основним з яких назвав не брак капіталу, а недовикористання людського потенціалу. Він підкреслював, що більшість безробітних не готові до виконання роботи в сучасних галузях і не складають трудовий резерв економіки території. Для економічного розвитку необхідно послабити нерівність, змінити систему відшкодування трудових витрат, що призведе до підвищення працездатності і ефективності праці. Економічне зростання без поліпшення становища більшості населення не є пріоритетним [144].

Основні положення робіт Т. Хагерстранда можуть бути зведені до наступного: територіальна дифузія інновацій має певні закони поширення і може бути змодельована; дифузія інновацій є вирішальним фактором у визначенні соціального ефекту (перш за все, міграційного) для центр-периферійних відносин; швидкість дифузії залежить не від геометричної відстані, а від трансляційної спроможності окремих міст, через які вона здійснюється, від того, наскільки інтенсивні й ефективні там контакти між людьми.

Основна ідея праць Х. Річардсона полягала в тому, що основним фактором росту міської агломерації є саме зосередження виробничої діяльності у містах, які є великими промисловими центрами (полюсами зростання) [145]. В *«моделі вулкана»* Х. Гірш визначає, що рівень доходів населення в великих міських агломераціях з розвиненою промисловістю та потужним науковим потенціалом є вищим через періодичні інноваційні імпульси. «Виверження лави нововведень в такому полюсі зростання розповсюджується на периферію поступовим підвищенням рівня добробуту відсталих територій». Затухання такого вулкану можливе через зменшення інноваційної активності, що приводить до перетворення колишнього передового центру на депресивний старопромисловий район, але Х. Гірш не забуває про циклічність економічного розвитку, яка може стати передумовою відтворення цих районів [146].

Модель «модернізації» традиційної теорії розміщення виробництва М. Фуджіти і П. Кругмана є модифікацією моделі І. Тюнена, в якій центральне місто не просто існує, а й підтримується експліцитно. Промислове виробництво, з одного боку, концентрується у місті під впливом двосторонніх зв'язків, зумовлених цією концентрацією, а з іншого – зосередженість економічної активності у місті створює сплеск ринку, де розташована промисловість. Аграрне виробництво розподіляється навколо цього центру [147]. Модель М. Фуджіти і Т. Морі припускає, що зі зростанням людського потенціалу виникають нові міста, які вибудовуються в одну лінію в просторі – одновимірну версію теорії центральних міст А. Льюша.

Сьогодні економіка міста приділяє увагу *теорії світових міст* (Ф. Дамет, Г. Рід, Н. Тріфт, Е. Содж та ін.). Г. Рід пропонує особливу світову категорію міст – «столиця капіталу», якою називає міжнародні та наднаціональні фінансові центри [148]. Н. Тріфт за розміщенням головних штаб-квартир ТНК виділяє глобальні, зональні та регіональні центри [149]. Вагомим є дослідження розвитку міста З. Сіройчем, який позиціонує три різні поняття як синоніми: метрополія, агломерація та велике місто [150]. Серед вітчизняних економістів цікавими є дослідження О. Карлової (функціонування міст), О. Панухник (розвиток малих міст), О. Гуриненко (інвестування столичних міст), С. Шульца (соціально-економічний розвиток великого міста), Т. Драгунова (міграційні процеси великих міст) тощо.

Наприкінці ХХ ст. з'являється *концепція глобального міста*. Термін «глобальне місто» вперше вжито в 1991 р. американським економістом та соціологом С. Сассен, що назвала глобальними містами Лондон, Нью Йорк, Токіо. Під глобальним містом вона розуміла стратегічний центр концентрації господарської діяльності, управління транскордонними фінансовими потоками, та надання певних високотехнологічних послуг для тих мультинаціональних компаній, які там існують.

Розвиток концепції глобального міста надав М. Кастельс, пропонуючи власне визначення глобальному місту як вузлу виробництва інформації та

управління інформаційними потоками в глобальному мережевому суспільстві, розглядаючи людську цивілізацію як мережеве суспільство, де глобальні міста виконують функцію таких хабів. Фактично, *економіка глобального міста* пов'язана з тим, що місто виходить за межі використання власного ресурсу, взагалі перестає розвиватися за рахунок експлуатації місцевого ресурсу.

Отже, *глобальне місто* – це місто, яке інтегроване в світовий простір, і відповідно, є містом, економічний результат в якому може досягатися через те, що воно певним чином розташовано в глобальній мережі, пов'язаною з тими чи іншими процесами розвитку, що можуть відбуватися будь-де в світі.

Дехто з економістів однією з переваг глобальних міст називають розвиненість інфраструктури, доступність сфери послуг, а також доступність транспортно-економічного та політичного середовища, якими користуються мультинаціональні корпорації, що значною мірою впливають на світові економічні та політичні процеси, створюючи умови для глобалізації функцій того чи іншого міста і широкі можливості для транснаціонального адміністрування та посередницькій функції між політикою та бізнесом, що формує сприятливий інвестиційний клімат у глобальних містах, тобто, узагальнює їх.

Роль представників місцевих громад як партнерів у формуванні політики на місцевому, національному, регіональному і глобальному рівнях були підсилені у ході низки великих конференцій Організації Об'єднаних Націй. Цей процес почався в Ріо із Саміту Землі у 1992 р. і Стамбульського Саміту, присвяченому розвитку міста, що відбувся у 1996 р. Після того концепція «міста» набула важливішого значення, і органи місцевого самоврядування почали трактуватись як важливі партнери національних урядів і міжнародних організацій, які за рахунок локальності можуть ефективніше реагувати на потреби місцевих громад і визначати пріоритети розвитку відповідно до даних потреб.

В тексті «Програми 21», що була прийнята в Ріо, визначено, що глобальні проблеми беруть свій початок на місцевому рівні міста, таким чином, відіграють ключову роль у зусиллях із забезпечення сталого розвитку [141-154]. Тоді як «Програма Хабітат», прийнята в Стамбулі, наголошує на ролі міст у соціально-економічному розвитку на місцевому та національному рівнях, ілюструє глобальний план дій щодо партнерства із представниками місцевих органів влади для вирішення проблеми забезпечення сталого розвитку населених пунктів у період масової урбанізації, а її третє видання додатково підкреслює значущість міст у забезпеченні сталого зростання територій [155-156].

У відповідь на тенденції і політичні події, описані вище, міста і представники органів місцевого самоврядування також прийняли важливі ініціативи для того, щоб забезпечити реалізацію важливої ролі у міжнародних процесах і на правах партнерів вирішувати актуальні проблеми міст.

Проте окремі аспекти теоретико-методологічного характеру вимагають розширення досліджень з питань категоріально-понятійного концепту економіки міста.

Інтерес до дослідження конкурентоспроможності міст значно зріс останнім часом, однак, ця тематика не є новою в наукових колах. Питання економічного розвитку на локальному рівні піднімалось ще на початку виникнення економічної науки, так само як і наголос на важливості економічного розвитку міст.

Значний внесок в дослідження економіки міста зроблений Д. Джекобсом, що в своїй праці «Економіка міст» (1968) наполягає на такому порядку зростання міст (від античного до сучасного): спочатку місто зростає завдяки виробництву і імпорту товарів для власних потреб і, з часом, починає експортувати цінність до інших міст. В цей момент, зі зростанням зовнішньоторговельного обороту, в дію вступає ефект мультиплікатора, що веде до зростання обсягів виробництва нових товарів та послуг [157]. Розвиток міста на думку Д. Джекобса відбувається через «прорив», коли мешканці міст

активно долучаються до активного створення власного бізнесу (підприємництво), тим самим розвивають місцеве виробництво, нагромаджуючи значний обсяг капіталу та за рахунок використання цього потенціалу дають поштовх до подальшого розвитку. Тому, для забезпечення ефективного економічного розвитку міста необхідна диверсифікація структури виробництва, адже міста, де розміщено лише одне домінуюче підприємство (моноцетричний розвиток) або декілька, що працюють в одній сфері, зазвичай частіше потерпають від наслідків стагнації [158].

Дослідження динаміки розвитку міст відштовхуючись від історичної, культурної, політичної та економічної перспектив проведено М. Люїсом у його праці «Культура міст», де автор, аналізуючи перспективу розвитку міст від древнього світу до XX століття та розвиваючи теорії попередників, виокремлює шість етапів становлення міста (рис. 1.13).

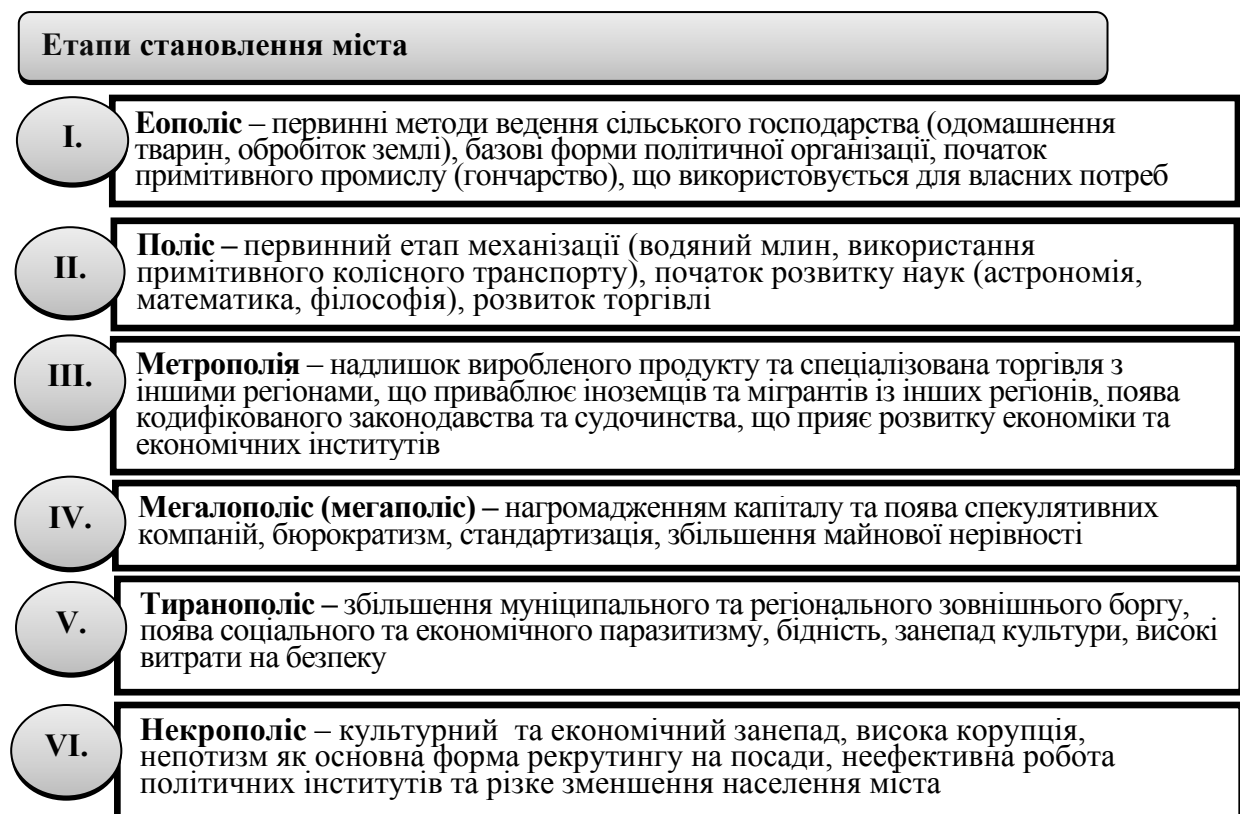

Рисунок 1.13 - Етапи становлення міста

Джерело: складено автором на основі [159]

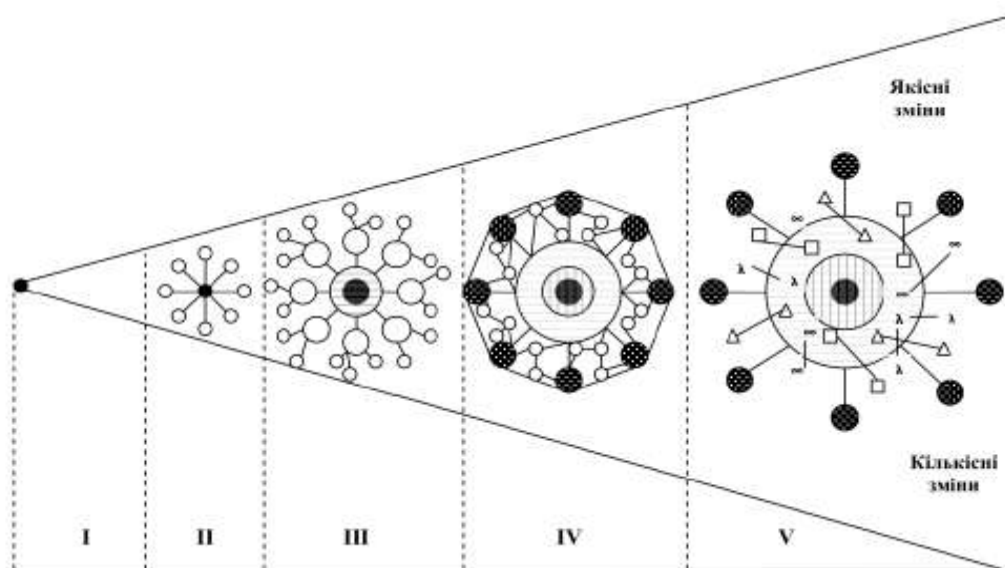
На думку М. Спенса розвитку економіки міста сприяє урбанізація завдяки досягненню вищого рівня продуктивності праці в містах в порівнянні із сільською місцевістю, а також через вищі темпи її зростання. Окрім того, продуктивність праці у містах є вищою при порівнянні неофіційної зайнятості працівників у містах та офіційної зайнятості працівників сільської місцевості [160]. Додатковим висновком М. Спенса є те, що продуктивність економіки міста має тенденцію до зростання разом із збільшенням розміру міста, однак простежуються емпіричні свідчення того, що надлишкове лідерство, первинність міста призводить до асиметрій, слабшого економічного розвитку інших територій, що в свою чергу позначається на економічній ситуації у країні загалом.

Ж. Дюрантон теоретичною основою для моделювання розвитку економіки міста вважає три її ключові елементи: структура виробництва, географічна (просторова) структура, мобільність товарів та факторів виробництва. На його думку аналіз просторової структури має передбачати поділ на внутрішню (житловий фонд, будівлі, інфраструктура, внутрішня транспортна структура) та зовнішню (питання розвитку нових міст, їх просторове розміщення та взаємодія між собою, розміщення природних ресурсів) географію міст. Характеристики мобільності, як в межах міста, так і між містами, є критично важливим питанням, яке охоплює можливості географічної мобільності товарів, сервісів, первинних факторів виробництва, ідей, технологій [161]. Проте автор наголошує, що потрібно сприяти мобільності ресурсів між містами та регіонами, уникаючи їх концентрації у великому домінантному місті.

Вагомий внесок у сучасну концепцію дослідження економіки та конкурентоспроможності мегаполісів здійснено українським вченим Р. Крамаренко, що досліджував динаміку розвитку міст (рис. 1.14). Автор підкреслює вагомість взаємозв'язку конкурентоспроможності глобальних мегаполісів із розвитком «креативної, інституційної, транспортно-логістичної,

інноваційно-технологічної та фінансово-інвестиційної форм спеціалізації» [162].

Із прискоренням розвитку науки і технологій у XXI столітті виникають відповідні нові тенденції урбанізації, в яких простежується зміна парадигми та поява інноваційних моделей розвитку міста. До таких відноситься концепція «розумних міст», що Європейською Комісією визначаються як «система людей, що взаємодіють використовуючи потоки енергії, матеріалів, сервісів і фінансових інструментів для сприяння сталого економічного розвитку, еластичності, і вищого рівня життя»; ці потоки та взаємодії стають розумними через створення стратегічного використання інформації та комунікаційної інфраструктури і сервісів в процесі прозорого міського планування та менеджменту, що швидко пристосовується до соціальних і економічних потреб суспільства [163].

I етап – зародження міст

II етап – первинна централізація міст

III етап – зростання міст

IV етап – столична концентрація

V етап – креативна економіка сучасних мегаполісів

● ядро міста; ○ – сільські поселення; ∞ λ Δ □ – інтрузивні форми економічного зростання (кластери, технопарки, технополіси)

Рисунок 1.14 - Динаміка розвитку міст за Р. Крамаренком

Джерело: [162, с. 12]

Представники та послідовники концепції розумного міста стверджують, що місто може бути розумним коли «інвестиції у людський та соціальний капітал і традиційну та сучасну комунікаційну інфраструктуру спроможні підтримувати досягнення сталого економічного розвитку і високу якість життя, з мудрим менеджментом природних ресурсів, через спільноту урядування» [164].

Підсумовуючи вищенаведене зазначимо, що *сьогодні домінантною формою просторової організації людського буття є глобальне (світове) місто*. Сучасні дослідження феномену метрополізації здебільшого базуються на трактуванні її як прояву нового способу територіального поділу праці, капіталу, знання і влади та реагування процесів урбанізації на виклики глобалізації.

Термін «світове місто» вперше було запропоновано ще в 1915 році П. Геддесом [165], який також висунув пропозиції щодо підвищення якості управління містами. Наукові положення П. Геддеса не цікавили дослідників близько півстоліття, а оновлений інтерес до цієї теми спровокувала праця П. Холла «Світові міста» [166]. Поняття світового міста набуло широкого вжитку в 1991 році після публікації праці економіста і соціолога С. Сассен «Глобальне місто Лондон, Нью-Йорк, Токіо». У своїй роботі С. Сассен розглядає глобальні міста як стратегічні центри концентрації господарської діяльності, управління транскордонними фінансовими потоками та надання високотехнологічних послуг. Місто перетворюється на лідера у світовій політичній системі порівняно із державою завдяки виходу функцій та можливостей такого міста за географічні рамки, набуття певної незалежності від політичного керівництва країни.

Ідеї М. Геддеса та М. Кастельса підтримані британським геополітиком П. Тейлором, який розглядає глобальні міста як взаємопов'язані центри корпоративних послуг, що можуть використати всі переваги власного географічного положення та економічні можливості. Інші дослідники наукового явища глобальних міст так само зауважують їх провідну роль у світових економіко-політичних процесах.

Варто звернути увагу, що деякі вчені, зокрема П. Маркузе і Р. Кемпен, у

своїх дослідженнях виокремлюють міста, які перебувають в процесі глобалізації, тобто міста, що глобалізуються. Отже, глобалізація розглядається як напрям розвитку багатьох міст світу.

У подальшому М. Кастельс і Д. Харві визначили вирішальний зв'язок між міськими змінами і глобальними економічними процесами [167]. Їхні дослідження покладено в основу праці Дж. Фрідмана «Гіпотеза світового міста», що включає сім положень:

1) місто – це просторово інтегрована економічна і соціальна система на певній території. Форма, інтенсивність і тривалість зв'язку між містом та глобальним капіталом може варіюватися, але здебільшого зміни, що відбуваються в містах, є зовнішньо індукованими напрямом й обсягом потоків транснаціонального капіталу, а також просторовим поділом функцій, що виконують фінанси, менеджмент і виробництво. Зміни в міській системі включають зміни у функціях, що виконує місто, його фізичній формі й структурі ринку праці;

2) ключові міста в усьому світі в системі глобального розподілу капіталу розглядаються як «базові точки» для організації виробництва й ринків;

3) глобальні функції управління світовими містами виражаються в їхній виробничій структурі й структурі ринків праці. Динаміка збільшення кількості світових міст притаманна окремим секторам і галузям економіки; ідеологічна роль світових міст полягає в тому, що вони виступають центрами розробки і поширення знань та витворів культури, мистецтва; робоча сила поділяється на професіоналів із високою заробітною платою й низькооплачуваних працівників;

4) світові міста є основним центром накопичення й концентрації капіталу;

5) світові міста є DESTИНАЦІЯМИ для великої кількості мігрантів як внутрішніх, так і міжнародних, які сприяють їх економічному зростанню. Міста продукують попит на високопрофесійних фахівців в межах правового поля і спеціальних програм, поступово відмовляються від низькокваліфікованої праці мігрантів. Напівпериферійні країни (та міста) характеризуються швидким

зростанням населення, а спроби приборкати внутрішню міграцію в основному безуспішні;

6) формування світових міст яскраво демонструє протиріччя індустріального капіталізму, просторової класової поляризації;

7) темпи збільшення світових міст генерують зростання соціальних витрат, які перевищують фінансові можливості держави. Швидкий приплив бідних працівників у світові міста генерує потреби в суспільному відтворенні (житло, освіта, охорона здоров'я, транспорт і добробут) [168; 169, с. 74-78].

Розглянемо реалізацію концепції глобального міста в Україні, де вона реалізується через мережу міст – опорний каркас економіки всієї країни, вузлами якого є командні міста, що активно взаємодіють один з одним та з іншими містами за допомогою зв'язків.

Беззаперечним головним бізнес-центром в Україні є Київ. Крім того, за своїми бізнес-функціями вирізняється серед інших Дніпро. Також до першості за рівнем економічної активності входять Запоріжжя, Кременчук та Кривий Ріг. Це пов'язано із тим, що вказані міста є найпотужнішими індустріальними центрами. У цих центрах зосереджені найбільші металургійні, нафтопереробні і машинобудівні підприємства [170].

Отже, командні міста і зв'язки між ними складають опорний каркас виробничого сектору економіки України зі зв'язками на трьох рівнях: глобальному (рівень світової економіки, на якому виявлено присутність тих чи інших українських міст), національному (визначені міста як вузлові пункти і ядра мережі в межах країни) та локальному (діючими особами є фірми, які пов'язані між собою у межах одного міста і визначають позицію міст у мережі) [171].

За результатами аналізу концептосфери розвитку та основних теоретичних підходів до вивчення економіки міст, визначення ключових аспектів глобалізації та факторів конкурентоспроможності, сучасних тенденцій, що характеризують напрямки розвитку економіки сучасного міста, сформуємо підхід до розуміння поняття *міста* як складної соціально-економічної системи,

що об'єднує в єдине ціле соціальні й економічні елементи, які функціонують в межах його території.

Дехто з економістів однією з переваг глобальних міст називає розвиненість інфраструктури, доступність сфери послуг, а також доступність транспортно-економічного та політичного становища, якими користуються мультинаціональні корпорації, що значною мірою впливають на світові економічні та політичні процеси, створюючи умови для глобалізації функцій того чи іншого міста і широкі можливості для транснаціонального адміністрування та посередницькій функції між політикою та бізнесом, що формує сприятливий інвестиційний клімат у глобальних містах, тобто, узагальнює їх.

При цьому економіка міста як складна соціально-економічна система формує сферу функціонування продуктивних сил та економічних відносин, взаємодія між якими характеризує сукупність організаційних форм і видів господарської діяльності (рис. 1.15).

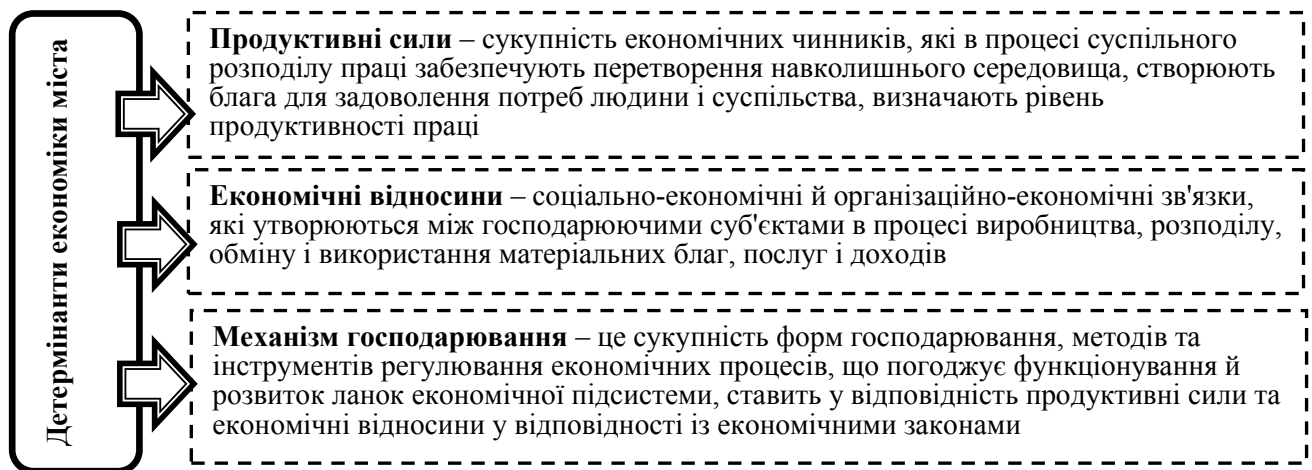

Рисунок 1.15 - Структура економіки міста як складної соціально-економічної системи

Джерело: [170]

Як бачимо, в структурі механізму управління господарською організацією міста повинні бути виокремлені відповідні форми, методи й інструменти господарювання.

Узагальнення наукових підходів до розуміння сутності економіки міст, їх ролі в національній економіці, дозволяє стверджувати про необхідність сприяння мобільності ресурсів між містами та регіонами, по можливості недопущення їх концентрації у великому домінантному місті. Отже, *економіку міста* слід розглядати як складну соціально-економічну систему, що формує сукупність продуктивних сил, економічних відносин та механізму господарювання, основною метою якого є інтегрований розвиток міста.

З огляду на вищенаведене можемо стверджувати, що людський потенціал набуває значення одного із головних та визначальних чинників соціально-економічного розвитку міста. При цьому у попередньому пункті було обґрунтовано, що людський потенціал є найширшою соціально-економічною категорією, яка характеризує участь людини в суспільних процесах, тому виокремлення саме його ролі спроможне до комплексного визначення принципів людського розвитку та політики в цьому напрямі (рис. 1.16).

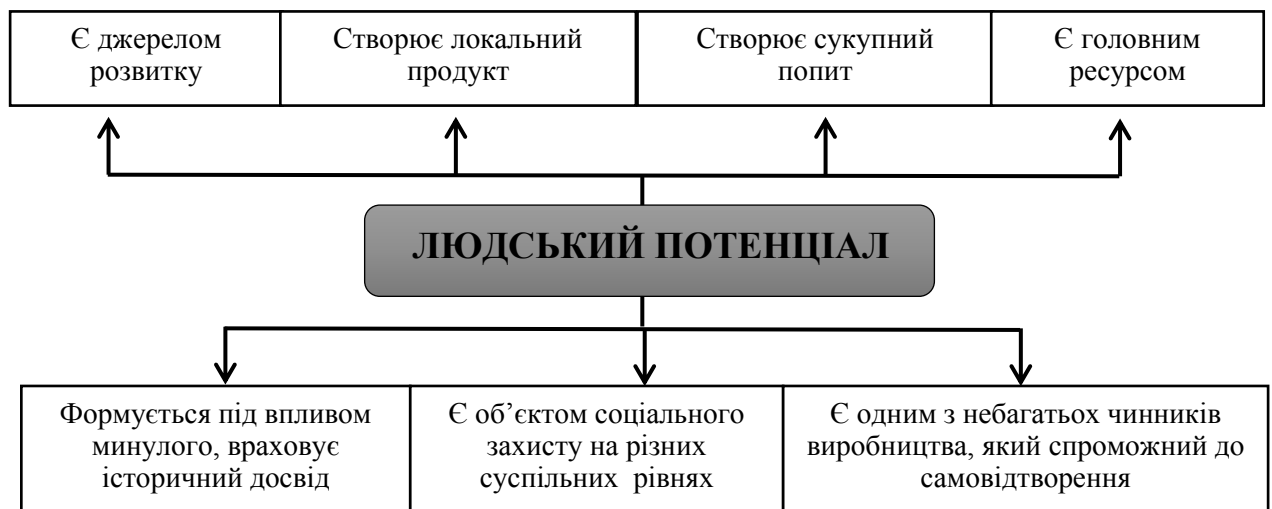

Рисунок 1.16 - Місце людського потенціалу в системі соціально-економічного розвитку міста

Джерело: складено автором

На наш погляд, взаємозв'язки, що представлені на рис. 1.16, характеризують рівень наукової абстракції та квантифікацію понять. Первісно, ядром усіх категорій є робоча сила, як наукова абстракція здатності працівника

приймати участь у суспільній праці [172]. З огляду на продуктивну властивість людського потенціалу він виступає джерелом розвитку міста, оскільки реалізується при здійсненні суспільно корисної діяльності та виконує роль суб'єкта змін, що несе відповідний позитивний ефект як для носія людського потенціалу (спроможність прожити якісне і тривале життя), так і для міста як специфічної території (в межах географічної приналежності) його реалізації (визначальний чинник соціально-економічного розвитку).

В сучасних умовах людський потенціал міст спричиняє визначального впливу на соціально-економічні процеси на шляху досягнення основної мети міського функціонування, а саме задоволення потреб мешканців міста як носіїв людського потенціалу необхідними економічними, соціальними, культурними умовами існування, тобто створення сприятливого середовища для максимально повної реалізації особистісних життєвих цілей. Характерні властивості носія людського потенціалу дозволяють досягати вищого рівня усвідомлення своєї ролі у розвитку та модернізації міст (демократизація громадянського суспільства), підвищувати її за рахунок набуття нових знань, навичок, компетентностей, спроможності до самореалізації.

Зрозуміло, що максимально повна реалізація людських можливостей в межах міста досягається в тому випадку, якщо міста спроможні забезпечити для цього сприятливе середовище, рівень розвитку якого залежить від пріоритизації стратегічних напрямів розвитку міст. Міста, якість середовища яких є значно вищою, формують центри тяжіння для носіїв людського потенціалу, що призводить до виникнення асиметрій, нерівномірності розподілу ресурсів, їх концентрації у домінантних містах, а отже зниження глобальної стабільності, цілісності та життєздатності людського потенціалу.

Таким чином, розвиток людського потенціалу та розвиток міста є величинами взаємозалежними та взаємовизначальними, а ефективне формування та використання людського потенціалу міст з цих позицій виступає ключовим чинником забезпечення їх конкурентоспроможності, надає можливості швидко долати економічні, соціальні, екологічні та інституційні

виклики стійкого розвитку в умовах обмеженості ресурсів, визначає масштаби та динаміку трансформаційних процесів. Для вибору стратегії розвитку людського потенціалу міста як специфічної території важливим інструментом постає чітка ідентифікація міст щодо їх типізації. При цьому слід відрізняти терміни «класифікація» і «типологія», що досить часто вживаються як синоніми.

Вітчизняна школа урбаністики розуміє класифікацію міст як розподіл міст за будь-якою однією ознакою, а типологію міст як розподіл міст за сукупністю ознак, вищий ступінь класифікації, що дає комплексну, синтетичну характеристику міст та їх систем [173-174]. Систематизацію міст здійснимо за усіма сукупностями міста як загальнонаукового та філософського поняття [132]

Систематизація типів міст та їх характеристика наведена у табл. 1.7.

Таблиця 1.7 - Класифікаційні ознаки та типи міст

Ознака 1	Типи 2	Автори 3	Приклади 4
1. За глобальною ієрархією	Глобальні фінансові міста Мультинаціональні міста Важливі національні міста:	Дж. Фрідман [168]	- Лондон, Нью-Йорк, Токіо - Маямі, Лос-Анджелес, Франкфурт, Сингапур - Париж, Цюрих, Мадрид, Мехіко, Сан-Паулу, Сеул
2. За людністю	Малі – до 50 тис. осіб Середні – від 50 до 100 тис. Великі – від 100 до 500 тис. Дуже великі – від 500 тис. до 1 млн. Міста-мільйонники	О. Шаблій [176]	
	Малі – до 20 тис. осіб Середні – 20–100 тис. Великі – 100–500 тис. Дуже великі – понад 500 тис. Міста-мільйонники	Є. Перчик [177]	
3. За планувальною структурою	Радіальне місто – поселення із кільцево-радіальним розміщенням вулиць	М. Влах [178]	Київ, Львів
	Прямокутне місто – поселення із поздовжньо-поперечним розміщенням вулиць		Хмельницький
	Лінійне місто – поселення витягнутої форми з головною віссю у вигляді більш-менш прямої чи вигнутої лінії		Кривий Ріг, Одеса
	Комбіноване місто – це форма, що поєднує елементи різних планувань (географічне середовище, господарства, участь у забудові різних етнічних груп населення, участі адміністративних структур держави у визначенні планування)		Шепетівка

Продовження табл. 1.7

1	2	3	4
4. За характером виконуваних функцій	Залізничний вузол Центри туризму, міста-музеї, оздоровчі центри – спеціалізація на культурно-побутовому обслуговуванні населення Науково-дослідні центри Сільськогосподарські центри	О. Безлюбченко, О. Завальний, С. Гордієнко [179]	
	Головний адміністративно-політичний, індустріальний, науковий, культурний центр – столиця держави	О. Шаблій [176]	Київ
	Багатофункціональні міста – центри адміністративних областей		Львів, Дніпро, Запоріжжя
	Багатогалузеві промислові центри		Кривий Ріг, Маріуполь
	Одногалузеві промислові центри		Торез, Шостка
	Транспортні центри		Здолбунів, Фастів, Козятин
	Міста – організаційно-господарські , промислові, культурно-освітні центри місцевого значення		Стрий, Коломия, Кременець, Ніжин
	Міста – курортні центри		Моршин, Трускавець
5. За особливостями функціонально-планувальної організації території	Моноядерні міста – міста з одним громадсько-діловим центром Поліядерні (поліцентричні) міста – міста з кількома центрами (можливе поєднання одного загальноміського центру та кількох другорядних (районних) громадських центрів)	О. Топчієв [180]	Міста Донецької та Луганської областей
6. За загальною планувальною структурою	Моноядерні концентричні міста Моноядерні секторальні міста Моно- та поліцентричні регулярні , з правильною поквартальною забудовою Моно- та поліцентричні міста з вільною забудовою, що не утворює квартального планування	О. Топчієв [180]	Харків, Запоріжжя
7. За адміністративно-політичним значенням	Столичні Центри областей Центри адміністративних районів	О. Лазор, А. Чемерис [177]	Київ, Одеса, Дніпро, Харків, Запоріжжя, Львів
8. За сукупністю екологічних умов	Благополучні міста Задовільні міста Помірно напружені міста Напружені міста Критичні міста	Колектив авторів [181]	Донецьк, Луганськ, Маріуполь, Дніпро, Полтава, Вінниця
9. За динамічним критерієм (темпи приросту населення, капіталовкладень та ін.)	Стагнуючі міста Слабкі міста , що обмежено розвиваються Лідери , що мають постійне зростання Інтенсивно-динамічні міста – мають постійне сильне зростання	В. Поручинський, Я. Сосницька [183]	Київ, Львів, Одеса, Дніпро, Донецьк, Харків

Джерело: складено автором

Отже, вся сукупність міст може бути поділена залежно від таких чинників як *розмір міста; значення в системі виробництва і розселення; особливості економічного і соціального розвитку; демографічна структура.*

З огляду на наведену типізацію може бути сформульовано стратегічні напрями управління комплексним розвитком міста з акцентом на людський потенціал території.

За своєю природою міста є багатофункціональними територіальними одиницями, що пов'язано з історичним фактором, закономірностями їх виникнення і розвитку.

Історично виникненню міст передують територіально локалізоване нагромадження виробничих факторів – основного та людського капіталу, які забезпечують виробничий процес. Галузі, які формують виробничий кістяк міста, – є містоутворюючими, а виробництво – містоутворюючим фактором. Характер виробничої діяльності міста, його галузева спеціалізація є визначальними у функціональному профілі міст [184].

Для запобігання втрати виробничого і людського потенціалу міст окремою класифікацією у структурі поселень є монофункціональні міста, тобто ті, в яких обсяги продукції галузі спеціалізації перевищують 50% всього матеріального виробництва міста. За такою класифікаційною ознакою слід розрізняти індустріальні центри, де галуззю спеціалізації є: вугледобування; видобуток рудної і нерудної сировини; хімічна і нафтопереробна промисловість; енергогенерування; обробна промисловість; аграрно-індустріальні центри; транспортні центри; лікувально-оздоровчі центри; центри художнього промислу. З погляду на науково-технічні чинники розвитку людського потенціалу місто має забезпечити його цілісність, життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність системи в цілому. Особливого значення набуває здатність людського потенціалу самооновлюватися й адаптуватися до різноманітних змін, замість збереження в певному статичному стані або деградації та втрати людського потенціалу.

Результати теоретичного аналізу дозволяють обґрунтувати наявність доволі складного завдання і викликом системи управління розвитком міста для забезпечення якісного людського розвитку як окремого міста, так і території в цілому, що полягає у необхідності узгодження, балансування, досягнення

рівноваги вказаних трьох складових. Таким чином, сутнісну ідентифікацію міст у розрізі їх типізації необхідно враховувати в процесі вибору моделі управління людським потенціалом міста та розробки стратегії розвитку міст з метою виявлення перспективних напрямків соціально-економічного зростання. Науково-практичне значення типології міст полягає у використанні її для регулювання системи розселення, планування містобудівних заходів, сталого розвитку території, збалансування об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури, якість яких визначає можливості безперешкодного формування та розвитку людського потенціалу територій та міст.

1.3. Фактори та умови розвитку людського потенціалу міста

З огляду на зростаючу значущість міст як ключових полюсів соціально-економічного розвитку в сучасних умовах очевидною представляється потреба у максимально повному використанні наявних ресурсів, зокрема людського потенціалу розвитку міст, поняття якого вимагає детального обґрунтування та деталізації сутнісного змісту. В першу чергу відзначимо, що парадигмальне обґрунтування людського потенціалу розвитку міста ґрунтується на концепції сталого суспільного розвитку та теорії ефективного соціального функціонування, які об'єднують економічні та соціальні підходи. Тому важливо визначити низку факторів, які формують людський потенціал розвитку міст, впливають на його якісні характеристики, визначають можливості подальшого відтворення та нарощення на локальному рівні.

Розвиток локальної економіки, економіки територій почав розглядатися паралельно з проблемами справедливості в розподілі і використанні ресурсів, та з цих позицій, насамперед, спрямований на підвищення ефективності використання економічних ресурсів, що передбачає збільшення рівня валового продукту території на основі скорочення витрат матеріальних і фінансових ресурсів на його створення і виступає у вигляді «ефекту від масштабу». У результаті залучення ресурсів у суспільне виробництво відбувається перерозподіл у структурі і розміщенні виробничої і споживчої активності

усередині комплексів території і між ними – «структурний ефект». Неоліберальні доктрини підкреслюють можливість більш вільно поширювати новітні технології для створення валового продукту території – «технологічний ефект», а також розширювати асортимент вироблених продуктів і їхнє споживання за межами території – «продуктовий ефект».

Дослідження процесів соціально-економічного розвитку територій та міст вимагає урахування низки найважливіших факторів*, обумовлених особливостями конкретної території/міста; обмеженістю її потенціалу; виникненням нових суспільних потреб і засобів їх задоволення; соціально-екологічними наслідками функціонування території/міста.

Сучасний економічний словник трактує фактори як умови, показники, що впливають на економічний процес і результат цього процесу [185]. Л. Лопатніков визначав фактор як джерело впливу на систему, що впливає на значення змінних моделі цієї системи [186, с. 429]. Під фактором В. Поздняков розглядає причину, джерело впливу на систему, що визначає її стан, умови функціонування.

Деякі автори описували фактори за двома критеріями, не звертаючи уваги, на усю їх сукупність. Але, серед існування різноманітних факторів жоден не можливо розглядати відокремлено від інших. Тому недостатньо вивчати самотійний вплив кожного окремого фактору – необхідна система причинно-наслідкових відносин, співвідношення факторів між собою, оскільки «класифікація, навіть якщо вона містить довільні елементи, є першим кроком до ясності» [187].

В дисертаційній роботі, під *факторами, що впливають на розвиток людського потенціалу міста*, розглядаємо джерела впливу на процеси та явища у функціонуванні міста, які призводять до змін показників оцінки людського потенціалу. Сукупність факторів визначає масштаби та динаміку розвитку рівня людського потенціалу міста.

* Фактор (від лат. *factor* - що робить, виробляє) – причина, рушійна сила певного процесу, явища, що визначає його характер чи окремі його риси

Стан людського потенціалу міста є результатом впливу не окремих факторів, а взаємодії усієї сукупності факторів, що створюють умови для його розвитку. Місто як специфічна територія, у свою чергу, представляється дещо обмежуючою дефініцією для трактування умов відтворення людського потенціалу, оскільки здебільшого це поняття розглядають у якості двовимірної величини, площі. З цієї точки зору аналізу усіх особливих характеристик комплексного поняття «людський потенціал» більше відповідає поняття простору, як певної еволюціонуючої суперсистеми, що функціонує на принципах саморозвитку [188].

На думку Т. Міроздаєвої простір також можна представити у якості динамічної системи, яка містить усі наявні ресурси розвитку (економічні, людські, фінансові, інформаційні, культурні), інфраструктурні канали, якими рухаються потоки цих ресурсів та локалізовані центри логістичного управління вказаними потоками [189, с. 118]. У просторі взаємодія чинників значно розширюється, набуває тривимірного характеру, що дозволяє більш детально їх аналізувати та враховувати в якості детермінант розвитку, отже, подальше дослідження ґрунтується на просторовому підході, який враховує взаємозв'язок, складність та рухомість дії факторів у просторі й дає можливість детально систематизувати їх.

Класифікація не може спиратися лише на одну ознаку, оскільки кожен об'єкт має декілька ознак приблизно рівних за важливістю. Це дозволяє отримати наочне уявлення про середовище, в якому формується, розвивається та розвивається людський потенціал міста як специфічної території. Наприклад, за ступенем зв'язку з об'єктом фактори підрозділяються на прямі та непрямі, за ступенем виміру на кількісні та якісні. Отже, потрібно використовувати багаторівневу класифікаційну схему, що дозволяє поєднати розподілення за різноманітними ознаками в єдину систему.

Підхід щодо побудови класифікації системи факторів у дослідженні базується на врахуванні наступних принципів:

- забезпечення комплексної та багаторівневої характеристики стану людського потенціалу міста як специфічної території;
- диференціація факторів, як за просторовими ознаками міста, так й за кожною складовою людського потенціалу.

Під класифікацією факторів людського потенціалу міста розуміється їх систематизація та групування за певними ознаками для прогнозування та планування рівня людського потенціалу.

Так, за Б. Хомелянським [187] до окремих груп факторів включені демографічні фактори (чисельність населення, статеві-вікова структура, міграція й ін.) і містобудівні фактори (щільність населення, величина і близькість населених пунктів).

М. Голанський [190] виокремлює постійно діючі фактори розвитку потенціалу і назває їх «інваріантами».

До факторів розвитку людського потенціалу території Н. Єгорова віднесла: географічну і природнокліматичну відособленість території; спільність використання виробничих ресурсів; існуючу систему поділу праці і наявність довгострокових стійких зв'язків між регіонами; спільність системи етнічних, культурних, історичних і соціальних норм, що діють на даній території [191]. Така класифікація на думку В. Симоненка базується на постійному зіставленні загальноекономічних і територіальних особливостей соціально-економічного розвитку будь-якої соціально-економічної системи [192]. Однак такий підхід не можна вважати вдалим, насамперед, через його неконкретність. Не зовсім зрозуміло, як у такій класифікації знайшли відображення суб'єктивний і об'єктивний фактори, значення яких недооцінювати не можна, інакше губиться принцип системності. На наш погляд, така класифікація не може претендувати на роль узагальнюючої при всій її корисності.

Досить широко і чітко структурованою є класифікація, представлена Л. Зайцевою [193] з виокремленням наступних груп «індикаторів інтересів»:

- відповідність рівня і способу життя населення та його окремих груп національним і міжнародним стандартам;
- наявність територіальних бюджетно-фінансових та інших економічних джерел регулювання ситуацій;
- існування можливостей для використання трудових потенцій населення;
- функціонування інфраструктурного забезпечення всередині міжтериторіальних зв'язків;
- наявність відповідного природно-ресурсного й екологічного потенціалу.

Аналогічну класифікацію факторів розвитку запропонував і В. Логвіненко [194].

А. Гранберг усю сукупність факторів розділив на об'єктивні та суб'єктивні, які груповані й оцінені за ступенем важливості [104]. Принципово не відкидаючи можливості такого розподілу, варто звернути увагу на те, що він дуже умовний.

Д. Стеченко стверджує, що необхідно більш глибоко враховувати наступні фактори розвитку системи: джерела; умови; обмеження.

Серед основних факторів економічного розвитку території він виокремлює різні види діяльності. Фактори умов діяльності характеризував як багатоаспектні, що включають стан інфраструктури території, стан виробничих комплексів території, прискорення науково-технічного прогресу, структурні зрушення, стан природно-ресурсного потенціалу.

Фактори обмежень обумовлені поступовим підвищенням чи зниженням економічного зростання виробництва [195].

Критичний аналіз наукових досліджень, які присвячені питанням формування, розвитку, використання, реалізації людського потенціалу міста, із застосуванням принципу масштабування дозволяє розглядати людський потенціал розвитку міста як систему чинників і умов, що забезпечують збалансоване нагромадження продуктивного і споживчого багатства в обсягах,

достатніх для підвищення якості життя населення міста як специфічної території. Простежуючи трансформацію поняття *людського потенціалу розвитку міста* з точки зору людиноцентрованого підходу та узагальненого розуміння сутності людського потенціалу пропонуємо розглядати його в якості вроджених, набутих, сформованих здібностей, властивостей та якостей, що визначають здатність їх носія виступати ключовим драйвером забезпечення економічної та соціальної модернізації міста й діяти на основі професійної компетентності та усвідомлення власної суб'єктності.

З огляду на специфіку поняття в основу методичного підходу *класифікації факторів відтворення людського потенціалу розвитку міст* як специфічних територій покладена необхідність урахування особливостей розглянутих вище підходів з позицій необхідності його якісного формування, розвитку та ефективного використання (рис. 1.17).

За наведеною кваліфікацію розглянемо види факторів розвитку людського потенціалу, які мають соціально-економічне підґрунтя на основі аналізу основних теоретичних підходів до класифікації умов, що впливають на людський потенціал. За змістом виділяють демографічні, соціальні, економічні, інституційні та екологічні чинники.

Так, О. Грішнова [55, с. 57-58], економічні чинники поділяє на дві умовні групи: чинники, що впливають на формування та розвиток людського потенціалу (зокрема реальні доходи населення та їх розподіл за групами населення, доступність товарів і послуг, рівень інфляції та економічної стабільності) та чинники, що визначають ефективність використання людського потенціалу (кон'юнктура ринку праці та фактори, що впливають на попит та пропозицію робочих місць тощо). До складу соціальних чинників О. Грішнова відносить рівень освіти та професійної підготовки населення, стан здоров'я та рівень культури, рівень розвитку соціальної інфраструктури, міграційних процесів; соціально-демографічні чинники охоплюють показники стану ринку праці. Наведені фактори чинять одночасно як екстенсивний, так і

інтенсивний вплив на формування та використання людського потенціалу на всіх його структурних рівнях.

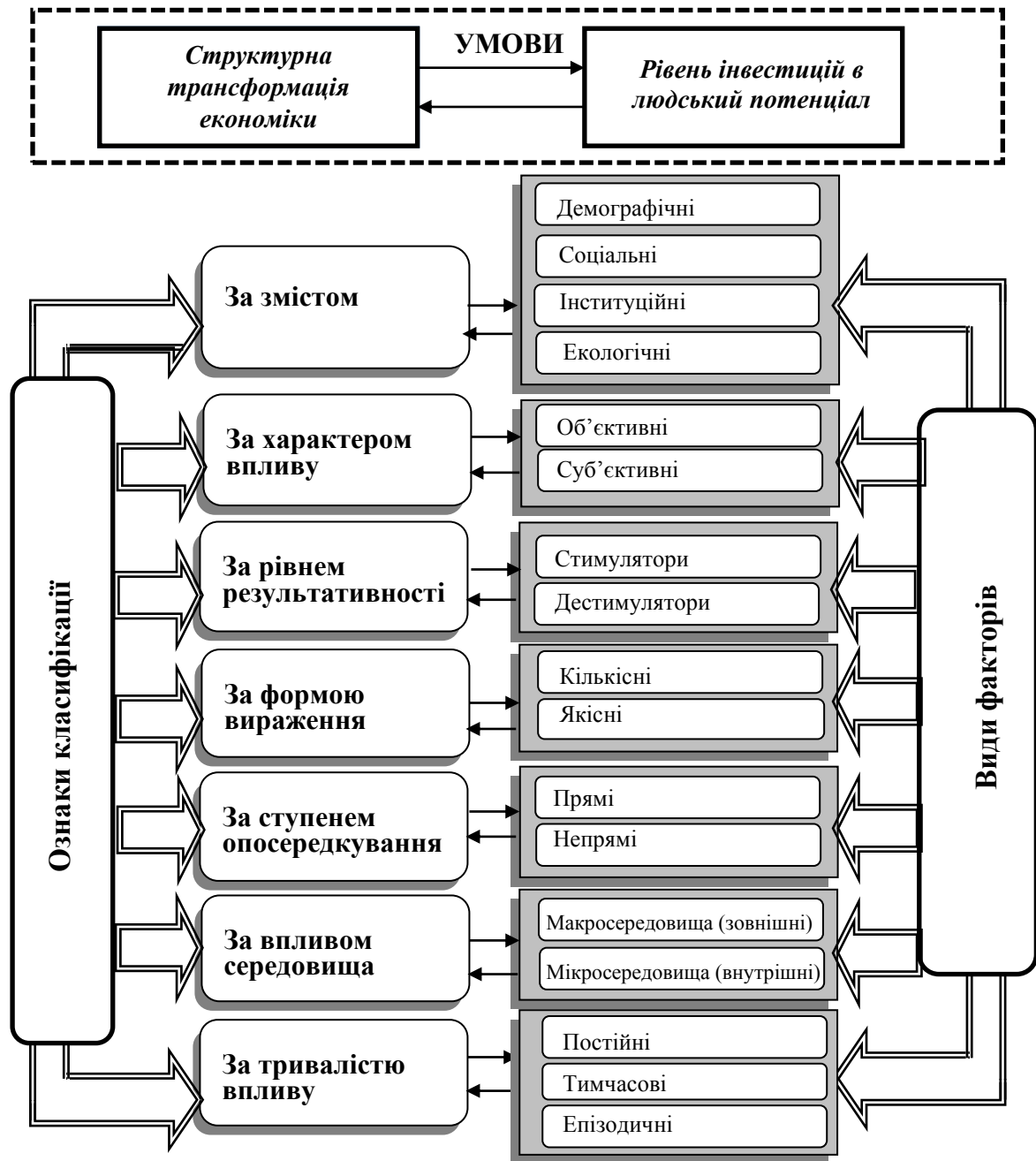

Рисунок 1.17 - Класифікація факторів, що впливають на людський потенціал розвитку міста

Джерело: складено автором

І. Швець та С. Позднякова [196, с. 16] пропонують переважно аналогічні за сутністю показники об'єднати в дві класифікаційні групи – економічні й виробничі чинники, та розглядають окремою групою соціально-економічні

чинники (рівень освіти та професійної підготовки, стан здоров'я та культури, основні показники стану ринку праці тощо).

Науковці В. Антонюк, О. Амоша та Л. Мельцер та ін. розподіляють соціально-економічні чинники на три підгрупи – доходи населення (можливість задоволення потреб населення, соціальні видатки держави, витрати роботодавця на розвиток персоналу, тобто всі види доходів, з яких формуються інвестиції у людський капітал); стан ринку праці (як потреба економіки у робочий силі певних кількісних і якісних характеристик, що визначають вимоги до освітньо-професійних параметрів людського капіталу), розвиток соціальної сфери (система освіти, охорони здоров'я та культури, що сприяє розвитку якісних параметрів людського потенціалу) [70, с. 25-26].

Надаючи пріоритет соціальним чинникам формування людського потенціалу, М. Буяк [197] виокремлює такі групи чинників, що мають відношення до економічних аспектів безперервного формування людських знань, вмінь, навичок: умови праці та рівень доходів (зокрема, мотивація до праці, середньомісячна зарплата та темпи її зростання, заборгованість по зарплаті, рівень добробуту, захищеність доходів і майна, а також задоволеність характером та умовами праці, безпека праці, рівень безробіття, зайнятість населення, міграція), соціальний захист, соціальне забезпечення населення та інші видатки бюджету на соціальні цілі (соціальна справедливість, мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, рівень та регулювання заробітної плати; розмір пенсій, допомоги при народженні дитини, матеріального забезпечення населення від ризиків, що наступають у разі втрати годувальника, безробіття, хвороби, інвалідності, старості тощо).

Враховуючи вищевикладене, можна дійти наступного висновку: *в умовах трансформації соціально-трудова відносин, ключовими чинниками нагромадження людського потенціалу міст є соціально-економічні, які обумовлюють обсяги і напрямки інвестування в людину як носія трудового потенціалу та формують передумови його ефективного використання.* Сприятливе економічне середовище є необхідною, але не достатньою умовою

для раціонального формування, розвитку, збереження та використання людського потенціалу: важлива роль відводиться інституційній та інноваційній інфраструктурі.

До соціально-економічної групи чинників доцільно віднести такі рушійні сили, суттєві причини та обставини, які визначають умови формування, розвитку, збереження та використання найціннішого ресурсу – людського потенціалу, характеризують стан економіки країни, розвиток виробництва та сфери послуг: напрямки соціальної та економічної політики; рівень життя населення (реальні доходи, рівень мінімальної та середньої заробітної плати, соціальні трансферти); рівень освіченості та професійної підготовки населення; стан здоров'я нації; рівень економічної активності населення, безробіття та зайнятості, ситуацію на ринку праці; державну політику зайнятості; соціальний захист населення; кредитно-фінансовий механізм та податкову систему.

Наведені фактори визначально впливають на освіту й виховання, професійне навчання, здоров'я, фізичне й розумове благополуччя, рівень розвитку сприятливого оточуючого середовища – правове поле, інституційну та інноваційну інфраструктуру. За рівнем результативності чинники поділяються на позитивні та руйнівні, причому одні і ті ж чинники залежно від визначеної тенденції можуть мати протилежний вплив на рівень людського потенціалу території і міста в тому числі (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 - Чинники розвитку людського потенціалу території/міста за рівнем результативності

Чинники	Позитивні	Руйнівні
<i>Демографічні</i>		
Відтворення населення	Розширене	Звужене
Населення за віком	Помолодшання	Постаріння
Середня тривалість життя	Збільшення	Зниження
Захворюваність і смертність населення	Низька	Висока
Демографічне навантаження на працюючих	Зменшення	Збільшення
Міграція населення	Невисока	Висока
<i>Економічні</i>		
Рівень заробітної плати населення	Високий	Низький
Умови праці	Безпечні	Небезпечні
Безробіття		Приховане
Рівень доходів населення	Вищі за середні	Бідність
Сфера прикладання праці	Розширення	Звуження
Зайнятість	Повна	Нелегальна

Продовження табл. 1.3

<i>Соціальні</i>		
Моральні цінності	Розвиток	Деградація
Культура самозбереження	Висока	Низька
Соціальна напруга у суспільстві	Відсутня	Наявна
Рівень захищеності трудових прав, соціальних гарантій	Високий	Низький
Можливості інтелектуального розвитку для всіх верств населення	Однакові для всіх	Відсутність однакових
Трудові конфлікти	Відсутні	Наявні
Злочинність	Зниження	Зростання
<i>Екологічні</i>		
Рівень екологічної безпеки	Високий	Низький
Навколишнє середовище	Очищення	Забруднення
Рівень екологічної культури	Високий	Низький
Фізичне та моральне старіння виробничих фондів	В межах нормативу	Високе

Джерело: складено автором на основі [81]

Суттєвий вплив на процес формування людського потенціалу здійснюють чинники середовища міста, від яких залежить необхідний рівень потенціалу, його структура, особливості та міра використання тих чи інших складових потенціалу. Умовно всі ці чинники можна поділити на дві групи за рівнем формування (рис. 1.18).

Рисунок 1.18 - Чинники формування людського потенціалу міста

Джерело: складено автором

1. *Чинники мікросередовища* (внутрішні) – формуються на рівні самої території міста й обумовлені її організаційними, ресурсними характеристиками, які включають:

- чинники створення валового продукту (фінансові, матеріальні, нематеріальні, людські, природні ресурси тощо), сформовані за рахунок усіх доступних суб'єктові способів (внутрішня складова);

- здібності (здійснення креативної, інтелектуальної, освітньої діяльності; налагодження якісної організаційно-управлінської роботи; нарощування людських ресурсів міста за рахунок внутрішніх джерел тощо), сформовані на основі наявних у певний момент часу людських ресурсів (внутрішня складова);

2. *Чинники макросередовища* (зовнішні) – чинники зовнішнього впливу, виникають за межами території/міста (на державному та світовому рівнях). Дана група чинників включає в себе залучені спроможності (нарощування якості й обсягу людського потенціалу за рахунок зовнішніх джерел; покращення іміджу міста тощо), що включають усі можливі зовнішні джерела збільшення людських ресурсів і здібностей міста [1; 71].

За тривалістю впливу перераховані чинники поділяються на постійні, тимчасові та епізодичні.

1. Постійні чинники – характеризуються постійністю впливу, спрямовані та виникають, як правило, у внутрішньому середовищі.

2. Тимчасові чинники – характеризуються тимчасовістю, непостійністю впливу на формування людського потенціалу міст.

3. Епізодичні чинники – визначаються непостійністю, спонтанністю, низьким рівнем прогнозованості; виникають як в межах внутрішнього, так і зовнішнього середовища міста.

Узагальнюючи розглянуті класифікації відзначимо, однак, їх здебільшого пласку структуру, концентрацію на закономірностях формування, функціонування та взаємодії економічних комплексів із територіальною прив'язкою, що не відповідає застосуванню просторового підходу до

класифікації чинників, що визначають формування і використання людського потенціалу розвитку міст.

Просторовий підхід концентрується на дослідженні відносин, причинно-наслідкових взаємозв'язків, просторових трансформацій як територій з чітко окресленими межами, так і нестійких територіальних утворень, до яких здебільшого відносяться міста, зона впливу яких постійно змінюється. Окрім того, у попередньому розділі було проаналізовано ключові характеристики міст, які дозволяють розглядати їх у якості складних багатовимірних систем, що складаються із великої кількості об'єктів та суб'єктів, зв'язків між ними та із зовнішнім простором.

В цьому контексті, перелік чинників, які визначають необхідний рівень людського потенціалу, його структуру, особливості реалізації компонент може бути доповнений за рахунок структурних елементів місцевого простору, де здебільшого формується середовище для відтворення людського потенціалу і стає можливим посилення тих його якостей, які забезпечують розвиток міста. З метою підкреслити взаємозалежність людського потенціалу та розвитку міста визначимо його місце в просторовій моделі міста (рис.1.19).

В структурі міського простору, яке розглядається в якості комфортного середовища формування, розвитку та використання людського потенціалу, можуть бути виокремлені *суб'єкти взаємодії*, які в сукупності є носіями людського потенціалу розвитку міста та визначають характер системи відносин в місті, елементи матеріальної міської інфраструктури та природного простору, контекст глобальної мережевої комунікації. Суб'єктами взаємодії можуть виступати:

- жителі міста – визначають ключові вектори розвитку міста з огляду на власні потреби, очікування, сприйняття власної суб'єктності;
- активні громадяни (публічні особи, лідери думок) – переважуюча частина мешканців міст, які мають активну суспільну позицію, прямо висловлюють бачення щодо стратегічного розвитку міст та вирішення поточних питань;

МЕРЕЖЕВА КОМУНІКАЦІЯ			
Інформаційні мережі	Транспортне сполучення	Соціальна інфраструктура	Інституційна інфраструктура
МАТЕРІАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ	ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ МІСТА – СУБ'ЄКТИ ВЗАЄМОДІЇ		ПРИРОДНИЙ ПРОСТІР МІСТА
Архітектурні	Жителі міста	Муніципальний менеджмент (органи самоврядування, виконавча влада)	Ландшафтні об'єкти
Промислові	Активні громадяни (публічні особи, лідери думок)		Професійні групи впливу (бізнес, освіта, система охорони здоров'я, державні установи тощо)
Торговельні		Громадські організації	
Об'єкти соціальної інфраструктури	Соціально-культурні та національні групи впливу		
Житло		Роботодавці	
Логістичні маршрути			
ГЛОБАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ			
Інтенсифікація міграційного обміну	Трансфер технологій, ефективні моделі прикладних управлінських технологій	Тренди суспільного розвитку	Господарюючі суб'єкти
Варіативність / альтернативність ресурсів створення цінності		Інвестиційні тренди, міжнародні спільноти, партнери	

Рисунок 1.19 – Місце людського потенціалу в просторовій моделі міста

Джерело: складено автором

- громадські організації – об'єднання мешканців міст та громадян з позицій суспільно-корисної діяльності на благо розвитку міст;
- соціально-культурні та національні групи впливу – впливові групи, що представляють інтереси національних та етнічних меншин в межах міста,
- муніципальний менеджмент – органи місцевого самоврядування, виконавча влада, що здійснюють управління розвитком міста та регулювання поточних процесів;

– професійні групи впливу – значущі бізнесові, освітні, медичні та інші професійно-орієнтовані інституції, які можуть визначати соціально-економічну та науково-технічну спрямованість міста;

– роботодавці – визначають рівень економічної активності в місті.

Міський простір в цьому контексті виступає середовищем співіснування, узгодження потреб, інтересів, цільових орієнтирів носіїв людського потенціалу та інших стейкхолдерів. *Просторові та природні елементи* впливають на загальне сприйняття комфортності міст та можуть виступати непрямыми чинниками впливу, так само як і структура *мережових комунікацій* визначає спроможність до утворення розгалуженої взаємодії та побудову транспортних та інформаційних мереж, соціальної та інституційної інфраструктури, *Узагальнене глобалізоване середовище* охоплює чинники зовнішнього впливу на формування і використання людського потенціалу, спроможність носіїв людського потенціалу реалізувати свої цілі в системі зовнішніх соціально-економічних відносин.

Отже, застосування *просторового підходу* дозволяє більш детально розглядати та відстежувати причинно-наслідкові зв'язки між умовами та чинниками формування людського потенціалу міст, враховувати дію тих детермінант (факторів), які з точки зору територіального підходу мають слабкий вплив, однак, проявляються у якості визначальних для формування сприятливого середовища його неубутного відтворення в межах міста.

На відміну від територіального просторовий підхід направлений на більш точне і повне визначення характеристик, які дозволяють містам виступати у якості полюсів тяжіння для носіїв людського потенціалу, оскільки показники вимірювання набувають необхідної наповненості та змістовності. Під *ефектом полюсів тяжіння* розуміємо формування такого міського середовища, яке спроможне забезпечувати надходження інвестицій, надавати можливість отримувати більш високі прибутки, створювати додаткові робочі місця та реалізовувати свій життєвий потенціал.

За результатами аналізу наукових здобутків з проблем розвитку людського потенціалу слід виділити *три головні компоненти*, що є основою розвитку міста як специфічної території в новій економіці: *економічна, соціальна та науково-технічна* (рис. 1.20).

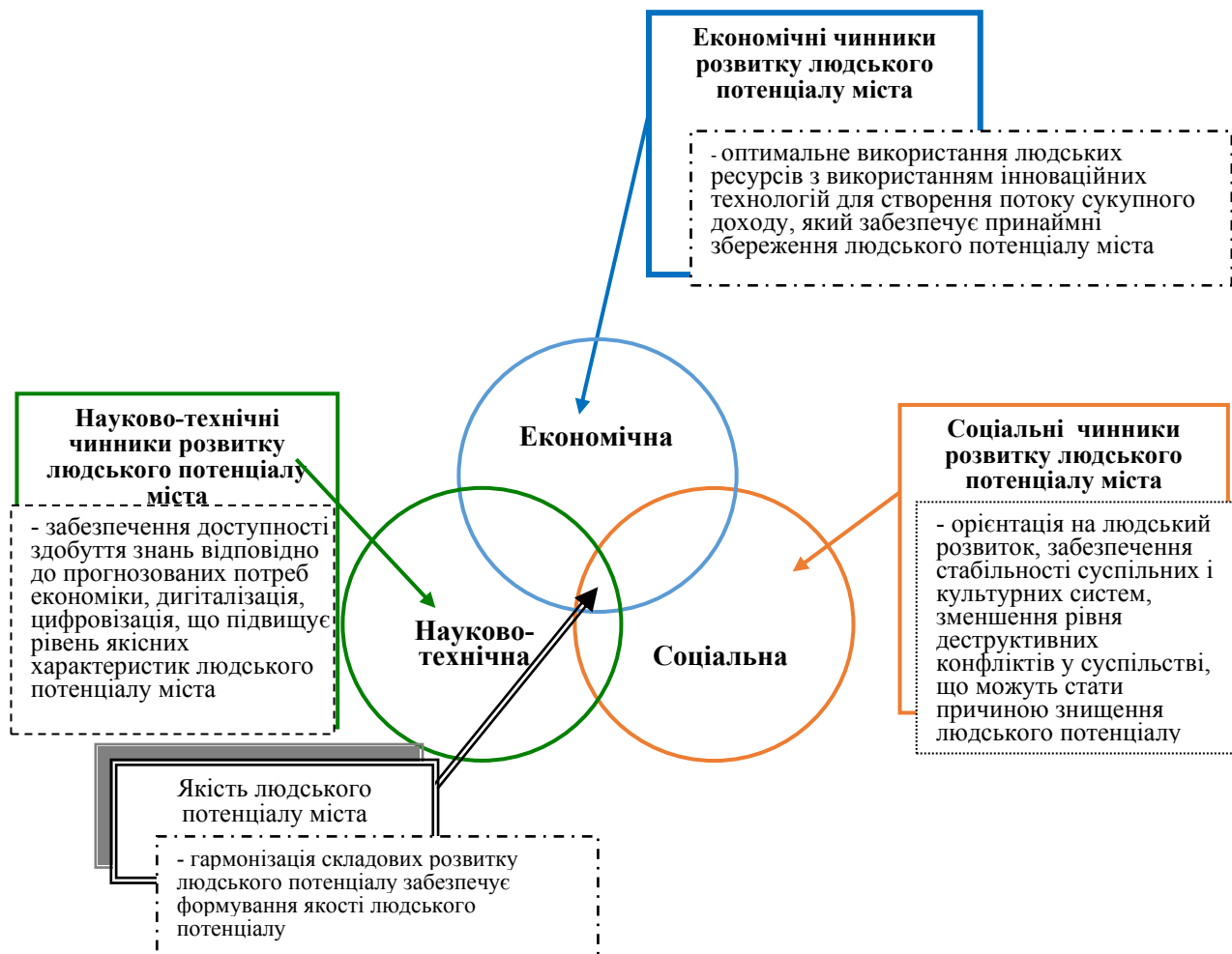

Рисунок 1.20 - Взаємозв'язок головних компонентів розвитку міста в контексті якісного відтворення людського потенціалу

Джерело: складено автором

Зазначимо, що їх дія формує передумови для формування, збереження, розвитку та ефективного використання людського потенціалу міст з позицій підвищення значущості інформаційно-знаннєвої та креативної компоненти.

Економічна складова розкривається в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні технологій, що сприяють створенню потоку сукупного доходу, достатнього для забезпечення принаймні збереження

(не зменшення) людського потенціалу міста, з використанням якого цей сукупний дохід створюється. Однак перехід до інформаційного суспільства призводить до зміни структури людського потенціалу. Розвиток нової, «невагомої» економіки стимулюється не лише дефіцитом природних ресурсів, а й нарощенням обсягів інформації та знань, що набувають значення більшої затребуваності людського потенціалу [132]. Таким чином, економічна складова розвитку характеризує базові умови для формування людського потенціалу міста нової якості.

Соціальна складова в першу чергу орієнтована на людський розвиток, забезпечення стабільності суспільних і культурних систем, зменшення рівня деструктивних конфліктів у суспільстві. З позицій нової економіки людина постає в ролі не об'єкту, а суб'єкту розвитку, тобто приймає активну участь у процесах формування своєї життєдіяльності, прийнятті й реалізації рішень, контролі за їх виконанням. Тому, соціальна складова направлена на забезпечення відповідних умов для прояву суб'єктності носія людського потенціалу, забезпечує справедливий розподіл благ між людьми, плюралізм та толерантність у стосунках, збереження культурного капіталу і його розмаїття.

Кожна особистість має приймати участь у процесах, які формують сферу її життєдіяльності, стати активним учасником планування майбутнього, сприяти прийняттю та реалізації рішень, контролювати їх виконання. Науково-технічна складова забезпечує доступність здобуття знань відповідно до прогнозованих потреб економіки, що підвищує рівень якісних характеристик людського потенціалу міста як специфічної території. Взаємозв'язок головних компонентів розвитку міста як специфічної території в контексті розвитку людського потенціалу сприяє гармонізації складових розвитку людського потенціалу та забезпечує формування його якості.

Висновки до першого розділу

На основі узагальнення теоретико-методичних основ людського потенціалу розвитку територій зроблено наступні висновки:

1. Встановлено, що людські ресурси або людський чинник впродовж еволюції розвитку соціально-економічних систем різних типів продовжує залишатись головною продуктивною силою будь-якого суспільства, та з позицій нової економіки перетворюються на стратегічний чинник успішності системи. Відносно змістової сутності застосування людського чинника в контексті економічного зростання в науковому обігу проаналізовано зміст ключових категорій, а саме «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал», «людський фактор», «людський капітал», «людський потенціал». Простежено взаємозв'язок зазначених дефініцій та співвідношення їх при визначенні ролі людини у соціально-економічному розвитку. Щодо категорії «людський потенціал» акцентовано увагу на тому, що вона є найширшим поняттям, виділено такі відмітні її особливості: новий ступінь у розвитку людини; об'ємність терміну; прояв відносно індивіда, а не суспільства загалом (категорія поведінкової економіки); межі й ступінь використання «людського потенціалу» визначається суб'єктом залежно від його мотивації, світогляду й культури; схильність до зношення; «людський потенціал» системи може втрачатися внаслідок мінливості умов її розвитку; залежить не тільки від рівня інвестування в людський капітал, а й від умов його реалізації. Це дало змогу поглибити розуміння людського потенціалу та довести провідну його роль у розвитку соціально-економічної системи в сучасних конкурентних умовах.

2. За результатами проведеного теоретико-методичного обґрунтування категоріального апарату щодо людського потенціалу, удосконалено сутнісне наповнення поняття *людський потенціал* як синергії його складових – інтелектуальних, інноваційних, духовних, соціокультурних, біологічних ресурсів, властивостей, якостей, здібностей окремої особистості, групи або суспільства в цілому, що формуються під дією внутрішніх і зовнішніх факторів, визначають здатність носія даного потенціалу виступати в ролі суб'єкта змін, створювати, перетворювати і впроваджувати нове знання у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

3. Систематизовано ознаки території, що впливають на формування, розвиток та ефективність використання людського потенціалу: межі, населення, субстрат життєдіяльності людини, економічні інтереси, ресурси, надра. У якості особливого типу територій визначено міста, як драйвери розвитку та зростання, де з позицій сучасних наукових підходів відбувається концентрація людських ресурсів та можливостей. Доведено, що людський потенціал набуває значення головного та визначального чинника соціально-економічного розвитку міста.

4. На основі систематизації основних наукових шкіл з економіки міста удосконалено підходи до дослідження концептосфери розвитку міст, які характеризують варіативність підходів до визначення ролі людського потенціалу в досягненні динаміки економічного зростання. Здійснено типологізацію ознак та параметрів міста, що впливають на формування, розвиток та ефективність використання людського потенціалу в залежності від просторових характеристик, значення в системі виробництва і розселення, особливостей економічного і соціального розвитку. Обґрунтовано вплив належності міста до певного типу на модель управління його людським потенціалом.

5. Виокремлено фактори (детермінанти), що впливають на розвиток людського потенціалу міста, під якими розуміються джерела впливу на процеси та явища у функціонуванні міста, що призводять до змін показників оцінки людського потенціалу. Сукупність факторів визначає масштаби та динаміку розвитку рівня людського потенціалу міста. Стан людського потенціалу міста визначається у якості результату впливу не окремих факторів, а взаємодії усієї сукупності факторів, що створюють умови його розвитку. Класифікацію факторів проведено з позицій формування, розвитку та ефективного використання людського потенціалу міст.

6. За результатами проведеного дослідження доведено, що процес формування та розвитку людського потенціалу міста залежить від чинників його середовища, які визначають необхідний рівень людського потенціалу,

його структуру, особливості реалізації компонент. Із застосуванням теорії просторового розвитку у концепції відтворення людського потенціалу міст обґрунтовано місце людського потенціалу в просторовій моделі міст. Чинники формування людського потенціалу міста згруповано за двома складовими: зовнішньою (залучені спроможності) та внутрішньою (чинники створення валового продукту території та здібності), а також на основі систематизації структури місцевого простору (суб'єкти взаємодії, елементи матеріальної міської інфраструктури та природного простору, глобальні мережеві комунікації).

7. На основі аналізу та узагальнень наукових досліджень з проблеми розвитку людським потенціалом міста виділено три головні компоненти, що є основою розвитку міста: економічна, соціальна та науково-технічна, які формують передумови розвитку людського потенціалу нової якості. Економічна складова покликана забезпечувати оптимальність використання обмежених ресурсів та технологій в процесі створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) людського потенціалу міста, з використанням якого цей сукупний дохід створюється, тобто формує базові умови для формування нової якості людського потенціалу. Соціальна складова орієнтована на людський розвиток, збереження стабільності суспільних і культурних систем, зменшення кількості деструктивних конфліктів у суспільстві, направлена на створення умов для безперешкодного і максимально повного розкриття людських можливостей, розвиток нової якості. Науково-технічна складова забезпечує доступність здобуття знань відповідно до прогнозованих потреб економіки, що підвищує рівень якісних характеристик людського потенціалу міста.

Основні результати даного розділу опубліковані у працях [87, 123, 132, 171, 172].

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ПОВЕДІНКОВИХ ЧИННИКІВ НА ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ МІСТ

2.1. Еволюція поведінкової концепції як інструмента управлінського впливу

В сучасних умовах економічні відносини можна охарактеризувати як такі, що відбуваються на більш високому рівні – в площині економіки знань, яка визначає роль людини як носія знань. Роль людських здібностей та рішень, що приймаються людиною відповідно до її особистісного та професійного розвитку, підвищується з огляду на їх зростаючу значущість в економічних процесах та відбивається в пріоритетах розвитку території (міста, регіону, країни).

Сьогоднішні економічні процеси є динамічними, непередбачуваними та такими, для простеження закономірностей перебігу трансформаційних процесів в яких, пояснення змісту, розробка рекомендацій з удосконалення вимагає органічного поєднання різноманітних теорій, концепцій, наукових шкіл і галузей наукових досліджень.

Однак, здебільшого, у науковій думці та практичних підходах до здійснення управління соціально-економічними системами різного масштабу все ще надто поширеними є усталені класичні підходи, які спираються на теорію раціональної економічної поведінки. В результаті важливі людські якості та аспекти людської особистості, які можуть спричинити вагомий вплив на перебіг економічних процесів, стан економічної системи і прогнози її розвитку залишаються поза увагою.

Зрозуміло, що людиноцентризований підхід та соціалізація економічних відносин вимагають перегляду існуючих поглядів на роль людини і значущість її якостей, характеристик та особливостей поведінки в економічних процесах, що знайшло своє відображення в інтенсифікації розвитку поведінкової економіки.

Традиційна класична та неокласична економіка спирається на положення раціоналізації економічної поведінки, тобто здійснення економічними акторами раціонального, максимізованого вибору при прийнятті рішень. Економісти класичних наукових напрямків тривалий період часу не допускали думки про можливість суттєвого впливу викривлень або відхилень раціональної поведінки людини на економічні процеси. Свої висновки науковці засновували на підході, де економічна поведінка суб'єкта розглядається відокремлено від її природних властивостей як така, що завжди прагне максимізувати економічний результат [198].

На початку XX сторіччя вплив ірраціональних спонукальних імпульсів в роботах Дж. Кейнса піддається більш глибокому аналізу, але його послідовники відкидають ці висновки на основі твердження про помилковість ірраціональних рішень і така думка закріплюється в якості основи для здійснення державного управління (рис. 2.1).

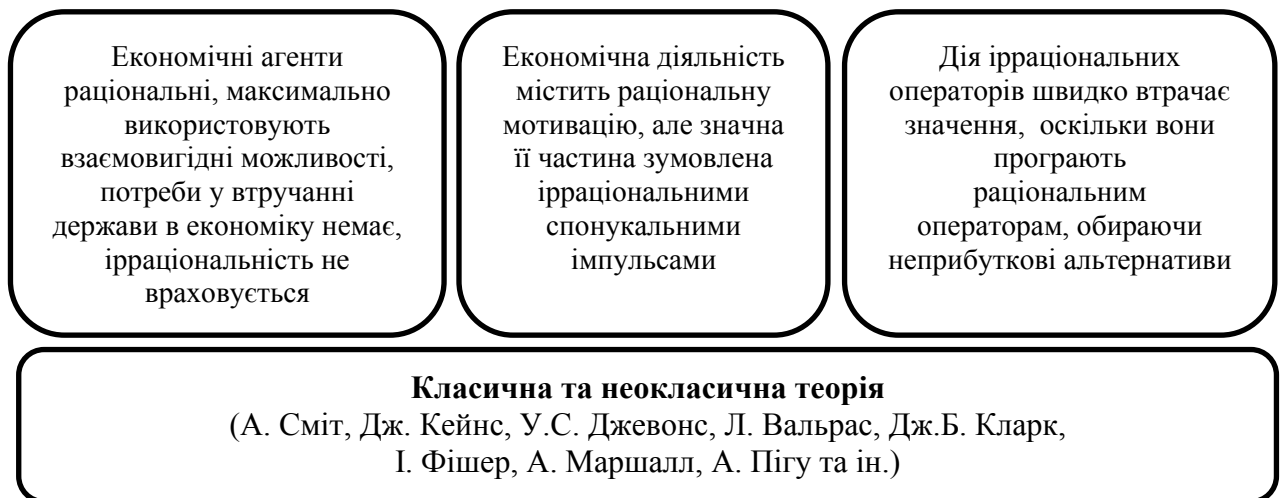

Рисунок 2.1 – Традиційні підходи до аналізу економічної поведінки

Джерело: складено автором за [199]

Таким чином, застосування класичної економіки дозволяє визначити, який вибір індивіда є оптимальним для максимізації результату його діяльності, однак, не дає можливості описати як в реальності здійснюється вибір.

Одночасно з тим, переважна більшість наявних економічних досліджень сформульовано навколо прагнення створити певний формалізований опис,

характеристику способу дій та прийняття рішень, модель поведінки одних економічних агентів при взаємодії з іншими для того, щоб більш точно прогнозувати розвиток подій. Із набуттям економічними процесами характеристик нестабільності та невизначеності в нових економічних умовах подібне прагнення посилюється необхідністю досягнути вищої точності прогнозів подальшого розвитку для визначення стратегічного положення соціально-економічних систем різних рівнів.

У. Мякі справедливо відзначає, що ключова методологічна проблема економічної теорії пов'язана з тим, наскільки точно теоретичні моделі відображають реальність, тому «будувати зручні моделі, що добре інтерпретуються, досліджувати їх, щоб отримувати конкретні і певні результати, простіше, ніж робити це з урахуванням обмежень, які пов'язані з вимогою до моделі відповідати реальності» [200].

Мета дослідження неокласичної теорії згідно твердження В. Кривого полягає у тому, щоб охарактеризувати процес вибору, а його результат, тобто модель «економічної людини», застосовується у якості апіорного припущення для потреб побудови цієї моделі [201]. Саме це стратегічне питання економічної науки розвиває у своїх наукових школах поведінкова економіка, що започаткована у другій половині ХХ ст. в контексті протиріч неокласичного підходу та результатів аналізу реального механізму прийняття людиною рішень в умовах невизначеності.

Значний внесок у розвиток поведінкової науки здійснено такими вченими, як Д. Канеман [202], А. Тверські, Р. Талер [203], Дж. Ловенштейн, Е. Хейслі [204], Г. Саймон [205], Р. Капелюшніков [206], М. Холсворт, Р. Раттер, П. Самуельсон [207], Дж. Акерлоф, Дж. Неш, В. Грецька-Миргородська [208], Р. Четті, в той же час, вітчизняні дослідження висвітлюють напрямок поведінкової економіки недостатньо, спостерігається брак емпіричних досліджень і механізмів впровадження ідей біхевіористів при проведенні економічної політики.

З метою обґрунтувати можливості застосування інструментарію поведінкової економіки при здійсненні управління розвитком людського потенціалу територій, відзначимо ключові відмінності у традиційному та поведінковому підході до моделювання економічної поведінки та здійснення управління соціально-економічними системами на їх основі.

Економічна наука від самого початку була тісно пов'язана із психологією, що у своїх роботах відзначає П. Бернштайн [209]. Такої ж думки дотримується Д. Катон, та одночасно додає тезу про наявність тісного взаємозалежного зв'язку між економікою і психологією [210, с. 11]. Ця взаємозалежність проявляється у трактуванні сутності поведінкової економіки:

- економічна психологія здебільшого розглядає вплив економіки на поведінку людини в процесі економічної діяльності;
- економічна наука трактує поведінкову економіку як наслідки впливу людини, її рішень, поведінки на результати економічної діяльності [211].

Узагальнимо результати досліджень сутнісної характеристики поведінкової економіки у табл. 2.1. Більшість авторів збігається у трактуванні *поведінкової економіки*, як галузі, окремого напрямку економічної науки, що поєднує психологію та економіку для вивчення результатів впливу емоційних, когнітивних, соціальних чинників на прийняття рішень економічними суб'єктами за умов обмеженої раціональності.

Таблиця 2.1 – Сутнісна характеристика поведінкової економіки

№ з/п	Визначення поняття	Автор
1	Один з дослідницьких підходів, альтернативних основній неокласичній течії економічної науки; сукупність теорій, що описують процес прийняття рішень в різних областях економіки	В. Автономов (2004) [212]
2	Галузь економічної науки, що вивчає поведінкові аспекти прийняття економічних рішень, найважливішого етапу управління економічними процесами	С. Вегера (2004) [213, с. 4-16]
3	Наука, яка досліджує, як поведуть себе реальні люди в реальних умовах; галузь, що додає деякі додаткові інструменти до економічного інструментарію, допомагаючи розібратися, чому люди приймають саме ті рішення, які вони приймають	М. Altman (2012) [214]
4	Галузь економічної теорії, яка враховує психологічні особливості людського сприйняття, судження й дії в різних економічних ситуаціях	В. Бутенко (2013) [215, с. 52-57]

Продовження табл. 2.1

5	Це напрямок економічної теорії, який описує підхід до розуміння прийняття рішень та поведінки, який інтегрує поведінкову науку з економічними принципами	D. Reed, C. Niileksela, B. Kaplan (2013) [216]
6	Це наука, яка за допомогою психологічних експериментів формує теорію про прийняття рішень людьми, та досліджує відмінності у тому як люди думають та відчувають	A. Samson (2014) [217]
7	Сфера економіки, що досліджує вплив когнітивних, соціальних та емоційних чинників на прийняття рішень суб'єктами економічних відносин в умовах обмеженої раціональності, і вивчає економічні результати даного впливу	Л. Чернобай, Ю. Широн (2016) [211]
8	Наука, що вивчає відхилення від стандартної економічної моделі з точки зору переваг, переконань та прийняття рішень. Ці відхилення мотивовані розумінням психології, але зазвичай фіксуються за допомогою економічних моделей	M. Kremera, G. Raoa, F. Schilbachb. (2019) [218, с. 347]
9	Галузь науки, що вивчає поведінку економічних суб'єктів, враховуючи психологічні чинники й ідеологію економічної людини	A. Тельнов, С. Решміділова (2020) [219]

Джерело: складено автором за [211-219]

Дослідження прихильників класичного економічного напрямку гуртуються на уявленні про суто раціональну поведінку економічних суб'єктів, що передбачає максимізацію очікуваної корисності, наявність однакової і доступної всім інформації, однакових методів її обробки, та відкидають вплив систематичних проявів ірраціональної поведінки людини, що зазвичай спричинені когнітивними, соціальними, психологічними причинами. Результатом такої обмеженості стало зниження ефективності прогнозних моделей, що неможливо ігнорувати в умовах динамічних змін, швидкоплинних перетворень та невизначеності, характерних для поточної стадії розвитку економіки.

Окрім того, все більше емпіричних досліджень підтверджують суттєвість впливу когнітивних помилок при прийнятті рішень, що обґрунтовує потребу у перегляді підходів до врахування ірраціональності в економічних моделях.

Особливістю ірраціонального підходу є визнання факту дискретності людської поведінки, яку Р. Солсо визначає у якості її властивості змінюватись під впливом значущих для людини чинників [220]. Саме в цьому, на думку

В. Ушкальова, проявляється неефективність раціональної моделі – під дією певної множини психологічних та соціально-психологічних чинників відбувається відхід від раціональної поведінки і втрата ефективності раціональних моделей при прийнятті рішень [221, с. 390].

Огляд існуючих наукових джерел щодо еволюційного характеру розвитку поведінкової концепції дозволяє охарактеризувати ключові її стадії та визначити, яким чином відбувалась трансформація усвідомлення впливу детермінант людської поведінки на економічні процеси, застосування яких управлінських інструментів найбільш ефективно з метою її коригування.

Поведінкова концепція розглядається здебільшого з точки зору розподілу динаміки її формування за ключовими напрямками або моделями прийняття рішень: теорія обмеженої раціональності Г. Саймона [205], теорія міжчасового вибору П. Самуельсона [207], теорія перспективи Д. Канемана та А. Тверські [222], теорія наджингу Р. Талера [223], поведінкова теорія ігор Дж. Акерлофа та Р. Шиллера [224] та інші. Такий розподіл формує уявлення про ключові здобутки представників поведінкової школи, але не містить систематичності та взаємопов'язаності, необхідних для комплексного розуміння поведінкової парадигми.

В інших роботах знаходимо дискусії щодо природи поведінкової концепції, її генези як напрямку, опозиційного неокласичному, який при цьому не відкидає, а приймає траєкторію раціональності як одну з можливих альтернатив економічної поведінки. Тоді процес формування поведінкової концепції умовно ділять на «до» та «після» отримання провідними науковцями світового визнання їх революційних здобутків [225-226], що є зрозумілим з точки зору її новизни, але в той же час унеможливлює чітке формулювання причинно-наслідкових зв'язків та подальший структурований аналіз.

Найбільш обґрунтованим представляється трактування еволюції поведінкової економіки, наведене у працях В. Ушкальова, Н. Пилипенко, І. та Е. Резанович, які додержуються принципу стадійності та послідовності формування поведінкової концепції на основі трансформації уявлень про

раціональність економічної поведінки [221; 227-228]. Дотримуючись наведеного принципу розширимо зміст кожної стадії у відповідності до предмету основного дослідження та узагальнимо у формі табл. 2.2.

Таблиця 2.2 – Еволюція поведінкової концепції з точки зору трансформації наукових уявлень про ірраціональність економічної поведінки

№ з/п	Стадії розвитку	Дослідники	Характеристики людської поведінки
1	<i>Пропедевтична (вступна, визначальна) стадія (до 1940 року та 1940-1950 роки)</i>	А. Сміт, І. Бентам, К. Менгер, У. Джевонс, Дж. Нейман, О. Моргенштерн	<ul style="list-style-type: none"> - єдине джерело мотивації економічної поведінки - власний інтерес індивіда (прагнення максимізації прибутку з урахуванням нематеріальних чинників добробуту, байдужість до добробуту інших); - власний та суспільний інтерес індивіда регулюється ринковим механізмом; - економічний суб'єкт є максимально компетентним щодо ведення власних господарських справ, володіє повною інформованістю щодо своїх уподобань і ціни усіх благ; - при здійсненні вибору індивід враховує його переваги і обмеження, завжди здатний порівняти альтернативні блага, які для нього взаємозамінні, і максимізувати корисність; - ефективне виробництво благ засноване на принципі раціонального розподілу праці
2	<i>Стадія прояву поведінкової економіки (1951-1974 роки)</i>	Г. Саймон, Дж. Катон, М. Алле, Д. Елсберг, Дж. Марковитц	<ul style="list-style-type: none"> - поведінка індивіда є ірраціональною за своєю природою, економічна поведінка може змінюватись із різним ступенем раціональності (в залежності від обставин, доступності інформації, світоглядних та інших характеристик особистості) - першочерговість забезпечення стабільності та надійності в умовах невизначеності, а не максимізації прибутку
3	<i>Стадія наукового визнання та формалізації поведінкової концепції (1974-1990 роки)</i>	Д. Канеман, А. Тверські, М. Аллі, Д. Елсберг, Р. Талер	<ul style="list-style-type: none"> - складність вибору і неможливість обчислити корисність спонукають індивіда до застосування евристичного аналізу, а не правил оптимізації; - відхилення раціональної поведінки, спричинені психологічними особливостями людини, суттєво впливають на економічну поведінку і розвиток соціально-економічних систем

Продовження табл. 2.2

4	Стадія усвідомлення переваг (1990-2010 роки)	Дж. Неш, Дж. Харшані, Р. Сельтен, В. Гут, Р. Шмітбергер, Б. Шварц, Г. Чарнес, М. Рабін, Е. Фер, К. Шмідт, А. Смідтс, Дж. Чарльз, Е. Хігінс	<ul style="list-style-type: none"> - індивіди схильні до взаємозалежної детермінації один одного, і навпаки (одночасно і наслідок, і причина дій інших); - індивіди прагнуть до ефективного, хоча не завжди максимізованого, розподілу благ, підвищення власного соціального добробуту; - індивіди демонструють раціональну поведінку за умов досягнення балансу між когнітивним та емоційним механізмом прийняття рішень; - здійснювані індивідами поведінкові помилки є передбачуваними
5	Стадія прагматизації (2010 рік і до сьогодні)	Р. Четті, С. Доєн, Дж. Левенштайн, Н. Чатер, Р. Талер, Д. Аріелі	<ul style="list-style-type: none"> - господарюючий суб'єкт розглядається як індивід з власними інтересами й особливостями індивідуального сприйняття мінливого зовнішнього та внутрішнього середовища; - результат економічного вибору індивіда безпосередньо залежить від когнітивно-психологічних модусів суб'єкта, які формуються під впливом соціуму, когнітивних процесів, емоцій, дій; - поведінка індивідів перебуває під дією усвідомлюваного (раціональний аналіз) та неусвідомлюваного (інтуїція, ціннісні установки, самооцінка, світогляд, майбутні очікування) процесу мислення; - оптимальний інструмент регулювання поведінки індивідів полягає у зміні поточної ситуації, середовища, виключення дії негативних чинників

Джерело: складено автором

Хоча висновки неокласиків щодо сутності поняття «людини економічної» довели свою обмеженість, ключові здобутки представників цього напрямку слід розглядати як *пропедевтичний етап розвитку поведінкового підходу*, тобто вступний або визначальний (до 1940 року та 1940-1950 роки).

Роботи англійських вчених вважаються відправною точкою у розумінні «людини економічної». Так, в основу теорії моральних почуттів А. Сміта було покладено твердження про те, що учасники ідеального ринку прагнуть

задовільнити свої економічні інтереси на основі максимального використання всіх взаємовигідних можливостей [198].

Сформоване А. Смітом уявлення про людину як основу суспільного розвитку базувалось на його баченні корисливого прагнення людини до максимізації власної вигоди, де сума цих прагнень утворює інтереси суспільства, забезпечує добробут, багатство та розвиток. Тобто людина раціональна в умовах вільного ринку засновує свою поведінку на особистих корисливих інтересах, проявах егоїзму, тим самим забезпечуючи ефективний розподіл ресурсів. Наприклад, виробники прагнуть задовільнити потреби споживачів, оскільки тільки таким чином можуть отримати бажану вигоду (прибуток), так само як і інші економічні агенти схильні раціонально аналізувати сферу своєї основної діяльності та підлаштовуватись під інтереси цільових груп, приймаючи управлінські рішення [228].

Отже, характеристики людської поведінки в економічному контексті за А. Смітом відображають наступні положення:

- визначальну роль у мотивації економічної поведінки відіграє власний інтерес індивіда, який виражається у максимізації прибутку з урахуванням нематеріальних чинників добробуту;
- регулювання власного та суспільного інтересу досягається за допомогою «невидимого» ринкового механізму;
- економічний суб'єкт є максимально компетентним у тому, як вести власні господарські справи.

І. Бентам, розвиваючи думку А. Сміта, в основу моделі людини покладає прагнення до задоволень і уникнення страждань, припускаючи, що індивід кількісно вимірює розмір будь-якого задоволення чи страждання і вибирає таку поведінку, за якої максимізується арифметична різниця між задоволенням та стражданням (поняття утилітаризму) [229].

Пізніше маржиналісти К. Менгер [230], У. Джевонс [231], Л. Вальрас та ін. доповнюють це бачення уявленням про можливості людини не просто

здійснювати вибір, але й оптимізувати його, ставати «максимізатором корисності».

Основний висновок неокласичної економічної теорії щодо моделі «економічної людини» доповнює уявлення про неї:

- при здійсненні вибору індивід враховує його переваги і обмеження, тобто завжди здатний порівняти альтернативні блага, які для нього взаємозамінні;

- власний егоїстичний інтерес трансформується у поняття «байдужості до добробуту інших», а раціональність – у здатність максимізувати корисність за раціонального вибору;

- індивід володіє повною інформованістю щодо своїх уподобань і ціни усіх благ.

Дж. Нейман та О. Моргенштерн доповнили модель раціонального вибору моделлю очікуваної корисності, яка наголошує на обов'язковому виборі економічним агентом тієї альтернативи, яка має очікувано більшу корисність (аксіома повноти, транзитивності та протяжності) [232].

Твердження, пропоновані неокласиками, справедливі, але вони упускають наявність в людей неекономічних мотивів, непохитної впевненості у помилковому баченні ситуації, значущості ірраціональності у прийнятті рішень, які є характерними для людської особистості та досліджуються науковцями у сфері психології. Розуміння цього парадоксу знаходить своє відображення на *стадії прояву поведінкової економіки* (1951-1974 роки), коли практичні дослідження починають виявляти множинні відхилення (парадокси) раціоналістичної концепції.

Ідеї неокласиків вперше було піддано критиці в роботах Г. Саймона, який запропонував термін «обмежена раціональність», підкреслюючи наявність у людини природних стримуючих чинників, які не дозволяють їй завжди діяти раціонально та приймати оптимальні рішення. Важливу роль при прийнятті рішення відіграє наявність усієї необхідної інформації, за відсутності якої відбувається пошук «задовільного рішення», тобто такого, яке за даних умов

задовольняє потреби особистості. Якщо цього бажаного рівня не досягнуто, індивід змінює стратегію своєї поведінки і шукає можливість досягти його іншими способами на основі творчого, неусвідомленого мислення (евристичного аналізу) [233].

Разом із Г. Сймоном піддає сумнівам раціоналістичну концепцію неокласицизму Дж. Катона, закликаючи теоретиків об'єктивно досліджувати економічну поведінку індивідів, визначати її такою, якою вона є, та вже після цього оцінювати ступінь її раціональності [234]. Він наголошує на тому, що індивіди будують свою економічну поведінку в залежності від особистісних установок, самооцінки, світогляду та очікувань. Але ідеї цих дослідників не отримали підтримки серед колег та були розвинуті значно пізніше, в основному завдяки прикладним дослідженням різних науковців, які доводили наявність аномалій та невідповідностей (парадокси М. Алле, Д. Елсберга, Дж. Марковітца) [235-237]. В цей же період сформульовано теорію когнітивного дисонансу Л. Фестингера – викривлення фактів чи їх нівелювання з метою усунення протиріч та уникнення внутрішнього конфлікту [238].

Отже, другий етап розвитку поведінкової концепції визначає, що індивід не завжди поводить себе раціонально (не обов'язково обирає ту альтернативу, що приносить очікувано більшу корисність) та змінює економічну поведінку в залежності від обставин, доступності інформації, світоглядних та інших характеристик особистості, тобто із різним ступенем раціональності, схильний викривлювати або нівелювати факти з метою усунення внутрішніх протиріч, спрямовує зусилля скоріше на забезпечення стабільності та надійності, ніж на максимізацію прибутку.

Третій етап може бути визначений як *стадія наукового визнання та формалізації поведінкової концепції* (1974-1990 роки) та пов'язана зі сприйняттям положень когнітивної психології як науково обґрунтованих в економічній теорії, тобто таких, які справедливо можна вважати визначальними при дослідженні альтернатив економічної поведінки індивіда. Визначною для цієї стадії є теорія перспектив А. Тверскі та Д. Канемана, яка логічно пояснює

парадокси викривлень раціональної поведінки завдяки успішному емпіричному тестуванню і доводить, що людина не завжди спроможна раціонально оцінювати коливання вірогідності очікуваних переваг або втрат, за умов середнього ризику схильна скоріше до збереження поточного становища, ніж до його максимізації [222]. Сформульовані найбільш поширені стандартні типи людської поведінки (евристики подібності, наявності та якоря) доводять свою актуальність і сьогодні, підкреслюючи необхідність дослідження проявів упередженості, базових оцінок, сприйняття індивідів та їх життєвого досвіду при здійсненні управлінського впливу.

Одночасно із ними працює Р. Талер, емпіричні висновки та теоретичні ідеї якого щодо ключових положень поведінкової концепції були засвідчені пізніше (вплив обмеженої раціональності, соціальних преференцій та відсутності самоконтролю на індивідуальні рішення та ситуацію на ринку, теорія м'якого підштовхування та архітектури вибору) [239].

Емпірично доведено справедливість парадоксу М. Аллі щодо прагнення людей в першу чергу розглядати ймовірні втрати, аніж можливі переваги, тобто бажання зменшити негативний ефект переважає над бажанням збільшити користь, та ідеї Д. Елсберга щодо прагнення людей обирати відомі ймовірності, тобто дотримуватись знайомого і очікуваного, хоч і не завжди оптимального результату.

Відзначимо ключові здобутки цієї стадії, а саме: доведено значущість емоційності та важкості усвідомлення як відхилень раціональної поведінки, схильність до здійснення систематичних помилок, переоцінювання або недооцінки результатів в умовах невизначеності та ризику, ірраціональності через сприйняття, що обґрунтовує здійснення суттєвого впливу психологічних особливостей людини на економічну поведінку.

Наступною слід розмежувати *стадію усвідомлення переваг* (1990-2010 роки) поведінкового підходу над стандартним, коли результати емпіричних досліджень починають використовувати з метою побудови моделей для прийняття оптимальних стратегічних рішень на різних рівнях взаємодії різних

економічних агентів, а до класичного математичного інструментарію теорії ігор додаються поняття справедливості, відповідальності, симпатії тощо.

Теорія поведінкових фінансів виявляє систематичні помилки, які впливають на ціну та прибуток у ринкових відносинах, та призводять до неефективності ринку. С. Онишко досліджує руйнівні наслідки ірраціональності економічних агентів в масштабах національної економіки, що зумовлюється не лише психо-емоційним станом економічного агента, але й особливостями його реагування на зміни в інформаційному просторі [240, с. 113].

Висновки поведінкової теорії ігор розширюють інструментарій стратегічного прогнозування та регулювання взаємодії економічних агентів, оцінювання результатів цієї взаємодії, обґрунтовуючи можливості включення у економіко-математичний інструментарій моделювання таких змінних як справедливість, відповідальність, симпатія. Так, концепція рівноваги в теорії ігор Дж. Неша пояснює взаємозалежність поведінки одних людей від поведінки інших, і навпаки, тобто що дії одних людей є одночасно і наслідком, і причиною дій інших [241]. Векторний розподіл оптимальності Л. Шеплі дозволяє ефективно, хоча не завжди максимізовано для кожного індивіда, розподіляти певні значимі для них блага [242]. Дж. Харшані та Р. Зельтен сформулювали принципові положення вибору оптимальної стратегії поведінки в умовах обмеженого доступу до інформації [243-244], які застосовуються сьогодні при прийнятті рішень в період кризового регулювання економіки, у загальному процесі формулювання альтернатив при здійсненні державного управління територіальним розвитком тощо.

Інструменти теорії ігор в теорії поведінкової економіки пояснюють реальну поведінку учасників і дають можливість передбачити результати та конкретні наслідки певних дій, тобто визначають соціальні преференції при здійсненні вибору і питаннях справедливого розподілу. Дослідження В. Гута, Р. Шмітбергера, Б. Шварца [245], доповнені більш пізнім емпіричним аналізом, остаточно довели, що людина спроможна демонструвати раціональну

поведінку тоді, коли досягнуто балансу між когнітивним та емоційним механізмом прийняття рішень.

В роботах Г. Чарнесса та М. Рабіна висвітлено прагнення економічних суб'єктів до підвищення власного соціального добробуту, доведено схильність до ідентичності та групової приналежності, вплив соціальних комунікацій та мереж на прийняття рішень [246], тобто обґрунтовано необхідність вивчення переваг, мотивацій та стимулів, що формуються в економічних суб'єктів, і можливість застосування цих даних для досягнення позитивних соціальних результатів у складних економічних умовах.

Емпіричні дослідження Е. Фера та К. Шмідта здійснювались довкола явища уникнення нерівності, виявили прагнення економічних суб'єктів до перерозподілу благ за умов досягнення достатнього рівня добробуту і небажання опинитись вище або нижче цієї межі [247]. Отже, з метою досягнення справедливого розподілу благ економічні суб'єкти здатні жертвувати можливим власним прибутком, щоб заблокувати несправедливе збагачення інших.

Більш глибокі нейроекономічні дослідження проведено професором А. Смітсом, що вивчав поведінкові моделі прийняття рішень та параметри суб'єктивної цінності, ставлення до ризику і поведінку переконання [248]; із застосуванням МРТ та комп'ютерної томографії вивчення процесів мислення з позиції зовнішнього управління проводились Дж. Чарльзом [249], подальші емпіричні експерименти тривають.

Окрім того цей період характеризується дослідженням індивідуальних когнітивних особливостей людей, які сформульовані Е. Хіггінсом та доповнені Д. Канеманом у якості двох систем мислення: «Система 1» спрацьовує автоматично, засновується на реляційному процесі мислення, досвіді та впливає на процес прийняття рішень через сприйняття; «Система 2» вимагає уваги, усвідомлених зусиль, аналізує когнітивні процеси та неприховану поведінку, знаходиться під контролем особистості та потребує постійного аналізу [250-251]. Бісистемність мислення передбачає співпадіння інтуїтивних,

швидких, мінімально усвідомлюваних рішень і контрольованих, систематичних, раціональних у когнітивно-поведінковому модусі індивіда, тоді приймаються оптимальні, прогнозовані рішення. Однак в реальності, внаслідок взаємодії цих двох підсистем утворюються когнітивні викривлення, які посилюються в умовах невизначеності та модель раціональності економічного агента дає збій (рис. 2.2).

Рисунок 2.2 – Порівняння характеристик когнітивних процесів Системи 1 та Системи 2 в моделі раціональності економічної поведінки

Джерело: складено автором за [251]

Усунення когнітивних дисфункцій потребує перегляду існуючого підходу до формулювання економічних рішень, коли раціональність розглядається лише як фрагментарна здатність економічного суб'єкта до оцінки суб'єктивних обмежень та відповідності поведінкових стратегій загальній динаміці оточуючого середовища, в результаті прогностична цінність економічних моделей і якість процесів планування зростатиме.

Таким чином, застосування теорії ігор, психофізіології, нейробіології та інших наук, які вивчають особливості формування людської поведінки, отримали в цей період наукового обґрунтування, підвищення валідності результатів при формулюванні ключових положень економічної теорії, і можуть бути використані для побудови більш реалістичних моделей та механізмів стратегічного регулювання.

Подальші наукові здобутки у сфері розвитку поведінкової концепції умовно можна визначити як *стадію прагматизації* (2010 рік і до сьогодні), тобто застосування її результатів з метою удосконалення ефективності управлінських рішень на різних рівнях економічної системи, сформульовані у працях Р. Четті – обґрунтування можливості вільно застосовувати результати біхевіористичних досліджень відносно раціональних теорій [252]; С. Доєна – включення поведінкових чинників у якості змінних до стандартних економічних функцій [253]; Дж. Левенштайна та Н. Чатера – неокласичний оптимум розглядається у якості вимірника, поведінкові відхилення у якості фактичних коливань [254] та багатьох інших дослідників.

Видатні науковці Д. Каненман, П. Словік, А. Тверські, продовжуючи свої напрацювання у сфері поведінкової економіки, доводять вплив принципу домінування та інваріантності під час прийняття економічних рішень, що порушує правила раціональної поведінки (порядок переваг між різними очікуваннями не залежить від способу їх опису), накопичують емпіричні дані щодо аналізу когнітивних евристик* [255].

Професор психології та поведінкової економіки Д. Аріелі публікує результати досліджень щодо передбачуваної та позитивної ірраціональності поведінки, довів наявність однакових уявлень окремих націй щодо «ідеальної моделі» розподілу матеріальних благ [256-257].

Окремого поштовху отримує проблема врахування ірраціональності людської поведінки в моделях управління та прийняття рішень на різних рівнях соціально-економічного планування. Суттєвий внесок в цьому напрямку здійснено Р. Талером з теорією «підштовхування» (наджингу), яка використовує психологічні та поведінкові властивості людей для непрямого непримусового впливу на їх поведінку з метою підштовхування їх до певних рішень [258]. Емпіричні експерименти Р. Талера підтвердили, що застосування м'якого підштовхування є не менш ефективним, ніж прямі стимули та

* «Когнітивна евристика» – практичне правило прийняття рішень, шаблонні рішення, що суперечать раціональності

рекомендації. Незважаючи на те, що здебільшого результати досліджень теорії наджингу знайшли своє відображення на мікрорівні (в діяльності підприємств, прагненні оптимізувати діяльність персоналу та споживачів), принципи побудови архітектури вибору знаходять своє відображення і в моделях управління складними соціально-економічними системами.

Узагальнюючи висновки біхевіористів щодо можливостей застосування поведінкової парадигми в управлінні відзначимо, що [259]:

1. Згідно поведінкового підходу господарюючий суб'єкт (людина економічна) розглядається як індивід з власними інтересами й особливостями індивідуального сприйняття мінливого зовнішнього та внутрішнього середовища (людина ірраціональна), його поведінкова модель представляється як складна та реалістична.

2. Індивіди схильні до взаємної детермінації один одного та оточуючого середовища, тому результат економічного вибору безпосередньо залежить від когнітивно-психологічних модусів суб'єкта, які формуються під впливом соціуму, когнітивних процесів, емоцій, дій, індивідуального життєвого досвіду.

3. Поведінка індивідів є обмежено раціональною та перебуває під дією усвідомлюваного та неусвідомлюваного процесу мислення, що з метою впровадження управлінського втручання вимагає аналізу характерних ціннісних установок, самооцінки, світогляду, майбутніх очікувань індивідів.

4. Психологічні особливості людського сприйняття, судження, емоційні та когнітивні фактори, очікування, рівень соціальних комунікацій впливають на поведінку й прийняття економічних рішень суб'єктами економіки, що відображається на ринкових відносинах, стані соціально-економічних систем.

5. Інструментарій стратегічного прогнозування, регулювання та оцінювання взаємодії економічних агентів може бути розширений на основі включення змінних, які характеризують ірраціональні відхилення економічної поведінки (довіра, справедливність, відповідальність, симпатія, сумлінність).

6. Поведінка економічних агентів піддається коригуванню на основі аналізу когнітивних евристик та непрямого непримусового впливу (наджингу) з

метою підштовхування до прийняття більш оптимальних рішень, трансформації оточуючого середовища, виключення дії негативних чинників.

Узагальнено відмінності підходів до вивчення економічної поведінки суб'єкта економічних відносин у неокласичній та поведінкової концепції з точки зору управлінської парадигми представлено на рис. 2.3.

	НЕОКЛАСИЧНА ТЕОРІЯ	ПОВЕДІНКОВА ТЕОРІЯ
	<i>Нормативне регулювання на основі спрощених поведінкових моделей</i>	<i>Комбінація прямих та непрямих чинників впливу на варіативну поведінку</i>
Поведінкова модель людини	максимальна господарська компетентність; повнота володіння інформацією для ухвалення оптимальних рішень та безпомилкового прогнозування наслідків; байдужість до потреб та інтересів інших; самостійне прийняття рішень без впливу зовнішніх чинників; прагнення максимізації прибутку; здатність порівнювати взаємозамінні альтернативні блага	залежність господарської компетентності від когнітивно-психологічних модусів, сприйняття; обмежена раціональність в умовах невизначеності і нестабільності; врахування правил соціально прийнятної поведінки, партнерська модель поєднання інтересів; двоїста природа процесу прийняття рішень; прагнення стабільності та надійності; непослідовність в міжчасовому виборі
Чинники, що визначають поведінку	природна здатність до раціонально обумовлених дій, наявність переліку постійних уподобань, неупередженість в обробленні інформації, здійснення оптимального вибору на основі логіки, абсолютна інформованість та визначеність умов, чутливість до стимулів	наявність унікального індивідуального життєвого досвіду, евристика та упередженість при обробленні інформації, здійснення вибору на основі мислення, впливу інтуїції, самооцінки, майбутніх очікувань, когнітивних процесів, чутливість до соціуму, емоцій, власних дій та дій інших
Мотивація	власний інтерес індивіда (егоїстична максимізація розподілу благ), що надає переваг суспільству	ефективний (не завжди максимізований) розподіл благ, підвищення власного соціального добробуту, стабільність
Мета стратегічної економічної політики	підвищення економічної ефективності, нарощення економічної динаміки, зростання рівня доходів та прибутковості; оптимізація використання економічних ресурсів та розподілу благ, нагромадження капіталу; забезпечення потреб індивідів відповідно нормативам очікуваної поведінки	підвищення соціальної та економічної ефективності, забезпечення максимально повного та якісного людського розвитку; оптимальне використання економічних, соціальних, екологічних ресурсів, нагромадження та збереження потенціалу, усунення нерівності; врахування індивідуальних потреб та поведінки індивідів, балансування когнітивного та емоційного сприйняття

Рисунок 2.3 – Порівняння неокласичного та поведінкового підходу до вивчення економічної поведінки суб'єкта економічних відносин

Джерело: складено автором

Як бачимо, згідно генези поведінкової концепції висновки щодо природної здатності особи (індивіда) до раціонально обумовлених дій (спроможності обирати очікувано більш корисну альтернативу) трансформуються у бачення обмеженої раціональності (вплив проблем вибору, індивідуальних когнітивних здібностей, часу, ступеня інформованості тощо на прийняття рішень) кожного як носія індивідуального життєвого досвіду, який визначає економічну поведінку людини, робить її більш або менш чутливою до стимулів. У ці процеси втручається евристика та упередженості, притаманні людині, які знижують когнітивні зусилля до прийняття рішень, та призводять до систематичних відхилень від економічно раціональних нормативів [260].

З огляду на це, рішення можна назвати об'єктивно раціональним, якщо це вибір на користь правильної, нормативної поведінки з метою максимізації корисності у конкретній ситуації. Рішення є суб'єктивно раціональним (ірраціональним), якщо воно максимізує корисність, ступінь оптимальності якої визначається індивідом відносно власних фактичних знань (рис. 2.4).

Рисунок 2.4 – Модель раціонального та обмежено раціонального прийняття рішень індивідами

Джерело: складено автором

Теорія перспектив обґрунтовує потребу у приділенні уваги певним опорним маркерам реальної людської поведінки, що має бути покладена в основу побудови моделей ефективності функціонування соціально-економічних систем.

Якщо в класичному трактуванні основним мотивом економічної поведінки виступає власний егоїстичний інтерес, прагнення підвищення особистого доходу, то в поведінковій моделі природня здатність до оптимального розподілу благ заміщується прагненням до ефективного (не завжди максимізованого) її розподілу, верховенства принципу справедливості. З огляду на це, типові цілі стратегічної економічної політики, направлені на зростання економічної ефективності, оптимальне використання і розподіл ресурсів, нагромадження капіталу змінюються.

Таким чином, управлінська парадигма, з точки зору врахування поведінкового підходу, зміщує фокус уваги з рівня малих (простих) систем до складних, схильних до саморозвитку, та вимагає осмислення і співвіднесення ціннісно-цільових орієнтацій суб'єктів діяльності.

Класичний та неокласичний підхід у трактуванні людської раціональності розглядає моделі людської поведінки у спрощеному вигляді, такими, що достатньо легко піддаються управлінському впливу з огляду на відсторонення від усіх інших детермінант, які прямо не відносяться до об'єкту впливу. При цьому переважає застосування функціональних методів, орієнтованих на пряме виконання розмежованих за напрямками діяльності завдань, суб'єкт-об'єктний підхід, використання яких в управлінні розвитком складних соціально-економічних систем цілком обґрунтовано за умови, якщо цільовим показником розвитку виступає підвищення економічної ефективності, нарощення економічної динаміки, зростання рівня доходів та прибутковості, а також оптимізація використання економічних ресурсів та розподілу благ, нагромадження капіталу. Забезпечення потреб індивідів здійснюється відповідно нормативів очікуваної поведінки, тобто передбачає, що усі економічні агенти здатні до прояву класичного типу раціональності, мають

максимальну господарську компетентність, є чутливими до стимулів і очікувано реагують на них.

Згідно поведінкової концепції і неокласичного підходу у розумінні обмеженої раціональності людської поведінки ключовою характеристикою виступає її варіативність, отже досягнення ефективності управління вимагає застосування комбінації прямих та непрямих чинників впливу з огляду на необхідність в осмисленні і співвіднесенні ціннісно-цільових орієнтацій суб'єктів діяльності. Таким чином, необхідне органічне поєднання елементів функціонального та поведінкового підходу, домінування якісних критеріїв результативності над кількісними, розробки багатокритеріальних завдань, формату взаємодії суб'єкт-полісуб'єктне середовище, що відповідає цільовим орієнтирам підвищення соціальної та економічної ефективності, забезпечення максимально повного та якісного людського розвитку, оптимального використання економічних, соціальних, екологічних ресурсів, нагромадження та збереження потенціалу, усунення нерівності. Врахування індивідуальних потреб та поведінки індивідів, балансування когнітивного та емоційного сприйняття досягається на основі відстеження та аналізу масиву даних щодо залежності господарської компетентності від когнітивно-психологічних модусів, очікувань індивідів, сприйняття ними правил соціально прийнятної поведінки, прагнення стабільності та надійності, результати яких в подальшому інтерпретуються та знаходять своє відображення в системі стратегічного управління (задоволення очікувань і потреб різних груп інтересів).

Нормативний підхід в управлінні орієнтується на відносну стійкість потреб, які зазнають негативного коригування при невідповідності наявних макроекономічних зрушень сформованим прогностичним параметрам системи; поведінковий представляє макроекономічні зрушення у якості позитивного впливу (як появу нових можливостей) і орієнтується на невизначеність і мінливість потреб.

Застосування виключно поведінкового підходу в управлінні, згідно системного бачення Е. Юдіна [261], є обмеженим, оскільки у чистому вигляді в

ньому відсутня цільова перспектива спільної діяльності як основи нормативної парадигми. З цієї позиції використання поведінкового підходу розглядається в якості доповнюючого для нормативної парадигми, яка генерує рекомендації і визначає архітектуру діяльності, а поведінкова їх прояснює і надає дескриптивної відповідності.

Процес управління при неокласичному підході розглядає внутрішніх і зовнішніх суб'єктів у якості рефлексивно активних систем, вимагає реалізації ідеї спільного прийняття рішень, когнітивної гетерогенності. Що стосується методів управління, то вони є так би мовити приховано нормативними, базуються на аналізі когнітивних евристик і застосуванні наджингу з метою підштовхування до прийняття більш оптимальних рішень, трансформації оточуючого середовища, виключення дії негативних чинників.

Цільова нормативна поведінка, тобто очікування, що індивід обов'язково здійснить оптимальний вибір, замінюється більш реалістичними моделями, наближеними до справжніх людських характеристик. Тому на перший план виходить забезпечення максимально повного і якісного людського розвитку, оптимальне і неубутне використання наявних ресурсів, нагромадження та збереження потенціалу, в тому числі людського, усунення будь-яких проявів нерівності, балансування когнітивного та емоційного сприйняття при визначенні цільових орієнтирів, формуванні середовища довірчих, партнерських відносин між різними економічними агентами.

Згідно висновків Дж. Акерлофа та Р. Шиллера економічний устрій, заснований на ірраціональності людської природи, орієнтується на врахування наступних найважливіших характеристик людської природи, які спричиняють вагомий вплив на економічні процеси:

- ступінь довіри (вплив суб'єктивного відчуття правильності здійснюваної поведінки, її соціальної цінності при прийнятті рішень, впевненості у власній або сторонній доброчесності);
- рівень справедливості (розуміння вимог відповідності дій та відплати, уявлення про правильну власну поведінку та поведінку оточуючих);

- ризик зловживання та несумлінності (ступінь корумпованості суспільства або оточення індивіда, схильність до фінансових махінацій та несумлінної поведінки);

- сила грошових ілюзій (схильність недооцінювати економічні чинники, обирати мінімальний гарантований прибуток зараз, відмовляючись від негарантованого потім);

- сприйняття (вплив на процес прийняття рішень відомої інформації, часто історій успіху, які слугують зразком поведінки) [262].

Окрім того, необхідне врахування ступеню емоційності (усталених моделей агресивної, стриманої або нейтральної поведінки, заснованої на судженнях та типі психоемоційних характеристик), спроможності критично аналізувати інформацію та долати бар'єри важкості усвідомлення (надто значні масиви інформації, умови невизначеності підштовхують до стабільності та вибору перевіреного, хоча і менш ефективного, рішення).

Отже, на сьогоднішній день поведінковою концепцією сформульовано безліч емпірично доведених гіпотез щодо природи людської ірраціональності, які в першу чергу стосуються чинників упередженості, обмеженості та помилковості вибору, доведено, що когнітивно-поведінкові викривлення є значущими в контексті функціонування соціально-економічних систем, але можуть бути скориговані на основі аналізу чинників, що їх спричиняють. Одночасно з тим, сучасні досягнення поведінкової концепції не дають однозначної відповіді на питання щодо формування очікувань, ступеню їх раціональності та механізму врахування під час здійснення стратегічного планування економічного та соціального розвитку, розподілу ресурсів та благ, оскільки саме очікування є більш значущим вимірником для визначення кінцевого результату. Таким чином, необхідний більш детальний аналіз детермінант формування економічної поведінки індивідів, виявлення найбільш значущих чинників, що впливають на вибір життєвих траєкторій, сприяють більш ефективному формуванню людського потенціалу.

2.2. Аналіз детермінант економічної поведінки в контексті формування людського потенціалу розвитку міст

Проведений теоретико-методологічний аналіз еволюції поведінкової концепції дозволив визначити ключові положення розуміння процесу прийняття рішень, наближеного до реальних моделей людської поведінки. Такий підхід є особливо значущим з точки зору людиноцентрованої концепції, що визначає людину з усіма її характеристиками і якостями найвищою цінністю, найвагомішим чинником та метою соціально-економічного розвитку. Вектор наукових досліджень зміщується в бік розуміння ірраціональності людської природи та підлаштування існуючих механізмів соціально-економічного розвитку під потреби реальних людей, унікальних індивідів та носіїв людського потенціалу, асиміляції наявних концепцій та підходів з переважною орієнтацією на індивідуалізоване управління.

Поведінкова економіка довела значущість відхилень реальної людської поведінки від нормативних очікувань, що закладені у більшість моделей економічного планування. З огляду на це, усталені орієнтири соціально-економічного розвитку, що базуються на схильності людей завжди приймати оптимальні рішення та реагувати на стимули, замінюються розумінням наявності відхилень від оптимуму економічної поведінки, потреби не просто відповідати на їх появу, але й враховувати ймовірність виникнення на ранніх стадіях формування політики й практики соціально-економічного розвитку. Окрім того, необхідним є визначення чинників та механізмів, що сприяють формуванню позитивних поведінкових патернів, тобто такої економічної поведінки, що направлена на підвищення економічного і соціального добробуту, досягнення стабільності та ефективного розподілу благ, особистісну самореалізацію, нарощення людського потенціалу.

Розглянемо більш детально особливості формування економічної поведінки людини.

Дослідження економічної поведінки людини як основного компонента економічної системи здебільшого розглядається через призму раціональних

економічних категорій («потреба», «корисність», «ціна», «якість», «продуктивна сила»), відкидаючи прояв соціально-психологічної складової.

За часів давньогрецьких філософів та їх трактування економіки як мистецтва управління господарством, економічний підхід позначає логіку вибору людиною і людством найбільш прийнятних способів життєдіяльності, є всеосяжним, може бути застосований до поведінки будь-яких учасників ринкових відносин, що супроводжують людину у її суспільному житті [263, с. 2].

Класичні підходи до визначення змісту економічної поведінки людини сформовано з моменту започаткування економіки як самостійної науки (у працях А. Сміта, А. Маршалла, Дж. Кейнса, О. Монгерштейна, Дж. Неймана) згідно з визначенням фундаментальних засад теорії раціональної економічної людини та імовірнісної економічної поведінки. В них людина розглядається як суто економічна істота, що свідомо направляє свої зусилля на підвищення рівня доходу, необхідного для забезпечення власного існування та розвитку, а сумлінне виконання трудових завдань, які його гарантують, обумовлюється виключно жорстким економічним примусом (засвідчено висновками Ф. та Л. Гілбретів, А. Файоля, М. Фоллет, Г. Емерсона) [264]. Пізніше в наукових працях Е. Мейо, Г. Мюнстерберга, Р. Лайкерта, Д. Мак Грегора та інших обґрунтовується необхідність врахування морально-психологічних чинників соціально-економічної діяльності, які відіграють не менш суттєву роль, але розглядаються лише в якості додаткових чинників стимулювання до продуктивної трудової діяльності на мікрорівні.

Вагомість впливу соціально-психологічних чинників на економічну поведінку на національному рівні відображено у теорії ментальностей, де людина розглядається як суб'єкт економічної активності, що керується не теоретичними положеннями економічної чи соціологічної науки, а своїми уявленнями про економічну реальність, забарвленими національною ментальністю [265].

Узагальнюючи уявлення про раціональну природу економічної поведінки Є. Суїменко зазначає, що економічна поведінка представляє собою соціально-комунікативні дії особистості або групи, регламентовані певними цінностями і нормами, а також інституційно впорядковані щодо «прагматичних (утилітарних) за значенням відносин взаємної винагороди, взаємних орієнтацій і очікувань, взаємодопомоги або змагання» [266, с. 64-66].

Отже, економічна поведінка виступає у якості наслідків соціально-економічних відносин, що виникають в середині економічної системи, і водночас формою компромісу інтересів усіх її учасників (стейкхолдерів). Раціональна економічна поведінка ґрунтується на принципі максимізації (досягнення максимального успіху, вигоди, корисності при мінімальних витратах внутрішніх і зовнішніх ресурсів) та прагматичної мотивації людської діяльності (з метою отримання оптимального доходу та його використання для задоволення власних потреб), тоді відносини соціально-економічного обміну розглядаються як соціогенеруючий і соціоактуалізуючий механізми життєдіяльності особистості та суспільства, а прагнення участі у них окремих стейкхолдерів обумовлюється прагненням до взаємної реалізації своїх інтересів.

Принцип триєдиної основи раціональності економічної поведінки підкреслює раціонально-прагматичну мотивацію людини, що вступає у соціально-економічні відносини (прагнення винагороди), та очікування рівноцінності і взаємності у відносинах обміну (рис. 2.5). Соціально-економічні відносини можуть бути представлені у якості спонуки до формування економічної поведінки, а система дій, вчинків, реакцій людини, як сутності економічної поведінки, має раціональну природу і виступає єдиною оптимальною альтернативою, що забезпечує компроміс інтересів у прагненні максимізації винагороди.

В подальшому наукові праці біхевіористів дозволили з'ясувати, що раціональний вибір є лише одним з варіантів поведінки, а більш вагомим

чинником є опосередкована дія економічних умов на поведінку людини, її суб'єктивний погляд на економіку, врахування суспільної думки.

О. Уільямсон виокремлює три форми раціональності: сильна (максимум вигоди при мінімумі витрат), обмежена (прагнення, намір діяти раціонально), органічна (незнання може виявитись більш ефективним для досягнення цілей, ніж свідоме планування) [268, с. 73].

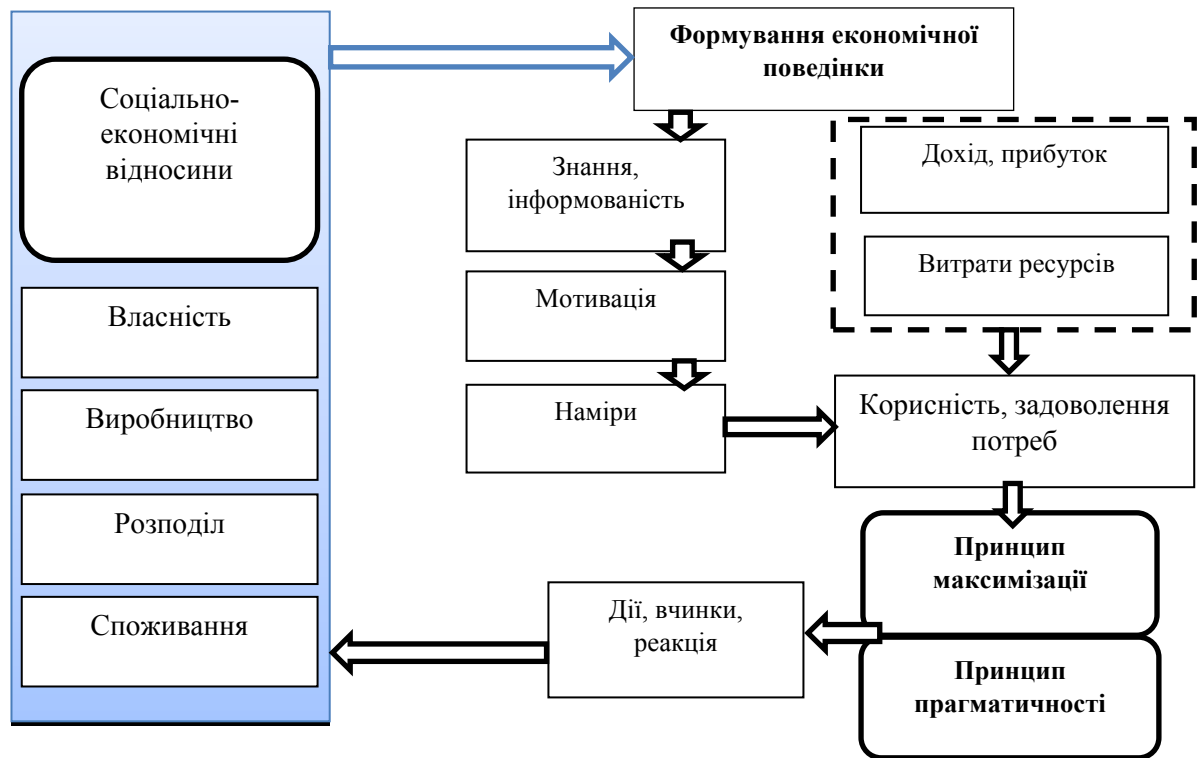

Рисунок 2.3 – Принцип триєдиної основи раціональності в економічній поведінці індивіда

Джерело: складено автором на основі [267]

Сильна форма характеризується опортунізмом, свідомим прагненням до утворення інформаційних асиметрій, обмеженням доступу до інформації, слабкою орієнтацією на норми поведінки у прагненні привласнити певні блага в результаті економічних дій, що негативно позначається на загальній організації соціально-економічних відносин.

Норми поведінки розглядаються як дотримання певної моделі, загальнообов'язкових інституційних правил поведінки з певними правами і обов'язками суб'єктів економічної діяльності.

Обмежена форма економічної поведінки реалізується в простому наслідуванні своїх інтересів, дотриманні правил та норм поведінки, переважанні розумного егоїзму, застосуванні законних способів досягнення цілей.

За органічної форми економічної поведінки економічні суб'єкти не проявляють узгодженості та послідовності у реалізації власних інтересів, прагнуть виступати функціональними одиницями на догоду загальній організації, управлінню, координації, здійснюваних в системі соціально-економічних відносин.

Однак, така класифікація, хоча і розширює уявлення про варіації реальної людської поведінки, призводить до втрати соціального змісту людської реальності, а *людина економічна у цих раціональних альтернативах виступає лише агентом-виконавцем однобічних економічних ролей, асоціальною передатною ланкою економічного ланцюжка створення доходу.*

Нові підходи до розуміння «економічної людини» як ефективного учасника соціально-економічних відносин розглядаються з позицій економічної психології (Т. Веблен [264], Дж. Катона [269], Г. Тард [270], Й. Шумпетер [271], Т. Сцитовскі, Дж. Лейбенстайн, Г. Мюрдаль [272], А. Тверські і Д. Канеман [273], М. Соломон [274], Е. Гідденс, Х. Шес, П. Хейне [275], П. Бурд'є [276] й інші), психології підприємництва, фінансів, споживання, накопичення, соціалізації, прийняття рішень, що було більш докладно висвітлено у попередньому пункті.

Слід однак відзначити, що *економічна поведінка з точки зору біхевіористів виступає різновидом або складовою соціальної поведінки людини, де людина виступає у якості осередка універсальних, соціокультурних людських якостей, що принципово реалізує економічну активність у складній цілісній системі життєдіяльності суспільства.* Здебільшого люди дійсно прагнуть максимізації результату своєї участі у соціально-економічних відносинах, оптимального і справедливого розподілу благ, але припускаються когнітивних

помилки та відхилень під впливом чинників, які є невід'ємними елементами загальної соціальної поведінки.

Отже, прояв економічної поведінки слід розглядати більш широко, у щільному взаємозв'язку із соціокультурними детермінантами людської життєдіяльності, а не лише у контексті механізму відповідної поведінкової реакції індивідів на певні стимули економічного характеру.

Із розвитком теорії постіндустріального суспільства економічна поведінка сучасної людини все більше розглядається як така, що не підпорядковується класичним закономірностям максимізації вигоди, раціональних розрахунків, оптимального вибору тощо, а в структурі економічної свідомості застосовується поняття економічних емоцій і почуттів, уявлення та мислення, здатність відображати та усвідомлювати економічні явища, засвоювати та співвідносити економічні теорії, закони, концепції із реальністю [277].

Якщо наведені вище досягнення біхевіористів дозволяють визначити характерні особливості економічної поведінки індивідів (прагнення максимізації, але її обмеженість під впливом когнітивних перешкод, емоцій, соціуму, зовнішніх інфлюенсерів, потреби у відповідності стандартам, постійному удосконаленні і досягненні кращого результату), то людиноцентризований принцип побудови постіндустріальної економіки розширює уявлення про її спонукаючі мотиви.

Шлях приєднання до більшості, частини великого цілого, загальна згода та консенсус як найбільша цінність, що є характерним для адміністративно-командного устрою економіки, індустріального типу економічних відносин, в економіці постіндустріальній перетворюється у шлях індивідуальної свободи, вимагає активізації власних зусиль для життєзабезпечення, здатності приймати відповідальні рішення, проявляти креативність та індивідуальність.

Індивідуальність згідно трактування психологів розглядається в якості найвищого рівня організації психологічних властивостей особи, якій притаманні автономність і неповторність [278].

Прагнення індивідуальності в економіці стимулює розвиток соціально-економічних відносин, надає їм направленості на потреби окремих економічних агентів, змінює основний мотив цілеспрямованої участі у соціально-економічних відносинах – від максимального задоволення матеріальних потреб до творчої самоактуалізації, застосування особистісних властивостей та потенціалу в процесі праці, підприємницької та інших видів економічної активності (табл. 2.3).

Таблиця 2.3 – Порівняння трактування економічної поведінки індивіда в умовах індустріальної та постіндустріальної економіки

Параметри	<i>Індустріальна економіка</i>	<i>Постіндустріальна економіка</i>
Особливості	Окрема форма прояву індивідуальної поведінки, механізм відповідної поведінкової реакції на економічні стимули	Частина соціальної поведінки індивіда, принципова реалізація економічної активності у складній цілісній системі життєдіяльності суспільства
Мета	Забезпечення компромісу інтересів у прагненні максимізації винагороди в процесі виробництва матеріальних благ, їх вилучення та перерозподілу	Максимізація корисності на основі розширення якості економічних взаємовідносин, розкриття сутнісних сил людини в процесі виробництва як матеріальних, так і нематеріальних благ
Основний мотив	Економічна активність (праця) як джерело забезпечення матеріальних потреб	Економічна активність (праця, підприємництво) як спосіб реалізації внутрішньої потреби у творчості, самоактуалізації
Характер відносин з іншими стейкхолдерами	Взаємодія з іншими стейкхолдерами на умовах спільної участі у виробництві, справедливого розподілу і споживання благ, механічний характер взаємовідносин (реалізація людського потенціалу у формі людського капіталу в процесі виробництва)	Взаємодія на засадах розширення можливостей у створенні нових способів функціонування економічних процесів, соціалізація взаємовідносин, вплив соціально-психологічних та емоційних чинників (формування, збереження, розвиток людського потенціалу, його ефективне використання)
Ступінь раціональності у прийнятті рішень	Раціональний характер прийняття рішень, стабільність вподобань, передбачуване переважання матеріального над нематеріальним, повна інформованість щодо поточної економічної ситуації, пошук найкращої можливої альтернативи, чітко визначена послідовність дій для досягнення результату	Обмежена раціональність у прийнятті рішень (когнітивні, ментальні, емоційні обмеження), переважання нематеріальних цінностей, неповний та гетерогенний характер інформованості щодо соціально-економічного середовища, пошук задовільного (ефективного) результату, потреба у проясненні наслідків дій перед прийняттям рішення
Реакція на стимули	Очікувана нормативна поведінка (набуття необхідних, достатніх для досягнення цілей економічної діяльності кількісних та якісних характеристик людського чинника для досягнення максимального результату за мінімальних витрат праці)	Ненормативна поведінка (індивідуалізація поведінкових траєкторій особистісного розвитку, життєвого та професійного вибору, максимізація нарощення якісних характеристик людського потенціалу, його ефективне використання)

Джерело: складено автором

Слід відзначити, що з огляду на результати аналізу науково-методичних підходів до визначення концепту «раціональної поведінки», дане поняття розглядається переважно в якості аксіологічної сутності, отже, реальна економічна поведінка може до неї лише асимптотично наближатись в обмеженій кількості ситуацій. Тому у наведеному порівнянні визначення характеристик економічної поведінки представляється ідеалізованим ціннісним орієнтиром, якого у різних ситуаціях, але не завжди, дотримуються економічні агенти. Така вибірковість викликана тим, що в реальності сучасне суспільство характеризується амбівалентними поведінковими тенденціями. З одного боку, дослідники відзначають наявність сформованого експертного ядра, активної меншості, здатної проявляти зазначені властивості раціональності, з іншого, переважна більшість характеризується когнітивною примітивізацією, прагненням дотримуватись найбільш простих патернів нормативної поведінки, що викликано вадами управлінської системи, тривалого ігнорування нею зростаючої комплексності оточуючого середовища.

З середини 1990-х років зарубіжна наукова думка доповнюється працями українських науковців, де розглядаються здебільшого проблеми людського розвитку з позицій соціально-економічної та суспільної сфери (В. Пилипенко [279], Г. Щокін [280], Н. Соболева [281], І. Бекешкіна [282], В. Лозниця, А. Кисельов, В. Лагутін [283]), української національної ментальності та ідей, що визначають типові характеристики поведінки економічних суб'єктів.

Висновки дослідників сформовано навколо поняття людиноцентрованого економічного розвитку, тобто посилення гуманізації соціально-економічної сфери через розширення можливостей для всебічного і комплексного розвитку людини, її самореалізації, набуття економічної свободи, застосування здобутків економіки з метою створення сприятливого середовища формування, збереження, розвитку та ефективного використання людського потенціалу.

Основним орієнтиром економіки стає врахування потреб, інтересів людини, її потенціалу, необхідність забезпечення високих стандартів життя, тобто уявлення про сутність економічної поведінки людини змінюється у

напрямку врахування її особистісних властивостей, які впливають на економічну активність, стимулюють до прикладання своїх здібностей в умовах формування багатуукладної економіки, вивільнення праці, дозволяють реалізувати свободу вибору сфери і змісту трудової діяльності та визначають типові поведінкові патерни, наближені до реалій людського буття.

Відповідно класифікації О. Бондаренко, до значущих особистісних властивостей людини, які впливають на ступінь раціональності у прийнятті рішень в процесі реалізації її економічної поведінки, відносяться:

- особливості національної ментальності;
- співвідношення раціонального та емоційного у профілі особистості;
- індивідуальні психологічні особливості (самоконтроль, мотиваційно-вольові, комунікативні особливості тощо);
- схема гендерних ролей у конкретному суспільстві;
- потреба у знаннях [262].

Окрім того на економічну поведінку з точки зору людиноцентрованого підходу впливають соціально-демографічні, соціо-економічні, просторові чинники, ступінь сприятливості оточуючого середовища, які є значною мірою диференційованими локально. Оскільки акценти зміщуються, а неокласична концепція раціональності втрачає свою актуальність та доцільність застосування, необхідне більш детальне дослідження детермінант, які визначають економічну поведінку відносно реалізації людського фактору.

Згідно М. Лукашевич економічна поведінка, спроможна стимулювати економічний розвиток та піднесення, характеризується як «комплекс цілеспрямованих індивідуальних і групових дій, що визначають направленість та інтенсивність використання можливостей людини (її потенціалу) у процесі трудової діяльності» [277, с. 150].

За класичного раціонального підходу основним мотивом економічної поведінки людини виступає отримання прибутку від участі у виробництві через реалізацію власних трудових можливостей з метою максимально повного задоволення потреб в процесі справедливого розподілу благ. У

постіндустріальній економіці акцент зміщується на змістовне наповнення трудової діяльності, забезпечення творчої самореалізації, максимально повне розкриття прихованих можливостей і як наслідок отримання відповідного доходу, зростання добробуту, гармонізація життєдіяльності, тобто участь у виробництві набуває нових форм, пропонує нові альтернативні способи максимізації корисності.

Не применшуючи значущості наявних наукових здобутків у сфері аналізу економічної поведінки, розглянемо вплив особистісних властивостей людини та інших чинників на характер економічної поведінки з метою простежити, яким чином відбувається формування відповідних поведінкових патернів, що визначають розвиток людського потенціалу територій та міст.

Концептуальна схема детермінант економічної поведінки, що визначають розвиток людського потенціалу території/міста, представлена на рис. 2.6.

До *зовнішніх детермінант* віднесемо загальні економічні тенденції і прогнози розвитку на національному та регіональному рівні, державне нормативно-правове регулювання, які утворюють групу загальних чинників та визначають ступінь економічних очікувань індивідів, рівень їх інформованості та обізнаності щодо характеру соціально-економічних відносин, соціальної нерівності та загального уявлення щодо зростання або зниження рівня життя на майбутню перспективу.

Так, О. Колядич, відзначає, що в залежності від структури національного виробництва, стану міжнародного ринку праці, рівня відкритості економіки може відбуватись ротація робочих місць в бік менш якісних, але одночасно провокується виникнення нових потреб, що викликає відповідну реакцію носіїв людського потенціалу, змінює їхні прагнення та сподівання, може стимулювати нераціональні потреби і споживчі стандарти [284, с. 53-54]. Згідно цих очікувань формується поведінка індивідів та їх орієнтації на рівень якості життя, перспективи економічного зростання, наявність гарантовано справедливого розподілу благ, і тоді чим кращими є *загальні характеристики середовища*, тим більш оптимальною буде очікувана економічна поведінка.

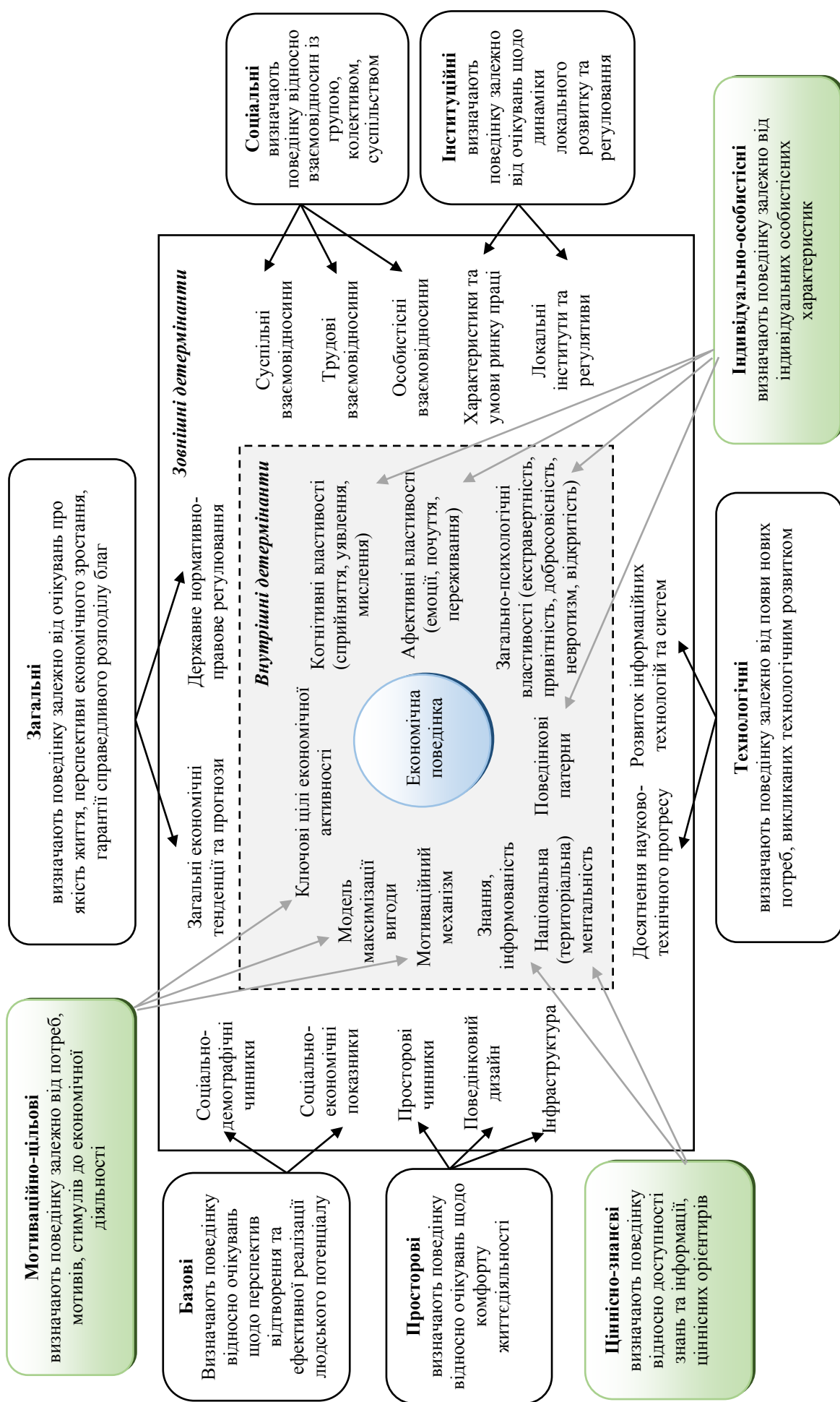

Рисунок 2.6 – Детермінанти економічної поведінки, що визначають розвиток людського потенціалу міст / територій

Джерело: складено автором

Група *технологічних детермінант* охоплює вплив досягнень науково-технічного прогресу, які можуть створювати нові перспективи для здійснення економічної активності за рахунок розширення можливостей професійного і особистісного розвитку, одночасно створюючи загрозу зайнятості за рахунок скорочення робочих місць на основі автоматизації та модернізації виробництва; те ж саме стосується рівня розвитку інформаційних технологій та систем, які відкривають додаткові можливості у сфері підприємництва, дистанційної зайнятості, джерел нетрудових доходів, але за відсутності необхідного рівня розвитку технологічної інфраструктури, цифрової грамотності можуть виступати обмежуючим чинником.

Соціально-демографічні характеристики розглядаються як основа формування людського потенціалу території/міста, визначають його кількісні та якісні параметри, а соціально-економічні показники обумовлюють можливості збереження, відтворення та розвитку людського потенціалу, що відображено у багатьох наукових працях з цієї тематики (М. Голанський, Н. Єгорова, Л. Зайцева, Б. Хомелянський, П. Ромер, Р. Хаусман) і можуть бути визначені як група *базових детермінант*.

Вплив просторових чинників наведено в роботах Р. Хагінса, Т. Петігрю, М. Джокели, П. Рентфрю [285], де сформульовано не лише характерні особливості міграційних коливань в залежності від територіального розміщення носіїв людського потенціалу (процеси урбанізації), але й значущість просторової інфраструктури, міського планування у системі раціонального розміщення продуктивних сил, сформульовано типові просторові кластери за соціально-психологічними ознаками населення.

Окрім того, до зовнішніх чинників може бути віднесений поведінковий дизайн - визначення типових шаблонів поведінки та стимулювання до її прояву за допомогою різноманітних просторових засобів та інструментів. Вперше основи поведінкового дизайну сформульовано у працях Р. Талера, Е. Даффо, М. Кремера [286], доповнено С. Даттою, С. Муленатаном [287], які обґрунтовують необхідність та дієвість застосування інструментів

просторового дизайну та проектування, принципи якого можуть бути використані при розробці програм розвитку охорони здоров'я, освіти, продуктивності праці, сільського господарства, фінансів та сфери послуг.

Призначення інфраструктури – забезпечувати взаємопов'язаність, створювати основу функціонування будь-якої системи, що з точки зору розвитку людського потенціалу території покликана формувати гнучке і сучасне середовище, де усі стейкхолдери отримують можливість користуватись рівними правами і можливостями, мають доступ до необхідних послуг і сервісів відповідної якості, спроможні вільно передавати та зберігати знання та інформацію, досягати поставлених цілей самореалізації та зростання. Інфраструктура в якості чинника економічної поведінки охоплює економічну, транспортну, соціальну, інституційну підсистеми, комплексний розвиток яких дозволяє сформувати необхідні умови для ведення економічної активності (комфорт та безпека найманої праці, підприємництва, самозайнятості, доступність комунікацій, освітніх, медичних, державних послуг якісного рівня).

Просторові чинники, поведінковий дизайн та інфраструктуру пропонуємо віднести до *просторової (середовищної) групи детермінант*.

Зовнішній вплив також проявляється у ролі соціуму, невід'ємною частиною якого є людина, що прагне до встановлення гармонійних відносин із оточуючим соціальним середовищем, відчуття спорідненості і приналежності, сприйняття групою, схвалення обраного типу поведінки (група *соціальних детермінант*). Наявність соціальних норм, цінностей, традицій, культури здебільшого суттєво впливає на характер економічної поведінки та розглядається у якості обмежуючих чинників за умови переважання закритих спільнот, та стимулюючих - у спільнотах відкритих і мультикультурних [288]. Соціальні відносини визначають тип групової поведінки, який відтворюється людиною в процесі праці, формує її професійні траєкторії, впливає на прояв креативності, соціальний потенціал, визначає основні мотиви до продуктивної економічної діяльності, а особистісні взаємовідносини можуть виступати

додатковим стимулом для зміни сфери та місця прикладання праці, реалізації індивідуального людського потенціалу.

Характеристики та умови ринку праці визначають теперішній стан та майбутні перспективи зайнятості, рівень економічного навантаження, очікуваний рівень безробіття, територіальної та професійної мобільності, частку самозайнятого населення, тобто відображають загальні тенденції економічної активності території, формують характер індивідуальної реакції на соціально-економічні зміни. Важливим напрямом активної політики ринку праці в цьому контексті виступає підтримка населення у його підприємницькій діяльності, перенавчання та перекваліфікація робочої сили, підготовка до відкриття власної справи тощо. Т. Б'юлі охарактеризував значущість розвитку внутрішнього ринку праці для працівників первинного сектору економіки та зовнішнього для працівників вторинного сектору, оскільки перші зазвичай орієнтуються на утворення більш стійких відносин із місцем працевлаштування, розглядають його у довготривалій перспективі, тоді як другі більш залежні від коливань зовнішнього ринку [289].

Владні інститути виступають регуляторами, які призначені сформувати оптимальне середовище для реалізації економічно доцільної поведінки, усунути будь-які перешкоди або обмеження, встановити регулятиви та надати гарантії безпечної участі у соціально-економічних відносинах [290]. Разом характеристики та умови ринку праці, а також характеристики владних інституцій утворюють групу *інституційних детермінант*.

Узагальнено вплив зовнішніх детермінант на економічну поведінку, яка визначає розвиток людського потенціалу території, наведено у табл. 2.4.

Перейдемо до аналізу *внутрішніх детермінант*.

Що стосується ключових цілей економічної активності, більш детально їх було розглянуто вище в контексті визначення сутності економічної поведінки. Ключові цілі економічної активності є індивідуалізованими, однак основний сенс зводиться до прагнення максимізувати корисність в процесі виробництва матеріальних і нематеріальних благ. В залежності від того, яку альтернативу

результату економічної активності економічний суб'єкт вважатиме задовільною, такою буде його модель максимізації вигоди та мотиваційний механізм, що в концепції постіндустріальної економіки змінює зміст, але не прагнення оптимізації.

Таблиця 2.4 – Вплив зовнішніх детермінант економічної поведінки на розвиток людського потенціалу території/міста

<i>Зовнішні детермінанти</i>	<i>Група</i>	<i>Характеристика</i>	<i>Вплив на розвиток людського потенціалу території</i>
Загальні економічні тенденції і прогнози	Загальні	Об'єктивні та суб'єктивні прогнози економічного розвитку (міжнародний, національний, регіональний рівень)	Визначення характеру очікувань та сподівань, рівня інформованості. Формує загальне уявлення щодо якості життя, майбутніх перспектив економічного зростання
Державне нормативно-правове регулювання		Державні нормативно-правові акти, зміни у законодавстві, суспільно-політичному устрої	Формулювання правил економічної поведінки, регулювання економічних відносин, надання гарантій справедливого розподілу благ. Спонукає до активізації економічної діяльності, знижує міграційну активність
Досягнення науково-технічного прогресу	Технологічні	Проривні технології та рівень їх сприйняття в економіці країни, регіону, території	Надання нових перспектив для здійснення економічної активності, підвищення рівня самозайнятості, професійного та особистісного розвитку. Загроза зайнятості
Розвиток інформаційних технологій та систем		Телекомунікаційні мережі, зв'язок, автоматизація бізнес-процесів	Розширення можливостей працевлаштування та обсягу нетрудових доходів, доступності сфери послуг, створення нових потреб. Обмежує розвиток за відсутності необхідної технологічної інфраструктури, цифрових навичок
Соціально-демографічні характеристики	Базові	Демографічні індикатори, показники відтворення, тривалості та якості життя, психофізіологічні параметри, освіта	Формування базових параметрів людського потенціалу, його кількісних та якісних характеристик, перспектив відтворення та ефективної реалізації. Визначає потреби та мотиви, що спонукають індивідів до прояву економічної поведінки
Соціально-економічні показники		Валова додана вартість, економічна активність, рівень оплати праці, структура економіки	Визначення можливостей збереження, відтворення та розвитку людського потенціалу. Формує орієнтири щодо особистісної і професійної реалізації, розкриття здібностей і талантів, стимулює економічну поведінку

Продовження табл. 2.4

Просторові чинники	<i>Просторові (середовищні)</i>	Особливості територіального розвитку, природно-кліматичні та житлово-господарські умови, організація міського планування	Вплив на рівень комфорту проживання та розміщення, здобуття освіти, умов праці. Визначає особливості міграційних процесів, прагнення до зміни соціального статусу, зростання рівня доходів
Поведінковий дизайн		Просторові інструменти та засоби стимулювання прояву типових шаблонів поведінки	Створення комфортного середовища для досягнення цілей, підштовхування до прийняття оптимальних рішень, коригування поведінкових обмежень
Інфраструктура		Економічна, транспортна, соціальна, інституційна, інформаційно-технологічна підсистеми	Формування гнучкого і сучасного середовища ведення економічної активності, забезпечення доступності необхідних послуг і сервісів, вільної передачі та збереження знань. Спонукає досягнення цілей
Суспільні взаємовідносини	<i>Соціальні</i>	Соціальні норми, цінності, традиції, культура	Гармонізація відносин із соціальним середовищем, формування відчуття спорідненості і приналежності до локальної спільноти. Суттєво впливає на характер економічної поведінки: обмежує в умовах закритих спільнот, стимулює у відкритих
Трудові взаємовідносини		Соціально-трудові відносини, умови та організація праці	Схвалення обраного типу трудової поведінки, формування індивідуальних професійних траєкторій, розвиток соціального потенціалу. Визначає мотивацію до продуктивної економічної діяльності, характер економічної поведінки та рівень економічної активності
Особистісні взаємовідносини		Характер формальних та неформальних відносин, особистісні і групові цінності, рівень конфліктності	Визначає рівень соціалізації, схильність до співпраці та групової взаємодії. Додатковий стимул для збереження або зміни сфери та місця прикладання праці, реалізації індивідуального людського потенціалу
Характеристики та умови ринку праці	<i>Інституційні</i>	Стан та показники розвитку локального ринку праці, динаміка територіальної і професійної мобільності	Відображає рівень економічної активності, формує характер індивідуальної реакції на соціально-економічні зміни, сприяє самозайнятості та підприємництву
Локальні інститути та регулятиви		Органи місцевого самоврядування, менеджмент територій, система стратегічного планування	Формування оптимального середовища для реалізації економічно доцільної поведінки, встановлення регулятивів, надання гарантій соціально-економічної безпеки

Джерело: складено автором

Ці три складових компоненти утворюють *мотиваційно-цільову групу детермінант*.

Вплив ступеня обізнаності та інформованості визначає рівень ірраціональності в системі прийняття рішень, що обґрунтовано в роботах М. Аллі, Д. Елсберга, Д. Канемана, А. Герберта [291] та інших. Орієнтація когнітивно-поведінкового модусу індивідів не на абсолютність, а на відносність змін навколо контрольної точки при прийнятті рішення (принцип порівняння та зіставлення альтернатив, прагнення стабільності і визначеності майбутніх умов, важливість миттєвих переваг над стратегічними) вимагає наявності усієї повноти знань та інформації, доступної в конкретний момент часу, що забезпечується за рахунок доступності освіти, підвищення її якості, розвиток системи навчання впродовж життя тощо.

Більшу цікавість представляють висновки теорії господарської ментальності та її впливу на економічні та соціальні аспекти розвитку суспільства, яку обґрунтовано у працях Л. Февра, Ж. Ревеля, Т. Веблена, О. Бондаренко, Т. Гайдая, О. Богині [292] та інших. Значущість національної ментальності, виражених типових рис, глобальних психологічних універсалій колективної свідомості, національного характеру або ідеї у формуванні економічної поведінки на сучасному етапі підкреслюється в роботах Н. Нілової та Т. Семененко, які вважають, що економічна наука має займатись дослідженням специфіки певних національних господарств, адже кожне з них має властиві тільки йому ознаки [293]. Врахування особливостей не тільки духовних, а й економічних цінностей та норм поведінки, традицій та звичаїв, рівня розвитку продуктивних сил та потенціалу країни, яку автори називають національною ментальністю, впливає на ступінь ефективності вирішення економічних проблем.

З цих позицій найважливішим критерієм виступає співвідношення індивідуальних та колективних цінностей у суспільстві відносно різних соціальних груп, що визначає формування типових поведінкових патернів окремих індивідів, в тому числі щодо прийняття економічно значущих рішень

(прагнення поступитись власною вигодою на користь загального результату при переважанні колективних цінностей та навпаки). З точки зору розвитку людського потенціалу менталітет може визначати характерні життєві траєкторії, що є схильними обирати мешканці країни, регіону або території, наскільки вірогідним буде прагнення отримати освіту, підвищувати рівень своєї кваліфікації, опановувати нові знання та компетенції, покращувати фізичні характеристики, дотримуватись більш здорової та відповідальної поведінки тощо.

Характер інформаційного середовища та національного менталітету утворюють *інформаційно-знаннєву групу детермінант*.

Узагальнено вплив *індивідуально-особистісної групи детермінант* розкривається через характерні когнітивні, афективні та загально-психологічні властивості особистості, а також утворені на їх основі поведінкові патерни.

Дослідження когнітивних властивостей індивіда та їх впливу на економічну поведінку тривають (С. Разумовський [294], С. Левіт, К. Становіч, К. Безгін [295] та ін.); цей детермінант є найбільш складними у регулюванні та формуванні, оскільки містить такі елементи як сприйняття, уявлення та мислення, що визначаються індивідуальними атрибутами, можуть бути удосконалені в системі освіти та саморозвитку за умов цілеспрямованого стимулювання.

Опанування відповідних когнітивних та поведінкових процедур, притаманних більш раціональному та економічно обґрунтованому мисленню, вимагає відповідного цілеспрямованого навчання та розвитку, та, незважаючи на його наявність, в умовах неоднозначності або невизначеності, проявляється здатність індивідів припускатись стандартних помилок під впливом різноманітних усвідомлюваних та несвідомих чинників, обирати хибні або безперспективні життєві альтернативи, які пригнічують потенціал економічної активності.

Не менш важливим є вплив емоційного профілю індивіда на характер прийняття економічних рішень, що вперше висвітлено в роботах Дж. Бетнама

[296], А. Кларка [297], Е. Дінера, Дж. Канемана, Дж. Левенштайна [298]. Однак, здебільшого спостереження цих біхевіористів були несистемними, уривчастими та характеризували окремі емоційні реакції. Більш докладно та узагальнено значення емоцій в економічній поведінці подають К. Вельде та А. Мур, пропонуючи розглядати вплив емоцій екс-анте (до прийняття рішення) та екс-пост (після прийняття) [299].

Здебільшого економічна поведінка екс-анте регулюється рівнем стривоженості щодо обраної альтернативи, тобто від ступеню занепокоєності, наявності переживань та емоцій, турбування, невпевненості залежить ступінь наближеності до оптимального рішення. Окрім того, вплив емоцій на економічну поведінку проявляється за Д. Лейбсоном [300] у силі прагнення або відрази (позитивного або негативного сприйняття певного явища), тобто якщо інформація про певне благо є здебільшого позитивною, індивіди прагнуть отримати від нього корисність, та навпаки – наявність великого обсягу негативної інформації викликає бажання відмовитись від споживання блага.

Що стосується емоцій екс-пост, які виникають після прийняття рішень, до економічно значущих відносять відчуття шкодування або задоволеності після прийнятого рішення, тобто важливими є гіпотетичні очікування корисності кожної обраної альтернативи, оскільки вони визначають характер майбутніх рішень, якої поведінки буде дотримуватись індивід (прагнення уникати розчарування та повторити успішність) [301-303]. Логічним продовженням зазначених емоцій є розчарування та піднесення, які виходять із очікуваної корисності від прийнятого рішення (результат вище очікуваного стимулює повторювати отриманий досвід, а нижче – веде до вибору іншої альтернативи у майбутньому).

В теорії людського потенціалу вплив детермінант «занепокоєність-впевненість», «прагнення-відрази», «шкодування-задоволеність», «розчарування-піднесення» проявляється у тому, наскільки індивіди є більш або менш рішучими при прийнятті рішень, чи готові вони інвестувати у власний професійний та особистісний розвиток, обирати більш ризиковані

рішення з вищим рівнем віддачі (зміна освітнього профілю, місця працевлаштування, сфери зайнятості, місця проживання, підприємницька активність, реалізація креативного потенціалу) або ж дотримуватись тих життєвих альтернатив, які гарантують меншу, але стабільну корисність (постійне гарантоване працевлаштування, орієнтація на загально прийняті норми та стандарти в сфері освіти, типові професійні траєкторії, наслідування успішного прикладу більшості). При цьому у якості інвестицій розглядаються не лише фінансові ресурси, такі як особистий дохід, заробітна плата, прибуток, але й такі як підвищення соціального статусу, зміна сімейного стану, покращення соціального та просторового середовища тощо, а найважливішим чинником регулювання виступає індивідуальне сприйняття втрат у порівнянні із можливими вигодами.

Вимірювання індивідуальних психологічних властивостей є більш складним завданням відносно оцінювання їх впливу, оскільки така оцінка є надто диференційованою та складною.

Згідно бачення А. Пацули та І. Сухініна, до індивідуальних особистісних властивостей, що визначають економічну поведінку, може бути віднесено 12 взаємопов'язаних підсистем: емоційна, вольова, пізнавальна, цільова, програмна, інституційна, регулятивна, координаційно-субординаційна, результативна, процесна, інформаційно-інституційна, інвайроментальна [304]. Погоджуючись із широтою охоплення наведеного трактування в той же час відзначимо, що представлені авторами складові не можуть бути комплексно враховані при здійсненні економічного моделювання без втрати релевантності отриманого результату.

Отже, індивідуальні властивості проявляються у відхиленнях від загальноприйнятих нормативних очікувань, пошуку власного напрямку для розвитку та реалізації, що спричиняється потребами, стимулами та мотивами окремих особистостей, отже, потребують узагальненого підходу. Так у інших наукових джерелах знаходимо свідчення впливу типових особистісних характеристик на економічний розвиток територій: концепція «Велика

п'ятірка», сформульована Дж. Костою та Р. Макреєм [305], яка розглядає типові психологічні характеристики особистості: екстравертність, привітність, добросовісність, невротизм і відкритість.

Схильні до екстравертності індивіди проявляють вищі рівні соціальної взаємодії, схильні до більш повної реалізації власного потенціалу у різних сферах економічної і соціальної діяльності; ознаки привітності (приємності) виступають у якості детермінант нарощення соціального капіталу, встановлення партнерських відносин, зниження рівня соціальної напруженості в суспільстві; характеристики добросовісності впливають на базові рівні організованості і дисципліни при здійсненні економічної активності; ступінь невротизму дозволяє відстежити прояви тривожності, депресії або розчарування, і як наслідок впливу негативних емоцій при прийнятті рішень; відкритість стимулює розвиток креативності, індивідуального вибору, сприяє захисту прав і свобод людини в контексті її економічної та життєвої активності [306-307]. Зазначені особистісні характеристики здебільшого є типовими або усередненими з огляду на територіальну приналежність індивідів та розглядаються у якості прогностичних величин щодо очікуваного рівня успішності у освітньо-професійній сфері, схильності до утворення соціальних мереж та встановлення партнерських відносин, проявів ділової активності, середньої тривалості життя в регіоні, приросту населення тощо.

Під дією усього перерахованого переліку чинників, у індивідів формуються типові *поведінкові патерни**, які є відображенням звичних поведінкових реакцій, послідовності дій, що розглядаються ними як необхідні для реалізації обраного типу економічної поведінки (за М. Вебером – цілераціональної, ціннісно-раціональної, афективної, традиційної) або ж логічного поєднання вчинків, рішень, реакцій на зміни та невизначеність при досягненні життєвих цілей.

Вплив різноманітних чинників на економічну поведінку індивідів суттєво відрізняється по регіонах, великих і малих містах та територіях, а окремі

* Патерн – набір стереотипічних поведінкових реакцій або послідовностей дій

домогосподарства характеризуються різним рівнем адаптації до змін, що відбуваються в соціально-економічному середовищі. В результаті змінюються ціннісні та життєві пріоритети, відбувається формування нових поведінкових патернів, формуються нові традиції та соціальні норми.

Узагальнимо вплив внутрішніх детермінант економічної поведінки у табл. 2.5.

Слід відзначити, що поведінкові патерни відображають свідомо прийняті в конкретних умовах рішення, які закріплюються та раз у раз реалізуються у стандартній ситуації, далі перетворюються на певні алгоритми дій і визначають характер економічної поведінки [308, с. 58].

Таблиця 2.5 – Вплив внутрішніх детермінант економічної поведінки на розвиток людського потенціалу території/міста

<i>Внутрішні детермінанти</i>	<i>Група</i>	<i>Характеристика</i>	<i>Вплив на розвиток людського потенціалу території</i>
Ключові цілі економічної активності	Мотиваційно-цільові	Індивідуалізоване прагнення максимізувати корисність в процесі виробництва матеріальних і нематеріальних благ	Формують цільову спрямованість участі в економічній діяльності, узгодженість персональних економічних цілей і цілей соціально-економічного розвитку території
Модель максимізації вигоди		Усталені моделі прийняття рішень, уявлення про оптимальність економічного вибору	Визначає межі максимізації, такі альтернативи та дії, що носій людського потенціалу вважає задовільними і доцільними для реалізації прийнятого рішення
Мотиваційний механізм		Поєднання індивідуальних потреб, мотивів, стимулів, що спонукають економічну поведінку	Характеризують схильність розширювати спектр економічної активності носіїв людського потенціалу, співвідношення матеріальних та нематеріальних потреб
Знання та інформованість	Ціннісно-знанцеві	Доступність знань та інформації в системі якісної освіти, навчання впродовж життя, суспільної взаємодії	Визначає рівень ірраціональності в системі прийняття рішень, прагнення розширити та удосконалити власний знансєвий рівень, ступінь інформованості для підвищення оптимальності економічного вибору
Національний менталітет		Співвідношення індивідуальних та колективних цінностей у суспільстві відносно різних соціальних груп	Визначає характерні для мешканців країни, регіону, території, життєві траєкторії, прагнення до більш індивідуалізованого вибору або переважання колективізму, підкорення власних інтересів суспільним

Продовження табл. 2.5

Когнітивні властивості	Індивідуально-особистісні	Сприйняття, уявлення, мислення та інші індивідуальні когнітивні атрибути	Формує індивідуальний когнітивно-поведінковий модус, прагнення його удосконалення на основі саморозвитку, набуття нових навичок та компетенцій
Афективні властивості		Емоційний профіль екс-анте («занепокоєність-впевненість», «прагнення-відраза») та екс-пост («шкодування-задоволеність», «розчарування-піднесення»)	Визначає рівень рішучості при прийнятті життєвих рішень, готовність інвестувати у власний професійний та особистісний розвиток, дотримуватись більш стабільних або ризикованих життєвих альтернатив, які визначатимуть в подальшому рівень економічної активності
Загальні психологічні властивості		Психологічні характеристики особистості (екстравертність, привітність, добросовісність, невротизм і відкритість)	Відображаються на рівні соціальної взаємодії та нарощенні соціального капіталу, прагненні повної реалізації власного потенціалу в економічній діяльності, організованості і дисципліні економічної активності, ступені прояву негативних емоцій при прийнятті рішень, розвитку креативності
Поведінкові патерни		Індивідуальні набори поведінкових реакцій	Характеризують закріплену, усталену поведінку у прийнятті рішень, визначають продуктивність в моделі економічної поведінки, ціннісні та життєві пріоритети. За умови контрпродуктивності обмежують перспективи особистісного розвитку і зростання

Джерело: складено автором

Таким чином, з одного боку, усталені моделі поведінки легше піддаються аналізу та регулюванню, а з іншого, можуть перетворюватись у контрпродуктивні, заважати прийняттю більш раціональних рішень, обмежувати на рівні індивідів перспективи особистісного розвитку і зростання, максимально повного розкриття власних здібностей і потенціалу.

Представимо *критерії та показники формування продуктивних поведінкових патернів економічної поведінки* (табл. 2.6).

Таблиця 2.6 – Критерії та показники оцінювання детермінант формування поведінкових патернів продуктивної економічної поведінки

<i>№ з/п</i>	<i>Група детермінант</i>	<i>Критерії</i>	<i>Показники</i>
1	Загальні	Визначають поведінку залежно від очікувань про якість життя, перспективи економічного зростання, гарантії справедливого розподілу благ	- сформованість системи економічних очікувань та прогнозів територіального розвитку - сприйняття та усвідомлення структурних трансформацій економіки - відсутність соціально-економічних та нормативно-правових обмежень здійснення економічної діяльності
2.	Технологічні	Визначають поведінку залежно від появи нових потреб, викликаних технологічним розвитком	- рівень сприйняття проривних технологій в економіці країни, (регіону, території) - розвиток креативних індустрій - якість та доступність цифрової інфраструктури - рівень цифрових навичок
3.	Базові	Визначають поведінку відносно очікувань щодо перспектив відтворення та ефективної реалізації людського потенціалу	- показники формування людського потенціалу - показники розвитку людського потенціалу - показники реалізації людського потенціалу
4.	Середовищні	Визначають поведінку відносно очікувань щодо комфорту життєдіяльності	- усвідомлення рівня комфорту проживання та розміщення - територіальна доступність усіх необхідних соціальних та культурних благ, міської інфраструктури - відсутність обмежень вільного передавання та збереження інформації
5.	Соціальні	Визначають поведінку відносно взаємовідносин із групою, колективом, суспільством	- усвідомленість соціальної ролі і манери поведінки, узгодженої з цією роллю - усвідомлення спорідненості та приналежності до локальної спільноти - рівень соціалізації, схильність до співпраці і групової взаємодії - ступінь відкритості, мультикультурності локальної спільноти
6.	Інституційні	Визначають поведінку залежно від очікувань щодо динаміки локального розвитку та регулювання	- усвідомлення наявності оптимального середовища для реалізації економічної активності - професійна мобільність - відсутність інституційних обмежень - сформованість уявлення про якісний локальний менеджмент
7.	Мотиваційно-цільові	Визначають поведінку залежно від потреб, мотивів, стимулів до економічної діяльності	- сформованість мотивації до економічної діяльності - співвідношення значущості матеріальних та нематеріальних потреб в системі цінностей індивіда - здатність самостійно приймати рішення

Продовження табл. 2.6

8.	Ціннісно-знанієві	Визначають поведінку відносно доступності знань та інформації, ціннісних орієнтирів	<ul style="list-style-type: none"> - якість та доступність системи загальної і професійної освіти, навчання та розвитку - сформованість системи загальних та професійних компетенцій, умінь і навичок - співвідношення індивідуальних та колективних цінностей в суспільстві, менталітет
9.	Індивідуально-особистісні	Визначають поведінку залежно від індивідуальних особистісних характеристик	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток когнітивних атрибутів - сформованість афективного профілю, емоційна стійкість - вираженість психологічних схильностей відповідно територіальної приналежності - типові поведінкові патерни

Джерело: складено автором

Проведене узагальнення та класифікація детермінант економічної поведінки дозволяє визначити найбільш значущі її складові, які можуть бути піддані управлінському впливу в процесі реалізації стратегій соціально-економічного розвитку територій та міст з метою коригування, оскільки спроможні завдавати як стимулюючого, так і обмежуючого впливу на формування людського потенціалу розвитку міст та його ефективну реалізацію.

Зазначені детермінанти прямо або опосередковано визначають ступінь ірраціональності індивідів при прийнятті економічно значущих рішень, призводять до формування та закріплення усталених поведінкових патернів особистісного розвитку, який в подальшому визначатиме ступінь економічної активності з метою максимально повної реалізації життєвих цілей, та обґрунтовують необхідність розробки науково-методичного підходу до врахування їх дії в системі управління людським потенціалом міста.

2.3. Науково-методичний підхід до застосування поведінкових чинників в управлінні людським потенціалом міста

В новітніх умовах, що характеризуються наявністю кардинальних трансформацій світового рівня, увага наукової думки переміщується від управління складними та мінливими соціально-економічними системами

національного та глобального рівня до локального, що охоплює території та міста. Попередня частина дослідження підтвердила роль міст у якості потужних центрів економічного зростання та значущість людського потенціалу у розвитку міст, що виступає ключовим чинником забезпечення їх конкурентоспроможності, надає можливості швидко долати економічні, соціальні, екологічні та інституційні виклики стійкого розвитку в умовах обмеженості ресурсів, визначати масштаби та динаміку трансформаційних процесів.

Сучасний стан дослідження питань управління людським потенціалом міста характеризується різними загально-теоретичними і прикладними науковими доробками вітчизняних і закордонних вчених, різнопланових за характером, що потребує їх узагальнення й систематизації відносно ролі та місця людини в соціально-економічних процесах і на цій основі уточнення особливостей управління людським потенціалом міста із застосуванням концепту поведінкової економіки.

На сучасному етапі розвитку методологічно-епістемологічних досліджень серед розгалуженого кола основних наукових підходів до управління людським потенціалом міста та виявлення закономірностей розвитку наукового економічного знання одним з провідних слід визнати парадигмальний підхід.

Вперше поняття «парадигма» було введено в науковий обіг Т. Куном, який запропонував у якості базового структуроутворюючого та концептуального модуля науки використовувати не окрему теорію, а поняття – «парадигма». Т. Кун відмічав, що парадигма спроможна акумулювати визнані усіма наукові досягнення, що впродовж певного періоду часу формують для наукової спільноти модель постановки проблем та їх розв'язання [309, с. 17] та визначає єдині правила наукового аналізу, способи теоретизування, єдності вживаного понятійного апарату тощо. Деякі вчені відмічають, що парадигма – це не тільки не теорія, й не проста сукупність теорій [310], а певна метатеоретична єдність, спільне розуміння її прихильниками світоглядних, онтологічних і гносеологічних установок наукової діяльності.

Отже, *парадигма управління людським потенціалом міста* – це наукова картина економічної реальності розвитку людського потенціалу міста, безпосереднім проявом якої є наукова методологія (методи та дослідні прийоми), термінологія (категоріальний апарат), тематика досліджень, ідеали і норми наукової діяльності [311].

Розвиток управління людським потенціалом здійснюється еволюційно, шляхом виникнення наукових шкіл і їх взаємодії. Група вчених під керівництвом Т. Базарова [312, с. 5] виокремлює чотири основних парадигми управління людським потенціалом: доктрину наукової організації праці; доктрину людських відносин; доктрину контрактації індивідуальної відповідальності; доктрину командного менеджменту. З точки зору А. Єгоршина [313], А. Кібанова [314], В. Маслова [315] може бути виокремлено три парадигми управління людським потенціалом, принципова відмінність між якими полягає в оцінці ролі людини в системі: економічна; органічна (організаційна); гуманістична.

На основі аналізу наукових доробок з проблематики управління людським потенціалом та розвитку управлінської науки дослідимо еволюцію концепцій та підходів в межах зазначених парадигм (рис. 2.7).

Проаналізуємо наведені моделі парадигмального розвитку управлінської науки з метою визначення методологічного наповнення концепції управління людським потенціалом міста та сформулювати її ключові положення.

В першу чергу, слід відзначити міжпарадигмальну природу концепції розвитку людського потенціалу міста з огляду на характерні особливості сучасного етапу розвитку економічної теорії. Формою реалізації такої взаємодії може виступати синтез наукових парадигм в економічній науці, який спостерігається впродовж її історичного розвитку. Як приклади феномену міжпарадигмального синтезу розглядаються синтез класичної та маржинальної теорій цінності, кейнсіансько-неокласичний синтез, міжпарадигмальний синтез неокласики та інституціоналізму та ін.

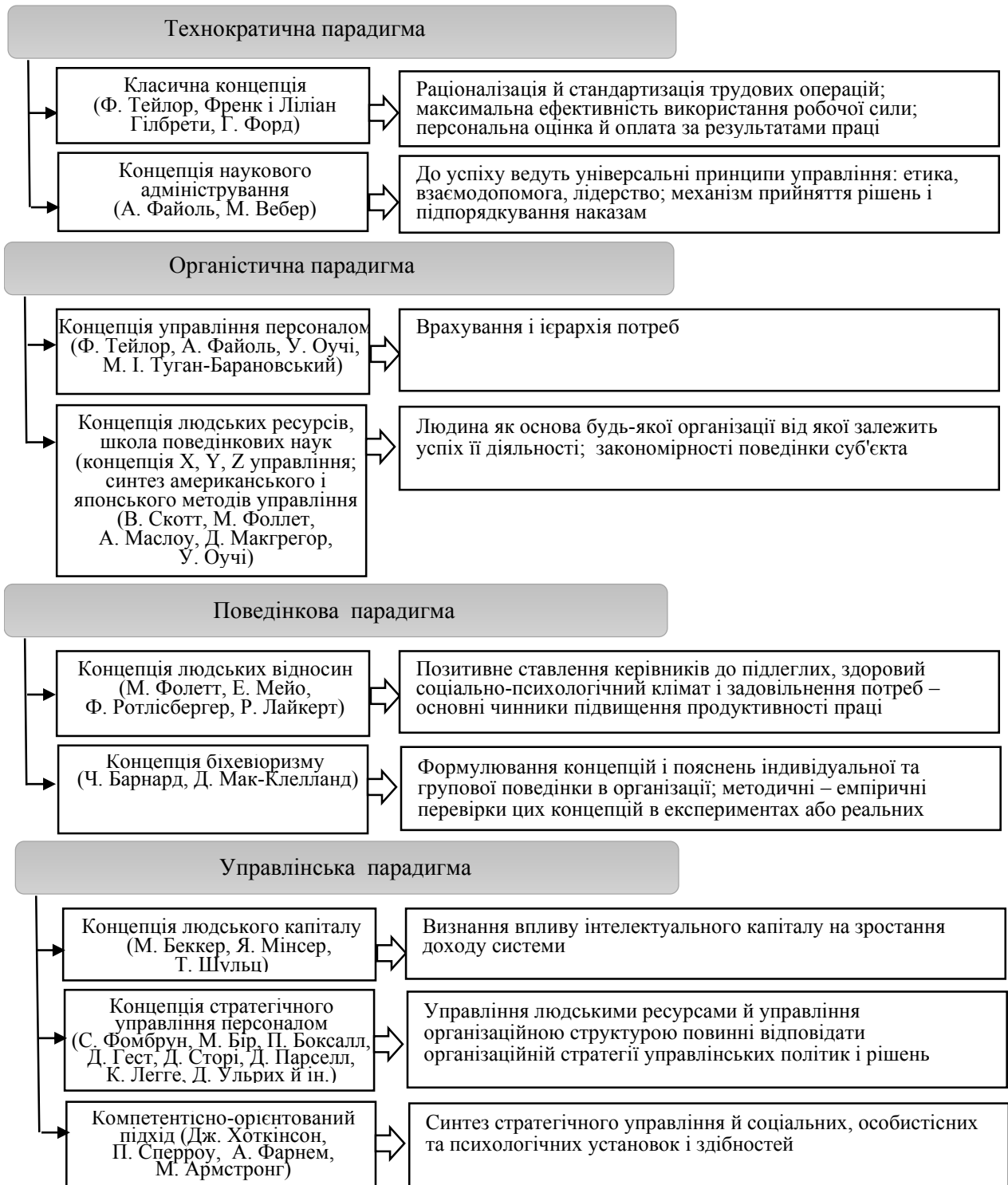

Рисунок 2.7 – Еволюція теоретичних концепцій та підходів з точки зору розвитку парадигми управління людським потенціалом території

Джерело: складено автором

Отже, здійснюючи методологічний аналіз наукових засад управління людським потенціалом міста, слід враховувати її поліпарадигмальну природу,

яка в цілому іманентна суспільним наукам [310, с. 16-17]. Застосовуючи постпарадигмальний підхід до методологічного аналізу управління людським потенціалом міста слід брати до уваги принципові уточнення, які нівелюють радикалізм попередньої парадигми.

Технократична парадигма базується на засадах класичної школи управління, де головним об'єктом виступають системи машин, що підкорюють собі (рухами, ритмом, функціями) працівників, отже роль людини обмежується виконанням вузькоспеціалізованих функцій в рамках малокваліфікованої праці [316]. За таких умов оптимальними інструментами управління виступають адміністративні методи, загальні принципи менеджменту, раціональний механізм прийняття рішень.

В *органістичній парадигмі* управління акцент зміщується на зростання ролі людини в процесі економічного розвитку, що висвітлено у концепції «управління людськими ресурсами», сформованої Ф. Тейлором, А. Маслоу, У. Оучі, Д. Мак Грегором та іншими. У висновках дослідників сформовано перелік індивідуальних потреб, знання про які покладено в основу стимулювання як інструмента управління, визначено вплив нематеріальних чинників, сформульовано типові моделі трудової поведінки (модель «Х», «Y», «Z»). Відповідно, стратегія і структура будь-якої соціально-економічної системи будується з урахуванням здібностей людини як основи, центрального елементу її успішної діяльності.

Поведінковий напрям еволюції управління стає пріоритетним завдяки роботам американських соціологів Е. Мейо та Ф. Ротлісбергера [317, с. 49], які висунули «теорію людських відносин», суть якої полягає в тому, що продуктивність праці залежить не тільки і не стільки від методів організації виробництва, а від рівня взаємовідносин в системі менеджменту, вимагає зміцнення міжособової взаємодії і прояву емпатії, тобто залежить від рівня розвинутої людського, а не механічного чинника. Основні результати поведінкової школи зводяться до наступного: концептуальні – формулювання концепцій і пояснень індивідуальної та групової поведінки в умовах

функціонування соціально-економічної системи певного рівня; методичні – емпіричні перевірки цих концепцій в експериментах або реальних ситуаціях; операційні – встановлення фактичних управлінських політик і рішень, які базуються на концептуальних і методологічних принципах.

Нова управлінська парадигма виникає наприкінці ХХ століття, суть якої полягає у застосуванні системного підходу в управлінні, усвідомлення відкритості та глобальної включеності соціально-економічних систем, головною передумовою успіху яких стає здатність пристосування до зовнішніх факторів у швидкоплинному і мінливому середовищі, і найважливішу роль у цьому відіграють саме людські ресурси та стратегічне використання їх сукупного потенціалу, спроможного стимулювати і визначати спрямованість економічного розвитку.

Одним із основних положень цієї парадигми є концепція «partiципаціоністської (partiципаторної) системи» управління (від англ. «participation» – участь), яка змінює «класичний» напрям «авторитарної системи» контролю та керівництва й направлена на формування та здійснення вертикального управління, в якому можуть брати участь усі стейкхолдери. Таким чином, центром управлінської парадигми сучасного етапу виступає людина, комплекс її потреб, продуктивні якості, можливості всебічного розвитку і реалізації індивідуальних можливостей, а основні зусилля суб'єктів управління направляються на формування свідомої готовності економічного агента реалізувати власний трудовий та людський потенціал на користь оптимізації розвитку соціально-економічної системи, частиною якої він є.

В рамках управлінської парадигми обґрунтовано дію об'єктивних, незалежних від волі індивіда, поведінкових законів раціоналізації трудової діяльності як основного виду економічної активності в системі створення нової економічно значущої цінності. Так Є. Ходаківський та Ю. Богоявленський відзначають відносний, невизначений характер трудової поведінки (неможливість заздалегідь запрограмувати дії та вчинки), чутливість до дії зовнішніх чинників (основна причина прояву визначеної поведінки, реалізація

потенціалу згідно вимог виробництва), наявність потреби у послідовному і вільному розвитку (поетапний перехід на нові рівні досконалості, використання здібностей відповідно індивідуальних цілей), забезпеченні єдності свідомого і несвідомого у поведінці (співпадіння напруженості та результатів роботи обох систем мислення), очікування корисного ефекту та прагнення максимізації результату при мінімальних витратах [318, с. 132-133]. Наведені закономірності суттєво ускладнюють управлінські процеси, одночасно дозволяючи реалізувати диференційований підхід до розроблення основних засад управління.

Масштабуючи ключові висновки еволюції управлінської парадигми до рівня окремої території (міста) відзначимо її особливості. В першу чергу, основною метою управління будь-якою територіальною одиницею виступає збільшення можливостей її розвитку, яка реалізується через призму життя територіальних спільнот і суспільства в цілому.

Проектування управлінської системи зосереджується на аналізі потреб мешканців території, проблем у їх задоволенні та шляхів подолання, формуванні і обґрунтуванні пріоритетів збалансованого розвитку, визначенні цілей для здійснення системного і безперервного впливу, конкретизації змісту діяльності, інституційної підтримки, системи інформаційного забезпечення. З цієї точки зору уособленням можливостей розвитку міста виступає його людський потенціал, зміст якого розкривається у сукупності духовних, інтелектуальних, інноваційних, соціокультурних та інших властивостей, здібностей і ресурсів окремої особистості, що сформовані або формуються, та в той же час поки що не реалізовані в практичній діяльності. Тобто управління направлене на вияв та стимулювання спроможності особистості задіяти свої продуктивні якості та ресурси, набуті не лише у процесі трудової діяльності, але і на основі всебічного розвитку і зростання.

При цьому необхідно враховувати важливу властивість людського потенціалу, що полягає у можливості його реалізації (використання) в процесі суспільно корисної діяльності та здатності виступати в ролі суб'єкта змін, який приносить відповідний позитивний ефект як для носія людського потенціалу

(спроможність прожити якісне і тривале життя), так і для території (географічної приналежності) його реалізації (визначальний чинник соціально-економічного розвитку).

Теоретичне дослідження в рамках аналізу концептосфери розвитку міста виявило значущість сприятливого соціально-економічного середовища міста (економічні показники та доступність ресурсів, розвиток виробництва та сфери послуг, якість життя населення, рівень освіченості та професійного розвитку, правове поле, інституційна та інноваційна інфраструктура тощо) в системі якісного відтворення та нагромадження людського потенціалу. Отже, міста, де управлінська система спроможна забезпечити високу якість середовища, перетворюються на центри тяжіння для носіїв людського потенціалу, і якщо загалом територіально таке місто є значно сильнішим за інші, виникають асиметрії, спостерігається нерівномірність розподілу ресурсів, їх концентрації у домінантних містах, знижується глобальна стабільність, цілісність та життєздатність людського потенціалу.

З огляду на це, основна увага суб'єктів управління має бути зосереджена на формуванні середовища, яке забезпечує оптимальні умови для розвитку людського потенціалу, та одночасно, спроможне усунути когнітивно-поведінкові викривлення ірраціональної людської поведінки та сформувати у носіїв людського потенціалу продуктивні поведінкові патерни і прагнення до життєвої самореалізації в рамках певних географічних меж (країн, регіонів, територій, міст). При цьому слід враховувати аксіологічну сутність раціональності людської поведінки, яка, як було зазначено у попередньому пункті, є відображенням оптимальності виборів та дій лише в обмеженій кількості випадків і проявляється асимптотично.

Це призводить до ускладнення реалізації управлінської парадигми розвитку людського потенціалу міста з огляду на необхідність врахування дії безлічі чинників, в тому числі поведінкових, які в умовах мінливого оточуючого середовища постійно перебувають у динамічному русі, тоді як

нормативний управлінський підхід орієнтується на відносну постійність та прогнозованість розвитку складових управлінської системи.

Для того, щоб вірно окреслити концепт управління розвитком людського потенціалу міста в наведених умовах необхідно визначити роль людського чинника у загальному механізмі управління містом (рис. 2.8).

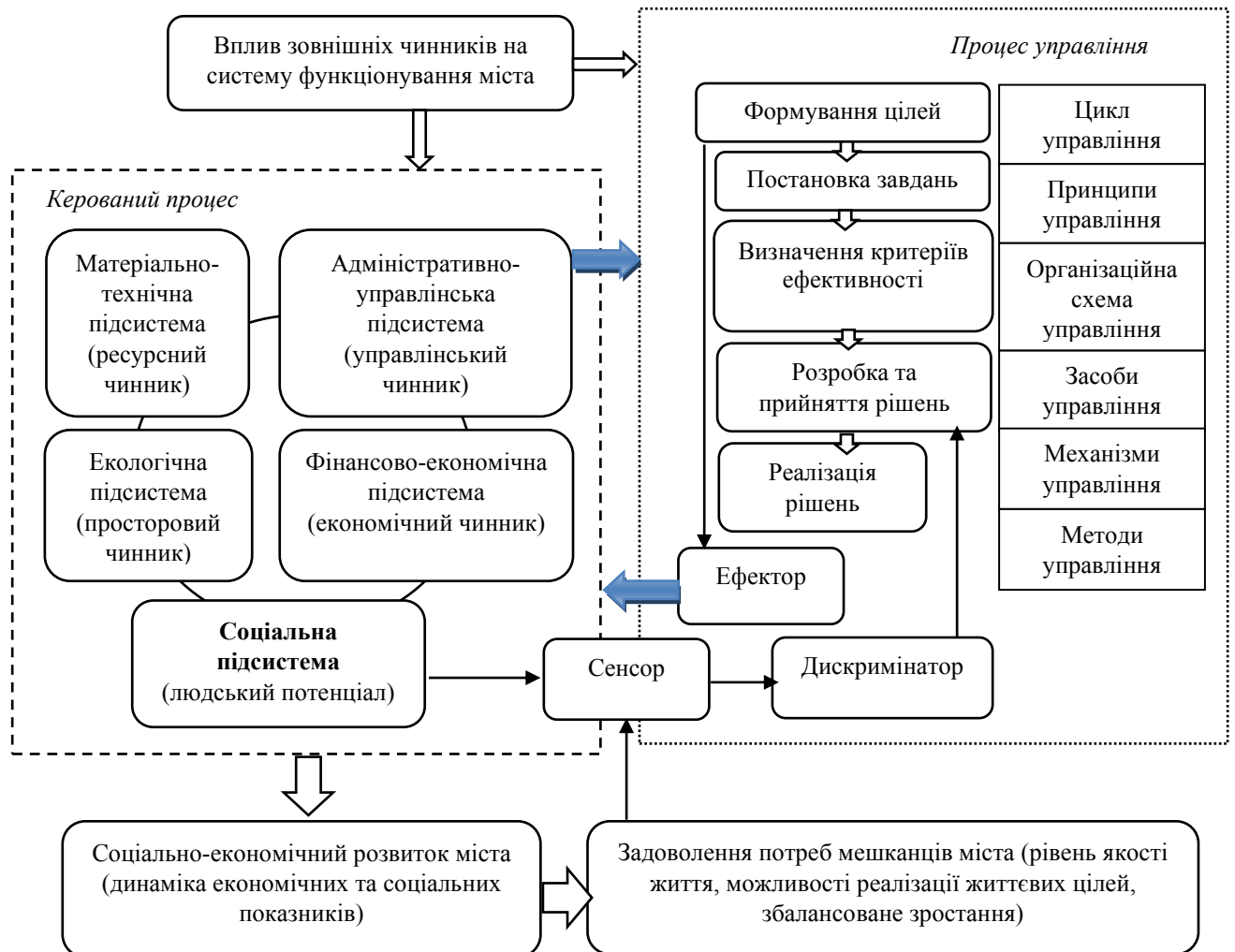

Рисунок 2.8 – Механізм управління містом як соціально-економічною системою

Джерело: складено автором

Кінцевим результатом функціонування міста, залежним від впливу всіх його підсистем, є людина, що уособлює єдність біологічного і соціального єства, виступає основним елементом міської структури. Ключове завдання при такому підході полягає у забезпеченні комфортного існування, наданні можливостей реалізувати цілі, зростати та нарощувати власні здібності, що в

свою чергу впливає на рівень розвитку продуктивних сил, економічне зростання, загальний соціально-економічний розвиток міста, регіону, держави, світу (якщо місто включено у національні та міжнародні ланцюжки створення вартості).

Одночасно з тим, з урахуванням зростання глобальної ролі міст в національній та світовій економічній системі, кінцевий реципієнт благ розширюється до мешканців територій, регіону, до якого територіально належить місто, утворюючи складну екосистему соціально-економічної взаємодії, де *метою результативності міського функціонування* стає задоволення населення соціальними, економічними, культурними і політичними умовами існування, які розкриваються у рівні якості життя, можливостях реалізації життєвих цілей, збалансованому зростанні.

Виокремлення в складній системі функціонування міста людського чинника визначає його вагомий вплив на соціально-економічні процеси як основного елемента міської структури. Механізм, наведений на рис.2.8, складено із врахуванням теорії основного циклу управління системами Дж. Гіга [319], згідно якої в процесі управління на етапі постановки цілей закладаються еталони міського розвитку, з якими порівнюються досягнуті фактичні результати (дія дискримінатора), і вже на основі оцінки цього результату (дія сенсора) приймається рішення про коригування процесу управління.

Керований процес, який складається з функціонування матеріально-технічної, екологічної, соціальної, фінансово-економічної, адміністративно-управлінської підсистем міста, призначений для повноцінної реалізації загальнодержавної політики на території міста із максимальним врахуванням можливостей його ресурсного потенціалу, особливості суспільної системи, потреби населення.

Враховуючи специфіку представленого механізму функціонування міста та роль людського чинника в забезпеченні його реалізації, *управління розвитком людського потенціалу міста* пропонуємо визначати як процес здійснення цілеспрямованого та опосередкованого впливу на характеристики

людського потенціалу з метою набуття ним професійних та особистісних якостей, спроможних забезпечити прогресивну динаміку міста (посилення економічного потенціалу, підтримка безпечності, комфорту, естетики міського простору, формування партнерського середовища суспільних відносин).

Визначена у попередніх пунктах подвійна природа сучасної управлінської парадигми – неможливість однозначно віднести її до виключно нормативної (орієнтованої на бажані, раціональні цільові параметри), або ж поведінкової (орієнтованої на реальні, ірраціональні) – дозволяє сформулювати напрями симбіотичного включення положень дескриптивної концепції у основні завдання менеджменту розвитку міста, зокрема в контексті трансформації його соціальної підсистеми (людського потенціалу).

Ознакою поведінкової концепції є переважно суб'єкт-пол'суб'єктний, середовищний тип взаємодії, що відповідає багаторівневій структурі міста, його середовищному змісту, де переважно відбувається процес формування, збереження та реалізації людського потенціалу. Наведені компоненти утворюють механізм розвитку людського потенціалу та перебувають під впливом певних чинників, яку переважна більшість вчених пропонує класифікувати в залежності від напрямку наукового аналізу та здебільшого така систематизація складається із двох груп: зовнішні та внутрішні чинники середовища, від яких залежить необхідний рівень потенціалу, його структура, особливості та міра використання тих чи інших його складових.

Н. Римашевська дає докладну характеристику зовнішнім чинникам, які виникають за межами території (міста) та містять в собі залучені ззовні джерела нарощування якості й обсягу людського потенціалу; внутрішні чинники формуються на рівні самої території (міста) й обумовлені організаційними та ресурсними характеристиками, повинні враховувати поведінкові характеристики індивіда [320].

Широкий спектр наукових досліджень, направлених на аналіз дії внутрішніх та зовнішніх чинників міського середовища, в той же час

недостатньо повно розкриває врахування поведінкових особливостей індивідів в процесі реалізації економічної діяльності.

Розглянемо взаємозв'язок людської поведінки та процесів урбанізації більш детально (рис. 2.8).

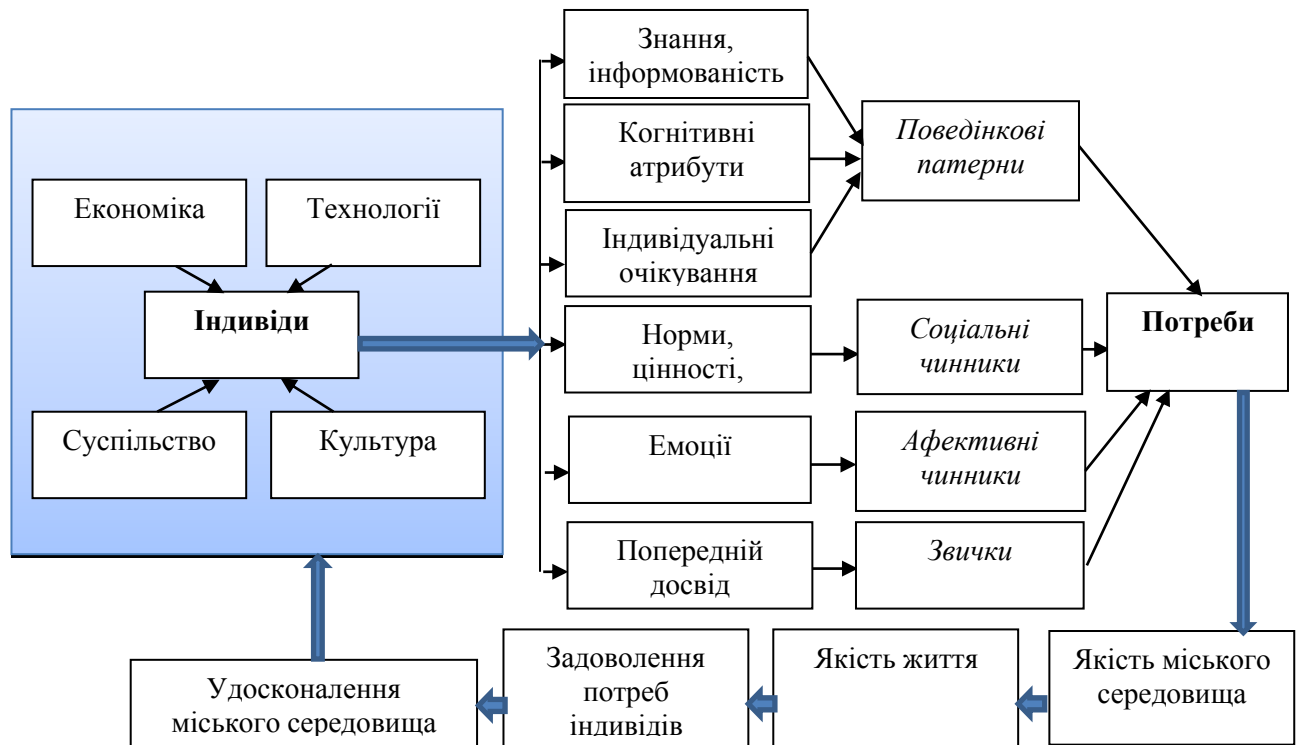

Рисунок 2.8 - Взаємозв'язок людської поведінки та процесів урбанізації

Джерело: складено автором за [322]

Як бачимо, в процесі розвитку особистість індивіда перебуває під дією економічних, технологічних, суспільних та культурних чинників [321], результатом чого стає формування у нього певного рівня знань, інформованості, когнітивних атрибутів, індивідуальних очікувань, які визначають патерни поведінки; норм та цінностей, що характеризують появу соціальних звичок; емоцій як основу афективних чинників, а також відповідного попереднього досвіду, завдяки якому формуються звички. Кожен цей елемент виступає драйвером появи нових потреб, задоволення яких стимулює розвиток міського середовища та зростання рівня життя, а отже

визначає прагнення індивідів бути частиною екосистеми міста, реалізовувати тут свої життєві цілі та потенціал.

Тому сьогодні відбувається перегляд ролі індивідуальної та колективної поведінки у процесах забезпечення вищих рівнів конкурентоспроможності міст, оскільки раціонального розміщення виробництва, реструктуризації економіки, утворення агломерацій, посилення економічної стійкості, як типових прикладів нормативного управління, стає недостатньо в контексті стимулювання індивідів до максимально повної особистісної реалізації в умовах міського середовища і на благо розвитку міста.

Необхідно відмітити, що формування, розвиток та використання людського потенціалу міста залежать не тільки від сили впливу зазначених на рис. 2.8 чинників, але й від етапу розвитку міста, і як наслідок, його людського потенціалу в даний момент часу. Зрозуміло, що чим вищим є рівень розвитку людського потенціалу, тим вище вірогідність утворення позитивних поведінкових патернів, які слугуватимуть прикладом для інших індивідів у якості прикладів успішної самореалізації та досягнення цілей, задоволення більшої кількості потреб.

За результатами дослідження концептосфери економіки міст слід наголосити на тому, що кожне місто історично отримало свій особливий індивідуальний шлях розвитку, володіє відповідними середовищними та ресурсними характеристиками. Незалежно від рівня розвитку міста як осередки процесів урбанізації завдають позитивної динаміки обсягам капіталовкладень в економіку, забезпечують перехід до більш високотехнологічних способів організації виробництва, підвищення платоспроможного попиту населення та споживання різноманітних благ, сприяють зростанню рівня доходів населення, виступають осередком розвитку інновацій. Застосування новітньої концепції глобального міста розширює межі впливу перерахованих властивостей за рахунок залучення не лише місцевих, але й зовнішніх ресурсів завдяки процесам включення міст до глобальних економічних мереж [323].

Простежуючи переваги глобальних міст, як центрів тяжіння для носіїв людського потенціалу високої якості, відзначимо наявність у них розвиненої соціальної інфраструктури, доступності і комфорту транспортно-економічного сполучення, сформованого інституту сфери послуг, потужних цифрових та комунікаційних мереж, високого рівня демократизації політичних процесів та громадського самоврядування, налагодженого виконання посередницької функції між політикою та бізнесом як передумова сприятливого інвестиційного клімату тощо.

Зазначені елементи позитивно впливають на поведінку людей, однак, не завжди є остаточно визначальними. Так, дослідження Й. Гела [324] підтверджують значущість структури і територіального планування міста, а також загальної результативності функціонування міста як системи. На думку дослідника процеси планування розвитку міст історично визначаються їх цільовим та функціональним призначенням (завойовницька роль чіткого планування міст Римської імперії; виконання функції осередків торгівлі й ремісництва при компактному плануванні середньовічних міст; оптимальне розміщення виробничих засобів при плануванні індустріальних центрів). Більш пізні періоди розвитку міст характеризуються їх перетворенням, незалежно від історичного призначення, на середовище автошляхів та паркувальних місць, що обумовлено розвитком транспортної мережі.

Перераховані типи спрямованості міського розвитку переосмислюються і втрачають своє значення в новітніх умовах, а лідерами переважно стають ті міста, в управлінні розвитком яких досягається вдале органічне поєднання систематичного покращення умов життя, зростання комфорту перебування у міському просторі, забезпечення багатогранної активності та при цьому стійкого нарощення соціально-економічних показників, що визначають успішність міста в ланцюжку створення вартості.

Огляд новітніх наукових джерел щодо розвитку поведінкової концепції (Е. Ангнер [325], Дж. Табеліні [326], Р. Хагінс, П. Томпсон [327], М. Обшонка, П. Рентрю, Д. Гослінг [328-329]) дозволяє визначити видатні аспекти

трансформації уявлення про вплив чинників людської поведінки на економічні процеси та за рахунок яких інструментів можливо завдавати управлінського впливу з метою її коригування. Зазначені дослідження концентруються на можливості ефективної імплементації досягнень поведінкової економіки з метою виявлення залежності між рівнем розвитку інфраструктури міст та економічного зростання регіонів, впливу соціально-просторової культури громади на активізацію підприємницької діяльності, включення особистісних характеристик носіїв людського потенціалу у аналітику асиметрій територіального та локального розвитку. Моніторинг відзначених типів взаємозалежності дозволяє виявити найбільш значущі стимули та потреби, які можуть бути включені у якості параметрів, орієнтирів, показників розвитку міста в систему стратегічного управління [330].

У якості вдалого прикладу імплікації системи моніторингу поведінкових взаємозалежностей наведемо дослідження, проведене Центром вивчення міст Великобританії у 2015 році, результати якого виявили незначну диференціацію за віком під час аналізу причин, що спонукають людей обирати ті чи інші міста (рис. 2.9).

До основних причин відносяться родинні або дружні стосунки, вартість проживання або наявність житла, близьке розташування зелених зон та місця роботи, якість та безпека оточуючого середовища. Що характерно – британські респонденти не надали високого рівня значущості наявності закладів сфери послуг, зручного розташування місця навчання та доступності соціальної інфраструктури і транспортного забезпечення, що обумовлюється загальним рівнем розвитку британських міст, який вже є достатніми для комфортного проживання.

Пізніше подібна моніторингова практика була продовжена у форматі аналізу тем онлайн-обговорень мешканців різних міст, що дозволило виявити ключові проблемні питання: якість транспортної мережі, можливості працевлаштування, різноманітність сфери обслуговування та можливості приймати активну участь у громадській діяльності [332].

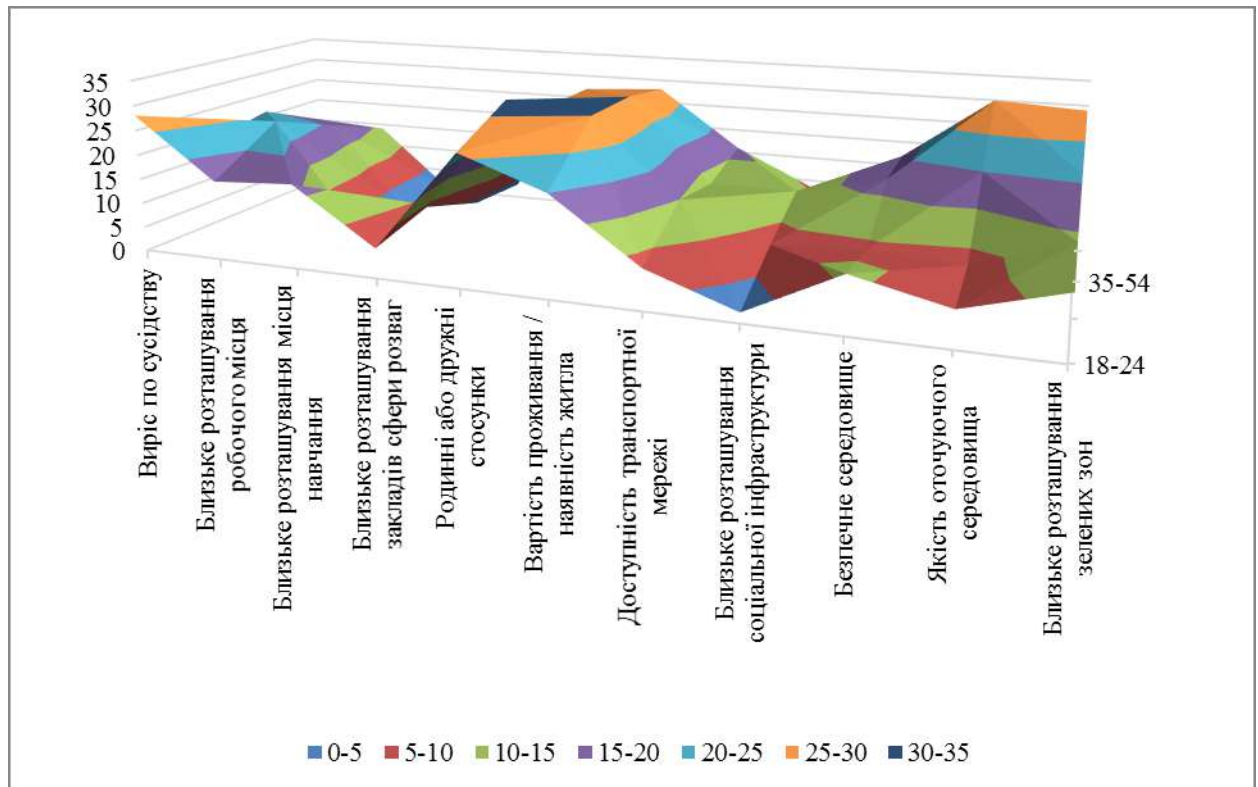

Рисунок 2.9 - Розподіл причин, що впливають на вибір людиною міста для проживання, у %

Джерело: складено автором на основі [331]

З огляду на це, стає можливим сформулювати базові аспекти привабливості міст, а саме: комфорт проживання, наявність та якість робочих місць із відповідним рівнем оплати праці, зручність транспортної та загальної міської інфраструктури, розвиток мережі розваг та закладів для творчого зростання, тіснота родинних і дружніх зв'язків. У правильному та збалансованому поєднанні ці аспекти спроможні сформувати середовище тяжіння для носіїв людського потенціалу, виступаючи провідними мотивами для формування прагнення бути (стати, залишатись) мешканцями обраних міст, реалізовувати власні можливості, досягати особистісних життєвих цілей, а отже стимулювати розвиток міст і досягати позитивної соціально-економічної динаміки.

Дослідження біхевіористів емпірично підтверджують гіпотезу суттєвого впливу локального середовища на процес прийняття рішень індивідами,

визначаючи систему суб'єкт-полісуб'єктне середовище управлінської взаємодії. Поведінкові чинники, згідно підходу Д. Канемана та А. Тверські, розглядаються у якості будь-яких об'єктів чи процесів когнітивної, емоціональної або соціальної сфер, що впливають на ставлення, цінності, переваги та вибір людини під час прийняття рішень [333], а отже, слабо піддаються прямому управлінському впливу. В реальності економіки країн світу стикаються із переважно ірраціональною, економічно необґрунтованою поведінкою людей, яка може приводити до загострення кризових явищ, неефективності обраної стратегії розвитку або імплементації інституційних рішень. Застосування дескриптивного аналізу в управлінні дозволяє більш точно виявити причини, які викликають відхилення від раціональної економічної поведінки, класифікувати їх та виявити дестимулятори, які зупиняють розвиток та зростання особистості, провокують когнітивні викривлення.

Основними передумовами прийняття носієм людського потенціалу рішення щодо необхідності переходу на вищий рівень розвитку є позитивна особистісна оцінка поточного обсягу та майбутньої потреби у нарощенні рівня індивідуальних властивостей та ресурсів, наявності сприятливого середовища та спонукаючих чинників у ньому, виникнення певних емоційних або психологічних станів, тобто під впливом зовнішніх та внутрішніх детермінант економічної поведінки індивідів утворюються *типові (реальні) та бажані (оптимальні) поведінкові патерни, які можуть виступати об'єктом управлінського впливу*. При цьому людина здатна індивідуально, особистісно, а не механічно реагувати на процеси, що відбуваються в суспільстві, на рівні різних соціально-економічних систем, в процесі праці, особистісної і групової взаємодії, яка має двосторонній характер впливу.

Зміна ціннісних орієнтацій особистості, соціально-економічних умов розвитку призводить до зміни поведінкової активності, вимагає адаптації, та саме в цей період найчастіше виникають когнітивні викривлення, які спонукають людей приймати нераціональні рішення і обмежувати досягнення економічної корисності, обирати негативні поведінкові стратегії.

Зміст поведінкових стратегій детально описаний Т. Заславською, яка до групи трансформаційних (перехідних) поведінкових стратегій відносить [334]:

- стратегію досягнення – поведінка, що обумовлює прагнення підвищення індивідуального статусу, поліпшення якості і способу життя, соціального престижу, спираючись на активне використання нових можливостей;

- адаптаційну стратегію – збереження попереднього статусу або, принаймні, утримання мінімально прийнятого статусу, прагнення до виживання;

- регресивну – відображає дві тенденції: прагнення вижити (принаймні фізично) або уникнути складної життєвої ситуації (соціальна ексклюзія, втрата соціальних зв'язків, мінімізація статусу й ідентичності);

- руйнівну – агресивний асоціальний характер поведінки, спрямованість проти інших, іноді проти себе.

При цьому, стратегії досягнення та адаптаційні можуть мати конструктивний, деструктивний, змішаний характер. З огляду на цю класифікацію, *використання управлінських інструментів регулювання процесів розвитку людського потенціалу міста має бути направлене на формування конструктивних поведінкових стратегій*. Таким чином, ключовою відмінністю у здійсненні управлінського впливу з урахуванням останніх досліджень дескриптивної концепції є зміна розуміння об'єкту впливу, та необхідність перегляду засобів впливу.

Об'єктом поведінкового впливу можуть виступати життєві орієнтири людини, які змінюються із розвитком становлення суб'єкта зі своєю позицією, планами, стратегією поведінки, цілями і програмами дій, ставленням до результатів діяльності та є наслідком зміни психологічного складу особистості під впливом діяльнісних детермінант [335, с. 27]. Стрижнем психологічної готовності до формування свідомої життєвої траєкторії є особистісне зростання, прагнення до найповнішого розкриття власного ресурсу і самореалізації, готовність змінюватись відповідно до стадій особистої

ідентичності. Така готовність формується у сприятливому середовищі, де базові потреби носія людського потенціалу задоволені у повному обсягу, а потреби вищого рівня та новітні, викликані технологічним і суспільним розвитком, послідовно задовольняються, створюючи відчуття комфорту, гарантій щасливого та повноцінного життя.

В. Ковальова пропонує серед найбільш значущих поведінкових орієнтирів людини виокремлювати наявність життєвого плану, ідеї належного, цінностей, соціальних норм [336]. Однак, ця типологізація є неповною та потребує розширення, оскільки на формування дескриптивних орієнтирів суттєво впливає поведінка інших людей, звички, очікування, відчуття залученості (табл. 2.7).

Таблиця 2.7 – Типологізація орієнтирів людської поведінки та джерела впливу на її формування

Орієнтир поведінки	Характеристика орієнтира поведінки	Функція орієнтира	Джерело впливу на формування
Життєвий план (проект-мета)	Самопроекування майбутнього; включення майбутнього у своє реальне буття	Формування, збереження, відтворення людини як особистості	Усталені та взірцеві життєві моделі
Очікування (ідея належного)	Співставлення фактичного стану та очікувань належного; вольове саморегулювання поведінки	Свідома орієнтація поведінки та її коригування згідно очікувань, стратегічне планування поведінки	Особистий та груповий досвід (еталонний)
Цінності	Основа вибору дії, цілей, засобів з наявних альтернатив; підстава для впорядкування переваг, відбору альтернатив	Створення образу світу, що має для людини важливе значення, регулювання дій в рамках певних «меж»	Соціум та групова поведінка, відчуття приналежності
Соціальні й культурні норми	Вираження соціально й природно припустимого прийнятного, можливого, очікуваного в поведінці; більш жорстке детермінування поведінки, не цінності	Оптимізація поведінки щодо її успішності і прийнятності згідно стереотипних вчинків та рішень	Характеристики розвитку суспільства, культурний рівень
Поведінка інших людей	Спостереження за поведінкою інших та коригування власних допустимих меж поведінки у випадках її суперечності соціальним нормам, очікування схвалення	Оптимізація поведінки щодо її успішності і прийнятності у випадку відхилення зразка поведінки від стереотипного	Соціально схвальна / асоціальна поведінка

Продовження табл. 2.7

Звички	Вираження несвідомих поведінкових патернів, моделей поведінки, характерних особистості	Несвідома орієнтація поведінки, яка складно піддається коригуванню	Особистий досвід
Відчуття залученості у прийняття рішень	Вираження впевненості у можливості контролювати ситуацію на основі інформованості, вибору, участі у розробці альтернатив	Оптимізація поведінки відносно інформаційних потоків, формування впевненості у правильності вибору	Досвід партисипативного управління

Джерело: удосконалено автором на основі [336-337]

Стимулювання свідомої раціональної поведінки, тобто такої, яка дозволяє досягати максимізації не лише економічної корисності, але й вибору власної життєвої траєкторії, визначення професійного і особистісного спрямування, постановки цілей та їх досягнення, можливо досягти на основі цілеспрямованого, узгодженого навчання та розвитку, реалізованого в системі освіти та під впливом соціально сприятливого середовища, де сформоване ядро взірцевих осередків експертного знання, спроможних виступати еталонами вибору.

Окрім того можливе застосування підсилення на основі обґрунтованих фінансових стимулів, тобто гарантуванням винагороди або отриманням переваг від дотримання норм взірцевої поведінки, реалізованих через систему інструментів управлінського регулювання.

Що стосується несвідомої поведінки, яка перебуває під впливом індивідуальних когнітивно-поведінкових модусів суб'єкта, її регулювання стає можливим на основі застосування опосередкованого підходу. Сюди можна включити чинники зовнішнього середовища (загальні, базові, просторові, інституційні), які спроможні підштовхувати індивіда до здійснення оптимальних виборів, знижувати ступінь невизначеності та когнітивних помилок.

Управлінське коригування людської поведінки, яка носить ознаки негативної або потребує свідомого втручання, не може здійснюватися напряму,

а отже вимагає непрямих методів, до яких відноситься застосування *інструментів когнітивно-поведінкового втручання*. Принцип застосування цих інструментів базується на залежності почуттів та поведінки людей від способу мислення, а отже змінити поведінку можливо через зміну способу мислення та зміну думок, тобто основний вплив необхідно спричиняти на процес мислення. Запобігти очікуваного опору змінам можливо при застосуванні відповідних стимулів, що не вступають у конфлікт із цілями особистості [338].

Ефективність інструментів та принципів когнітивно-поведінкового підходу доведено практикою міського планування та розвитку розвинених країн. Застосування методів фреймінгу, форматування та синхронізації повідомлень дозволяє утворювати неявні стимули, підштовхувати індивідів до прийняття більш раціональних рішень. Окрім того, коригування несвідомих помилок стає можливим завдяки соціальним стимулам (соціальні норми, традиції, цінності, дія соціальних інфлюенсерів).

Аналіз досягнень поведінкової економіки, проведений у попередніх пунктах, зокрема теорія м'якого підштовхування (наджингу), прояснює механізм дії чинників, що спонукають людей робити вибір і приймати економічні рішення, та визначити вірогідність використання емоційної, когнітивної, соціальної складової при реалізації управлінського впливу на цей процес. Згідно засновника підходу Р. Талера «м'яке підштовхування» застосовується при прийнятті складних нетипових рішень (наприклад, зміна місця проживання або працевлаштування) за складних та нестандартних умов і при неможливості отримати швидкий зворотній зв'язок.

Завдяки наджингу втручання у процес прийняття рішення здійснюється на основі формування переліку оптимальних варіантів розвитку подій (побудова архітектури вибору), яке одночасно надає індивіду свободу вибору, оскільки «не обмежує його, а лише застерігає або інформує» [339]. Неправильний вибір при цьому унеможлиблюється, що дозволяє розглядати призначення наджингу в убезпеченні людей від прийняття невірних рішень при їх неспроможності самотійно зробити вибір, або якщо цей вибір суттєво

нашкодить їх майбутньому розвитку та досягненню відповідних життєвих результатів. Наведемо можливі напрями застосування інструментів м'якого підштовхування в концепції управління людським потенціалом міста (табл. 2.8).

Таблиця 2.8 – Можливі напрями застосування інструментів м'якого підштовхування в концепції управління людським потенціалом міста

№ з/п	Інструменти	Характеристики застосування	Напрямок застосування
1.	<i>Пряме когнітивно-поведінкове коригування</i>	Вплив на почуття та поведінку людей на основі зміни способу мислення та напрямку думок. Основний вплив необхідно спричиняти на процес мислення. Підкріплення конструктивних дій, які формують позитивні поведінкові патерни, несхвалення деструктивних. Зосередження на зміні ставлення, переконань	Коригування життєвої стратегії, усунення проявів деструктивної поведінки, яка веде до зменшення рівня людського потенціалу міста
2.	<i>Архітектура вибору</i>	Вплив на поведінку з метою зниження кількості когнітивних помилок на основі м'якого підштовхування до оптимальної альтернативи (коригування кількості альтернатив, надання опцій за промовчуванням, можливості вибору у майбутньому, фреймінгу, нагадування)	Спонування до здійснення більш раціональних виборів у більшій кількості життєвих ситуацій, які в результаті формують у індивіда вищі рівні якості людського потенціалу
2.1	Коригування кількості альтернатив	Свідоме обмеження кількості пропонування альтернатив для зменшення потреби у докладанні когнітивних зусиль та відповідних когнітивних помилок. Надання повної інформації про альтернативи та можливості їх оцінки та зваження	Полегшення труднощів вибору, інформування про наявні оптимальні альтернативи, що спроможні максимізувати корисність в межах екосистеми міста
2.2	Опції за промовчуванням	Застосування налаштувань або альтернатив за промовчуванням для пасивних індивідів, які не прагнуть змін. Автоматичне під'єднання до державних сервісів або включення автоматичних опцій у програми розвитку	Стимулювання економічної та соціальної активності, спонування до здійснення особистісних змін та трансформацій
2.3	Вибір у майбутньому	Формування позитивних альтернатив у майбутньому, які сприймаються як більш вигідні, ніж поточні короткотермінові	Формування механізму прогнозування особистісного розвитку
2.4	Фреймінг	Рекламування позитивних виборів та траєкторій поведінки, створення позитивного іміджу для більш економічно обґрунтованих альтернатив	Концентрація на збільшенні частоти оптимальних виборів
2.5	Нагадування	Встановлення автоматичних опцій з нагадування про завершення угод, потребу в оплаті послуг тощо	Оптимізація виборів неактивних верств населення

Джерело: складено автором на основі [339-342]

Відповідно наведених інструментів відзначимо, що в концепції «м'якого підштовхування» місто як складна соціо-технічна система може виступати архітектором вибору, який підштовхує до більш розумної, обґрунтованої та економічно доцільної поведінки, використовуючи інформаційні інструменти, просторове проектування, моделювання оточення та контексту та інші.

Впровадження теорії наджингу в практику управління дозволяє стверджувати про формування нових рівнів підвищення залученості, де розробляються персоналізовані рішення, направлені на підвищення добробуту персоналу організацій. Імплікація методів «м'якого підштовхування» доводить свою успішність в програмах урядів США та Великобританії [343], набуває поширення у інших країнах світу, які зацікавлені у покращенні якості життя населення та створення для цього відповідних умов, а отже, направляють зусилля на формування, розвиток, збереження і використання власного людського потенціалу.

Отже, згідно висновків поведінкової концепції доведено визначальний вплив поведінки індивідів та великих соціальних груп на спроможність певних територій та міст досягати вищих рівнів прибутковості та зростання, уникати нерівності та низької якості життя, незважаючи на несприятливе територіальне розташування, кризові явища та асиметрії розвитку. Серед перешкод імплементації поведінкових теорій можна визначити проблему доцільності та можливості застосування її методології в національних масштабах, що в той же час легше подолати на локальному рівні, зокрема завдяки економічному обґрунтуванню результатів впливу.

Так Р. Хаггінс та П. Томпсон у своїх роботах простежили чинники, що визначають економічну ефективність регіонів Великобританії, зокрема культурні та поведінкові аспекти цього впливу [344-346]. Культурний контекст на думку дослідників першочергово впливає на рівень економічної активності населення та його прагнення отримати освіту, а також рівень соціальної залученості та підтримки, здатності до співпраці (табл. 2.9).

Таблиця 2.9 - Вплив поведінкових чинників на рівень економічного розвитку регіонів Великобританії

Регіон	UKCI*	Схильність до зайнятості та освіти	Колективна діяльність	Інклюзивна поступливість	Індивідуальна прихильність	Екстраверсія
Лондон	119,8	-0,11	-0,25	-2,24	-0,05	0,75
Південний Схід	103,3	0,23	-1,08	-0,07	0,75	0,32
Схід Англії	95,8	0,44	-0,66	0,02	0,69	-0,09
Південний Захід	92,3	0,14	-0,62	0,28	0,37	0,28
Шотландія	92,2	-1,03	1,64	0,35	-1,70	0,02
Північний Захід	89,0	0,00	0,99	-0,06	-0,66	-0,19
Східний Мідленд	88,1	0,18	-0,03	-0,07	-0,06	-0,52
Західний Мідленд	87,5	-0,08	0,13	-0,33	0,18	-0,55
Йоркшир і Гамбер	86,3	-0,30	0,35	-0,16	-0,38	-0,39
Північний Схід	82,6	-0,34	1,59	0,35	-1,10	-0,26
Уельс	81,9	-2,55	1,75	0,71	-2,13	0,16

*UKCI – індекс економічної конкурентоспроможності відносно середнього рівня по країні (Average=100)

Джерело: складено автором на основі [342]

На основі аналізу впливу психологічних чинників дослідники виокремили три типи поведінки в залежності від ступеню відкритості особистості: індивідуальна поступливість (високий рівень соціальної згуртованості, турботи та доброзичливості, дотримання соціальних правил при низькому рівні відкритості), індивідуальна прихильність (висока добросовісність, прагнення до освітнього та професійного розвитку при низькому рівні соціальної взаємодії) та екстраверсії (високий рівень міжособистісної взаємодії та відкритості при низькому нейрокритицизмі).

Застосовуючи висновки дослідників відповідно регіонального розподілу територій України, визначимо, що домінуючим типом раціональної поведінки є життя в умовах невизначеності, короткострокового планування, коли рішення приймаються з орієнтацією на соціальні норми та загальні правила у більш

консервативних, традиційних регіонах, або на позитивний досвід лідерів думок у регіонах з вищим рівнем урбанізації та відповідно культурного розмаїття [347].

Як вже було зазначено вище, поведінковий вплив не може бути прямим, так само і людська поведінка опосередковано впливає на якість державних інститутів, спонукає розвиток підприємництва та інновативності, підвищує спроможність територій генерувати та мобілізувати типи капіталу, необхідні для досягнення високих рівнів економічного розвитку, в тому числі людський.

Прояв відкритої, екстраверсійної поведінки характеризує індивідів, спроможних легко сприймати нові знання, які володіють критичним мисленням, високими когнітивними здібностями, а отже відносно них можливе цілеспрямоване формування відповідних поведінкових патернів, направлених на стимулювання змін, формування позитивного іміджу міста [348].

Узагальнимо представлений концепт у вигляді принципової схеми (рис. 2.9).

В першу чергу необхідно зосередитись на визначенні цілей та обрати ті поведінкові стратегії, які спроможні стимулювати економічний розвиток міста, що здійснюється на основі моделювання та аналізу результатів, використання інструментів нормативного управління розвитком міста. Наступним кроком є визначення типових когнітивних навичок, яких більшості носіїв людського потенціалу не вистачає для реалізації бажаної економічно доцільної поведінки, через систему освіти та навчання; одночасно з тим повинна здійснюватися розбудова архітектури вибору, направлена на усунення когнітивних викривлень та зростання частоти прояву раціональної поведінки (моніторинг спонукаючих альтернатив, що емпірично довели свою ефективність).

Ці процеси вимагають всебічної нормативно-правової та регулюючої підтримки інституційного рівня з одночасною реалізацією програм економічного стимулювання, інфраструктурного забезпечення, раціонального планування.

Рисунок 2.9 – Застосування поведінкового підходу в системі чинників формування людського потенціалу розвитку міста

Джерело: складено автором

Забезпечення формування сприятливого середовища передбачає розбудову та реалізацію стратегії розвитку міста, де основою є відновлення економічної діяльності, відновлення соціальної інфраструктури, концентрація наукової та навчальної активності, раціональне міське планування, цільові орієнтири та пріоритизація розвитку яких здійснюється на основі комбінації нормативного та дескриптивного регулювання.

З огляду на вищенаведене, аналіз сучасних підходів до проблеми формування людського потенціалу розвитку міста дозволив визначити ключові аспекти застосування поведінкової концепції в управлінні цими процесами. З метою формування відповідного управлінського впливу може бути застосований принцип м'якого підштовхування, який дозволяє спонукати носіїв

людського потенціалу до бажаної економічно доцільної поведінки без прямого примушування (застосування санкцій) на основі побудови архітектури вибору. На основі емпіричних досліджень стає можливим визначення цілей та вибір поведінкової стратегії, а також її реалізація в системі чинників формування людського потенціалу.

Висновки до другого розділу

1. На основі узагальнення результатів дослідження сутнісної характеристики *поведінкової економіки* обґрунтовано її трактування як галузі, окремого напрямку економічної науки, що поєднує психологію та економіку для вивчення результатів впливу емоційних, когнітивних, соціальних чинників на прийняття рішень економічними суб'єктами за умов обмеженої раціональності, підтверджено суттєвість впливу когнітивних помилок при прийнятті рішень, що обґрунтовує потребу у перегляді підходів до врахування ірраціональності в економічних моделях.

2. Досліджено еволюцію поведінкової концепції з точки зору трансформації наукових уявлень про ірраціональність економічної поведінки та запропоновано класифікацію стадій її розвитку в контексті усвідомлення значущості впливу поведінкових чинників, а саме: 1. *пропедевтична* стадія (визначальна роль економічної мотивації, власного інтересу, прагнення максимізувати корисність за умов повної інформованості та компетентності щодо оптимального рішення); 2. стадія *прояву поведінкової економіки* (визнання ірраціональної природи людської поведінки, мінливості на цій основі поведінки економічної, першочерговості фактору стабільності та надійності при здійсненні індивідуального вибору); 3. стадія *формалізації поведінкової концепції* (переважання евристичного аналізу над правилами оптимізації, значущість когнітивних, афективних, психологічних характеристик особистості у розвитку соціально-економічних систем); 4. стадія *усвідомлення переваг* (обґрунтування властивості взаємозалежної детермінації індивідів щодо оточуючого середовища, переважання прагнення ефективного розподілу благ

над оптимальним, досягнення раціональності за умов балансування когнітивного та емоційного механізму прийняття рішень); 5. стадія *прагматизації* (визнання впливу когнітивно-психологічного модусу суб'єкта на результат економічного вибору, обґрунтування зміни поточної ситуації, середовища, виключення дії негативних чинників як оптимального інструмента регулювання поведінки індивідів). На основі отриманих результатів сформульовано відмінності у трактуванні моделі поведінки суб'єкта економічних відносин з точки зору класичного та поведінкового підходу, обґрунтовано трансформацію мети стратегічної економічної політики.

3. Обґрунтовано відмінності у трактуванні економічної поведінки індивіда в умовах індустріальної та постіндустріальної (нової) економіки в контексті трансформації її мети, основного мотиву, характеру взаємовідносин з іншими стейкхолдерами, ступеня раціональності у прийнятті рішень, реакції на стимули. З огляду на зростаючу значущість людиноцентрованого підходу як основного орієнтира розвитку економіки проведено аналіз детермінант формування економічної поведінки, направленої на стимулювання економічного розвитку та піднесення через зміщення акцентів її змістовного наповнення (забезпечення творчої самореалізації, максимально повне розкриття прихованих можливостей і як наслідок отримання відповідного доходу, зростання добробуту, гармонізація життєдіяльності).

4. Визначено, що з огляду на аксіологічну сутність розуміння раціональності людської поведінки, її реальну варіативність (наближення до оптимуму у обмеженій кількості випадків), досягнення ефективності управління потребує органічного поєднання елементів функціонального та поведінкового підходу, домінування якісних критеріїв результативності над кількісними, розробки багатокритеріальних завдань, формату взаємодії суб'єкт-полісуб'єктне середовище, що відповідає цільовим орієнтирам підвищення соціальної та економічної ефективності, забезпечення максимально повного та якісного людського розвитку, оптимального використання економічних, соціальних, екологічних ресурсів, нагромадження та збереження потенціалу.

Доведено, що нормативний підхід в управлінні орієнтується на відносну стійкість потреб, які зазнають негативного коригування при невідповідності наявних макроекономічних зрушень сформованим прогнозним параметрам системи; поведінковий представляє макроекономічні зрушення у якості позитивного впливу (як появу нових можливостей) і орієнтується на невизначеність і мінливість потреб.

5. Виокремлено групи зовнішніх (загальні, технологічні, базові, середовищі, соціальні, інституційні) та внутрішніх (мотиваційно-цільові, ціннісно-знанієві, індивідуально-особистісні) детермінант, що визначають моделі економічної поведінки в новій економіці та розкривають характер розвитку людського потенціалу міст. Наведена класифікація полегшує визначення найбільш значущих її складових, які можуть бути піддані управлінському впливу з метою коригування контрпродуктивних поведінкових відхилень в процесі реалізації стратегій соціально-економічного розвитку. Сформульовано критерії та показники формування продуктивних поведінкових патернів економічної поведінки, що забезпечують максимально повну реалізацію людського потенціалу міст в умовах постіндустріальної економіки.

6. На основі аналізу наукових доробок з проблематики управління людським потенціалом та розвитку управлінської науки досліджено еволюцію концепцій та підходів в межах технократичної, органічної, поведінкової та нової управлінської парадигми. Із застосування принципу масштабування ключових висновків еволюції управлінської парадигми відзначено її особливості на рівні функціонування окремої території (міста), визначено значущість людського чинника як ключового елемента механізму управління містом, простежено взаємозв'язок людської поведінки та процесів урбанізації. Запропоновано авторське бачення концепту *управління розвитком людського потенціалу міста* у якості процесу здійснення цілеспрямованого та опосередкованого впливу на характеристики людського потенціалу з метою набуття ним професійних та особистісних якостей, спроможних забезпечити прогресивну динаміку міста (посилення економічного потенціалу, підтримка

безпеки, комфорту, естетики міського простору, формування партнерського середовища суспільних відносин).

7. З огляду на виявлену в результаті наукового аналізу подвійну природу сучасної управлінської парадигми – неможливість однозначно віднести її до виключно нормативної (орієнтованої на бажані, раціональні цільові параметри), або ж поведінкової (орієнтованої на реальні, ірраціональні) – сформульовано напрями симбіотичного включення положень дескриптивної концепції у основні завдання менеджменту розвитку міста, зокрема в контексті трансформації його соціальної підсистеми (людського потенціалу), переважно суб'єкт-пол'суб'єктного, середовищного типу взаємодії, що відповідає багаторівневій структурі міста, його середовищному змісту, де переважно відбувається процес формування, збереження та реалізації людського потенціалу.

8. Досліджено трансформацію науково-методичного інструментарію для здійснення управлінського впливу на людську поведінку з метою її коригування, зокрема обґрунтовано потребу у виявленні залежності між рівнем розвитку інфраструктури міст та економічного зростання регіонів, аналізі впливу соціально-просторової культури громади на активізацію підприємницької діяльності, включення особистісних характеристик носіїв людського потенціалу у аналітику асиметрій територіального та локального розвитку. Охарактеризовано можливості застосування інструментів когнітивно-поведінкового коригування та архітектури вибору при формуванні поведінкових траєкторій носіїв людського потенціалу, запропоновано принципову схему застосування поведінкового підходу в системі чинників формування людського потенціалу розвитку міст.

Основні результати проведеного дослідження опубліковані в працях: [38; 171; 260; 311; 330; 348]

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ ДЕТЕРМІНАНТ І ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЙ

3.1. Методологічні засади оцінювання рівня розвитку людського потенціалу

Методологія в перекладі з грецької означає вчення про метод і визначається як система принципів і способів організації та створення теоретичної та практичної діяльності людини, а також є вченням про цю систему [349].

Методологія дослідження людського потенціалу розвитку територій є органічною складовою загальної методології розвитку територій. Вона містить три рівні: категоріальний (визначення структурних компонентів), концептуальний (сукупність теоретичних концепцій), науково-технологічний (сукупність принципів, методів і моделей). Таким чином, під *методологією дослідження людського потенціалу розвитку територій* слід розуміти сукупність наукових теорій та ідей, принципів, методів і моделей, спрямованих на визначення полюсів розвитку людського потенціалу територій.

Сучасна парадигма економічного розвитку територій передбачає зміщення акцентів з домінант їх економічного зростання до усвідомлення його як передумови розвитку людини та розвитку людського потенціалу територій. Визнання абсолютизму цього постулату економістами-науковцями передбачає необхідність зміни пріоритетів у реалізації державної соціально-економічної стратегії, розробку та впровадження відповідного наукового й інформаційно-методичного забезпечення.

В той же час, сучасні дослідження свідчать, що людський потенціал через недооцінку його економічної значущості, нажаль, не став базовим поняттям при формуванні державної політики України.

Зосередженість політиків виключно на економічних індикаторах соціально-економічного розвитку зумовлює дедалі погіршення не тільки

кількісних показників людського потенціалу території, але й і його якості. Тому за необхідне постають завдання формування системи чіткого усвідомлення усіма рівнями управління факту не спроможності одного лише економічного розвитку території забезпечити вирішення соціальних проблем, зворотну дію надмірного економічного зростання, яке породжує проблеми нерівномірності або асиметричності в розвитку територій і потребує посилення соціальної орієнтації економіки, її переорієнтації на забезпечення широких можливостей вибору (імовірнісних сценаріїв самореалізації людини).

Отже, дисбаланс економічного і соціального розвитку призводить до розшарування суспільства, посилення соціальної напруженості, зниження людського потенціалу, неможливості забезпечення якісно нового рівня функціонування економіки.

Однією з проблем на сучасному етапі розвитку України є забезпечення якісного розвитку людського потенціалу, створення умов для попередження його втрат та організації його ефективного використання. З метою подолання зазначеної проблеми необхідна оптимізація системи вимірювання людського потенціалу для визначення його теперішнього та майбутнього стану.

Проблема оцінки людського потенціалу території в теорії та практиці наукового економічного пізнання досить широко досліджена. Із застосуванням порівняльного аналізу існуючих методичних підходів до оцінки людського потенціалу визначимо наступне:

1) *двоїстий характер підходів виявляється у надто деталізованій або надто укрупненій оцінці*. Автори здебільшого концентруються або на окремих аспектах (доходи та витрати населення, матеріальне становище соціально незахищених верств населення, бідність тощо), або глобальних проблемах вимірювання людського розвитку. Так, при оцінюванні людського розвитку макросистеми (країни), більшість дослідників [350, с.13; 351, с.138; 352, с.250; 353, с.145] посилається на розроблений в рамках ПРООН композитний або інтегральний показник – індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), основними складовими для розрахунку якого виступають [354]: очікувана

тривалість життя при народженні; писемність дорослого населення та охоплення всіма видами освіти та навчання; величина ВВП на душу населення за паритетом купівельної здатності.

Кожний наведений індикатор є агрегованим і складається з визначеного переліку показників. Агрегований індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) є важливим для оцінювання рівня людського розвитку, проте занадто узагальненим з точки зору оцінювання його потенціалу. Окрім цього деякі економісти дійшли висновку, що використання ІРЛП варто використовувати виключно для міжкраїнових порівнянь, а для міжтериторіальних зіставлень він мало придатний [355].

Однак навіть успішні спроби адаптації або модифікації даного індексу для застосування [356] не можуть служити приводом до його рекомендації для застосування при оцінці людського потенціалу міст, оскільки використання зведених індексів в принципі не дозволяє вирішити проблему виявлення можливостей активізації людського фактору.

Як справедливо зазначають фахівці ПРООН, агреговані показники можуть застосовуватися для міждержавних порівнянь, а при поглибленому аналізі людського потенціалу незамінну роль відіграють дезагреговані показники.

Досліджуючи методичні підходи щодо оцінки розвитку людського потенціалу мезосистем (регіону, області, міста тощо) науковці [357, с.109; 358, с. 115; 359, с. 42] пропонують використовувати Національну методику побудови індексів регіонального людського розвитку, коригуючи її власною системою показників та методів оцінювання.

2) використання для оцінки розвитку людського потенціалу території одного статистичного показника її розвитку – валового територіального продукту. Впродовж тривалого часу основним статистичним показником-індикатором розвитку людського потенціалу виступав валовий національний продукт (ВНП) на душу населення, при цьому його позитивна зміна

розглядалась як найважливіша характеристика прогресу до 70-х років ХХ століття.

Важливо усвідомити, що обидва показники (ІРЛП і ВВП на душу населення) вимірюють різні економічні явища. ВВП на душу населення – індикатор економічного добробуту, тоді як ІРЛП – індикатор людських можливостей.

У 1970 р. М. Морріс запропонував *індекс фізичної якості життя*. Він зосередився на дослідженні розвитку як досягнутого рівня благополуччя, обравши три показники: рівень дитячої смертності, очікувану тривалість життя у віці одного року і рівень грамотності серед дорослих:

$$I_{\text{ф.я.ж}} = \frac{P_{\text{д.см.}} + T_{\text{ж.оч.}} + P_{\text{гр.}}}{3}, \quad (3.1)$$

де $P_{\text{д.см.}}$ – рівень дитячої смертності на тисячу народжень, оцінюється за 100-бальною системою, де найгірший показник відповідає нулю балів, найкращий – 100 балам;

$T_{\text{ж.оч.}}$ – рівень очікуваної тривалості життя у віці одного року по 100-бальній системі;

$P_{\text{гр.}}$ – рівень грамотності серед дорослих у відсотках.

Очевидно, що перші два показники перекривають один одний, особливо у країнах, що розвиваються, тому що обидва вони відносяться до тривалості і пов'язані чітким взаємовідношенням [360-363].

З того часу сприйняття людського розвитку змістилось з економічного на соціально-економічний розвиток, з наголосом на розширенні можливостей людини [364]. В той же час, застосування цього індексу не знайшло належної підтримки серед практиків.

Французькі дослідники М. Десаї і А. Сіно запропонували вимірювати рівень людських можливостей за допомогою *індексу розвитку людського потенціалу*, який розраховувався проста середня арифметична. Цей показник швидко набув популярності і був визнаний як альтернативний [360; 365, с. 32]. Індекс розвитку людського потенціалу вимірює можливості, перелік благ,

доступних людям, тоді як ВВП на душу населення вимірює суб'єктивне задоволення, яке люди отримують від споживання благ.

Однак, у 2010 р. у міжнародній «Доповіді про людський розвиток» було обґрунтовано некоректність аддитивного способу агрегування через виникнення ефекту взаємозамінності складових індексу – компенсації низьких показників досягнень в одному вимірі людського розвитку більш високими досягненнями в іншому. Через це було запропоновано використання *мультиплікативної моделі агрегування складових індексів*, а обчислення ІРЛП здійснювалось як середня геометрична підіндексів:

Вищенаведене свідчить про необхідність розглядати показники можливостей і добробуту не як взаємозамінні, а як взаємодоповнюючі.

Що стосується оцінки розвитку людського потенціалу території, то методичні підходи систематизовано у табл. 3.1.

За табл. 3.1 видно, що українська методика розрахунку ІРЛП, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 1029 від 20.12.2017 р., максимально наближена до міжнародних стандартів.

Однак індекси регіонального людського розвитку України неможливо порівняти із індексами розвитку людського потенціалу адміністративно-територіальних одиниць інших країн світу через різні переліки використовуваних соціально-економічних показників та складність статистичних процедур, що застосовуються до нормування первинних даних.

У зв'язку з цим потребуватиме подальших наукових досліджень питання розробки науково-методичного підходу до оцінки рівня людського потенціалу території на основі максимального наближення національної методики до зарубіжних методик.

Аналіз існуючих методик оцінки людського потенціалу та його складових [369-381] дав змогу виділити такі основні методичні підходи до оцінки: ресурсно-функціональний; казуальний; індикаторний та інтегральний.

Результати узагальнення з виокремленням переваг і недоліків кожного з методичних підходів оцінки людського потенціалу наведені на рис. 3.1.

Таблиця 3.1 – Методичні підходи до оцінки розвитку людського потенціалу територій, що розраховуються в рамках методології вимірювання регіонального людського розвитку на рівні ЄС, Польщі та України

Країна (об'єднання країн)	Документ	Вимір	Індикатор	Опис індикатора	Характер індикатора
Польща	Доповідь про локальний та регіональний людський розвиток у Польщі (2012) [366]	Здоров'я	Рівень смертності немовлят	Відношення кількості померлих за певний період дітей віком до 1 року до кількості народжених за аналогічний період, у розрахунку на 1 тис. живонароджень	Дестимулятор
			Очікувана тривалість здорового життя	Кількість років, які має прожити особа у стані гарного здоров'я. Показник поєднує дані щодо смертності та самоощноку стану здоров'я	Стимулятор
		Освіта	Молодь, що не охоплена навчанням або зайнятістю	Частка молоді віком 18–24 роки, не зайнята на ринку праці, не здобуває освіти або професійну підготовку	Дестимулятор
			Поширення вищої освіти серед населення	Частка осіб віком 25–64 роки, що мають вищу освіту	Стимулятор
		Доходи	Дохід домогосподарств	Чистий скоригований наявний дохід домогосподарств	Стимулятор
			Рівень зайнятості	Частка зайнятих осіб серед населення віком 15 років і старше	Стимулятор
		Доходи	Людський капітал	Середня кількість років навчання, необхідна для досягнення здобутого рівня освіти населення віком 25 років і старше	Стимулятор
			Ринок праці	Зарєєстрований рівень безробіття	Дестимулятор
		Соціум	Бідність	Частка населення, що отримує соціальну допомогу	Дестимулятор
			Громадянська активність	Рівень явки громадян на місцеві вибори	Стимулятор
		Цифровізація	Розширення повноважень жінок	Частка жінок серед депутатів місцевого рівня	Стимулятор
			Рівень залучення населення до використання цифрових технологій	Частка податкових декларацій, поданих громадянами через інтернет	Стимулятор
		Екологія	Захист навколишнього середовища	Обсяги муніципальних відходів у розрахунку на душу населення	Дестимулятор

Продовження табл. 3.1

Україна	Постанова Кабінету Міністрів України № 1029 від 20.12.2017 р. [367]	Довге та здорове життя	Інтегральний показник здоров'я населення	Середня очікувана тривалість життя при народженні	Стимулятор
			Інтенсивність зростання (скорочення) чисельності населення	Загальний коефіцієнт приросту (скорочення) чисельності населення, на 1000 осіб наявного населення, проміле	Стимулятор
			Вплив на психічне здоров'я населення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві	Коефіцієнт смертності від навмисного самоушкодження, на 100 тис. осіб наявного населення, просантиміле	Дестимулятор
		Добробут і гідна праця	Стан формування фінансової бази для розвитку в регіонах, у тому числі соціальної спрямованості (на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист населення)	Обсяг видатків місцевих бюджетів (з урахуванням міжбюджетних трансфертів) на одну особу, гривень	Стимулятор
			Фактичний розмір середньомісячної заробітної плати в регіонах відносно законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати як основної державної гарантії у сфері оплати праці	Відношення середньої заробітної плати до мінімальної, разів	Стимулятор
			Створення сприятливих умов для працевлаштування зареєстрованих безробітних	Рівень працевлаштування зареєстрованих безробітних, відсотків до кількості громадян, які мали статус безробітного протягом року	Стимулятор
		Освіта	Рівень соціалізації дітей дошкільного віку, що сприяє їх фізичному та психічному розвитку	Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком три – п'ять років, відсотків до загальної кількості дітей такого віку	Стимулятор
			Рівень освітньо-кваліфікаційної підготовки дорослого населення	Кількість випускників вищих навчальних закладів I–IV рівня акредитації, відсотків до загальної кількості населення у віці 25–70 років	Стимулятор

Джерело: побудовано автором на основі [365-367]

1	Ресурсно-функціональний підхід полягає в проведенні цієї оцінки із застосуванням ряду окремих один від одного абсолютних та відносних показників				
	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="263 264 821 324">Переваги</th><th data-bbox="821 264 1423 324">Недоліки</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="263 324 821 443"> <ul style="list-style-type: none"> • можливість використання для оцінки ЛПІ за його компонентами на будь-якому з рівнів прояву; • простота розрахунків показників оцінки ЛПІ </td><td data-bbox="821 324 1423 443"> <ul style="list-style-type: none"> • відокремленість показників ЛПІ; • обмеженість методичного інструментарію </td></tr> </tbody> </table>	Переваги	Недоліки	<ul style="list-style-type: none"> • можливість використання для оцінки ЛПІ за його компонентами на будь-якому з рівнів прояву; • простота розрахунків показників оцінки ЛПІ 	<ul style="list-style-type: none"> • відокремленість показників ЛПІ; • обмеженість методичного інструментарію
Переваги	Недоліки				
<ul style="list-style-type: none"> • можливість використання для оцінки ЛПІ за його компонентами на будь-якому з рівнів прояву; • простота розрахунків показників оцінки ЛПІ 	<ul style="list-style-type: none"> • відокремленість показників ЛПІ; • обмеженість методичного інструментарію 				
2	Причинний (казуальний) підхід дозволяє виявити і проаналізувати причини втрати ЛПІ території				
	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="263 521 821 582">Переваги</th><th data-bbox="821 521 1423 582">Недоліки</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="263 582 821 757"> <ul style="list-style-type: none"> • відображення характеру та сили впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на ЛПІ та тенденції його розвитку; • значний методичний інструментарій • забезпечує вииграш у часі, дозволяючи здійснювати заходи не реактивного характеру, а превентивного характеру </td><td data-bbox="821 582 1423 757"> <ul style="list-style-type: none"> • суб'єктивність при виділенні факторів впливу на ЛПІ; • діагностика всіх зовнішніх впливів робить аналіз середовища малоефективним; • недоступність вимірювання впливів зовнішнього середовища </td></tr> </tbody> </table>	Переваги	Недоліки	<ul style="list-style-type: none"> • відображення характеру та сили впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на ЛПІ та тенденції його розвитку; • значний методичний інструментарій • забезпечує вииграш у часі, дозволяючи здійснювати заходи не реактивного характеру, а превентивного характеру 	<ul style="list-style-type: none"> • суб'єктивність при виділенні факторів впливу на ЛПІ; • діагностика всіх зовнішніх впливів робить аналіз середовища малоефективним; • недоступність вимірювання впливів зовнішнього середовища
Переваги	Недоліки				
<ul style="list-style-type: none"> • відображення характеру та сили впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на ЛПІ та тенденції його розвитку; • значний методичний інструментарій • забезпечує вииграш у часі, дозволяючи здійснювати заходи не реактивного характеру, а превентивного характеру 	<ul style="list-style-type: none"> • суб'єктивність при виділенні факторів впливу на ЛПІ; • діагностика всіх зовнішніх впливів робить аналіз середовища малоефективним; • недоступність вимірювання впливів зовнішнього середовища 				
3	Індикаторний підхід визначення рівня ЛПІ в результаті порівняння фактичних показників з пороговими значеннями цих показників, що відповідають певному рівню безпеки				
	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="263 835 821 896">Переваги</th><th data-bbox="821 835 1423 896">Недоліки</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="263 896 821 1070"> <ul style="list-style-type: none"> • можливість проведення комплексного оцінювання; • порівнянність статистичних даних на тривалий період; • можливість розкриття характерних особливостей та закономірностей досліджуваних явищ </td><td data-bbox="821 896 1423 1070"> <ul style="list-style-type: none"> • відсутність необхідних даних у статистичних базах; • відсутність проведення спостереження на необхідному рівні, відповідного певного дослідження; • відсутність достовірності, систематизованості та репрезентативності всіх статистичних даних </td></tr> </tbody> </table>	Переваги	Недоліки	<ul style="list-style-type: none"> • можливість проведення комплексного оцінювання; • порівнянність статистичних даних на тривалий період; • можливість розкриття характерних особливостей та закономірностей досліджуваних явищ 	<ul style="list-style-type: none"> • відсутність необхідних даних у статистичних базах; • відсутність проведення спостереження на необхідному рівні, відповідного певного дослідження; • відсутність достовірності, систематизованості та репрезентативності всіх статистичних даних
Переваги	Недоліки				
<ul style="list-style-type: none"> • можливість проведення комплексного оцінювання; • порівнянність статистичних даних на тривалий період; • можливість розкриття характерних особливостей та закономірностей досліджуваних явищ 	<ul style="list-style-type: none"> • відсутність необхідних даних у статистичних базах; • відсутність проведення спостереження на необхідному рівні, відповідного певного дослідження; • відсутність достовірності, систематизованості та репрезентативності всіх статистичних даних 				
5	Інтегральний підхід заснований на комплексному, інтегральному оцінюванні, що передбачає побудову зведеного індексу				
	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="263 1160 821 1220">Переваги</th><th data-bbox="821 1160 1423 1220">Недоліки</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="263 1220 821 1406"> <ul style="list-style-type: none"> • зведення різноманітних показників в єдиний сукупний індекс; • значний методичний інструментарій (в т.ч. кореляційний, факторний, кластерний аналізи, побудова рівняння регресії) </td><td data-bbox="821 1220 1423 1406"> <ul style="list-style-type: none"> • недостатня дослідженість оцінки ефекту синергії від взаємодії компонент ЛПІ; • широке застосування методу експертних оцінок, що знижує достовірність результатів оцінки; • можливість отримання тільки загальної інформації; • ігнорування важко вимірюваних аспектів </td></tr> </tbody> </table>	Переваги	Недоліки	<ul style="list-style-type: none"> • зведення різноманітних показників в єдиний сукупний індекс; • значний методичний інструментарій (в т.ч. кореляційний, факторний, кластерний аналізи, побудова рівняння регресії) 	<ul style="list-style-type: none"> • недостатня дослідженість оцінки ефекту синергії від взаємодії компонент ЛПІ; • широке застосування методу експертних оцінок, що знижує достовірність результатів оцінки; • можливість отримання тільки загальної інформації; • ігнорування важко вимірюваних аспектів
Переваги	Недоліки				
<ul style="list-style-type: none"> • зведення різноманітних показників в єдиний сукупний індекс; • значний методичний інструментарій (в т.ч. кореляційний, факторний, кластерний аналізи, побудова рівняння регресії) 	<ul style="list-style-type: none"> • недостатня дослідженість оцінки ефекту синергії від взаємодії компонент ЛПІ; • широке застосування методу експертних оцінок, що знижує достовірність результатів оцінки; • можливість отримання тільки загальної інформації; • ігнорування важко вимірюваних аспектів 				

Рисунок 3.1 - Методичні підходи до оцінки людського потенціалу території

Джерело: побудовано автором

Вивчення різноманітних підходів оцінки людського потенціалу території доводить, що категорія людський потенціал території інтегрально поєднує в собі складну систему взаємозв'язків (горизонтальних та вертикальних), що виникають між складовими людського потенціалу різного ієрархічного рівня, які одночасно відносяться до різних функціональних сфер суспільства та мають відповідний функціональний вплив на потенціал. Відповідно, квінтесенція авторського підходу до розробки методичного *інструментарію кількісної*

оцінки та аналізу рівня людського потенціалу розвитку території базується на наступних положеннях:

по-перше, людський потенціал – це комплексне поняття, для оцінки якого потрібно враховувати сукупність критеріїв оцінки (індикаторів людського потенціалу). У зв'язку з цим, кількісна оцінка рівня людського потенціалу території можлива на основі застосування *методики багатовимірного оцінювання*, результатом якої є конструювання відповідних інтегральних індексів людського потенціалу;

по-друге, побудований індекс людського потенціалу території не повинен носити характер описового показника, єдина комплексна оцінка якого агрегує систему одиничних кількісних параметрів, але й виступати певним критерієм, що відповідно до визначених умов, має діапазон варіації, вихід за межі якого служить ознакою зміни рівня людського потенціалу, ідентифікатором коригування стратегії його розвитку;

по-третє, враховуючи нерозривний зв'язок людського потенціалу території зі економічним зростанням території, що логічно витікає з розуміння людського потенціалу як характеристики стабільності території, її здатності до динамічного розвитку, кінцевим орієнтиром при побудові індексу має бути економічне піднесення територій.

Широка різноманітність існуючих підходів до оцінки рівня людського потенціалу території дає підстави стверджувати, що в кожного з них є свої переваги і недоліки. Однак на практиці ефективним, на нашу думку, є застосування відразу декількох підходів, що дозволить отримати більш точні результати, порівняти їх і уникнути ряду недоліків і помилок [382].

Людський потенціал території пропонуємо оцінювати за допомогою зведеного показника – *Індексу людського потенціалу*, методика розрахунку якого включає наступні етапи (рис. 3.2). Наведена на рис. 3.2 послідовність розрахунку індикатора людського потенціалу може використовуватися для території різних рівнів (місто, регіон, країна) та з різною спеціалізацією (промислова, агропромислова, транспортна, туристично-рекреаційна тощо).

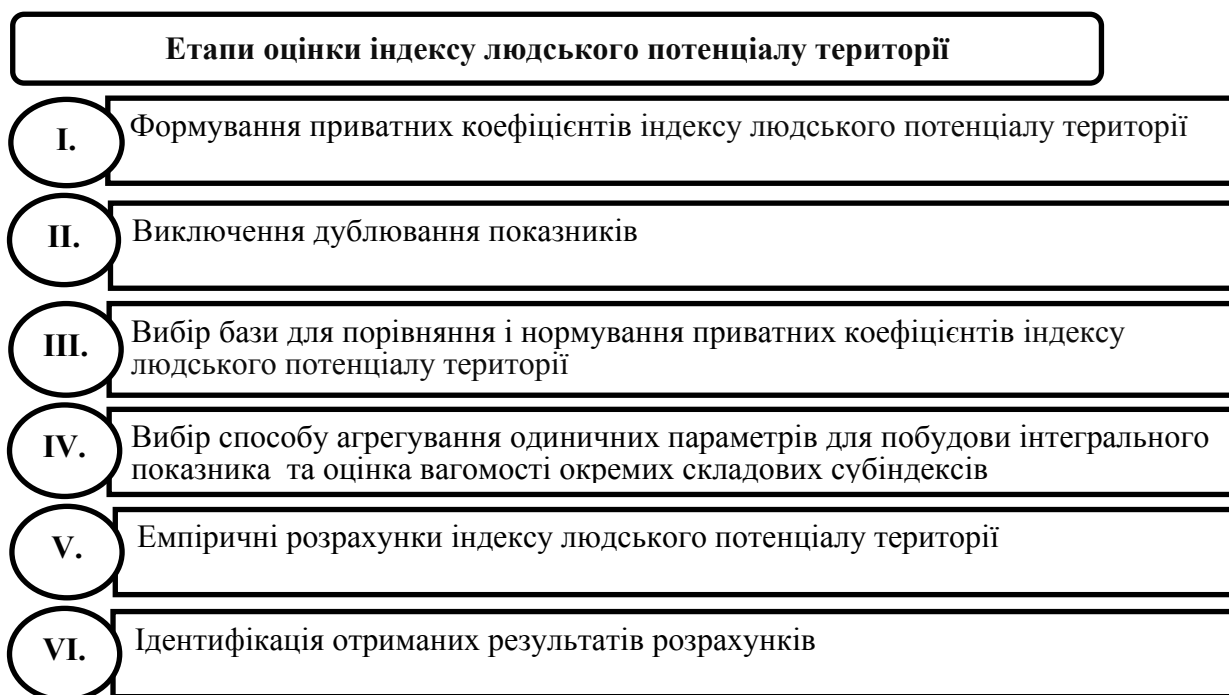

Рисунок 3.2 - Етапи оцінки людського потенціалу території

Джерело: побудовано автором

Кожний з етапів оцінки людського потенціалу призначений для вирішення специфічних задач дослідження та сприятиме розробці системи ефективних рішень щодо запобігання втраті людського потенціалу території, сприяння його розвитку, відтворення та гідної реалізації:

Етап 1. Здійснюється вибір індикаторів для розрахунку інтегрального показника людського потенціалу, який повинен базуватися на принципах:

– *принцип комплексного підходу* – показники повинні прозоро відображати всі аспекти людського розвитку території;

– *принцип оптимального співвідношення окремих груп показників* – дотримання пропорційності при визначенні окремих груп показників, оскільки необґрунтоване завищення ролі одних може привести до помилкових висновків і неправильного формування системи оцінки людського потенціалу території;

– *принцип регульованості системи показників* – реалізація цього принципу розширюється, або звужується залежно від основної мети оцінки

коло цих показників. Слід враховувати можливості зростання або зменшення відносного значення окремих показників;

– *принцип порівнянності показників* – передбачає необхідність забезпечення порівнянності статистичних показників, що отримано із застосуванням різних методів, періодів часу або одиниць виміру.

Високо оцінюючи наукові здобутки вітчизняних та зарубіжних науковців у сфері розробки методології оцінювання людського потенціалу території, вважаємо, що комплексне дослідження людського потенціалу передбачає чітке визначення системи показників, яка представлена на рис. 3.2. При цьому слід враховувати можливості заміни показників (використання проксі-змінних) у випадку відсутності статистичних даних по деяких показниках в цілому або за великої кількості об'єктів оцінки (територій).

Етап 2. Для позбавлення негативного впливу на результати розрахунку людського потенціалу території необхідно позбавитися від показників-дублерів. Одним з найбільш ефективних способів виключення дублювання показників є кореляційний аналіз, який досліджує взаємозв'язок різних факторів за певний проміжок часу t . Це дослідження проводиться з використанням одного із способів статистичної залежності між двома ознаками коефіцієнта кореляції. Він показує, наскільки виражена тенденція до зміни однієї змінної при збільшенні (зниженні) іншої.

Етап 3. Проведення стандартизації показників оцінки людського потенціалу території, що забезпечує їх приведення до нормованого (допустимого для порівняння) вигляду та дозволить агрегувати до відповідної структури підсумкового інтегрального індексу людського потенціалу території.

В економічній літературі пропонується використання декількох способів нормування – приведення різних за способом вираження параметрів до порівнювального вигляду [383-387]: метод ранжування, метод стандартизації (розрахунку z-оцінок, порівняння відносно середнього рівня та стандартного відхилення), метод min-max (порівняння з найкращим та найгіршим значенням показника), метод порівняння з середнім рівнем показника, метод порівняння з

найбільшим значенням показника (найкращий рівень), метод категоріального шкалювання, методи циклічних індикаторів тощо.

Нормування дозволяє перевести індикатори різних розмірностей у величини, які можна співставити з іншими різноспрямованими індикаторами, без чого неможливо формування інтегрального показника, при цьому вони обґрунтовані порівнянням емпіричних значень показника з певною еталонною величиною, в якості якої можуть виступати максимальне, мінімальне, середнє значення показника у якості еталонного значення показника тощо.

Етап 4. Вибір способу агрегування одиничних параметрів для побудови інтегрального показника та оцінка вагомості окремих складових субіндексів та одиничних параметрів людського потенціалу території, що до них входять.

Виділяють такі способи агрегування параметрів: лінійне (адитивне) та геометричне (мультиплікативне) агрегування. Відносно способів зважування також відзначимо доволі широкий їх спектр, зокрема використання метод експертних оцінок, метод головних компонент, методи факторного аналізу (визначення кореляційних взаємозв'язків) тощо.

Етап 5. Емпіричні розрахунки індексу людського потенціалу території передбачають:

1.1. Формування *вибірки територій для оцінки*, рівень людського потенціалу яких буде оцінюватися з урахуванням двох факторів: *регіональна ознака* (для подальшого врахування та розрахунку регіональних індексів безпеки та виокремлення певних регіональних особливостей, трансформацій, динаміки тощо); *рівень валового територіального продукту на душу населення* (для встановлення відмінностей людського потенціалу територій з різним рівнем розвитку).

1.2. Визначення ретроспективного періоду, який є статистично надійним та достатнім для акумулювання відповідної статистичної інформації для проведення необхідних розрахунків із подальшим аналізом.

1.3. Розрахунок інтегральних індексів людського потенціалу території.

Етап 6. Ідентифікація отриманих результатів розрахунків, що передбачає оцінку за групами територій; оцінку розподілів територій за рівнем людського потенціалу території, розрахунок показників дескриптивної статистики та оцінка нерівномірності розвитку територій за інтегральними оцінками; встановлення кореляційних зв'язків між складовими та одиничними параметрами; визначення найбільш значущих індикаторів людського потенціалу території за кожною з груп; проведення факторного аналізу аспектів взаємозв'язків інтегрального індексу людського потенціалу території з іншими показниками тощо.

Індекс людського потенціалу території ($I_{ЛПТ}$) є інтегральною оцінкою рівня людського потенціалу території. Структура індексу людського потенціалу території представлена на рис. 3.3, у якому запропоновано виділити три складові (субіндекси) людського потенціалу території: субіндекс формування людського потенціалу території ($I_{\text{форм}}^c$), субіндекс розвитку людського потенціалу території ($I_{\text{розв}}^c$) та субіндекс використання людського потенціалу території ($I_{\text{вик}}^c$).

У рамках субіндексів розвитку та використання людського потенціалу території виокремлено субскладові, що відображають різний характер прояву впливу чинників розвитку та використання на загальний рівень людського потенціалу території.

Так, найбільш вагомими складовими субіндексу розвитку людського потенціалу території визначено інтелектуальну (I_i^c) та соціальну (I_c^c) складові; в структурі субіндексів використання людського потенціалу території – трудову (I_T^c) та економічну (I_e^c) складові.

У підсумку індекс людського потенціалу території базується на врахуванні 27 індикаторів, з яких 8 – параметри, що виражають вимір формування людського потенціалу території, 8 параметрів – вимір розвитку людського потенціалу території та 11 параметрів – аспекти використання людського потенціалу території.

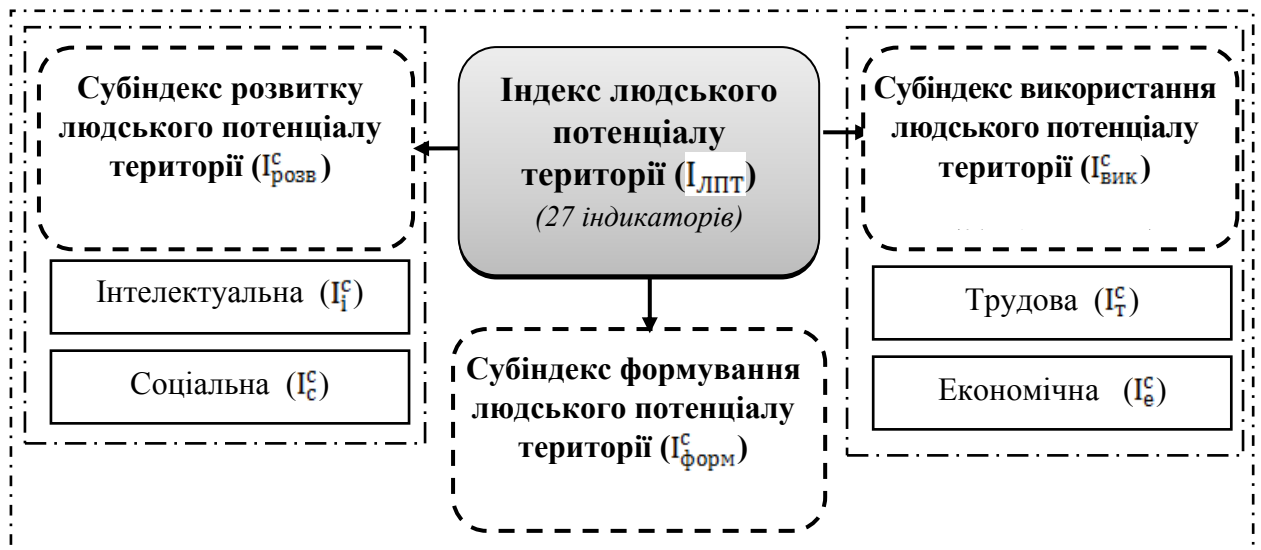

Рисунок 3.3 - Структура інтегрального індексу людського потенціалу території

Джерело: побудовано автором

За характером впливу на загальний рівень людського потенціалу території індикатори поділяються на дві групи – показники-стимулятори, показники-дестимулятори.

Систематизація показників залежно від характеру впливу за складовими людського потенціалу території представлена в табл. 3.2.

Збільшення значень показників-стимуляторів призводить до підвищення рівня людського потенціалу території, навпаки, зростання оцінок *показників-дестимуляторів* викликає зниження рівня людського потенціалу території.

Показники стимулятори/дестимулятори – індикатори, що мають подвійну природу: за певних умов (досягнення певного рівня) виступають як стимулятор, і навпаки, за інших умов – як дестимулятор.

У структурі індикаторів людського потенціалу території найбільшу частку 51,9% займають параметри стимулюючого характеру, 22,2% – дестимулюючого. В системі трудових індикаторів більшість показників є стимуляторами/дестимуляторами, в системі соціальних індикаторів переважають дестимулятори.

**Таблиця 3.2 - Систематизація індикаторів з позиції характеру впливу
індекс людського потенціалу території**

Субіндекси	Складові	Індикатори	Характер впливу
Субіндекс формування ЛПТ $SI_{\text{форм}}^c$	Відтворювальна складова ($I_{\text{в}}^c$)	Частка економічно-активного населення (De)	С
		Природний приріст населення (Pr)	С/Д
		Міграційний приріст населення (Pm)	С/Д
		Очікувана тривалість життя (To)	С
		Коефіцієнт народжуваності (Kn)	С
		Коефіцієнт смертності (Ks)	Д
		Коефіцієнт захворюваності (Kz)	Д
		Коефіцієнт дитячої смертності (Dinf)	Д
Субіндекс розвитку ЛПТ $SI_{\text{розв}}^c$	Інтелектуальна складова ($I_{\text{і}}^c$)	Державні витрати на систему освіти, % до ВВП (Exped)	С
		Частка зарахованих до вищих закладів освіти, % (Enrt)	С
		Індекс освіти (EI)	С
		Середній бал ЗНО (Bzno)	С
		Рівень інноваційної продуктивності наукових кадрів (Pin)	С
	Соціальна складова ($I_{\text{с}}^c$)	Демографічне навантаження (DR)	Д
		Коефіцієнт пенсійного навантаження (DRold)	Д
		Рівень забезпеченості житлом (Rzg)	С
Субіндекс використання ЛПТ $SI_{\text{вик}}^c$	Трудова складова ($I_{\text{т}}^c$)	Рівень безробіття, % (UR)	С/Д
		Рівень безробіття молоді, % (YUR)	С/Д
		Рівень зайнятості, % (ER)	С/Д
		Вразлива зайнятість, % (VE)	С/Д
		Продуктивність суспільної праці (Psus)	С/Д
	Економічна складова ($I_{\text{е}}^c$)	Відношення середньої заробітної плати до мінімальної (Ks/m)	С
		Рівень витрат на підвищення кваліфікації робітників (Vkv)	С
		Рентабельність людського капіталу (ROL)	С
		Відношення середньодушевих грошових доходів до прожиткового мінімуму (Kd/min)	С
		Темп приросту національного доходу на душу населення, % (GNIgr)	С
		Коефіцієнт Джині (GI)	Д

Джерело: сформовано автором на основі [370; 371; 375; 388; 389-391]

Представлені індикатори людського потенціалу території є відносними величинами, що з методологічної точки зору покликані забезпечувати можливість порівняння територій, різних за розмірами та умовами розвитку.

Для нормування індикаторів людського потенціалу території пропонується застосування *методики розрахунку стандартизованих оцінок (z-*

scores). Ця методика передбачає, що Z -оцінка є мірою відносної варіації фактичного значення показника (ознаки, що спостерігається), при цьому характеризує скільки стандартних відхилень (σ) складає його коливання відносно середнього рівня (μ). Z -оцінка є безмірним статистичним показником для порівняння показників різної розмірності та одиниць виміру.

Якщо X_j – показник-стимулятор, то його стандартизована оцінка розраховується за формулою:

$$Z_j = \frac{X_j - \mu}{\sigma} \quad (3.2)$$

Якщо X_j – показник-дестимулятор, то:

$$Z_j = \frac{\mu - X_j}{\sigma}, \quad (3.3)$$

де Z_j – стандартизоване значення j -го показника,

X_j – фактичне значення j -го показника,

μ – середнє значення j -го показника (за вибіркою),

σ – середнє квадратичне відхилення j -го показника (за вибіркою).

З метою приведення стандартизованих оцінок в діапазон (0;1) здійснено їх перетворення в функцію стандартного нормального інтегрального розподілу за формулою:

$$Z_j^{\text{норм}} = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{z_j^2}{2}} \quad (3.4)$$

Застосування методу z -стандартизації обумовлено наявністю в нього більшої кількості переваг відносно інших методів. Так, застосування методу дозволяє перетворювати різні оцінки у єдину шкалу вимірювання у визначеному діапазоні та формувати розподіл, що відповідає «нормальному»; середнє статистичне розподілу дорівнює нулю як спосіб уникнути спотворення агрегування, які виникають внаслідок відмінностей у середніх рівнях різних змінних (параметрів). На відміну від інших підходів, використовуваний в цій методиці коефіцієнт масштабування є по суті діапазоном розподілу (розмахом варіації), а не стандартним відхиленням, отже екстремальні значення можуть

мати суттєвий вплив на інтегральний показник. Категоріальні шкали мають високий ступінь суб'єктивності, оскільки масштаб і порогові значення визначаються довільно.

При здійсненні агрегування індикатор безпеки $Z_j^{\text{норм}}$ пропонується розраховувати методом геометричного агрегування. Розрахунок загального індексу людського потенціалу території, а також його складових та субскладових тоді здійснюється за формулою середньої геометричного зваженої:

$$I_{\text{ЛПТ}} = \prod_{j=1}^n Z_j^{\text{норм} \alpha_j}, \quad (3.5)$$

де $I_{\text{ЛПТ}}$ – інтегральний індекс людського потенціалу території i ;

$Z_j^{\text{норм}}$ – нормалізовані z -оцінки індикаторів людського потенціалу території j ;

α_j – коефіцієнт вагомості j -го індикатору людського потенціалу території,
 $\sum \alpha_j = 1$

Вагові коефіцієнти найбільш доречно визначати методом експертних оцінок на основі оцінки тісноти впливу окремих параметрів та субскладових на рівень багатовимірної оцінки. Формули розрахунку субіндексів людського потенціалу території матимуть вигляд (3.6)-(3.19), в яких представлені індикатори (табл. 3.1) є нормалізованими z -оцінками:

Інтегральний індекс людського потенціалу території розраховується за формулою:

$$I_{\text{ЛПТ}} = SI_{\text{форм}}^c{}^{0,33} \times SI_{\text{розв}}^c{}^{0,33} \times SI^{0,33} \quad (3.6)$$

Для розрахунку субіндексів формування, розвитку та використання людського потенціалу території пропонується використовувати такі формули (3.7-3.9):

$$SI_{\text{форм}}^c = I_{\text{в}}^c \quad (3.7)$$

$$SI_{\text{розв}}^c = I_{\text{і}}^{c0,5} \times I_{\text{с}}^{c05} \quad (3.8)$$

$$SI_{\text{вик}}^c = I_{\text{т}}^{c0,5} \times I_{\text{е}}^{c05} \quad (3.9)$$

Розрахунок відповідних субскладових субіндексів формування, розвитку та використання людського потенціалу території можна здійснювати за формулами:

- відтворювальна складова:

$$I_{\text{в}}^c = De^{0,125} \times Pp^{0,125} \times Pm^{0,125} \times To^{0,125} \times Kn^{0,125} \times Ks^{0,125} \times Kz^{0,125} \times Dinf^{0,125} \quad (3.10)$$

- інтелектуальна складова:

$$I_{\text{і}}^c = Exped^{0,25} \times Enrt^{0,25} \times EI^{0,25} \times Pin^{0,25} \quad (3.11)$$

- соціальна складова:

$$I_{\text{с}}^c = DR^{0,33} \times DRold^{0,33} \times Rzg^{0,33} \quad (3.12)$$

- трудова складова:

$$I_{\text{т}}^c = UR^{0,2} \times YUR^{0,2} \times ER^{0,2} \times VE^{0,2} \times Psus^{0,2} \quad (3.13)$$

- економічна складова:

$$I_{\text{е}}^c = Ks/m^{0,17} \times Vkv^{0,17} \times ROL^{0,17} \times Kd/min^{0,17} \times GNIgr^{0,17} \times GI^{0,15} \quad (3.14)$$

У рамках запропонованого науково-методичного підходу оцінки людського потенціалу території одним з вагомим аспектів є *обґрунтування порогових значень* для як для індикаторів людського потенціалу території, так і для інтегральних оцінок (індексів, субіндексів, складових) людського потенціалу. Кожний субіндекс та складова людського потенціалу території є не тільки дескриптивними інтегральними показниками, а повинні сигналізувати про досягнутий рівень людського потенціалу та виокремлювати певні зони. У зв'язку з цим виникає необхідність визначення системи порогових значень.

З огляду на переваги та недоліки різних математичних методів побудови інтегральних показників для оцінки людського потенціалу території слід використати метод Харрінгтона [392-396]. Основна ідея метода Харрінгтона щодо побудови інтегрального показника міститься в розробленні узагальнюючої функції бажаності та частинних функцій бажаності (рис. 3.3).

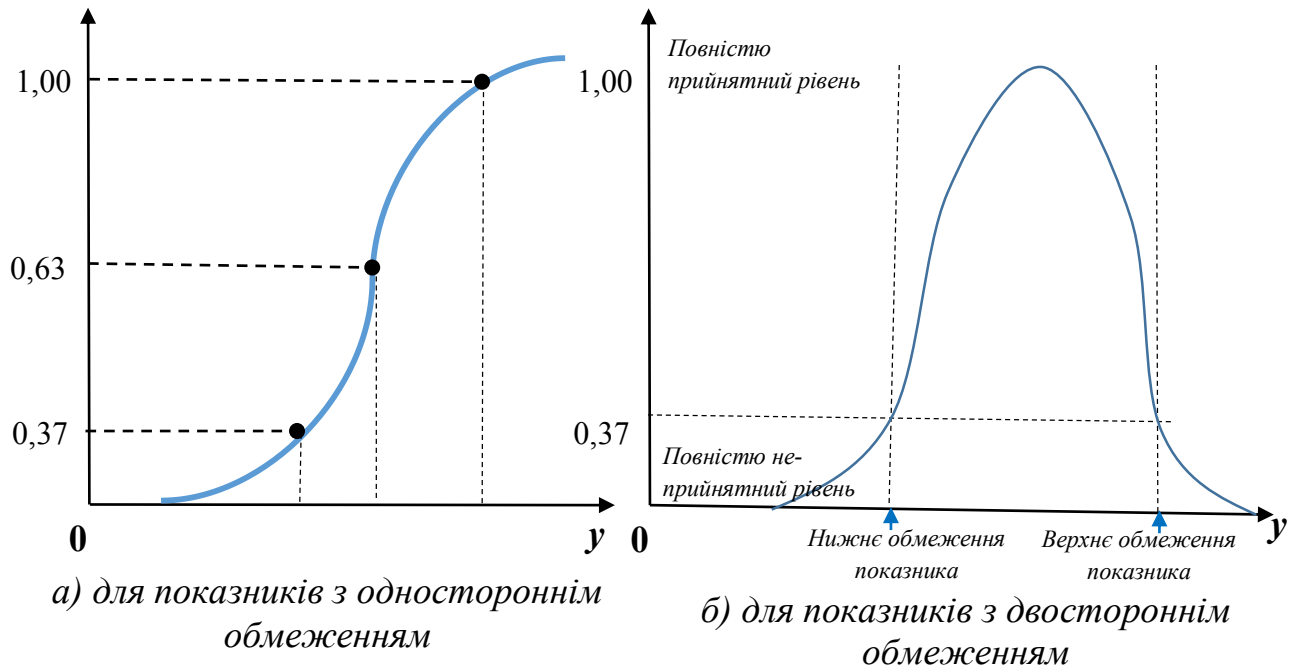

Рисунок 3.3 - Графічне відображення функції Харрінгтона

Джерело: [395]

Згідно графіку на рис. 3.3 вісь ординат відображає значення бажаності від 0 до 1; вісь абсцис – значення показників, що застосовуються при оцінюванні. Слід відмітити, що за початок відліку 0 на осі абсцис взяте значення бажаності 0,37, що пояснюється перегином кривої у зазначеній точці. Таким чином, узагальнена функція є кількісним, однозначним, єдиним та універсальним показником якості об'єкта, що досліджується і може використовуватись у якості критерію оптимізації через свою адекватність, ефективність та статистичну чутливість [397].

В шкалі бажаності Харрінгтона встановлені реперні точки, які ділять всю шкалу на інтервали. Шкала бажаності має діапазон змін значень від нуля до одиниці. Функція перетворення Е. Харрінгтона має вигляд:

$$y = e^{-e^{-x}} \quad (3.15)$$

В. Магомадовим [398] запропоновано способи усунення суб'єктивізму при визначенні інтервалів оцінки потенціалу, розроблених західними вченими Дж. Деррінджером і Р. С'ючем, на основі укрупнення шкали корисності (бажаності) для трьох груп показників (стимуляторів, дестимуляторів і тих, для

яких найкращим є цільове значення). Учений побудував її за принципом «трьох сигм» з такою градацією: 0,00–0,37 («погано»), 0,37–0,69 («задовільно»), 0,6–1,00 («добре»). Інтервали модифікованої В. Магомадовим шкали деталізувала Е. Камишникова [399].

Сьогодні для побудови шкали все більше економістів звертають увагу на застосування гомеостатичного механізму координації результатів функціонування певної системи [400-402], як властивості її динамічної стійкості в цілому та її окремих складових.

Поняття гомеостаз (від грецьких *homios* – однаковий і *statis* – стан) вперше введено у науковий обіг У. Кенноном [403] в кінці 20-х рр. XX ст. під час аналізу та розвитку ідей фізіолога К. Бернара. В подальшому цей термін набув поширеного використання в системному аналізі і синтезі, у тому числі, для соціально-економічних систем. Опис гомеостазу як властивості системи управління, що забезпечує підтримку динамічної рівноваги життєво важливих параметрів організму вперше здійснено У. Ешбі [404].

Стосовно соціальних систем він вперше застосований у роботі Н. Віннера [404]. Формалізацію гомеостазу системи як сукупності станів, в кожному з яких вхідним сигналом є потреба системи у речовині та енергії (темпи їх споживання), а вихідним – темпи їх входження у систему, здійснив В. Новосельцев [406]. Гомеостатичний підхід дозволяє дослідити процеси формування, руху, взаємозв'язку та взаємообумовленості результативних потоків і розробити *гомеостатичну модель розвитку людського потенціалу території*, в якій динамічна рівновага підтримується механізмом саморегулювання результативних потоків.

Як відмічає І. Прангишвілі [407, с. 329] будь-яка гомеостатична модель включає «як мінімум дві протилежності, які в автономному режимі представляють собою системи, що можуть функціонувати як в сталому, так і в несталому режимах».

Отже, враховуючи вище наведене, необхідно виокремити такі положення щодо визначення порогових значень людського потенціалу території:

по-перше, *порогові значення індексу* (нижня межа (НМ), верхня межа (ВМ) значення), які характеризують допустимий інтервал величин, у межах якого створюються найбільш сприятливі умови формування, розвитку та використання людського потенціалу території, де значення індексів людського потенціалу, що потрапляють в цей інтервал, є свідченням (сигналом) «зони якісного розвитку людського потенціалу»;

по-друге, *критичні значення індексу* (критична межа (КрМ), катастрофічна межа (КМ) значення), які спричиняють прояв несприятливих тенденцій розвитку людського потенціалу території, та розвитку системи в цілому, де вихід за межі критичних значень є сигналом до руйнування людського потенціалу (зона біфуркації), а потрапляння індикаторів у діапазоні між пороговими та критичними значеннями є свідченням виходу із «зони гальмування людського потенціалу» та потрапляння у «зону деградації людського потенціалу» (зона ризику).

Згідно з визначеними зонами розвитку людського потенціалу території на основі використання t -критерію [408-410] встановлено таке:

- нижня межа за кожним індикатором визначається як $\bar{X} - \sigma$ (різниця середнього значення індексу людського потенціалу територій за певною вибіркою територій та стандартного відхилення);
- верхня межа за кожним індикатором визначається як $\bar{X} + \sigma$ (сума середнього значення індексу людського потенціалу територій за певною вибіркою територій);
- критична межа за кожним індикатором визначається як $\bar{X} - t\sigma$;
- катастрофічна межа визначається як $\bar{X} + t\sigma$, тобто значення стандартного відхилення показника за вибіркою множиться на значення t -критерію (табличне значення розподілу Стюдента, залежне від рівня імовірності p та числа ступенів свободи α).

Алгоритм проведення розподільної оцінки представлений на рис. 3.4 (для індексів людського потенціалу).

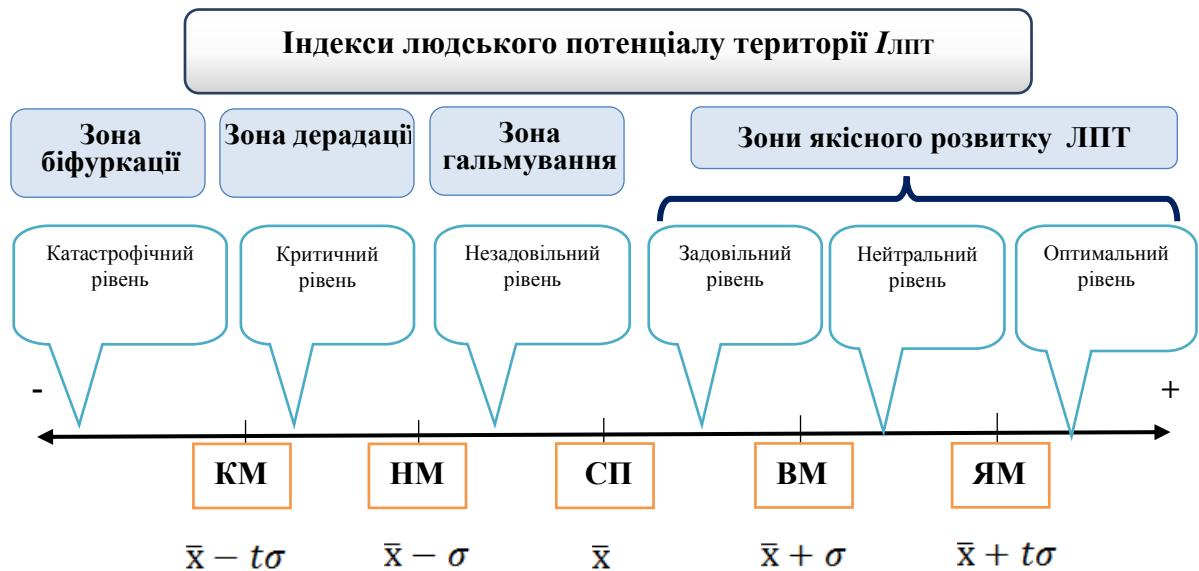

Рисунок 3.4 – Алгоритмічна схема визначення зон розвитку людського потенціалу території відповідно до граничних значень індексів людського потенціалу території

Джерело: побудовано автором

Таким чином, підсумовуючи, варто зазначити, що запропонований науково-методичний підхід дозволяє розрахувати індекси людського потенціалу території, на основі яких можна:

- порівнювати території різних країн за рівнем розвитку їх людського потенціалу;
- формувати рейтинги територій за індексом людського потенціалу;
- досліджувати вплив чинників на рівень людського потенціалу на основі факторного аналізу;
- виявляти тенденції зрушень та відповідно формувати прогнозні оцінки.

За отриманими розрахунками територія може самостійно визначити певні індикатори, які потрібно додати до системи моніторингу соціального розвитку території для своєчасного запобігання деструктивних змін людського потенціалу території, а у разі їхнього настання, мінімізувати негативні наслідки прояву.

Запропонований інтегральний індекс людського потенціалу території представляє собою багатофакторний детермінований синтетичний показник людського потенціалу, залежний від субіндексів формування, розвитку та використання людського потенціалу, що інтегрально взаємопов'язані є ключовими складовими забезпечення певного рівня людського потенціалу.

3.2. Структурна діагностика загальних асиметрій розвитку людського потенціалу територій

Концепція сталого розвитку покладена в основу моделі подальшого формування і зростання країн ЄС і спрямована на досягнення відповідності викликам сучасності, які при цьому не складатимуть небезпеки можливостям майбутніх поколінь стосовно задоволення їх потреб.

Вироблена європейськими країнами ще в червні 2001 р. та оновлена в березні 2010 р. нова європейська стратегія економічного розвитку на найближчі 10 років – це документ під назвою «Європа 2020: стратегія розумного, сталого та всеохоплюючого зростання» (Europe 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth) [411] має на меті визначити та запровадити заходи, за допомогою яких країни ЄС будуть здатні досягти постійного довгострокового поліпшення якості життя шляхом утворення сталих спільнот, здатних ефективно використовувати природні ресурси, підвищувати економічний потенціал та забезпечити процвітання суспільства. «Європа 2020» встановлює три основних фактори, які сприятимуть досягненню цієї цілі:

розумне зростання: розвиток економіки, що ґрунтується на знаннях та інноваціях;

стале зростання: створення економіки, заснованої на доцільному використанні ресурсів, екології і конкуренції;

всеохоплююче зростання: сприяння підвищенню рівня зайнятості населення, досягнення соціальної та територіальної згоди.

Індикаторами успішності виконання поставлених цілей визначена п'ять ключових показників (рис. 3.5).

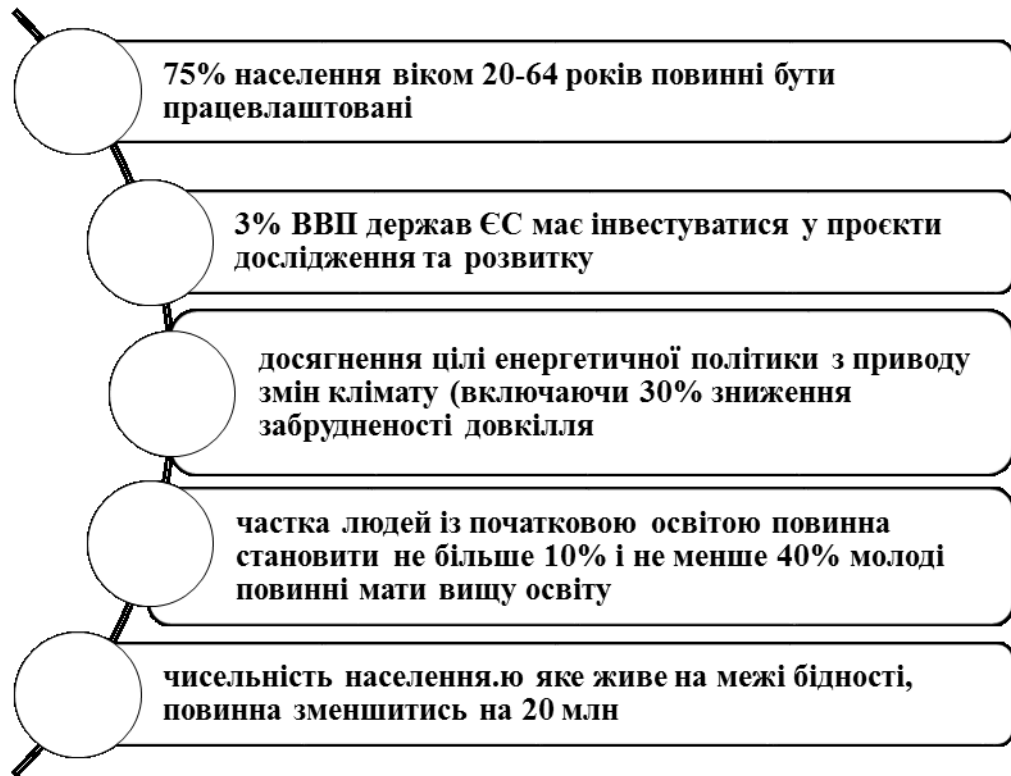

Рисунок 3.5 - Індикатори успішності виконання поставлених цілей «Європа 2020»

Джерело: побудовано автором на основі [412-415]

Регулювання розвитку людського потенціалу в ЄС залишається переважно прерогативою держав на національному рівні. Єдина система оцінювання реалізації Стратегії непридатна через різний рівень розвитку економіки країн ЄС. Кожна країна ЄС розробила свої національні цілі по кожному напрямку, а також конкретні заходи на національному рівні, яких необхідна вжити з метою імплементації загальних [416].

У чинній версії Стратегії «Європа-2020» концепція людського потенціалу стає ключовою для досягнення поставлених в ЄС цілей (табл. 3.3).

«Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» [417] є сучасним базовим документом, що визначає політику України в галузі сталого розвитку, у якому наголошується, що економічне зростання та розвиток людського потенціалу мають доповнювати один одного. Деякі економісти стверджують, що «ядром системи сталого розвитку виступає система відтворення якісних ресурсів – головним серед яких є людський потенціал».

Одним з амбітніших стратегічних завдань Стратегії є «...впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції світі» [417].

Таблиця 3.1 - Цілі Стратегії «Європа-2020», що характеризують якість людського потенціалу

Розумне зростання* (<i>smart growth</i>)	Інклюзивне зростання** (<i>inclusive growth</i>)
1	2
<i>Інновації.</i> Європейська ініціатива «Інноваційний союз» створена з метою поліпшення рамкових умов і доступу до фінансування НДР, інновацій та посилення інноваційних ланцюжків і прискорення інвестування в ЄС	<i>Зайнятість і кваліфікація.</i> Європейська ініціатива «Порядок денний для створення нових робочих місць і кваліфікації» (прийнята ЄК 10 червня 2016р.): модернізація ринків праці шляхом підвищення мобільності трудових ресурсів і розвитку навичок, які сприяють успішному працевлаштуванню
<i>Освіта.</i> Європейська ініціатива «Молодь у русі» для вдосконалення функціонування систем освіти та підвищення міжнародної привабливості європейської вищої освіти	<i>Боротьба з бідністю.</i> Європейська ініціатива «Європейська платформа боротьби з бідністю» (схвалена 31 березня 2011р.): соціальне і територіальне згуртування, щоб люди, які живуть у бідності або виключені з життя суспільства, жили гідно та були активними членами суспільства

Джерело: побудовано автором

Отже пронизувати Стратегію «Україна–2020» мала б парадигма людиноцентризму, що передбачає політику і практику, відповідна до якої працююча людина має почуватися заможною та соціально захищеною.

Розвиток людського потенціалу розглядається в якості основного результату ефективної роботи Уряду в середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 р. [419], який визначає головні цілі та напрями діяльності Уряду впродовж 2017-2020рр., що є основою бюджетного планування, щорічних операційних планів дій Уряду, стратегічних планів міністерств та інших документів, фокусування донорської допомоги.

Ключовими показниками ефективності досягнення цілей у сфері розвитку людського потенціалу до 2020 р. визначено:

- індекс розвитку людського потенціалу – входження до 50 кращих країн;
- рівень смертності – зменшення на 10%;
- рівень бідності (за методологією ОЕСР) – 15%.

В той же час, Україна показує неоднозначні тенденції у формуванні результатів індексу розвитку людського потенціалу в міжнародних порівняннях, перманентно переміщуючись з групи країн з високим рівнем людського розвитку в групу країн із середнім його рівнем і навпаки. Так, з 2019 року Україна поки що зберігає за собою місце у групі країн з високим рейтингом.

Однак впродовж 1992-1999 рр. Україна послідовно втрачала свої позиції по ІЛР, але темпи падіння цього показника поступово скорочувалися. Це перш за все пов'язано з глибокими трансформаційними процесами в усіх сферах життєдіяльності суспільства, з економічною стагнацією, яка вилилася в більш ніж двократне зменшення ВВП на душу населення, в різке і тривале погіршення умов життєдіяльності людей, що спричинило значне скорочення тривалості життя, зумовило зниження показника ІЛР в Україні і відповідне погіршення рейтингу країни.

Якщо в 1992 р. країна була на досить високому рейтинговому місці – 45-му, то до 1995 р. різко перемістилася на 102-е, а в 2000 р. – вже була на 78-му. В той же час за період з 2001 року позиція України в індексі країн повільно підвищувалася (з 80 у 2001 р. та 78 у 2003 р. до 77 та 76 у 2005-2006 рр. відповідно), у звіті за 2009 р. Найкращі позиції в рейтингу (після 1990 р.) Україна мала в 2010 р. – 69-те місце, а через п'ять років знову опустилася на 85-ту позицію. Україна, зважаючи на світову фінансову кризу, опинилася лише на 88 місці, у 2018 р. Україна спустилася ще нижче і посіла 88 місце. Західні сусіди України – Польща, Словаччина та Угорщина – посіли 33-тє, 38-ме та 45-те місця відповідно.

За 2019 рік Україна отримала значення ІЛР 0,779, що відносить її до високої категорії людського розвитку — 74 позиція зі 189 країн і територій. За період з 1990 до 2019 р. значення ІЛР України збільшилося з 0,705 до 0,779, тобто на 9,0%. У табл. 3.4 наведено динаміку України за кожним показником ІЛР.

Таблиця 3.4 - Тенденції зміни ІЛР України за 1990-2019 роки

Роки	Очікувана тривалість життя при народженні	Очікувана кількість років навчання	Середня кількість років навчання	ВНД на душу населення (ІКС 2011 р.), дол. США	Значення ІЛР	Місце у рейтингу
1990	69,8	12,4	9,1	10744	0,705	75
1995	67,9	12,2	10,0	4993	0,664	102
2000	67,3	13,0	10,7	4665	0,671	80
2005	67,5	14,6	11,2	7207	0,715	78
2010	69,4	14,8	11,3	7715	0,732	69
2015	71,5	14,9	11,3	7373	0,742	85
2016	71,7	15,1	11,3	7601	0,746	84
2017	71,8	15,1	11,3	7670	0,747	88
2018	72,0	15,1	11,3	7994	0,750	88
2019	76,8	14,0	11,3	10088	0,779	74

Джерело: складено на основі [420; 421]

За 1990-2019 рр. очікувана тривалість життя при народженні в Україні збільшилась на 7,0 років, середня кількість років навчання збільшилася на 2,2 роки, а очікувана кількість років навчання зросла на 1,6 років. ВНД на душу населення України скоротився приблизно на 25,6 відсотка в період 1990-2017 рр. На рис. 3.6 показано динаміку кожного субіндексу в ІЛР України за 1990-2018 рр. На шляху України до євроінтеграції протягом останніх років Польща вважалася головним партнером, що пояснюється прагненням польського бізнесу до експансії на українському ринку. Проведемо оцінку чинників, що впливають на розвиток людського потенціалу двох країн.

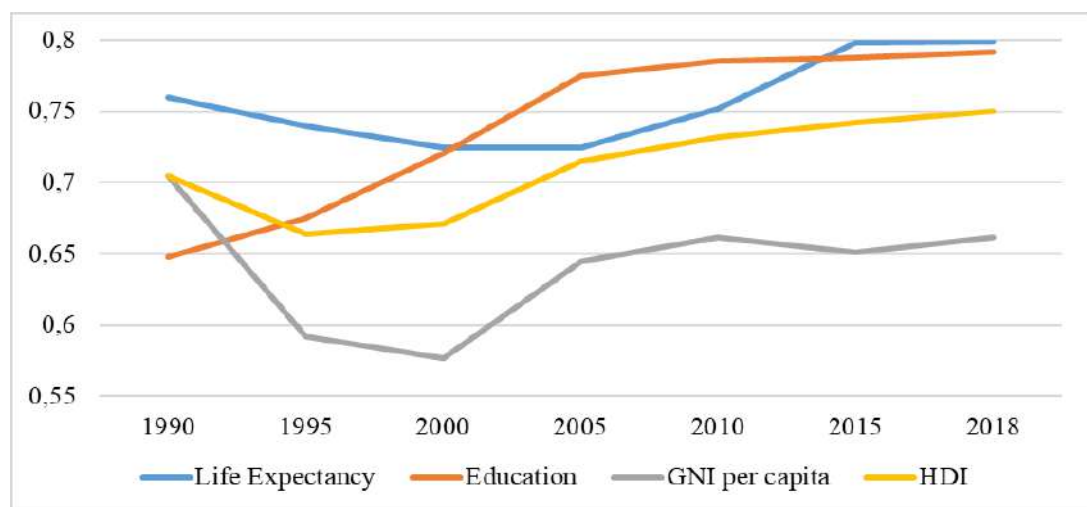

Рисунок 3.6 - Тенденції складових індексу ІЛР України, 1990-2018 рр.

Джерело: [420]

Отже, на якість і рівень розвитку людського потенціалу суттєвий вплив справляють доходи населення, які безумовно визначаються економічною динамікою (рис. 3.7).

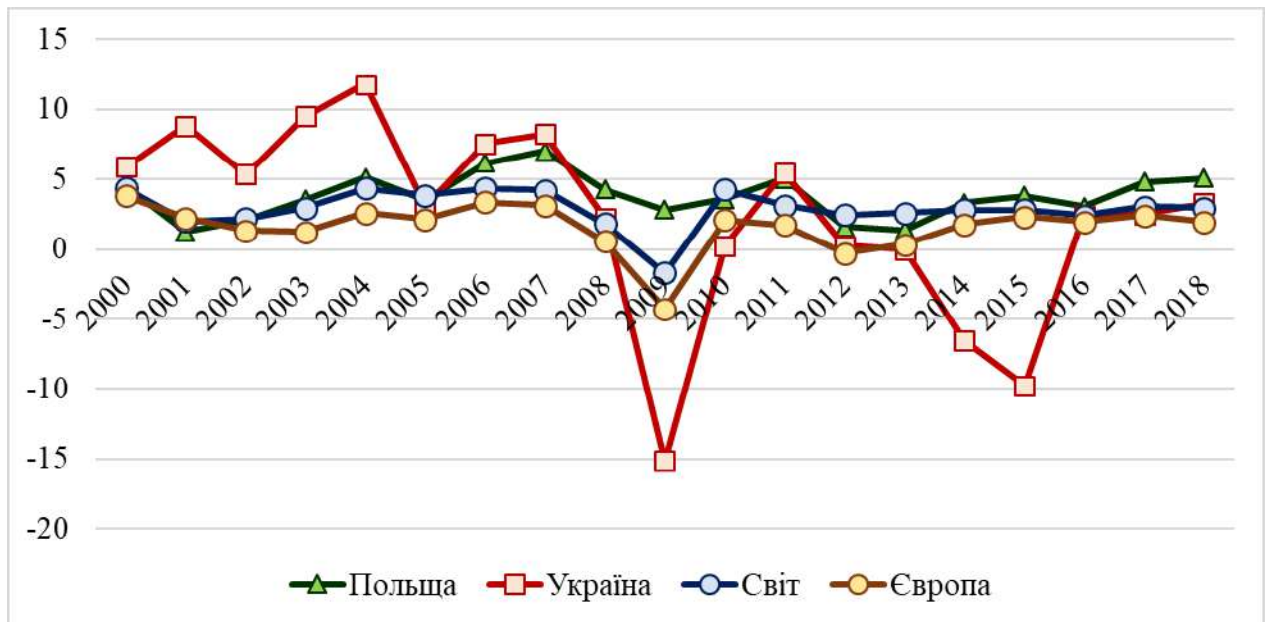

Рисунок 3.7 - Темпи зростання реального ВВП Польщі та України в 2000-2018 рр., % до попереднього року

Джерело: побудовано автором

За даними рис. 3.7 видно, що від початку тисячоліття темпи зростання ВВП Польщі випереджали темпи зростання ВВП європейських країн, що значною мірою пояснюється тим, що в посткризовий період окремі країни (Італія, Португалія, Греція та ін.) повинні були долати кризові шоки (бюджетні, боргові), що негативно вплинула на європейську економічну динаміку загалом. Стійка економічна динаміка Польщі забезпечувала також випереджаюче зростання доходів (ВВП на душу населення).

Дещо відмінна ситуація у випадку аналізу продуктивності праці – вироблюваним ВВП на одного зайнятого з урахуванням паритету купівельної спроможності (ПКС) (рис. 3.8). Хоча в посткризовий період у Польщі нарощування ВВП на одного зайнятого дещо знизилось (зокрема внаслідок міграційних процесів), проте все ж зберігається позитивна зростаюча динаміка.

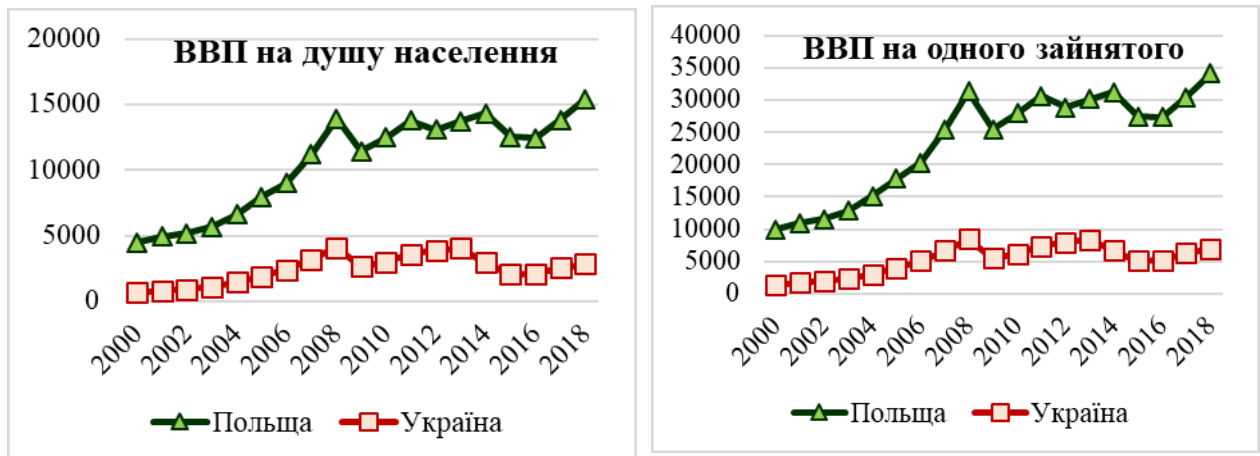

Рисунок 3.8 - Динаміка ВВП на душу населення та на одного зайнятого в Польщі та Україні в 2000-2018 рр., дол. США

Джерело: побудовано автором

Що стосується України, то тут не вдалось утримати загалом позитивний тренд зростання докризового періоду і сьогодні показники ВВП на душу населення і продуктивності погіршилися і поки не зрозуміло за рахунок яких ресурсів може відновитися тенденція стійкого нарощення ВВП. Валовий продукт по суті є сумою створених доданих вартостей, зазвичай, є і головним джерелом ресурсів домогосподарств, які вони отримують через нарахування заробітної плати або самозайнятості.

Для оцінки реального добробуту населення (від чого й залежить зміцнення людського потенціалу) визначальним є реальний рівень заробітних плат (тобто номінальних обсягів, зважених на індекс інфляції в країні) (рис. 3.9).

У Польщі зростання реальної середньої заробітної плати переважно узгоджувалось із зростання ВВП на душу населення, причому динаміка ВВП на душу населення виглядає навіть випереджаючою. Що, зважаючи на низьку інфляцію, з одного боку, була пов'язана з експортно орієнтованою політикою і посиленням конкурентних позицій польських виробників на зовнішніх ринках, з іншого – слугувало завданню збереження і забезпечення реальних доходів населення.

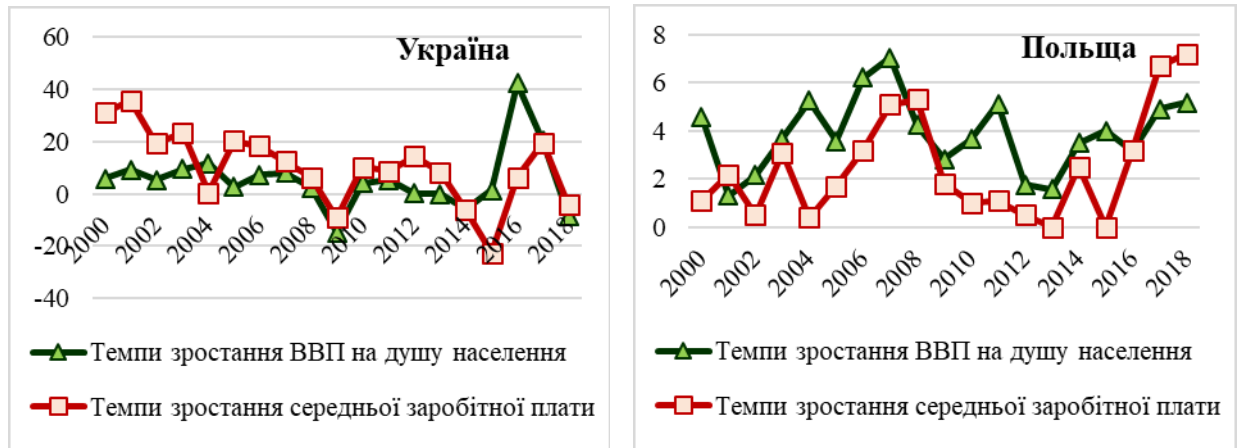

Рисунок 3.9 - Динаміка ВВП на душу населення та реальної заробітної плати в Польщі та Україні в 2000-2018 рр., % до попереднього року

Джерело: побудовано автором

Інша ситуація спостерігалась в Україні – значимих взаємозв'язків між двома вказаними показниками фактично немає, проте значними є «перепади» в темпах нарощування зарплати (за вищої стійкості динаміки ВВП).

Така специфіка періодично піддається критиці міжнародних фінансових інститутів за нібито проінфляційний потенціал. Це, однак, не підтверджується статистичними спостереженнями, за якими вплив зарплати на інфляцію є незначимим. Більш того надмірне стримування зарплат у 2014-2016 рр. лише посилило та поглибило кризові падіння (різке погіршення показників реального сектору) в Україні. Окрім того, вітчизняна динаміка як ВВП, так і реальної зарплати є надмірно волатильною, у тому числі внаслідок того, що погіршення економічної динаміки супроводжувалось як інфляційними, так і девальваційними шоками.

Певні резерви покращення людського потенціалу, насамперед через підвищення заробітних плат, пов'язують із «осучасненням» структури економіки: найвищий рівень зарплати у сфері послуг, середній – у промисловості, нижчий – у аграрній сфері. Водночас, приваблива з точки зору доходів структура економіки є вагомим чинником припливу людського потенціалу (рис. 3.10).

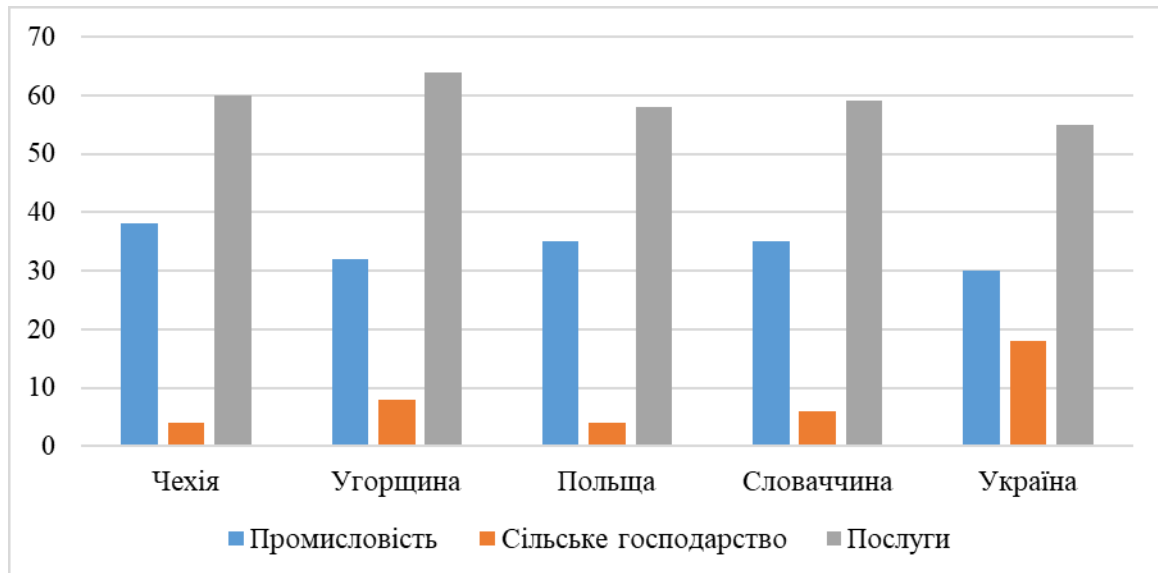

Рисунок 3.10 - Галузева структура ВВП України та країн ЄС в 2018 році, %

Джерело: побудовано автором

За даними рис. 3.10 видно, що галузева структура економіки України далека від європейської, що є вагомим чинником обмеження зростання людського потенціалу для країни, яка знаходиться в оточенні більш економічно привабливих країн. Слід підкреслити, що показники доходів на душу населення, а також заробітної плати залежать не лише від ВВП, що виробляється, але, звичайно, і від рівня зайнятості населення або безробіття, характеру і структури робочої сили. Так, останніми роками в Польщі чисельність робочої сили певним чином стабілізувалась – 18,2-18,4 млн осіб. Україна ж продовжує втрачати людські ресурси – упродовж 2012-2018 рр. чисельність робочої сили скоротилась на 1 млн – до 20,5 млн осіб, зокрема і через міграцію до Польщі.

За законом Оуена зростання безробіття (зниження зайнятості) є вагомим фактором погіршення економічної динаміки, зниження темпів економічного зростання. Одночасно з тим слід визнати, що для Польщі та України вказаний взаємозв'язок не є значимим, оскільки рівень зростання реального ВВП є «індиферентним» до рівня безробіття. Вагомим чинником порушення таких зв'язків є вискі темпи трансформаційних процесів, значні структурні зміни.

Важливою складовою формування і зміцнення людського потенціалу є зайнятість (робочої сили). Вважається, що стійка економічна динаміка забезпечує належний попит на робочу силу, підвищує зайнятість населення (знижує безробіття), а відтак і покращує рівень зарплат і добробуту. Водночас, ефективна політика зайнятості додає результативності економічній політиці загалом, утворюючи позитивні зворотні зв'язки між добробутом і зайнятістю, результатом чого, звичайно, виступає покращення якості людського потенціалу.

В Польщі, так само як і загалом ЄС, понад 80% робочої сили є найманими працівниками, що значною мірою формує і структуру витрат, спрямованих на людський потенціал. Це зумовлено як структурою економіки, так і високим рівнем соціальної підтримки населення (соціального захисту, належної освіти, первинні охорони здоров'я тощо). Стосовно ж України, для якої також характерними є високі видатки на соціальні програми, то їх частка у структурі ВВП залишається на рівні Польщі. Так, державні витрати у 2018 р. склали: на освіту 177,8 млрд грн, соціальний захист – 145,5 млрд грн, пенсії – 140,2 млрд грн (близько 16 % ВВП). Звичайно, такий рівень соціальних витрат в Україні надзвичайно складно підтримувати і, вірогідно, найближчими роками потрібно привести потреби населення до платоспроможності держави.

Іншою важливою характеристикою структури безробіття в країні є безробіття серед молоді (табл. 3.5).

Таблиця 3.5 - Загальне безробіття і безробіття серед молоді в Україні та країнах ЄС за 2004-2018 рр.

Країни	загальний рівень безробіття, % робочої сили					безробіття серед молоді, % робочої сили віком 15-24 років				
	2004	2008	2012	2016	2018	2004	2008	2012	2016	2018
Чехія	8,2	4,4	7,0	4,0	2,2	19,8	9,9	19,5	10,5	6,7
Угорщина	5,8	7,8	11,0	5,1	3,7	14,4	19,6	28,2	12,9	10,2
Польща	19,1	7,1	10,1	6,2	3,8	39,8	17,1	26,4	17,6	11,7
Словаччина	18,6	9,5	14,0	9,7	6,5	32,9	19,1	34,0	22,2	14,9
Україна	8,6	6,4	7,5	9,2	8,1	15,7	14,0	17,1	22,0	17,9

Джерело: побудовано автором

Високі рівні безробіття серед молоді (потенційно високопродуктивної робочої сили) в Польщі та Україні мають принаймні два безпосередніх наслідки: зростання тимчасової або короткострокової зайнятості інтенсивність еміграційних потоків через наявність близького економічно більш сильного сусіда. В Україні міграційний перетік вітчизняних працівників, насамперед молодого віку, до Польщі, в Польщі – до Німеччини, Франції, Великобританії.

Зайнятість значною мірою залежить від пропозиції робочої сили, її якості, а також рівня відшкодування витрат робочої сили. У розвинутих країнах загалом спостерігається закономірність: вище рівень освіти – вища кваліфікація – вищий попит на відповідних працівників – кращі кар’єрні можливості – вища заробітна плата [422]. У докризовий період (2000-2008 рр.) під час розширення глобальних ринків і глобального попиту на товари і послуги, Польща суттєво покращила свої показники зайнятості, помітно знизила рівень безробіття. У кризовому і перші посткризові роки (2009-2012 рр.) гальмування європейської економіки призвели до зниження сукупного попиту, наслідком чого стало підвищення безробіття. Останніми ж роками в Польщі відбувається відновлення стійкої позитивної динаміки економіки та до зниження безробіття.

Що стосується України, то рівень безробіття працівників з середньою освітою – низький, а для працівників з вищою освітою – показник безробіття є найгіршим (рис. 3.11).

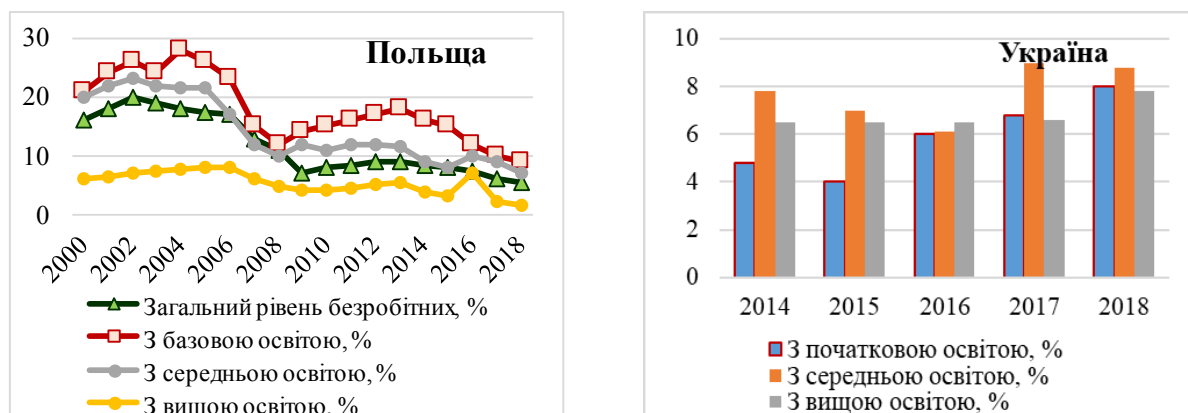

Рисунок 3.11 - Динаміка безробітних за рівнем освіти в Польщі та Україні в 2000-2018 рр., % до попереднього року

Джерело: побудовано автором

Не втішними є і прогнози щодо демографічної складової розвитку людського потенціалу України. За прогнозними даними ПРООН, населення України буде невпинно зменшуватися. Так, за станом на 1 лютого 2019 року загальна кількість населення країни склало 42153,2 тис. осіб [422]. До 2030 р експерти ПРООН прогнозують його скорочення до 40,5 млн осіб, що є головною ознакою існуючої антропокризи.

У порівнянні з іншими країнами пострадянського простору за показниками тривалості майбутнього життя Україна посідає не найвищі позиції – в 2018 р. очікувана тривалість життя в Україні 72,1 роки, але у 2019 році цей показник зріс до 76,8 років. Щодо сусідніх до України держави у рейтингу найздоровіших країн Польща займає 40 місце, Білорусь – 81, Молдова – 87, а Росія – 95 місце.

В цілому експерти ПРООН визначили, що в середньому в нашій країні на освіту необхідно витратити 15 років, а середня тривалість навчання – 11,3 роки.

Розширення зовнішньоторговельних зв'язків та прискорення інтеграційних процесів вказує на формування «супровідних» чинників впливу на економічну структуру окремих країн, у тому числі у сфері зайнятості та безробіття.

Поширення глобалізації, перетікання інвестицій і перекваліфікація робочої сили надають додаткові можливості підвищення якості людського потенціалу.

Хоча витіснення робочої сили внаслідок розширення торгівлі має місце, проте саме торгівля стає чинником вдосконалення системи праці та її (праці) продуктивності, створення нових робочих місць (рис. 3.12). Сьогодні стійке макроекономічне середовище навіть в умовах нарощування імпорту «чинить опір» зростанню безробіття. Це стосується насамперед європейських країн. Наразі, у Польщі стійке покращення ситуації із зайнятістю (зменшення безробіття) стимулювало внутрішній попит, а з тим й імпорт, проте саме це покращувало добробут населення і розширювало ресурсну базу національної

економіки (а не призводило до витіснення національної робочої сили з економічної діяльності).

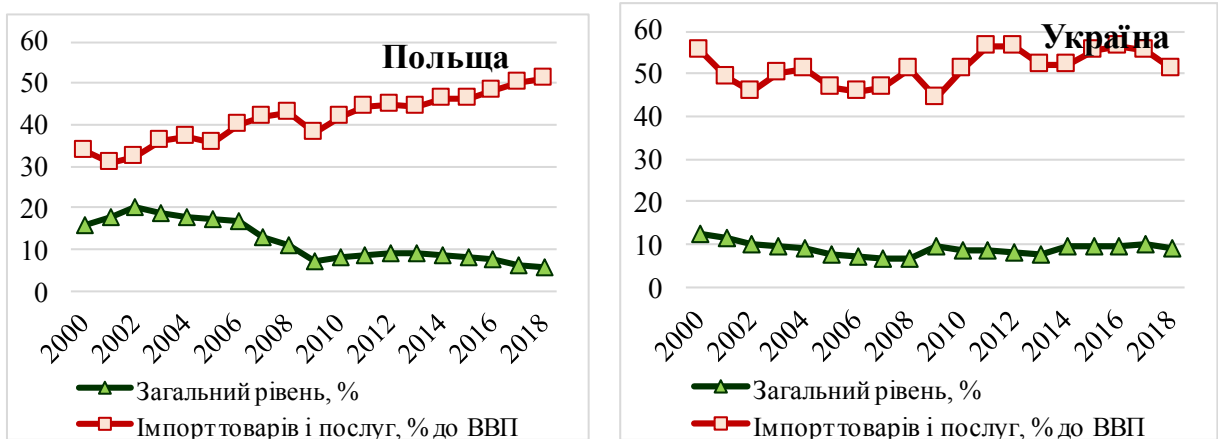

Рисунок 3.12 - Динаміка безробітних та імпорту товарів та послуг в Польщі та Україні в 2000-2018 рр., %

Джерело: побудовано автором

У випадку України тренди імпорту і безробіття мають цілком класичний характер зв'язку, тобто розширення імпорту провокує тенденції до зростання безробіття. Пояснення лежить у площині того, що в Україні (з низькою конкурентною структурою економіки) традиційною є висока схильність до імпорту. Це могла б компенсуватись, якби країна достатньо широко була залучена до ланцюгів доданої вартості. Однак, поки таке залучення вкрай слабке, а тому й ринок праці чутливий до негативних змін у зовнішній кон'юктурі. Фактично, йдеться про те, що українці, віддаючи перевагу імпорту, скорочують попит на вітчизняні товари, вимивають складові доданої вартості та людського потенціалу.

Пропозиція якісних робочих місць може бути необхідним чином забезпечена лише у динамічних збалансованих економіках, в яких інвестиційні та інфраструктурні проекти спрямовані не лише на національну економіку, але й інтеграційні утворення, що посилює як конкурентоспроможність, так і якість людського потенціалу.

Динаміка інвестицій у економіку Польщі та України за 2000-2018 рр. наведена на рис. 3.13.

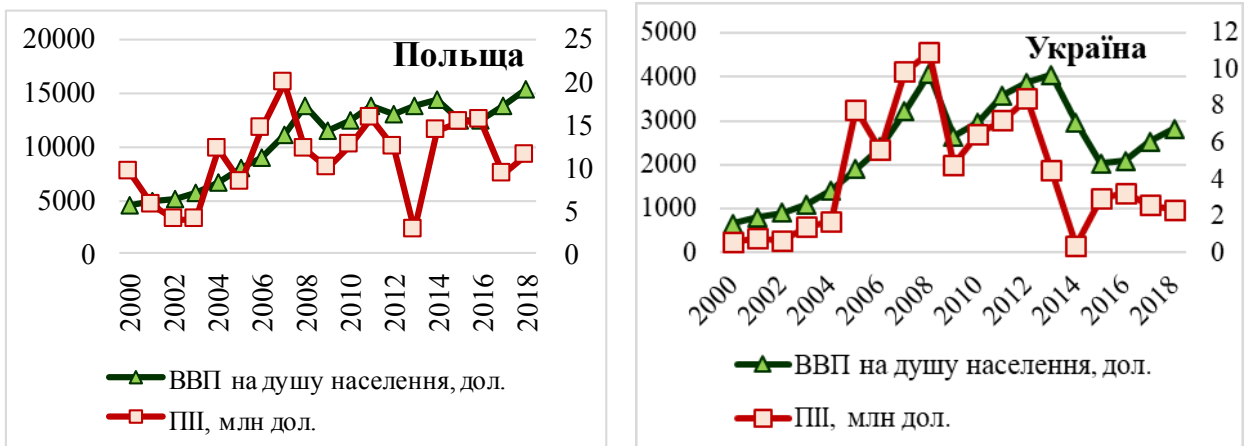

Рисунок 3.13 - Динаміка ВВП на душу населення та прямих іноземних інвестицій до Польщі та України в 2000-2018 рр.

Джерело: побудовано автором

Однак, бажані «зворотні зв'язки» далеко не завжди проявляються належним чином, що й підтверджує звернення до статистичних даних виокремлених країн. Так, у Польщі високі темпи зростання ПІІ спостерігались в першій половині 2000-х років, коли відбувались процеси активної інтеграції до ЄС. Супроводжувались значним зростання виробленого ВВП на душу населення. Однак, останніми роками радше слід вести мову про стабілізацію як ВВП на душу населення, так і обсягів ПІІ.

Вигідне розташування і дешева робоча сила допомагають Польщі залучати іноземні інвестиції. Причому сальдо прямих іноземних інвестицій у 2018 р. складало 5,6 млрд дол., тобто в країну було вкладено на 14,3 млрд дол. більше, ніж польські громадяни інвестували в закордонні компанії. Що стосується України, то тут цей показник нижче вшестеро, і військова агресія, що розпочалась у 2014 році, є лише однією з причин такого значного спаду, оскільки обсяги інвестицій почали скорочуватися ще з 2013 р. Але слід відзначити, що сьогодні розрив між двома країнами вже не є настільки драматичним, яким він був у 2014 році, коли в Україну було залучено у 37 разів менше інвестицій, ніж у Польщу. Однак, скорочення розриву відбулося не лише внаслідок зростання інвестицій в Україну, а й через зменшення позитивного сальдо інвестицій вдвічі за цей період у Польщі.

Особлива роль у формуванні і розвитку людського потенціалу відводиться якості послуг охорони здоров'я, що відображає результати діяльності, спрямованої на якісну зміну стану пацієнта, а саме його здоров'я [416]. Нажаль за цим показником Україна характеризується одним із найгірших показників серед систем охорони здоров'я в європейському регіоні, і знаходиться на другому місці за рівнем смертності (14,9 осіб на 1000 населення). Цей показник збільшився на 12,7% за останні 20 років, тоді як у Європейському Союзі цей показник знизився на 6,7%. Окрім того, майже чверть від загального рівня смертності припадає на долю смертності серед працездатного населення (а для чоловіків – це третина всіх смертей). Основні причини смертності – неінфекційні захворювання, в основному це серцево-судинні та цереброваскулярні захворювання, рак, хвороби обміну речовин тощо. Серцево-судинні захворювання залишаються основною причиною смертності (67,3%), далі йдуть новоутворення (13,3%), а зовнішні причини смертності знаходяться на третьому місці (6,3%). Одним із ключових чинників, що спричинили таку ситуацію є низький економічний розвиток країни.

Додатково слід відзначити критичну проблему стану системи охорони здоров'я, пов'язану зі швидкими темпами старінням населення та зменшенням кількості лікарів (рис. 3.14).

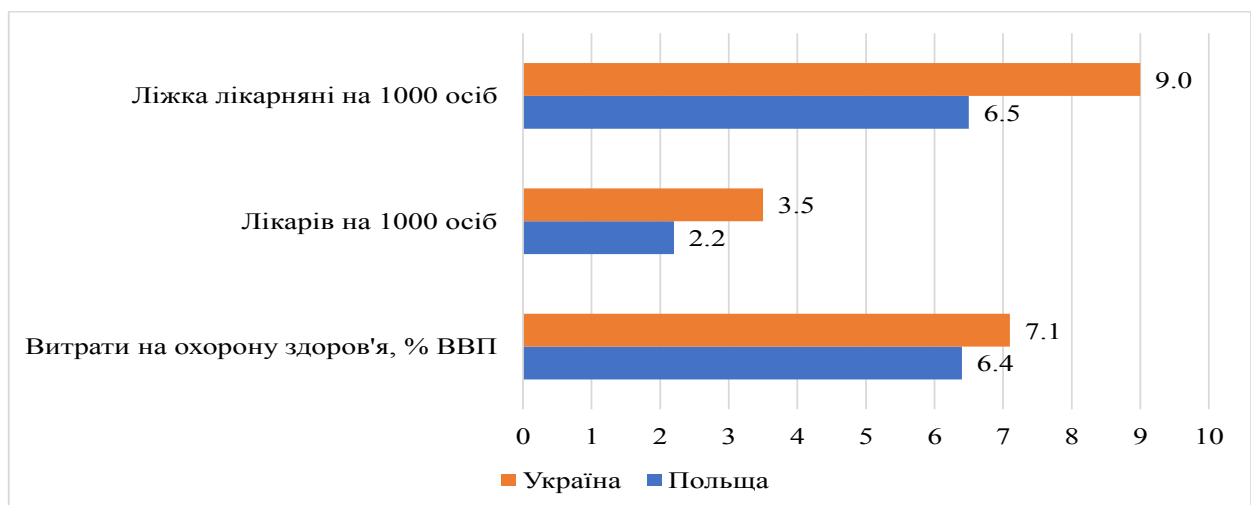

Рисунок 3.14 - Показники охорони здоров'я в Україні та Польщі за 2018 рік

Джерело: побудовано автором

Однак, за показниками кількості лікарів та лікарняних ліжок Україна значно відрізняється від Польщі, яка живе за стандартами ЄС (ці показники вище). Витрати на охорону здоров'я в Україні також набагато вищі, однак у співвідношенні із кількістю пацієнтів цей показник виявляється недостатнім для повного забезпечення усіма необхідними медичними засобами та ліками, населення змушене купувати ліки та доплачувати за послуги.

З огляду на це, відзначимо, що вирішальна роль у формуванні людського потенціалу належить освіті.

Порівняльний аналіз за показниками освіти з 2000-2018 роки є досить цікавим (табл. 3.6).

Таблиця 3.6 - Основні показники розвитку освітньої складової людського потенціалу України та Польщі у 2000-2018 рр.

Показники	Польща					Україна				
	2010	2012	2014	2016	2018	2010	2012	2014	2016	2018
Кількість закладів вищої освіти	460	453	434	438	428	349	334	277	287	282
Кількість здобувачів вищої освіти, тис. осіб	1841,2	1676,9	1469,4	1345,7	1346,8	2129,8	1824,9	1438,0	1369,4	1322,3
Кількість здобувачів вищої освіти на 10 тис. осіб, осіб	478	435	382	354	355	465	401	335	321	314
Загальні витрати на освіту, % ВВП	1,5	1,3	1,3	1,3	1,2	6,6	6,0	5,4	5,4	5,9

Джерело: побудовано автором

За представленими у табл. 3.6 показниками можна зробити наступні висновки:

1) частка ВВП, яка витрачається на освіту в Україні, більша ніж у Польщі. Відносний показник України складає 6% і відповідає загальносвітовій тенденції;

2) показники витрат з розрахунку на одного студента суттєво відрізняються: в Україні вони складають лише 4 250 дол. США, а в розвинутих країнах коливаються від 9 до 30 тис. дол. США;

3) відзначається суттєве перевищення кількості ВНЗ в Україні з урахуванням чисельності населення.

З огляду на це, можна відзначити, що серед усіх показників людського розвитку в Україні, порівняно із європейськими країнами, зокрема Польщею, найбільш значущим і таким, що надає додаткових переваг та можливостей, є показник освіти населення. Отже, аналіз макроекономічних складових та їх взаємозв'язків із показниками людського потенціалу України та Польщі свідчить, що Україна демонструє низку статистичних показників і тенденцій, притаманних за деякими факторами європейським країнам. Сьогодні в Україні показники ВВП на душу населення і продуктивності є суттєво нижчими порівняно з відповідними показниками Польщі, оскільки в економічному розвитку Польща тривалий період часу демонструє досить стійку позитивну динаміку. Україна ж у посткризовий період значно погіршила свої показники виробництва внутрішнього продукту і поки що не простежується чітких тенденцій досягнення стійкого довгострокового нарощення ВВП.

Україна виокремлюється характеристиками безробіття. Особливістю України є те, що загальна динаміка безробіття близька до динаміки Польщі. Однак, в Україні спостерігається також феномен «деформації» безробіття за освітою. Зростання імпорту погіршує можливості зайнятості, а тому є чинником підвищення рівня безробіття, зниження доходів, втрати людського потенціалу, однак в практиці багатьох країн спостерігається зворотне – поширення глобалізації, перетікання інвестицій і перекваліфікація робочої сили надають додаткові можливості працівникам доступу до нових робочих місць, а внаслідок розширення торгівлі прискорюється формування оновленої системи праці, створення нових робочих місць, підвищення продуктивності праці.

Для України характерними є високі видатки на соціальні програми. Однак, хоча їх частка у структурі ВВП залишається на рівні Польщі, проте в абсолютних показниках, вони набагато нижче, що ускладнює досягнення європейських стандартів якості життя.

3.3. Детермінанти формування, розвитку і використання людського потенціалу територій та міст України

У сучасних умовах посилилися процеси переливу інвестиційного, виробничого й людського капіталів на міжнародному рівні з низькорентабельних галузей економіки до сфери інноваційно-технічних розробок, перспективних видів економічної діяльності, а також фінансових ринків. За таких умов наявний в Україні потенціал розвитку є одним з факторів конкурентоспроможності на світовому ринку капіталу для залучення іноземних інвестицій. Однак, необхідною умовою використання цього потенціалу є створення в країні економіки, заснованої на ринкових відносинах та динамічній системі національного господарства, в якій одночасно присутні цілісність та диверсифікованість. Це може бути досягнуто через забезпечення органічного розвитку всіх регіонів країни та повноцінного використання їх виробничих, інвестиційних та людських можливостей. Неоднорідні темпи соціально-економічного розвитку регіонів, які спостерігаються в сучасній економічній системі України, у подальшому призведуть до підвищення диспропорційного розриву та неефективного переливу капіталу з економічно активних регіонів до відсталих через інститут державного бюджетування.

Реформування соціально-економічного розвитку територій тісно пов'язано зі станом їх економіки і наявністю значних диспропорцій між рівнями економічного зростання. Існування глибоких диспропорцій у соціально-економічному розвитку територій ускладнює проведення ефективної політики у сфері соціально-економічних трансформацій, обмежує динаміку формування внутрішнього ринку товарів та послуг, поглиблює економічну кризу, підвищує соціальну диференціацію через диспропорційний людський розвиток.

За весь період незалежності в Україні спостерігаються різноспрямовані трансформаційні процеси, що здебільшого мають неконтрольований характер та викликані в першу чергу відсутністю системних заходів державної політики у напрямку зменшення територіальних диспропорцій, і як наслідок

невизначеності шляхів і засобів ефективного територіального розвитку. Все це сприяло погіршенню соціальної структури суспільства і його подальшій поляризації, звуженню людського потенціалу та зростанню ризиків нестабільності. Очевидно, що існуючі відмінності у рівнях людського розвитку територій мають істотний вплив не тільки на темпи реформування кожної території зокрема, на умови, в яких здійснюється реформування країни в цілому, але й на вибір стратегії управління розвитком людського потенціалу території.

Теоретико-методологічні засади з проблематики розвитку людського потенціалу територій та його вплив соціально-економічне становище територій досліджували різноманітні вчені та практики (Г. Беккер, Л. Туроу, А. Кюнт, К. Гамільтон, Дж. Діксон та інші). Представники класичної школи політичної економії (А. Маршалл, Д. Рікардо, А. Сміт, У. Петті) проаналізували людські здібності, навички, досвід та визначали їх вплив на економічне зростання [423-426].

Розв'язання проблем розвитку та управління людським потенціалом територій та міст знайшло відображення в роботах українських науковців – В. Антонюк, О. Амоши, О. Грішнєвої, Е. Лібанової, Л.Мартінової, Л. Мельцера, Л. Шаульської, М. Савченко та ін. [427-436], що було докладно відображено у теоретичній частині роботи.

Незважаючи на широкий спектр досліджень, деякі аспекти щодо розвитку людського потенціалу в залежності від соціально-економічного стану територій вимагають подальшої розробки.

Необхідною умовою є розробка методичних засад зміцнення економічного стану низькорозвинутих територій та міст на основі впровадження програм структурної трансформації національної економіки, програм людського розвитку територій без значних економічних втрат провідних регіонів.

Таким чином, необхідно сконцентрувати зусилля на виявленні наявних диспропорцій розвитку людського потенціалу між територіями та містами

України та розробити науково-методичний підхід до їх усунення на базі удосконалення регіональної політики держави та формування сценарію людського розвитку країни.

Слід відзначити, що проблеми асиметричного розвитку людського потенціалу окремих територій існують у всіх країнах світу. Їх вплив на соціальний, економічний, політичний та інвестиційний клімат у державі спонукає до необхідності пошуку шляхів запобігання негативним наслідками означених територіальних нерівностей, впровадження стійкої та ефективної територіальної політики.

Україні також притаманна значна територіальна асиметрія в соціальному та економічному розвитку [437-438]. Цей процес перманентно посилюється, що обумовлено наявним розривом між фінансовим та реальним секторами економіки. Це сприяло виникненню значних розбіжностей у рівнях оплати праці, доходів населення, безробіття, доступу до медичного обслуговування, а також зараз ставить складні завдання в процесі забезпечення високих національних стандартів рівня життя населення, подолання бідності. За таких умов особливу роль у формуванні територіальної політики України відіграє нормативно-правове забезпечення, що нажаль, також тривалий період часу не зазнавало реформ необхідної якості.

Для розробки сценарію подальшого розвитку та удосконалення територіальної політики держави необхідною умовою є вибір критеріїв визначення рівня диспропорцій у людському розвитку територій. Під критерієм виявлення означеного диспропорційного розвитку територій слід розуміти сформовані сталі співвідношення між двома (або більше) взаємопов'язаними та взаємообумовленими факторами, зміна яких призводить до виникнення негативних явищ (асиметрій) у людському розвитку, а також суттєвого погіршення рівня життя населення.

Таким чином, *територіальними асиметріями* є невідповідності між функціонуванням окремих складових людського розвитку територій (регіонів, міст) у структурі економіки країни. Це є наслідком різного ступеня

ефективності території, коли проблемність однієї території виходить за межі встановлених параметрів і спричиняє розбалансування всієї соціально-економічної системи. Проблема визначення таких параметрів до цього часу також залишається нерозв'язаною остаточно.

Пошук критеріїв виникнення асиметрій слід проводити в площині взаємозв'язку між окремими явищами економічного характеру всередині окремих територій та обґрунтуванні нормативних значень. Потім, порівнюючи ці дані між територіями країни, можна надавати оцінки щодо наявності чи відсутності диспропорцій у розвитку людського потенціалу [439].

Характерним негативним впливом територіальних диспропорцій є можливість досягнення певної критичної межі, коли територія перестає бути замкнутою та стає слабкою ланкою в економіці країни. За таких умов окремі проблеми кожної території «переростають» рамки своєї території та починають негативно впливати на стан всієї економічної системи.

Типовим прикладом територіальної диспропорції є ситуація, коли динаміка доходів населення території, витрат на соціальний розвиток значно відстає від динаміки валового продукту, при цьому також спостерігається значне відставання у рівні забезпечення населення території медичними, освітніми, культурними та іншими послугами. Наслідком стає масова міграція мешканців до інших територій країни або за кордон.

Згідно з проведеними дослідженнями сучасний етап функціонування економіки України також характеризується значним розривом в соціально-економічному розвитку територій в цілому, та розвитку людського потенціалу зокрема.

Це обумовлено територіальними та природними умовами розміщення структурних складових країни, а також нерівністю концентрації природних копалин між територіями та відповідно різним ступенем ефективності використання власних і залучених інвестиційних ресурсів.

Одним з результативних показників розвитку людського потенціалу території є валовий продукт території на особу.

Результати проведеного аналізу середньої частки територій у процесі формування валового внутрішнього продукту України за період 2004-2019 рр. дозволяють сформулювати три групи територій наступним чином (табл. 3.7).

Таблиця 3.7 - Групи територій за часткою у ВВП України

Місце	Території	Середня частка в структурі ВВП України, %	Валовий продукт території на особу у 2019 р., грн	Середній валовий продукт території на особу за 2004-2019 рр., грн	Середній темп приросту валовий продукт території на особу, %
1	2	3	4	5	6
Території I групи					
1	м. Київ	23,68	338241	121771	21,12
2	Дніпропетровська обл.	10,43	139141	51822	21,99
Середнє по групі I		17,05	238691	86796	21,55
Загалом по групі I		34,10	235300		
Території II групи					
3	Харківська обл.	6,55	104407	37345	21,07
4	Київська обл.	5,72	136030	46477	24,06
5	Донецька обл.	5,03	51566	29584	12,66
6	Львівська обл.	5,01	84586	29366	21,72
7	Полтавська обл.	4,92	150343	51079	22,43
8	Одеська обл.	4,82	86008	33054	19,59
9	Запорізька обл.	4,08	102475	38598	19,88
Середнє по групі II		5,16	102202	37929	20,20
Загалом по групі II		36,12	92609		
Території III групи					
10	Вінницька обл.	3,17	86991	28352	23,18
11	Черкаська обл.	2,66	94556	31172	23,63
12	Миколаївська обл.	2,22	84163	31395	20,17
13	Івано-Франківська обл.	2,19	67928	25393	20,09
14	Житомирська обл.	2,18	76640	25116	22,65
15	Хмельницька обл.	2,13	71967	24798	21,80
16	Чернігівська обл.	1,98	84784	28024	22,13
17	Сумська обл.	1,92	76049	27118	21,45
18	Кіровоградська обл.	1,81	82226	28730	21,93
19	Волинська обл.	1,70	70032	24282	21,15
20	Рівненська обл.	1,58	58177	22446	19,48
21	Херсонська обл.	1,54	63524	23026	20,73
22	Закарпатська обл.	1,46	49272	18705	19,15
23	Тернопільська обл.	1,39	56637	19882	21,96
24	Чернівецька обл.	0,95	44432	16744	19,69
25	Луганська обл.	0,88	17546	15930	8,00
Середнє по групі III		1,86	67808	24444	20,45
Загалом по групі III		29,77	65649		
Загалом по Україні		100,00	101163	37282	20,69

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України за період 2004-2019 рр. [440-444]

Розподіл за групами проведено за часткою території в загальному ВВП країни (критерій L), шкала розподілу за яким наведена в табл. 3.8.

Таблиця 3.8 – Система розподілу територій за часткою в ВВП країни

Група	Частка ВВП території в загальному ВВП країни, L		
	$7,23 \leq L$	$3,63 \leq L < 7,23$	$L < 3,63$
Група I	+	-	-
Група II	-	+	-
Група III	-	-	+

Джерело: побудовано автором

Згідно запропонованої системи розподілу територій за їх участю в процесі формування ВВП країни, до територій I групи належать найбільші території, частка яких має перевищувати або дорівнювати 7,23 %; частка територій II групи має коливатися від 3,63 % до 7,23 %; частка територій III групи, відповідно, має бути меншою за 3,63 %.

Відповідно до отриманих результатів до територій I групи відносяться місто Київ (23,68 %) та Дніпропетровська область (10,43 %), загальний рівень територіального ВВП яких складає 34,10 % від ВВП України та дорівнює 235300 грн на особу. Це обумовлює значний вплив економічної ефективності функціонування та інвестиційної активності суб'єктів господарювання на забезпечення розвитку людського потенціалу територій. Проте це ставить ряд специфічних проблем [439].

По-перше, оскільки економічна структура цих територій значною мірою спрямована на зовнішньоекономічну діяльність, їх ефективність залежить від кон'юнктури на міжнародних ринках, тобто підвищує залежність розвитку людського потенціалу територій від зовнішніх факторів.

По-друге, ці території є локомотивами національної економіки, що обумовлює необхідність їх державної підтримки.

По-третє, ці території є найбільшими наповнювачами державного бюджету, що вимагає реінвестування економіки цих територій через інститут бюджетування для забезпечення розвитку і території, і її людського потенціалу.

Серед територій II групи максимальний рівень частки територіального ВВП має Харківська область (6,55 %), мінімальний рівень – Запорізька область (4,08 %), середній рівень становить 5,16 %. Загальний обсяг представників II групи у формуванні ВВП України складає 36,12 %, що забезпечує територіальний ВВП на одну особу в розмірі 92609 грн.

До III групи було включено 16 територій. Територіями, частка яких у загальному обсягу ВВП України складає менше 1 %, є Чернівецька область (0,95 %) та Луганська (0,88 %). Загальна частка територій III групи у ВВП України складає 29,77 % або 65649 грн ВВП території на особу.

Таким чином, при використанні обсягу частки території у ВВП України як критерію розподілу територій на групи середні реальні темпи зростання ВВП території на особу за групами дорівнюють такому: у I групі – 21,55 %, II групі – 20,20 %, у III групі – 20,45 %, загалом по Україні – 20,69 %. Однак наявні значні коливання в середині груп за цим показником (рис. 3.15), дозволяють зробити висновок про необхідність пошуку більш ефективного критерію розподілення територій за групами для виявлення проблемних зон.

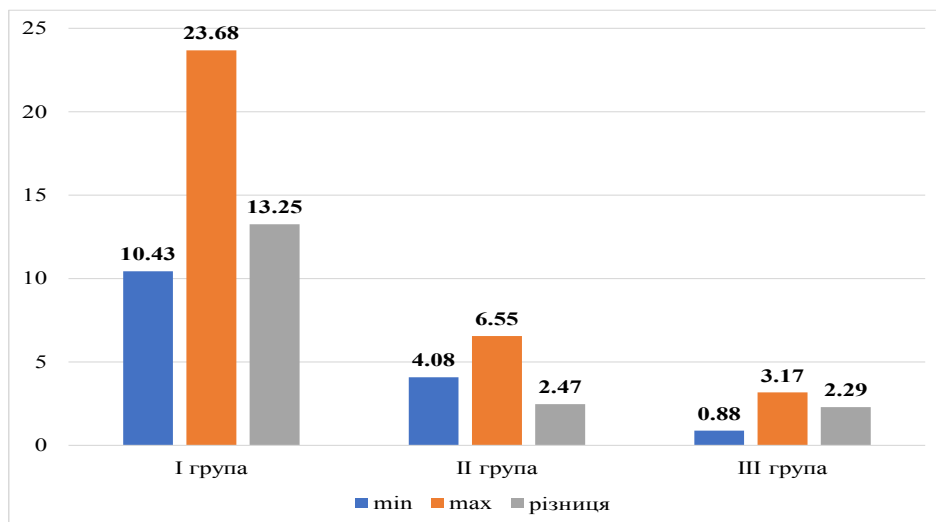

Рисунок 3.15 - Коливання в середині груп розподілу територій за часткою території у ВВП України, %

Джерело: побудовано авторами на основі табл. 3.7

Виявлення ефективного критерію групування територій за рівнем розвитку людського потенціалу дозволить сформулювати науково-методичний підхід до усунення диспропорцій у людському розвитку структурних складових країни й підвищення рівня соціальної орієнтованості економіки України.

Аналіз рівня кореляційної залежності між усередненими показниками розвитку людського потенціалу територій та темпами зростання валового продукту території на особу територіального ВВП на особу (табл. 3.9) свідчать про наявність асиметричної віддачі показників людського розвитку.

Таблиця 3.9 - Рівень кореляційної залежності між усередненими показниками розвитку людського потенціалу територій

	$H_{сер}$	$Z_{сер}$	$I_{сер}$	$F_{сер}$	$G_{сер}$	$K_{сер}$
$H_{сер}$	1,000					
$Z_{сер}$	0,564	1,000				
$I_{сер}$	-0,169	-0,290	1,000			
$F_{сер}$	-0,508	-0,224	-0,037	1,000		
$G_{сер}$	0,450	0,142	-0,002	-0,092	1,000	
$K_{сер}$	0,077	-0,188	0,050	-0,375	-0,367	1,000

Джерело: побудовано автором

Рівень кореляційної залежності встановлено між такими показниками: $H_{сер}$ – середній темп зростання ВВП території на особу, %; $Z_{сер}$ – середній темп зростання середнього рівня зарплати на території до мінімального її рівня в країні, %; $I_{сер}$ – середній темп зростання обсягу прямих іноземних інвестицій до економіки території, %; $F_{сер}$ – середній темп зростання витрат на виконання НДР на особу, задіяну в НДР, %; $G_{сер}$ – середній темп зростання витрат на охорону навколишнього середовища на особу, %; $K_{сер}$ – середній темп зростання рівня зайнятості, %.

Отримані дані обумовлюють формування наступної гіпотези: *ідентичною є реакція людського потенціалу територій на зміну середнього рівня зарплати території до мінімального її рівня в країні.*

Рівень кореляційної залежності за даною групою факторів ($H-Z$) є найбільшим та дорівнює 0,564. Це означає, що в 56.4 % випадках середні

реальні темпи приросту/скорочення ВВП території на особу співпадають з співвідношенням середньої та мінімальної зарплати.

Для виявлення рівня залежності між темпами економічного зростання в кожному окремому регіоні та показників людського потенціалу територій, що демонструє здатність окремих територій до ефективного формування, розвитку та використання людського потенціалу, потрібно висунути такі гіпотези (табл. 3.10). Аналіз розвитку людського потенціалу територій за даними гіпотезами дозволить виявити проблемні зони та визначити, на яких територіях, у першу чергу, має бути посилено рівень контролю з боку території за процесом формування, розвитку та ефективного використання людського потенціалу.

Такий підхід має покращити соціальний клімат території, а також підвищити ефективність перерозподілу ресурсів та рівень впливу держави на процеси людського розвитку.

Таблиця 3.10 - Гіпотези залежності темпів економічного зростання територій від розвитку людського потенціалу територій

Шифр гіпотези	Формулювання гіпотези	Ефективний напрям залежності між показниками
<i>H-Z</i>	Темпи приросту валового внутрішнього продукту території на особу мають пряму залежність від співвідношення середньої зарплати до мінімального її рівня, що характеризує рівень зацікавленості робітників у його створенні у поточному періоді і визначає <i>економічну складову</i> людського потенціалу території	↑
<i>H-I</i>	Темпи приросту валового внутрішнього продукту території на особу мають знаходитись у прямій залежності від обсягу прямих іноземних інвестицій на особу, що характеризує її інвестиційну привабливість території і забезпечує створення нових робочих міст (<i>трудова складова</i> людського потенціалу)	↑
<i>H-F</i>	Зростання економіки території за сучасних ринкових умов та наявного рівня конкуренції має базуватися на виконанні науково-дослідних робіт, що забезпечує формування <i>інтелектуальної складової</i> людського потенціалу території	↑
<i>H-G</i>	Зростання економіки території повинно базуватися на забезпеченні екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження і відновлення навколишнього природного середовища, що створює умови для <i>відтворювальної складової</i> людського потенціалу території	↑
<i>H-K</i>	Темпи приросту валового внутрішнього продукту території на особу мають знаходитись у прямій залежності від рівня зайнятості, що характеризує <i>трудова складова</i> людського потенціалу території	↑
<i>Z-I</i>	Наявність кореляційної залежності між співвідношенням середньої зарплати до мінімального її рівня та обсягом прямих іноземних інвестицій на особу свідчить про зростання рівня середньої зарплати у регіоні через збільшення масштабів розвитку економіки території	↑
<i>Z-F</i>	Наявність кореляційної залежності між співвідношенням середньої зарплати до мінімального її рівня та питомими витратами на НДР свідчить про зростання рівня середньої зарплати робітникам через залучення їх до НДР	↑

Продовження табл. 3.10

<i>Z-G</i>	Наявність кореляційної залежності між співвідношенням середньої зарплати до мінімального її рівня та питомими витратами на охорону навколишнього середовища свідчить про забезпечення сталого, екологічно безпечного і комфортного соціально-економічного розвитку	↑
<i>Z-K</i>	Зростання співвідношення середньої зарплати до мінімального її рівня має супроводжуватися зростанням зайнятості	↑
<i>I-F</i>	Наявність кореляційної залежності між обсягом ППІ та питомими витратами на НДР свідчить про те, що інвестиції мають супроводжуватися процесом розширеного відтворення основних засобів та фінансуванням НДР	↑
<i>I-G</i>	ППІ у розвиток територій мають супроводжуватися створенням суб'єктів господарювання, які не будуть створювати екологічної загрози території, а сприятимуть збереження безпечного навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу	↑
<i>I-K</i>	Наявність кореляційної залежності між обсягом ППІ та рівнем зайнятості свідчить про створення нових робочих місць, що забезпечить підвищення ефективності використання людського потенціалу території	↑
<i>F-G</i>	Наявність кореляційної залежності між питомими витратами на НДР та питомими витратами на охорону навколишнього середовища свідчить про необхідність наукових розробок щодо створення екологічно безпечних виробництв	↑
<i>F-K</i>	Наявність кореляційної залежності між питомими витратами на НДР та рівнем зайнятості свідчить про необхідність наукових розробок щодо створення нових робочих місць	↑
<i>G-K</i>	Наявність кореляційної залежності між питомими витратами на охорону навколишнього середовища та рівнем зайнятості свідчить про створення безпечних умов життєдіяльності населенню і забезпечення привабливості території щодо зайнятості	↑

Джерело: побудовано автором

Для оцінки коефіцієнтів кореляції між показниками висунутих гіпотез пропонується використовувати наступну систему розподілу балів (табл. 3.11).

Таблиця 3.11 - Система розподілу балів відповідно до рівня кореляції*

Рівень кореляційної залежності, <i>j</i>	-1,0	-0,9	-0,8	-0,7	-0,6	-0,5	-0,4	-0,3	-0,2	-0,1	0
Кількість балів, <i>g</i>	0	5	10	15	20	25	30	35	40	45	50
Рівень кореляційної залежності, <i>j</i>	0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1
Кількість балів, <i>g</i>	50	55	60	65	70	75	80	85	90	95	100

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України за період 2004-2019 рр. [440-444]

Згідно з висунутими гіпотезами найбільш ефективною є ситуація, коли рівень кореляції між показниками дорівнює або близький до 1. Оскільки ($-1 \leq j \leq 1$), де *j* – це рівень кореляційної залежності, то за 100-бальною шкалою кожні 0,1 кореляції дорівнюють 5 балам. Згідно з метою дослідження виявлення

оцінки залежності між темпами економічного зростання території та показниками розвитку людського потенціалу території, нейтральним показником є рівняння, коли $j = 0$, що відповідає 50 балам. Коли $(-1 \leq j \leq -0,6)$, що відповідає 0 та 20 балам відповідно, спостерігається різноспрямованість між динамікою складових досліджуваної гіпотези.

Це свідчить про неефективне використання людських ресурсів та обумовлює гостру необхідність перегляду напрямів стратегії людського розвитку території. Низький рівень кореляційної залежності між обраними показниками $(-0,6 < j < 0,6)$ обумовлює відповідно низьку оцінку ефективності використання людських ресурсів.

Згідно із запропонованою системою розподілу балів відповідно до рівня кореляційної залежності $(0,6 \leq j \leq 1)$, динаміка між показниками вважається найефективнішою, що обумовлює найвищу кількість балів від 80 до 100. За умови коли проводиться округлення рівня кореляційної залежності до другого знаку після коми, він дорівнює 0,99 або 1, тоді g за даною гіпотезою складає 100 балів. Оскільки в процесі оцінки розвитку людського потенціалу території досліджуються п'ятнадцять гіпотез, то загальна оцінка розраховується наступним чином:

$$G_i = \frac{g_{(H-Z)_i} + g_{(H-I)_i} + g_{(H-F)_i} + g_{(H-G)_i} + g_{(H-K)_i} + g_{(Z-I)_i} + g_{(Z-F)_i} + g_{(Z-G)_i} + g_{(Z-K)_i} + g_{(I-F)_i} + g_{(I-G)_i} + g_{(I-K)_i} + g_{(F-G)_i} + g_{(F-K)_i} + g_{(G-K)_i}}{n}, \quad (3.20)$$

де G_i – загальна оцінка розвитку людського потенціалу i -ої території та її кореляції з динамікою економічного зростання;

$g_{(H-Z)_i}, g_{(H-I)_i}, g_{(H-F)_i}, g_{(H-G)_i}, g_{(H-K)_i}, g_{(Z-I)_i}, g_{(Z-F)_i}, g_{(Z-G)_i}, g_{(Z-K)_i}, g_{(I-F)_i}, g_{(I-G)_i}, g_{(I-K)_i}, g_{(F-G)_i}, g_{(F-K)_i}, g_{(G-K)_i}$ – оцінка рівнів кореляції між складовими відповідної гіпотези для i -ої території;

n – кількість досліджуваних гіпотез.

Результати проведеного дослідження та оцінки рівнів кореляційної залежності між складовими визначених гіпотез за розробленою методикою наведено в табл. 3.12.

Таблиця 3.12 - Рівні кореляційної залежності між складовими гіпотез та їх бальна оцінка

Територія	H-Z		H-I		H-F		H-G		H-K		Z-I		Z-F		Z-G		Z-K		I-F		I-G		I-K		F-G		F-K		G-K	
	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g	j	g
Вінницька обл.	0,50	75	0,61	80	0,96	95	0,99	95	0,79	85	0,38	65	0,35	65	0,57	75	0,41	70	0,72	85	0,69	80	0,93	95	0,95	95	0,85	90	0,85	90
Волинська обл.	0,34	65	0,30	65	1,00	100	0,98	95	-0,10	45	0,31	65	0,36	65	0,28	60	-0,12	40	0,31	65	0,28	60	0,76	85	0,98	95	-0,09	45	-0,17	40
Дніпропетровська обл.	-0,29	35	0,26	30	1,00	100	0,99	95	0,64	80	-0,20	40	-0,27	35	-0,24	35	-0,46	25	0,24	60	0,34	65	0,73	85	0,99	95	0,61	80	0,69	80
Донецька обл.	-0,19	40	0,56	75	0,58	75	0,99	95	0,39	65	-0,13	40	0,43	70	-0,20	40	-0,44	25	-0,11	40	0,57	75	0,87	90	0,56	75	-0,40	30	0,36	65
Житомирська обл.	0,22	60	0,40	70	1,00	100	0,98	95	0,74	85	0,19	55	0,26	60	0,27	60	0,06	50	0,43	70	0,24	60	0,83	90	0,97	95	0,75	85	0,63	80
Закарпатська обл.	0,25	65	-0,01	50	0,62	80	0,67	80	0,15	55	-0,38	30	-0,10	45	-0,08	50	-0,17	40	0,48	70	0,34	65	0,15	55	0,65	80	0,12	55	0,20	60
Запорізька обл.	-0,13	45	0,56	75	1,00	100	0,99	95	0,58	75	-0,43	25	-0,11	40	-0,04	50	-0,58	20	0,57	75	0,60	80	0,98	95	0,99	95	0,59	75	0,61	80
Івано-Франківська обл.	-0,10	45	0,76	85	1,00	100	0,97	95	0,84	90	-0,09	45	-0,04	45	-0,20	40	-0,14	40	0,75	85	0,67	80	0,98	95	0,95	95	0,83	90	0,78	85
Київська обл.	0,17	60	0,53	75	1,00	100	0,87	90	0,77	85	0,17	55	0,24	60	0,55	75	0,14	55	0,52	75	0,47	70	0,94	95	0,90	95	0,77	85	0,68	80
Кіровоградська обл.	0,12	55	0,15	55	0,91	95	0,96	95	0,52	75	-0,07	45	-0,22	35	-0,06	50	-0,03	45	0,24	60	0,05	50	0,69	80	0,96	95	0,55	75	0,53	75
Луганська обл.	-0,05	45	0,97	95	0,31	65	0,63	80	0,82	90	0,04	50	-0,66	15	0,43	70	-0,40	30	0,27	60	0,54	75	0,79	85	-0,40	30	0,75	85	0,13	55
Львівська обл.	0,08	55	0,28	60	1,00	100	0,98	95	0,73	85	-0,21	35	0,13	55	0,11	55	-0,09	45	0,28	60	0,46	70	0,80	90	0,98	95	0,74	85	0,84	90
Миколаївська обл.	0,17	60	0,67	80	0,99	95	0,79	85	0,72	85	0,05	50	0,04	50	0,59	75	0,08	50	0,67	80	0,43	70	0,82	90	0,68	80	0,69	80	0,59	75
Одеська обл.	-0,07	45	0,55	75	0,99	95	0,77	85	0,75	85	0,00	50	-0,19	40	0,25	60	-0,18	40	0,52	75	0,66	80	0,90	95	0,68	80	0,71	85	0,82	90
Полтавська обл.	0,03	50	0,82	90	0,96	95	0,99	95	0,53	75	0,16	55	-0,19	40	-0,02	50	-0,30	35	0,77	85	0,88	90	0,75	85	0,96	95	0,59	75	0,65	80
Рівненська обл.	0,07	55	0,00	50	1,00	100	0,97	95	0,69	80	-0,03	45	0,12	55	0,08	50	-0,08	45	-0,02	45	0,23	60	0,68	80	0,96	95	0,66	80	0,84	90
Сумська обл.	0,06	55	0,12	55	0,92	95	1,00	100	0,89	90	0,00	50	-0,26	35	0,03	50	-0,01	45	0,17	55	0,09	50	0,52	75	0,93	95	0,85	90	0,88	90
Тернопільська обл.	0,43	70	0,19	55	0,94	95	0,61	80	0,73	85	0,20	60	0,17	55	0,91	95	0,48	70	0,21	60	0,00	50	0,80	90	0,32	65	0,66	80	0,44	70
Харківська обл.	-0,30	35	-0,16	40	1,00	100	0,96	95	0,80	90	-0,28	35	-0,33	30	-0,39	30	-0,35	30	-0,15	40	0,09	50	0,40	70	0,97	95	0,79	85	0,90	95
Херсонська обл.	0,17	60	0,68	80	1,00	100	0,96	95	0,77	85	0,08	50	0,14	55	0,10	55	0,00	50	0,68	80	0,83	90	0,93	95	0,96	95	0,76	85	0,91	95
Хмельницька обл.	0,30	65	0,50	75	0,97	95	0,99	95	0,57	75	0,22	60	0,46	70	0,35	65	0,14	55	0,48	70	0,58	75	0,99	95	0,95	95	0,52	75	0,64	80
Черкаська обл.	0,18	60	0,26	60	0,99	95	0,98	95	0,73	85	0,14	55	0,08	50	0,29	60	0,10	55	0,29	60	0,40	70	0,64	80	0,96	95	0,73	85	0,79	85
Чернівецька обл.	0,00	50	0,40	70	1,00	100	0,99	95	0,82	90	0,15	55	-0,03	50	0,01	50	0,03	50	0,37	65	0,48	70	0,76	85	0,99	95	0,81	90	0,87	90
Чернігівська обл.	0,15	60	1,00	100	1,00	100	0,95	95	0,84	90	0,16	55	0,12	55	0,19	55	-0,01	45	0,99	95	0,92	95	0,80	90	0,96	95	0,86	90	0,94	95
м. Київ	-0,09	45	0,44	70	1,00	100	0,99	95	0,63	80	-0,20	40	-0,10	45	0,00	50	-0,37	30	0,48	70	0,42	70	0,93	95	0,99	95	0,65	80	0,59	75
Середня оцінка за усіма територіями	0,08	54	0,43	69	0,93	95	0,92	92	0,65	80	0,01	48	0,02	49	0,15	56	-0,09	43	0,41	67	0,45	70	0,77	87	0,83	89	0,61	78	0,64	80

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України за період 2004-2019 рр. [440-445]

Згідно з отриманими результатами найнижчі рівні середньої оцінки (до 55 балів) за всіма територіями України відповідають першій (H-Z), шостій (Z-L), сьомій (Z-F) та дев'ятій (Z-K) гіпотезам, які дорівнюють 54, 48, 49 та 43 бали відповідно.

Це свідчить про наявність незначного рівня співвідношення середньої зарплати до мінімального її рівня, що характеризує низький рівень зацікавленості робітників у створенні валового внутрішнього продукту території; низьку інтенсивність зростання співвідношення середньої зарплати до мінімального її рівня під впливом обсягів прямих іноземних інвестицій; наявність низької кореляційної залежності між співвідношенням середньої зарплати до мінімального її рівня та питомими витратами на НДР та рівнем зайнятості на території.

Це обумовлює наступні критерії розподілу територій України відповідно до загальної оцінки рівня збалансованості розвитку людського потенціалу територій, його кореляції з динамікою економічного зростання *i*-ої території та визначення ступеня збалансованості такого розвитку (рис. 3.16).

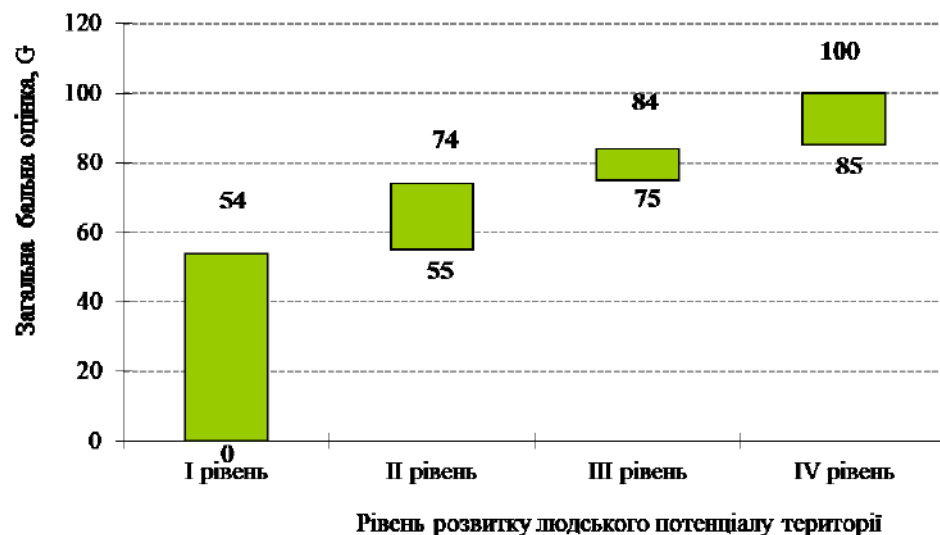

Рисунок 3.16 - Критерій розподілу територій України за рівнем збалансованості розвитку людського потенціалу відповідно до загальної бальної оцінки

Джерело: розраховано автором

Використання запропонованого критерію розподілу територій України за ступенем збалансованості розвитку людського потенціалу територій дозволяє виявити проблемні зони, при тому, чим вищою є загальна бальна оцінка, тим вищим є рівень збалансованості розвитку людського потенціалу території. Таким чином, найбільш збалансовано розвиненими територіями за людським потенціалом є території, що відносяться до IV рівня розвитку, що відповідає загальній бальній оцінці в 85-100 балів.

Розподіл територій за рівнем збалансованості розвитку людського потенціалу є наступним (рис. 3.17). У зоні найменш збалансованого розвитку людського потенціалу території знаходиться 5 регіонів України: Закарпатська, Донецька, Харківська, Луганська та Дніпропетровська області.

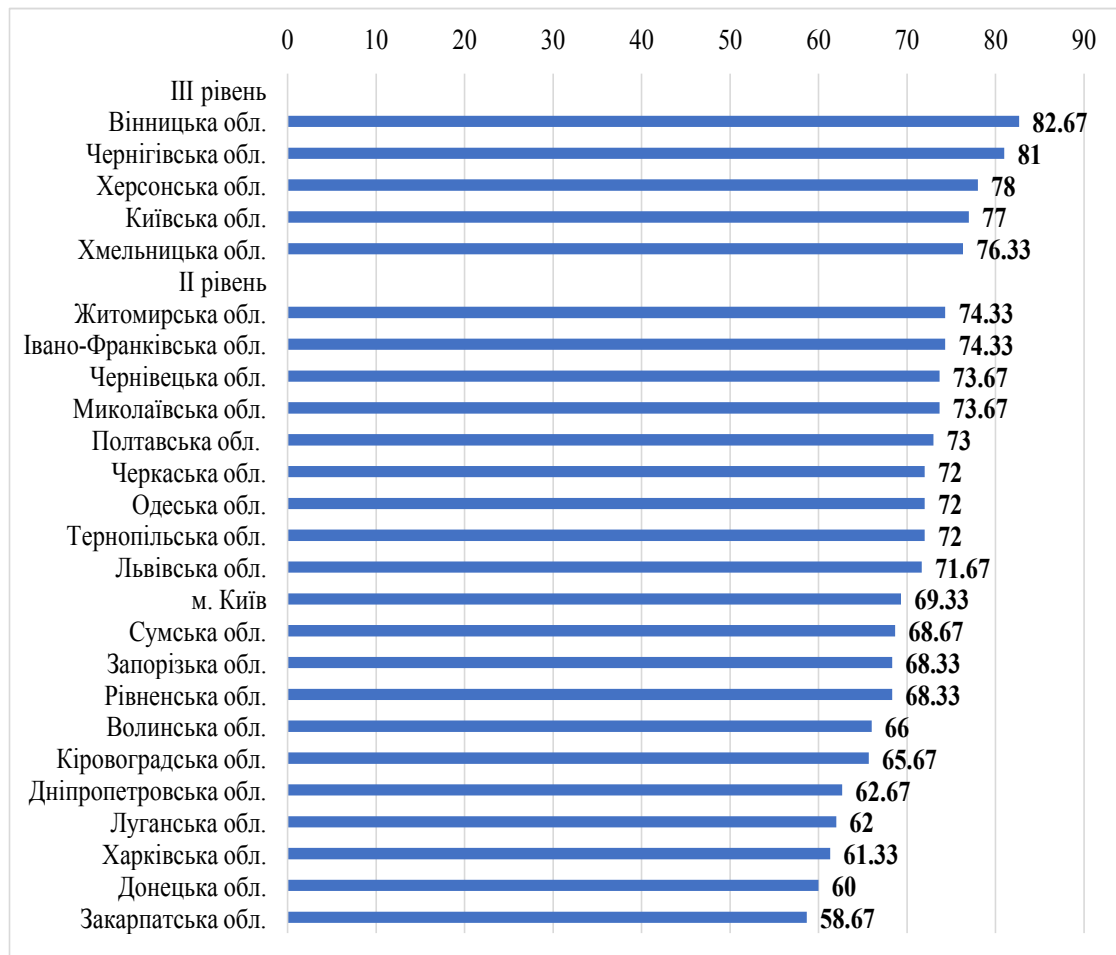

Рисунок 3.17 - Розподіл територій України за ступенем збалансованості розвитку людського потенціалу (загальна кількість балів, G)

Джерело: розраховано і складено автором

Мінімальне значення загальної бальної оцінки складає 58,67 балів по Закарпатській області, максимальне – у Дніпропетровській області, 62,67 бали. Середня загальна оцінка серед територій II рівня збалансованості розвитку людського потенціалу складає 68,38 бали.

До територій з найбільш збалансовано розвиненим людським потенціалом (III рівень) згідно із запропонованою методикою відносяться Вінницька (82,67 бали), Чернігівська (81 бал), Херсонська (78 балів), Київська (77 балів) та Хмельницька (76,33 бали) області.

Проаналізуємо ті гіпотези, які зменшують ступінь збалансованості розвитку людського потенціалу території: перша ($H-Z$) (рис. 3.18), шоста ($Z-I$) (рис. 3.19), сьома ($Z-F$) (рис. 3.20) та дев'ята ($Z-K$) (рис. 3.21) гіпотези.

Найбільші оцінки за першою гіпотезою ($H-Z$), тобто вище за 55 балів, спостерігаються у Вінницькій області (75 балів), Тернопільській області (70 балів), Волинській, Закарпатській та Хмельницькій областям (65 балів). Найменші оцінки за гіпотезою ($H-Z$), а саме нижче за 40 балів, у таких територіях: Харківська, Дніпропетровська області (35 балів); Донецька область (40 балів) (рис. 3.18).

Найбільші оцінки за першою гіпотезою ($H-Z$), тобто вище за 55 балів, спостерігаються у Вінницькій області (75 балів), Тернопільській області (70 балів), Волинській, Закарпатській та Хмельницькій областям (65 балів). Найменші оцінки за гіпотезою ($H-Z$), нижчі за 40 балів, у таких територіях: Харківська, Дніпропетровська області (35 балів); Донецька область (40 балів).

Отже, в Україні відсутні території, де б рівень заробітної плати був достатній для забезпечення повноцінного розвитку людського потенціалу території і зацікавленості населення через матеріальні стимули у створенні більших обсягів валового внутрішнього продукту території (IV рівень). До I рівня збалансованості розвитку людського потенціалу увійшли десять територій: Полтавська, Чернівецька, Запорізька, Івано-Франківська, Луганська, Одеська, Донецька, Дніпропетровська та Харківська області та м. Київ.

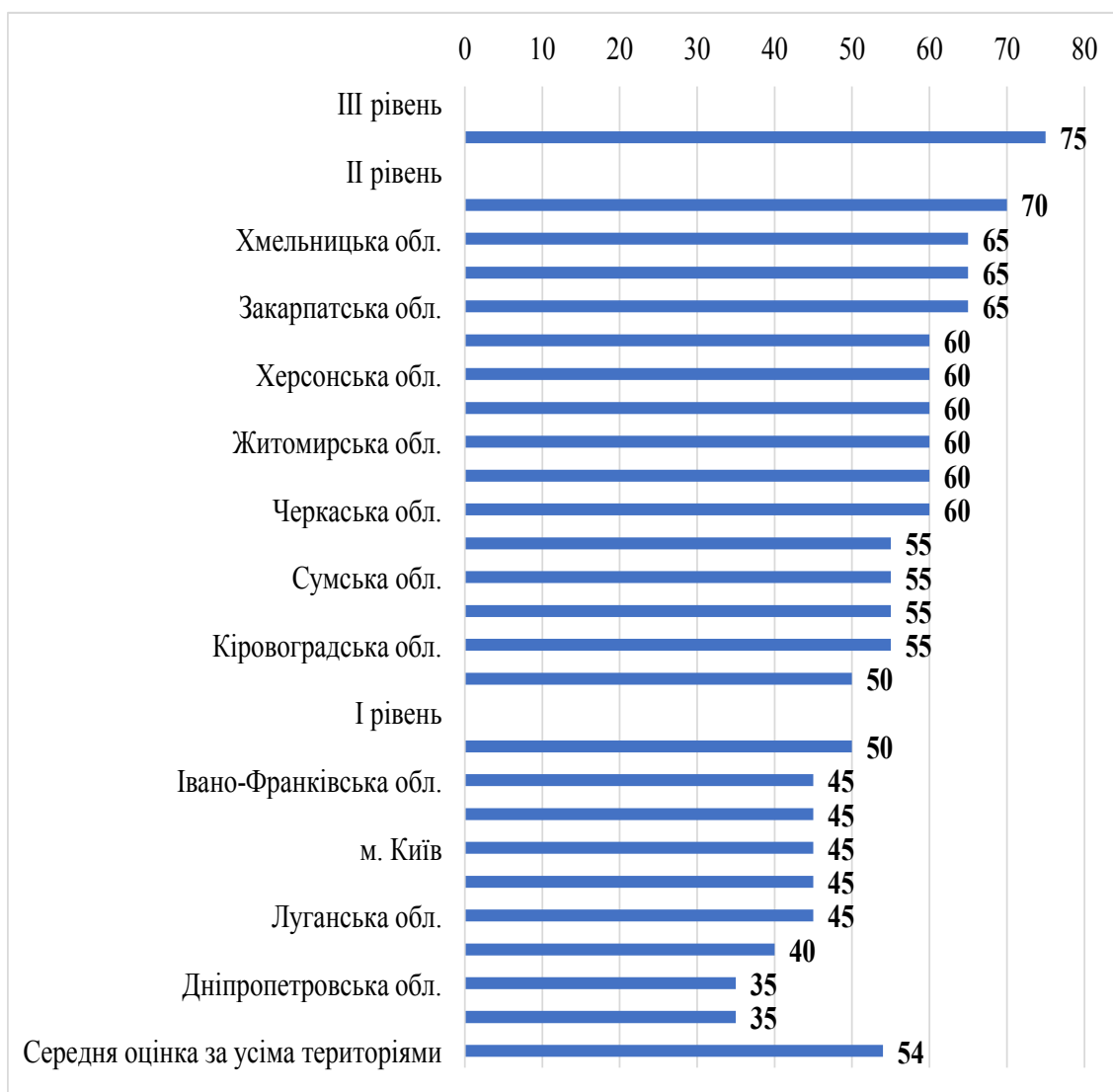

Рисунок 3.18 - Розподіл територій за кореляційною залежністю між територіальним ВРП та співвідношенням середньої та мінімальної зарплати за гіпотезою (H-Z)

Джерело: розраховано і складено автором

Зрозумілим є висновок, що задоволеність населення середнім рівнем заробітної плати на території дуже низька через зростаючі потреби населення і вищий рівень витрат на їхнє задоволення, ніж у інших регіонах України.

Щодо оцінки *кореляційної залежності між співвідношенням середньої зарплати до мінімального її рівня та обсягом прямих іноземних інвестицій на особу*, розподіл територій за ступенем збалансованості розвитку людського

потенціалу наведений на рис. 3.19.

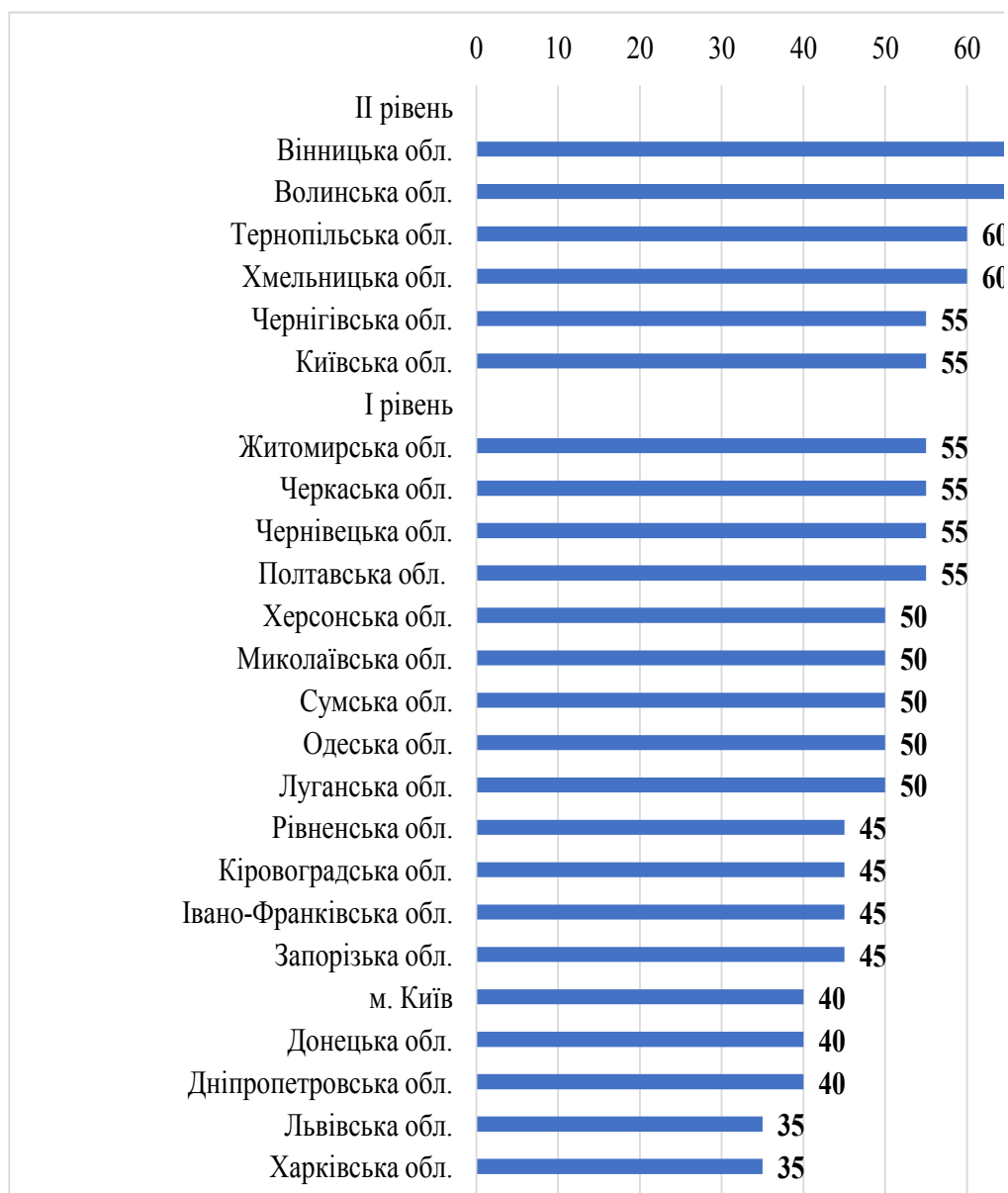

Рисунок 3.19 - Розподіл територій за кореляційною залежністю між співвідношенням середньої та мінімальної зарплати та обсягами прямих іноземних інвестицій за гіпотезою (Z-I)

Джерело: розраховано і складено автором

За гіпотезою (Z-I) до II рівня територій за ступенем збалансованості розвитку людського потенціалу відносяться чотири території України, всі інші території відносяться до I рівня. Найнижчі оцінки у Запорізької області – 30 балів та Закарпатської області – 35 балів. Це свідчить про низький рівень кореляції середньої зарплати у регіоні від обсягів залучених прямих іноземних

інвестицій, тобто знову створені підприємства або діючі підприємства, в які було вкладено інвестиції, фактично сплачують робітникам середню зарплату за регіоном.

Така ситуація у поточній та довгостроковій перспективі обумовлює низьку збалансованість розвитку територіального людського потенціалу, зниження рівня життя населення та відтік людського капіталу за кордон.

Таким чином, одним з напрямів удосконалення державної політики в сфері контролю інвестиційних процесів є включення до пріоритетних інвестиційних проєктів тих, які мають інноваційну складову та можуть якісно підвищити рівень конкурентоспроможності територій.

Оцінка показників кореляції між *співвідношенням середньої та мінімальної зарплати та питомими витратами на НДР*, дозволяє виявити території, які мають однакову ступінь залежності (рис. 3.20).

Найбільш привабливими територіями за цим критерієм є Донецька та Хмельницька області, оцінка кореляційної залежності в якій дорівнює 70 балам. Це дозволяє віднести її до II рівня територій за ступенем збалансованості розвитку людського потенціалу територій.

Слід зазначити, що середня бальна оцінка за цією гіпотезою по Україні дорівнює 49 балів. Згідно із отриманими результатами до зони найнижчого ступеня збалансованості розвитку людського потенціалу території відносяться 16 регіонів країни.

Таким чином, до одних з першочергових напрямів удосконалення державної політики щодо соціального розвитку територій є впровадження інвестиційних проєктів, які спрямовані підвищити збалансованість розвитку людського потенціалу території, вирівнювання рівня розвитку територій.

Наступним показником розвитку людського потенціалу територій є *рівень зайнятості у різних галузях економіки території* (гіпотеза (Z-K)).

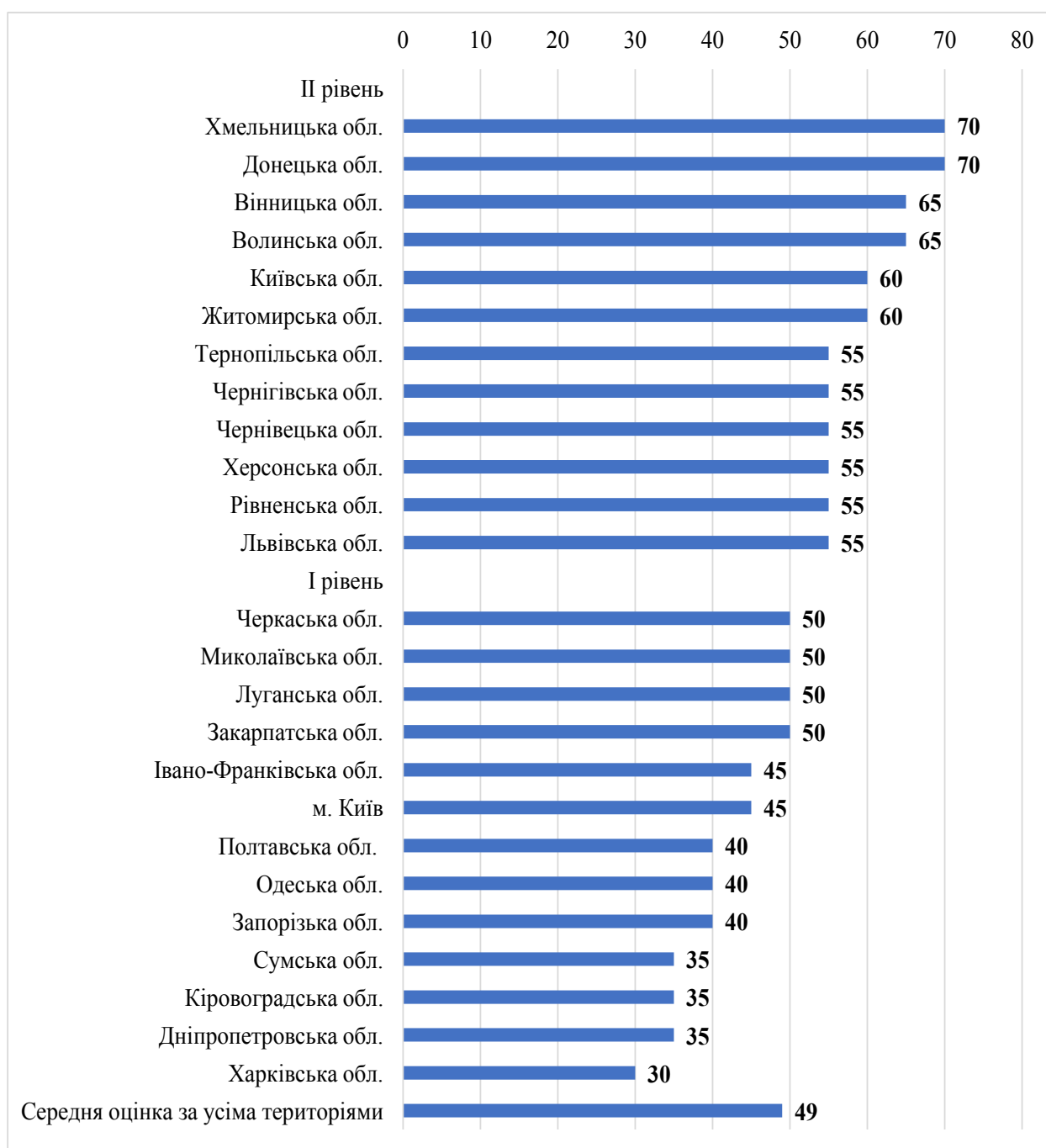

Рисунок 3.20 - Розподіл територій за кореляційною залежністю між співвідношенням середньої та мінімальної зарплати та питомими витратами на НДР за гіпотезою (Z-F)

Джерело: розраховано і складено автором

Згідно з цією гіпотезою до зони незбалансованого розвитку людського потенціалу належать 20 територій України. Найгірші показники мають: Запорізька (20 балів), Донецька та Дніпропетровська (25 балів), Луганська,

Харківська області та м. Київ (30 балів) (рис. 3.21).

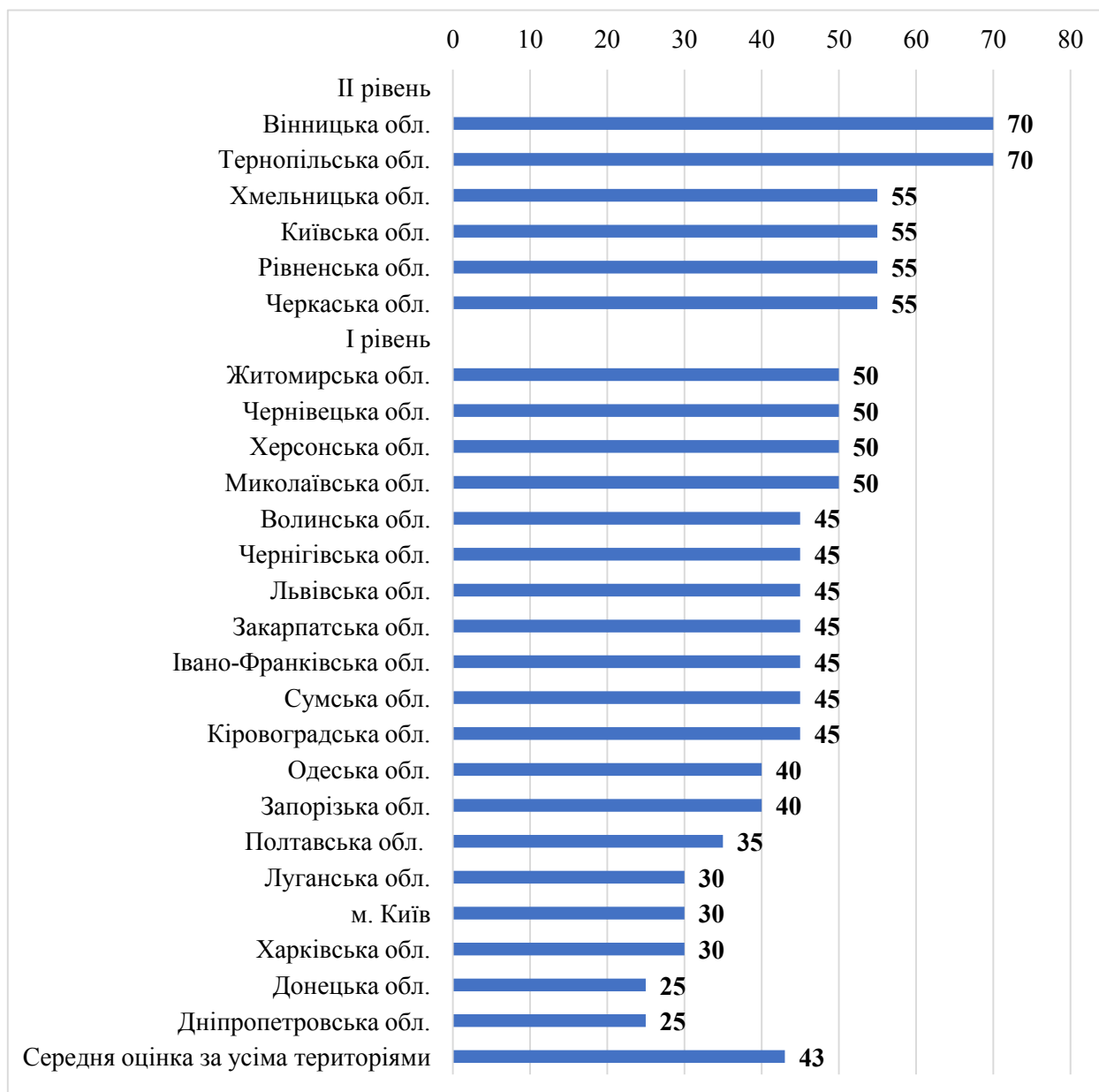

Рисунок 3.21 - Розподіл територій за кореляційною залежністю між співвідношенням середньої та мінімальної зарплати та рівнем зайнятості за гіпотезою (Z-K)

Джерело: розраховано і складено автором

До найбільш ефективних, з цієї точки зору, територій відносяться такі: Вінницька та Тернопільська області (по 70 балів).

Таким чином, в Україні відсутні території, які б повноцінно використовували людський потенціал територій.

Застосувавши аналогічний підхід до рівня міст, що є обласними центрами проаналізованих регіонів, простежуємо аналогічну динаміку та залежність (рис. 3.22).

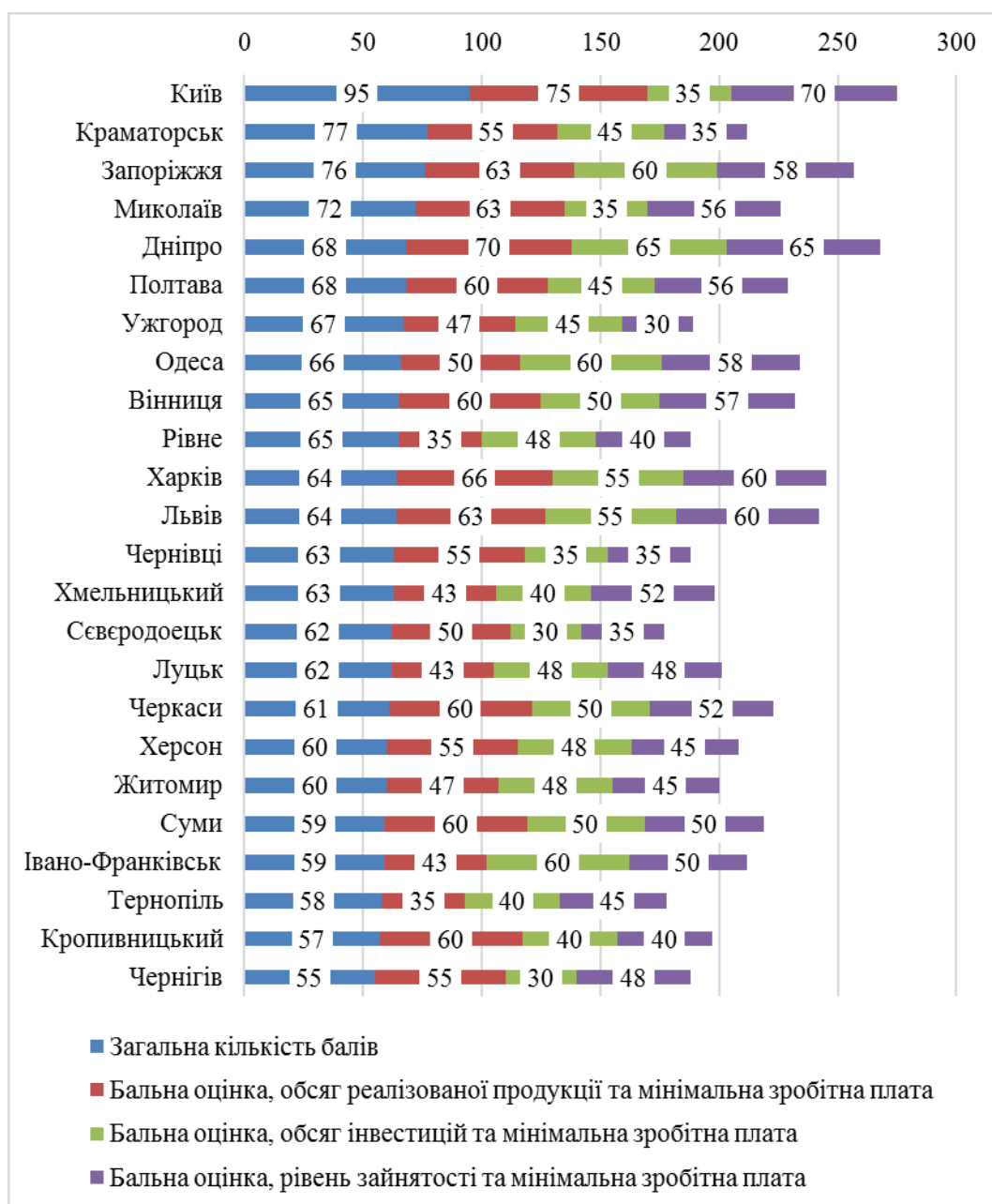

Рисунок 3.22 – Розподіл міст – обласних центрів України за рівнем збалансованості людського потенціалу

Джерело: розраховано і складено автором

Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що диспропорції у соціально-економічному розвитку територій та міст України пов'язані насамперед з відмінностями у рівнях людського розвитку територій.

Виокремлені чинники формування територіальних диспропорцій рівня та якості життя населення України дозволили сформулювати гіпотези залежності темпів економічного зростання територій та міст від розвитку їх людського потенціалу.

За результатами проведеного кореляційного аналізу складових гіпотез, встановлено, що показники економічного зростання території/міста визначають ступень збалансованості розвитку людського потенціалу. Запропонований науково-методичний підхід щодо оцінки диспропорційності в розвитку територій/міст дозволить сформулювати сценарії розвитку людського потенціалу та рівень впливу держави на перебіг цих процесів.

3.4. Динамічний аналіз та типологізація територій за рівнем якості людського потенціалу

За сучасних умов розвитку економіки загальновизнаним є розуміння того, що забезпечення стійкого розвитку територій, зокрема людського розвитку, має за мету нарощування та розвиток людського потенціалу та його трансформацію у людський капітал. При цьому глобалізаційні тенденції обумовлюють значні зміни у формуванні та використанні людського потенціалу, який є двигуном розвитку та джерелом підвищення конкурентоспроможності територій. Стан розвитку людського потенціалу територій сьогодні характеризується комплексом негативних тенденцій: зростає бідність та соціальне розшарування у суспільстві, незадоволеність населення рівнем медичного обслуговування, знижується освітній рівень та показники реальної якості освіти, погіршуються демографічні показники тощо. В той же час, розвиток людського потенціалу виступає базовим фундаментом для досягнення вищих рівнів якості соціально-економічного розвитку територій. Наявність сприятливих умов формування та використання (реалізації) людського потенціалу обумовлює стратегічну успішність функціонування як окремої території, так і загального соціально-економічного зростання країни в цілому.

Подолати просторові асиметрії в межах окресленої території можливо завдяки впровадженню сучасної управлінської моделі, яка має базуватись на невинному та впевненому розвитку людського потенціалу території. При цьому важливу роль відіграють умови, механізми та інструменти розвитку людського потенціалу як запорука ефективних перетворень в системі менеджменту територій.

Тому сьогодні надзвичайно актуальним є питання оцінки соціально-економічних та демографічних умов розвитку людського потенціалу в системі менеджменту території, стратегічного аналізу середовища використання людського потенціалу та оцінка рівня людського потенціалу територій, яке потребує ґрунтовнішого наукового вирішення у зазначеному напрямі.

Як уже було з'ясовано у п. 1.2 дисертації територія є складним об'єктом менеджменту, що характеризується органічною єдністю таких складових, як населення, природа, господарство, які мають специфічні властивості та процеси розвитку.

Вимірювання розвитку людського потенціалу території бере свій початок з доповіді «Концепція та вимір людського розвитку», коли розвиток будь-якої системи розглядається як процес, у центрі якого перебуває людина [446].

Відповідно загальносвітової тенденції Державна служба статистики України здійснює щорічний моніторинг Регіонального індексу людського розвитку. Аналізуючи динаміку цього показника відзначимо, що для України актуальною є територіальна диференціація людського розвитку. Це означає, що у теоретичній та практичній площині завдання вирівнювання територіального розвитку людського потенціалу має базуватися на подоланні просторових асиметрій, наявність яких було виявлено в п. 3.3 дисертаційної роботи. Вважаємо, що в цьому напрямку необхідно здійснити пошук нових підходів та аналітичних інструментів, що зможуть забезпечити якісний менеджмент територій.

Визначити стратегічні напрями менеджменту території можливо завдяки виділенню особливостей соціально-економічних та демографічних умов розвитку людського потенціалу [447].

З метою проведення порівняльного аналізу розвитку людського потенціалу Вінницької області з іншими територіями було здійснено кластерний аналіз територій України за валовим внутрішнім продуктом території на особу та Індексом людського розвитку.

За допомогою програми STATISTICA отримано результати графічного аналізу у вигляді дендрограми (рис. 3.23), що дозволили розділити досліджувану сукупність територій на 5 кластерів (табл. 3.12).

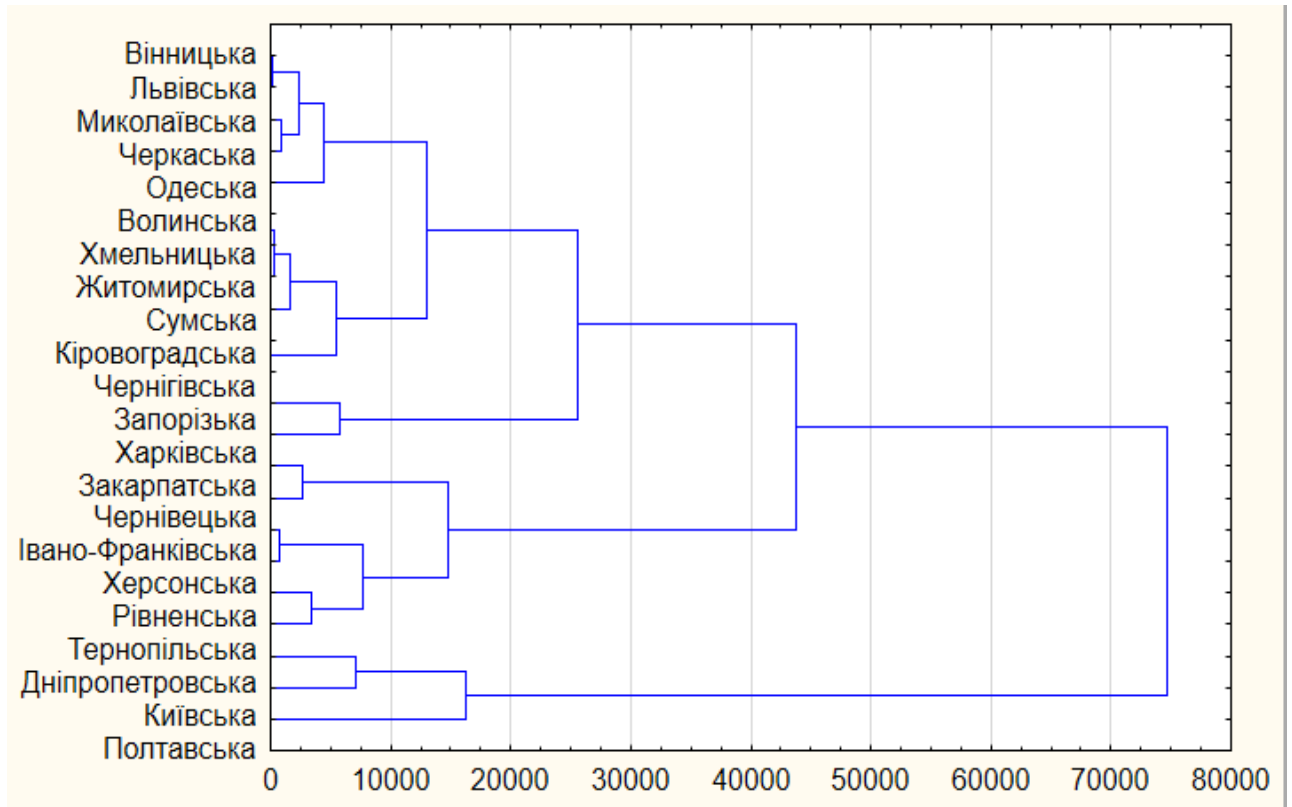

Рисунок 3.23 - Результати кластерного аналізу територій України за валовим регіональним продуктом на особу та індексом людського розвитку

Джерело: розраховано автором на основі [447]

Для аналізу розвитку людського потенціалу території обрано комплекс якісних і кількісних показників, динаміка яких простежується за визначеними територіями.

Таблиця 3.12 - Розподіл областей України за ВВП на особу та Індексом людського розвитку на кластери

1 кластер	2 кластер	3 кластер	4 кластер	5 кластер
Вінницька область Львівська область Миколаївська область Черкаська область Одеська область	Волинська область Хмельницька область Житомирська область Сумська область Кіровоградська область	Чернігівська область Запорізька область Харківська область	Закарпатська область Чернівецька область Івано-Франківська область Херсонська область Рівненська область Тернопільська область	Дніпропетровська область Київська область Полтавська область

Джерело: складено автором на основі рис. 3.22

Важливе значення для рівня розвитку людського потенціалу території має його відтворювальна складова, яка за своїм змістом найбільш значуще впливає на соціально-економічне становище в країні. За останні роки за всіма територіями спостерігається стійке зменшення чисельності населення через його звужене відтворення (табл. 3.13).

Таблиця 3.13 - Динаміка чисельності населення територій України у 2004-2019 рр., тис. осіб

Території	2004	2010	2013	2016	2019	Відхилення 2019 від 2004, осіб	Темпи зростання 2019 до 2004, %
Україна	47280,8	45778,5	45553,0	42584,5	41902,4	-5378,4	88,6
Вінницька	1720,1	1641,2	1627,0	1590,4	1545,4	-174,7	89,8
Львівська	2588,0	2544,7	2540,7	2534,0	2512,1	-75,9	97,1
Миколаївська	1229,5	1183,3	1173,5	1150,1	1119,9	-109,6	91,1
Черкаська	1357,1	1285,4	1268,9	1231,2	1192,1	-165,0	87,8
Одеська	2415,7	2388,7	2395,2	2386,5	2377,2	-38,5	98,4

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України за період 2004-2019 рр. [447]

За даними табл. 3.13 спостерігається стійка тенденція депопуляції за всіма територіями та по Україні в цілому. За 2004-2019 рр. чисельність населення України зменшилася на 5378,4 тис. осіб або на 11,4 % і склала в 2019 р. 41902,4 тис. осіб.

Аналогічна тенденція зберігається й для всіх досліджених територій України, причому слід відмітити, що найбільше скорочення за 2004-2019 рр.

відбулося у Вінницькій області (на 10,2 %), що пов'язано із негативними тенденціями народжених у областях (рис. 3.24).

Безпрецедентним падінням народжуваності у всіх досліджених областях, як складової швидкої депопуляції, був запущений механізм довготривалих змін у віковому складі населення – спостерігається зменшення частки дітей і молоді і одночасне збільшення частки людей старшого і похилого віку.

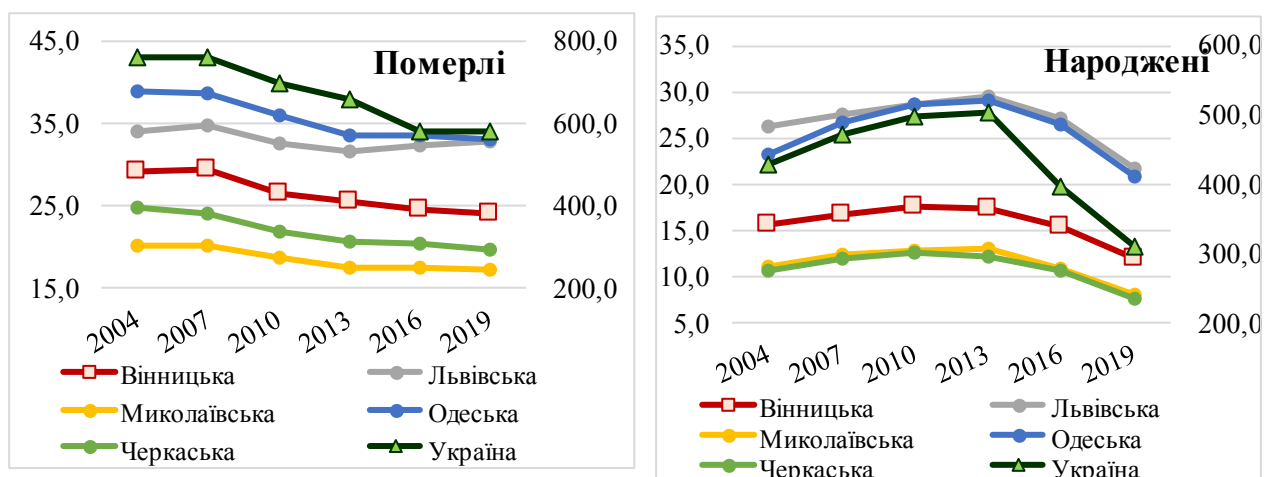

Рисунок 3.24 - Динаміка народжених та померлих на територіях України у 2004-2019 рр., тис. осіб

Джерело: складено автором

Україна належить до демографічно найбільш старих країн. Середня очікувана тривалість життя при народженні протягом 2004–2019 рр. по окреслених територіях коливалася в таких межах: Вінницька область – 71,9–72,7 роки, Львівська – 73,3 роки, Миколаївська – 70,1 – 71,1 роки, Одеська – 70,4 – 71,0 роки, Черкаська – 71,9 – 71,8 роки.

Щодо середньої тривалості життя населення територій, то тут спостерігається позитивна тенденція зростання значення показника, однак закономірність перевищення тривалості життя жінок над тривалістю життя чоловіків зберігається.

Отже, внаслідок тривалої депопуляції населення досліджені території наразі зазнають не лише кількісних втрат, а й деформацій соціально-демографічної структури, що неодмінно позначається на її демографічних

перспективах і можливостях забезпечення розвитку людського потенціалу [447].

Необхідною умовою забезпечення розвитку людського потенціалу будь-якої території є підтримання достатнього рівня господарського освоєння усіх її місцевостей, що неможливо без підтримання хоча б мінімальної щільності населення по всій території. Наразі в деяких депресивних районах окремих територій склалася вікова структура населення з дуже високою питомою вагою осіб похилого віку через тривалу багаторічну еміграцію мешканців працездатного віку. Внутрішні міграції відбуваються як в межах однієї території через перелив населення у міста із сільських поселень (табл. 3.14), так і між територіями.

Таблиця 3.14 - Загальні коефіцієнти міграційного руху населення за типом місцевості за територіями у 2019 р.

Території	На 10 000 осіб наявного населення					
	усі потоки			міждержавна міграція		
	прибулих	вибулих	міграційний приріст/ скорочення	прибулих	вибулих	міграційний приріст/ скорочення
Міська та сільська місцевість						
Україна	154,4	144,8	9,6	12,3	7,2	5,1
Вінницька область	135,5	153,1	-17,6	4,4	1,8	2,6
Львівська область	139,4	135,0	4,4	5,7	5,9	-0,2
Миколаївська область	111,4	130,2	-18,8	7,1	3,1	4,0
Одеська область	162,0	123,8	38,2	26,4	3,9	22,5
Черкаська область	151,8	169,6	-17,8	3,7	3,5	0,2
Міська місцевість						
Україна	165,4	143,0	22,4	16,5	9,2	7,3
Вінницька область	167,7	157,4	10,3	7,6	2,5	5,1
Львівська область	155,6	145,3	10,3	7,8	7,6	0,2
Миколаївська область	115,2	114,8	0,4	8,9	3,9	5,0
Одеська область	178,4	118,5	59,9	36,9	3,5	33,4
Черкаська область	159,7	163,4	-3,7	4,5	3,9	0,6
Сільська місцевість						
Україна	132,9	148,3	-15,4	4,2	3,5	0,7
Вінницька область	101,4	148,5	-47,1	1,1	1,2	-0,1
Львівська область	114,0	118,9	-4,9	2,4	3,3	-0,9
Миколаївська область	103,0	163,5	-60,5	3,2	1,5	1,7
Одеська область	128,4	134,6	-6,2	5,1	4,9	0,2
Черкаська область	141,3	177,6	-36,3	2,7	2,9	-0,2

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України за період 2004-2019 рр. [448; 49]

Традиційним для всіх територій України є потужний міграційний перелив населення із сільських поселень до міст, що пояснюється різницею у матеріальному становищі та загальних стандартах життя. Хоча у порівнянні спостерігаємо середні несуттєве перевищення доходів містян над рівнем доходів мешканців сіл, частка домогосподарств із високим рівнем доходів у міських поселеннях понад удвічі перевищує таку в сільських. Держава повинна впроваджувати дієві заходи щодо розвитку сільських поселень, бо в протилежному випадку інтенсивна внутрішня міграція призведе до значного обезлюднення певних територій та одночасної надмірної концентрації населення в інших. Однак, не можна не відзначити позитивну дію внутрішньої міграції, яка подібна до сили зовнішньої міграція за кордон, а саме сприяння підвищенню доходів домогосподарств, зменшенню бідності, набуттю нових знань та досвіду, тобто накопиченню людського потенціалу.

Крім того, останні роки простежується чітка закономірність: зростання рівня бідності взаємозалежне зі зменшенням розміру поселення, однак якщо невеликі міста за показниками бідності близькі до сільської місцевості, то великі, особливо Київ, значним чином відрізняються від невеликих поселень. Так, рівень бідності у Києві становить 14,1%, в інших великих містах – 17,8%, у малих містах – 26,6%, у селах – 30,87 % [448]. Відповідно, значна частина мешканців сільських поселень та малих міст мігрують до великих міст, в першу чергу, з метою покращення власного матеріального становища та рівня доходів.

Щодо міжрегіональних міграцій, то основним реципієнтом є м. Київ та Київська область. У 2019 р. приріст населення столиці за рахунок інших регіонів сягав 13 тис. на рік, а Київської області – 25,7 тис. осіб. Відносно досліджених територій, то впродовж усього дослідженого періоду втрачали населення із року в рік через внутрішню міграцію Вінницька, Черкаська, Миколаївська області. Що стосується Львівської області, то починаючи з 2016 року сальдо внутрішньої міграції стало позитивним. Одеська область – єдина з досліджених територій, що мала нарощення населення за внутрішньою міграцією протягом 2004-2019 рр.

Разом з тим, внутрішня міграція не спричиняє втрат трудової та інтелектуальної складової людського потенціалу країни. Для країн, які є донорами робочої сили для міжнародного ринку праці, а саме до цієї групи належить і Україна, внутрішня міграція виступає вагомим альтернативним виїзду за кордон.

Особливої актуальності розробка заходів з регулювання внутрішньої міграції в Україні набуває внаслідок подій, які виступили причиною масових вимушених переміщень населення, що несуть серйозні виклики для держави, та вимагають посиленої уваги щодо регулювання цього питання.

Проблема зовнішньої міграції залишається відчутно гострою для територій сучасної України (рис. 3.25).

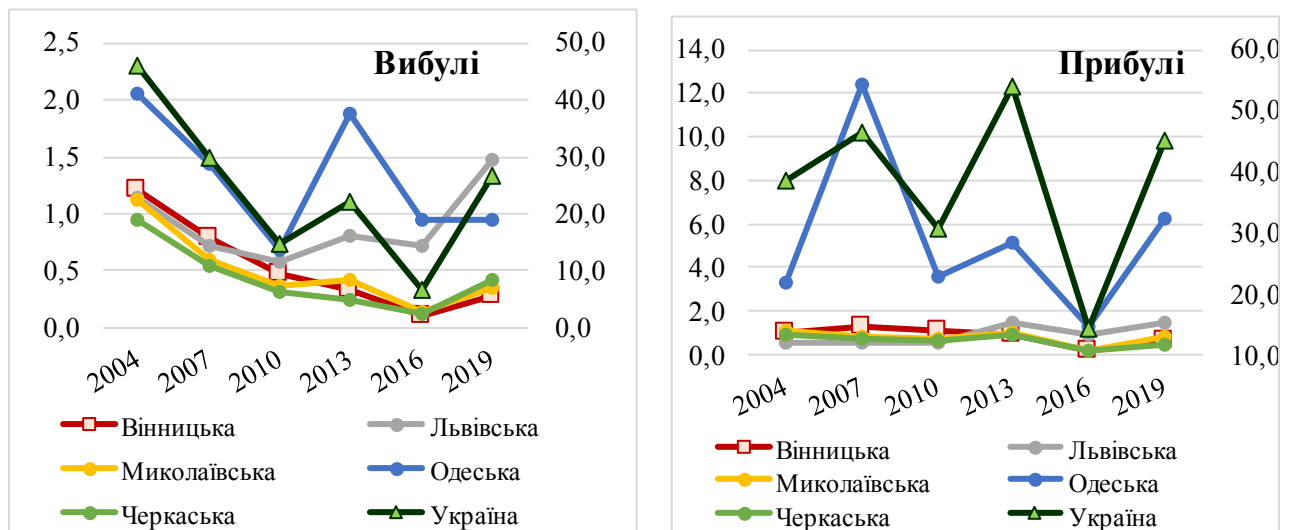

Рисунок 3.25 - Динаміка міждержавних міграційних потоків за територіями України у 2004-2019 рр., тис. осіб

Джерело: складено автором

Не зважаючи на те, що зовнішня трудова міграція сприяє надходженню в бюджет значної суми коштів, масштаби її негативних наслідків значно суттєвіші.

В першу чергу, такий рівень інтенсивності міждержавної міграції виступає в якості загрози значної втрати якісної робочої сили, зокрема людського, наукового й інтелектуального потенціалу за умови, якщо тимчасова

трудова міграція призводить до еміграції та зміни постійного місця проживання. За підсумками 2019 р. Україна мала додатній міграційний баланс.

Суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного убутку за дослідженими територіями є подальше скорочення бази відтворення людського потенціалу.

Вже у найближчі роки абсолютна і відносна чисельність перспективних з точки зору формування трудової складової людського потенціалу контингентів населення (осіб до працездатного і працездатного віку) має помітно скоротитись. За загальною логікою демоекономічного розвитку роль кількісних параметрів населення та робочої сили знижується, натомість роль якісних характеристик – неухильно зростає. У зв'язку з цим актуалізується проблема пошуку певних механізмів для поліпшення якісного стану відтворення населення, що, у свою чергу, може сприяти зменшенню масштабів депопуляції.

Для ринку праці Вінницької області в 2004-2019 рр. стали характерними негативні тенденції попередніх років, а саме: зменшення зайнятості населення віком 15–70 років за методологією Міжнародної організації праці, а також відповідне збільшення безробіття (рис. 3.26).

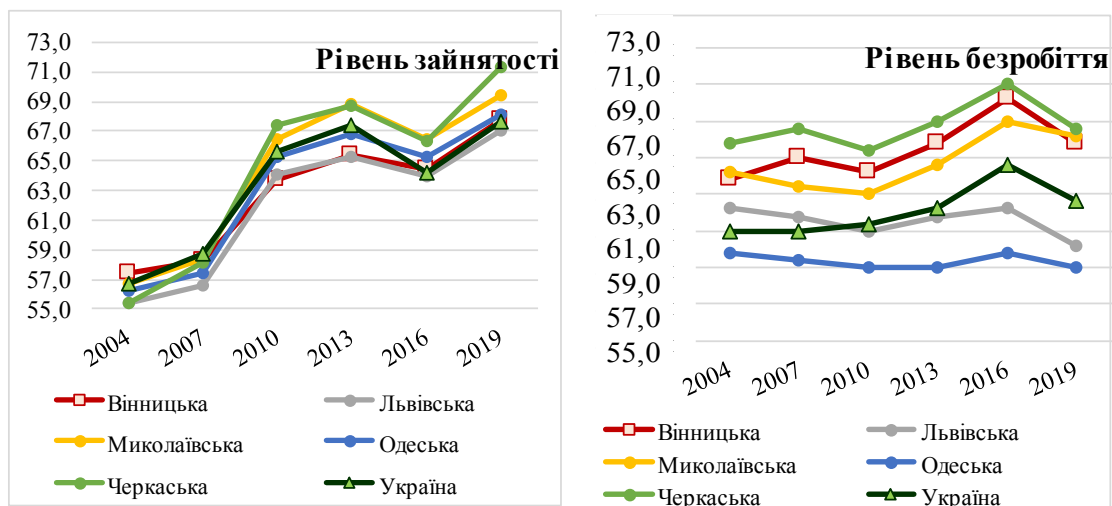

Рисунок 3.26 - Динаміка рівня зайнятості та безробіття на територіях України у 2004-2019 рр., %

Джерело: складено автором

Рівень безробіття в групі економічно активного населення віком 15–70 років у Вінницькій області за 2004–2019 рр. у цілому збільшився з 2,2% у 2004 р. до 2,7% у 2019 р., причому він стабільно вищий за середній показник по Україні.

Більшість проблем української економічної нерівності мають джерелом стійку комбінацію низької продуктивності праці; низької номінальної та реальної заробітної плати, тінізації економічної діяльності та доходів від неї.

Однак, починаючи з 2000-х рр. в Україні здійснюється цілеспрямована державна політика забезпечення зростання реальної заробітної плати темпами, що випереджають зростання продуктивності праці (рис. 3.27). В той же час, розбалансованість прийнятих рішень з іншими економічними показниками веде до швидкого знецінення зарплат, що визнається серйозною перешкодою на шляху до збереження і розвитку людського потенціалу України.

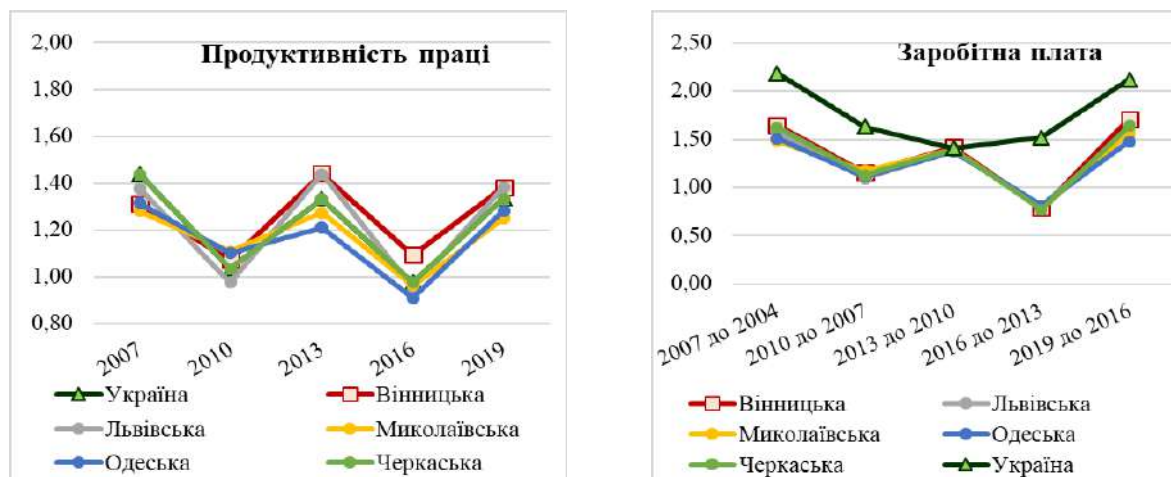

Рисунок 3.27 - Динаміка продуктивності праці та реальної заробітної плати на територіях України у 2004-2019 рр., % до попереднього року

Джерело: складено автором

Для діагностики економічних умов розвитку людського потенціалу території традиційно аналізується рівень життя населення, базовим індикатором якого є середньомісячна заробітна плата (табл. 3.15).

Дані табл. 3.15 демонструють, що у 2004 р. співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати у Вінницькій області було мінімальним серед

аналізованих територій, а ось у 2019 р. є типовим, що обумовлено позитивною динамікою в період 2004-2019 рр. та вирівнюванням.

Таблиця 3.15 - Динаміка співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати в регіонах України у 2004-2019 рр.

Регіони	2004	2007	2010	2013	2016	2019	Відхилення 2019 від 2004	Темпи зростання 2019 до 2004, %
Україна	2,49	2,94	2,43	2,68	3,24	2,52	0,03	101,0
Вінницька	1,84	2,23	1,93	2,18	2,62	2,23	0,39	121,4
Львівська	2,21	2,57	2,11	2,29	2,85	2,22	0,01	100,7
Миколаївська	2,38	2,61	2,30	2,54	3,05	2,39	0,01	100,3
Черкаська	2,39	2,67	2,22	2,42	3,01	2,22	-0,17	92,8
Одеська	1,96	2,36	1,99	2,20	2,59	2,12	0,16	107,9

Джерело: складено автором

Отже, ключові тенденції розвитку людського потенціалу територій України протягом 2004–2019 рр. дозволили зробити висновки не тільки відносно збереження значної диференціації територій України за окремими складовими людського потенціалу, а й виявлення стагнації деяких характеристик розвитку. На основі проведеного аналізу сучасного стану людського потенціалу Вінницької, Львівської, Миколаївської, Одеської та Черкаської областей можна зробити висновок, що однією з головних проблем є проблема зайнятості населення та стан ринку праці.

Висновки до третього розділу

1. Здійснено аналіз ключових науково-методичних підходів до дослідження людського потенціалу розвитку територій, *методологію* якого запропоновано розуміти у якості сукупність наукових теорій та ідей, принципів, методів і моделей, спрямованих на визначення полюсів розвитку людського потенціалу території. Обґрунтовано, що методологія дослідження людського потенціалу розвитку територій є невід’ємною складовою комплексної методології загального розвитку території та містить три рівні: категоріальний (визначення структурних компонентів), концептуальний (сукупність

теоретичних концепцій), науково-технологічний (сукупність принципів, методів і моделей).

2. Із застосуванням порівняльного аналізу проблематики оцінки людського потенціалу території систематизовано основні методичні підходи до її проведення (ресурсно-функціональний; казуальний; індикаторний та інтегральний), визначено переваги та недоліки їх застосування. Запропоновано науково-методичний інструментарій оцінки людського потенціалу території на основі зведеного показника – *інтегрального індексу людського потенціалу територій*, який складається з трьох субіндексів (субіндекс формування людського потенціалу території, субіндекс розвитку людського потенціалу території та субіндекс використання людського потенціалу території), застосування якого дозволяє самостійне визначення тих індикатори моніторингу соціального розвитку території, які потрібно відстежувати для своєчасного запобігання деструктивних змін людського потенціалу території.

3. Проведено діагностику асиметрій розвитку людського потенціалу територій в контексті реалізації концепції сталого розвитку країн ЄС та України, простежено відмінності у показниках реального добробуту населення, структурі економіки, індикаторах зайнятості та безробіття, обсягу інвестицій в економіку, показників охорони здоров'я та освіти. Аналіз макроекономічних складових і взаємозв'язків з показниками людського потенціалу України та Польщі, доводить, що Україна демонструє низку статистичних показників і тенденцій, притаманних за деякими факторами європейським країнам (високі видатки на соціальні програми, характеристики безробіття, зростання імпорту, скорочення зайнятості внаслідок глобалізації).

4. Розроблено науково-методичний підхід до аналізу рівня впливу наявних диспропорцій розвитку людського потенціалу на темпи економічного зростання територій та міст, сформульовано критерій розподілу територій та міст України за рівнем збалансованості розвитку людського потенціалу. Найбільш збалансовано розвиненими територіями за людським потенціалом є території та міста, що відносяться до IV рівня розвитку, що відповідає загальній

бальній оцінці в 85-100 балів, однак, регіони України, так само як і більшість їх обласних центрів, за результатами оцінювання потрапляють лише у проміжок III (5 регіонів) та II (20 регіонів) групи. Використання запропонованого критерію дозволяє виявити проблемні зони, при тому, чим вищою є загальна бальна оцінка, тим вищим є рівень збалансованості розвитку людського потенціалу території/міста, що дозволяє проводити удосконалення регіональної політики держави та формування сценарію людського розвитку країни.

5. На основі кластерного аналізу здійснено типологізацію територій України за рівнем якості людського потенціалу за валовим внутрішнім продуктом території на особу та Індексом людського розвитку. Визначено особливості соціально-економічних (загроза втрати якісної робочої сили, економічна нерівність, знецінення заробітної плати, проблема зайнятості) та демографічних умов розвитку людського потенціалу регіонів України (стійка депопуляція, старіння населення, нерівномірна щільність, потужний міграційний перелив із сільських поселень до міст, зростання рівня бідності), встановлено тенденцію до подальшого скорочення бази відтворення людського потенціалу стагнації деяких характеристик розвитку.

6. За результатами дослідження визначено ключові завдання менеджменту територій на державному рівні, які передбачають концентрацію зусиль щодо сприяння працевлаштуванню та раціональній суспільно-корисній зайнятості працездатного населення із застосуванням принципів господарської діяльності, характерних для економіки постіндустріального типу; запобігання масовому безробіттю шляхом здійснення активної політики на ринку праці та надання соціальної та матеріальної підтримки громадянам, що потребують соціального захисту; формування комфортного середовища для здійснення життєдіяльності, спроможного забезпечити задоволення базового і розширеного комплексу потреб населення на високому рівні.

Основні результати проведеного дослідження опубліковані в працях [382; 416; 422; 439; 447]

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ (НА ПРИКЛАДІ МІСТ І РАЙОНІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

4.1. Основні параметри стану і динаміки людського потенціалу Вінницької області в кількісному і якісному виразі

Концепція людського розвитку була обґрунтована в 90-і роки XX століття та характеризує формування цілеспрямованого людиноцентричного вектору соціально-економічної політики. Розглядаючи вищезазначені найважливіші тенденції суспільної динаміки як на глобальному, так і на національному рівнях, відзначимо їх спрямованість на вирішення таких проблем, як економічне зростання, зайнятість, справедливий розподіл матеріальних і духовних благ, соціальний захист, рівноправність. Основним об'єктом пануючої людиноцентричної концепції є людина та її потенціал, який визначається сукупністю якісних характеристик людини та визнанням її ролі в якості найважливішого стратегічного ресурсу кожної держави та її територій. Концепція людського розвитку спрямована на розширення індивідуальних можливостей людини прожити довге та здорове життя, мати доступ до необхідних життєвих ресурсів, таких як освіта, охорона здоров'я, можливості зайнятості, отримання доходу, відпочинку. На сучасному етапі концепція людського розвитку стала основою довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку більшості країн, у тому числі України та її регіонів, про що свідчать стратегії регіонального розвитку, які розроблялися в 2019-2020 роках. Дослідження стану і розвитку людського потенціалу на рівні регіонів є актуальним науковим і практичним завданням, оскільки в більшості відбувається зменшення людського потенціалу. Це характерно і для Вінницької області.

Проблеми людського розвитку в Україні на рівні регіонів науковці розпочали досліджувати ще в кінці XX століття. Значний внесок зроблено

вченими Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, які цілеспрямовано і регулярно відстежували проблеми розвитку людського потенціалу на національному і регіональному рівнях [450-452]. Регіональному людському розвитку присвячена монографія одеських науковців [453], в якій досліджено чинники, умови і сучасні тенденції формування і розвитку людського потенціалу регіону. Відомими фахівцями з проблем людського розвитку є: О. Макарова, праці якої присвячена аналізу ризиків для людського розвитку в Україні [454]; І. Кравець, Ю. Здоров, що аналізують чинники впливу на людський, в основному в сфері освіти та охорони здоров'я населення [455]; Л. Радченко [456], де людський розвиток розглядається на макроекономічному рівні з позицій можливостей його регулювання; В. Антонюк, яка аналізувала проблеми людського розвитку Запорізької обл. [457]; М. Кривцова, в статті якої викладено підходи до оцінки людського потенціалу регіонів [458].

Слід відзначити, що аналізу людського потенціалу окремих регіонів України присвячено недостатньо досліджень і публікацій вітчизняних вчених. Державною службою статистики до 2018 року видавався Статистичний збірник «Регіональний людський розвиток» [459], однак в ньому дається узагальнена оцінка ЛП регіонів без наукового аналізу їх проблем та конкретизації на рівні окремих регіональних утворень. На сучасному етапі здійснюється розрахунок індексу регіонального людського розвитку Міністерством розвитку громад та територій України [460], де наводиться лише статистика та розрахунки за обраними показниками без наукового аналізу. Тому дослідження динаміки людського потенціалу Вінницької області в системі чинників соціально-економічного розвитку регіону збагачує аналітичну палітру людського розвитку України в територіальному розрізі.

Вінницька область відноситься до типових аграрно-індустріальних регіонів центральної частини України. Її територія складає 26,5 тис. км, або 4,4% від площі України, чисельність населення – 1,56 млн осіб, з яких в містах проживає 51,4%. За розміром території, кліматичними умовами, природними і

трудовими ресурсами вона мало відрізняється від сусідніх областей – Хмельницької, Черкаської, Житомирської, Кіровоградської, має розвинене сільське господарство, значну кількість промислових підприємств та вагомий транспортно-логістичний комплекс. Не зважаючи на те, що упродовж останніх 5 років область демонструє більш динамічні показники економічного розвитку, вона має проблеми у сфері людського розвитку, які пов'язані зі зменшенням чисельності населення, міграцією, зменшенням кількості навчальних закладів та молоді, що навчається, погіршенням здоров'я населення, які є причиною зменшення людського потенціалу і стають перешкодою для подальшого динамічного розвитку території, модернізації економіки області на інноваційній основі [461].

Результати моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів за 2018 рік свідчать про високі показники Вінниччини, що увійшла у п'ятірку лідерів, посівши четверте місце [462]. Однак частка її валового регіонального продукту (ВРП) в національній економіці складає лише 3,1%, найбільший внесок робить сільськогосподарське виробництво. Позитивним є те, що питома вага області в загальноукраїнських результатах посилюється майже за всіма показниками (табл. 4.1).

Таблиця 4.1 - Питома вага Вінницької області у загальному обсязі основних економічних показників України, %

Показники	Роки					Відхилення 2018 до 2014 року (+/-)
	2014	2015	2016	2017	2018	
Валовий регіональний продукт (у фактичних цінах)	2,8	3,0	3,1	3,1	3,1	+0,3
Обсяг реалізованої промислової продукції	2,2	3,0	3,0	3,1	3,1	+0,9
Виробництво продукції сільського господарства	7,9	7,6	8,4	8,2	8,4	+0,5
Обсяг капітальних інвестицій	2,6	2,7	2,3	2,6	3,0	+0,4
Обсяг роздрібного товарообороту	2,3	2,4	2,2	2,1	2,2	-0,1

Джерело: [463]

Підвищення частки Вінницької області в загальних показниках економіки України обумовлено більш динамічним розвитком економіки регіону,

порівняно з середніми значеннями по Україні (табл. 4.2). Дані таблиці свідчать, що індекси ВРП за досліджуваний період у Вінницькій області були вищими, окрім 2017 р.

Таблиця 4.2 - Динаміка індексів ВРП, випуску промислової і сільськогосподарської продукції в Україні та Вінницькій області

Показники	Регіон	Роки					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
Індекси фізичного обсягу ВРП (в цінах попереднього року, %)	Україна	93,4	90,2	102,4	102,5	103,4	
	Він. обл.	104,6	97,1	106,5	101,8	104,9	
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн.	Україна	36904	46413	55899	70233	84235	
	Він. обл.	27249	37270	46615	58384	71104	
ВРП на 1 особу Вінницької обл. у % до України		73,8	80,3	83,4	83,1	84,4	
Індекси обсягу реалізованої промислової продукції	Україна	89,9	95,7	102,6	100,4	101,6	99,5
	Він. обл.	105,4	104,0	105,3	108,2	99,2	114,7
Індекси виробництва продукції сільського господарства	Україна	102,2	95,2	106,3	97,8	108,1	101,4
	Він. обл.	111,0	91,8	117,0	95,8	110,6	101,1

Джерело: розраховано і складено автором за [464]

Внаслідок цього ВРП у розрахунку на одну душу населення у Вінницькій області зростав вищими темпами, що обумовило скорочення розриву відносно середнього рівня по Україні з 73,8% до 84,4%. Індекси реалізованої промислової продукції були вищими в усі роки, окрім 2018 р., індекси виробництва сільськогосподарської продукції також були вищими за більшістю років. Така динаміка економічного розвитку певним чином позитивно позначилася на динаміці окремих параметрів людського розвитку регіону.

В Україні з 1999 року здійснюється оцінка людського розвитку шляхом розрахунку індексів регіонального людського розвитку (ІРЛР) [465] *.

* Перша методика, яка була розроблена фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД) ім. М.В. Птухи НАН України та Державної служби статистики і затверджена Спільною Постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України (від 05.04.2001 та 14.03.2001 №№182/76), згідно якої у практику роботи органів державної статистики були запроваджені щорічні розрахунки інтегральних показників починаючи з даних за 1999 рік. Оцінювалось 9 окремих аспектів людського розвитку на основі значної кількості показників. Методика використовувалася більш як десятирічний період і потребувала змін.

З 2013 по 2017 рік оцінювання здійснювалося за Методикою вимірювання регіонального ЛР, затвердженою рішенням президії Національної академії наук та колегії Державної служби статистики від 13 червня 2012 р. № 123-м. [466]¹

Розраховані фахівцями ІДСД та Державної служби статистики ІРЛР свідчать, що відносна оцінка людського розвитку Вінницької області мала переважну тенденцію до поліпшення, її ранг серед областей України підвищувався: 16-а позиція в 2013 р., 15-та у 2015 р., 9-та у 2017 р. Це відбулося в основному за рахунок показників блоків відтворення населення (ранг зріс з 12 до 7), добробуту (ранги відповідно 15 і 9) [467, с. 44, 51, 58, 65, 72].

У 2017 році Постановою Кабінету Міністрів України було затверджено нову методику оцінки людського розвитку регіонів та здійснення його розрахунку делеговано Міністерству розвитку громад та територій України [466]. При цьому оцінка здійснюється за трьома складовими, що відповідає концепції людського розвитку, а показники нормуються до їх максимального значення за п'ятирічний період. За оцінками згідно нової методики, позиції Вінницької області у забезпеченні людського розвитку є значно гіршими (табл. 4.3).

Значення ІРЛР Вінниччини показує, що він зріс несуттєво і відносно інших регіонів України позитивна динаміка була гіршою. Тому ранг у 2019 р. відносно 2017 р. хоч і зріс на 3 пункти, однак відносно 2018 р. знизився на 6 позицій. За більшістю показників оцінки людського розвитку Вінницька область мала гірші значення ніж в середньому по Україні, тому доцільним є більш детальний аналіз параметрів людського потенціалу регіону та умов його формування.

В даному підрозділі ми аналізуємо параметри людського потенціалу регіону, тому не зайвим буде *чітко окреслити предмет дослідження*.

¹ Згідно цієї методики, до розрахунку регіонального індексу людського розвитку було включено 33 показника, які об'єднані у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку: • Відтворення населення; • Соціальне становище; • Комфортне життя; • Добробут; • Гідна праця; • Освіта

Таблиця 4.3 - Оцінка регіонального людського розвитку Вінницької області у 2017-2019 роках

Напрями оцінки Індексу регіонального людського розвитку, їх показники	2017	2018	2019	Відхилення 2019 до 2017 року
<i>Довге та здорове життя</i>				
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	72,70	72,69	72,69	-0,01
Загальний коефіцієнт приросту (скорочення) чисельності населення, на 1000 осіб наявного населення, проміле	-9,2	-9,8	-9,6	+0,4
Коефіцієнт смертності від навмисного самоушкодження, на 100 тис. осіб наявного населення, просантиміле	22,1	21,0	24,2	+2,1
<i>Добробут та гідні умови праці</i>				
Обсяг видатків місцевих бюджетів (з урахуванням міжбюджетних трансфертів) на одну особу, гривень	12 691,4	14 450,2	14 064,6	+1373,2 або 10,6%
Відношення середньої заробітної плати до мінімальної, разів	1,91	2,10	2,23	+0,32
Рівень працевлаштування зареєстрованих безробітних, %	38,5	37,5	35,9	-2,6
<i>Освіта</i>				
Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком три-п'ять років, відсотків до загальної кількості дітей такого віку	88,0	89,1	86,2	-1,8
Кількість випускників ВНЗ I–IV рівня акредитації, % до загальної кількості населення у віці 25–70 років	1,0	1,0	1,1	+0,1
Індекс регіонального людського розвитку	0,63	0,65	0,643	+0,013
Ранг області	18	9	15	+3

Джерело: розраховано і складено автором за [468]

В більшості досліджень і оцінок, присвячених людському розвитку, аналізуються різноманітні аспекти, які стосуються як безпосередньо людського потенціалу, так і умов його формування. Поняття «людський потенціал» і «людський розвиток» були досліджені в попередніх розділах, ми вважаємо, що вони не є ідентичними, хоч і близькими. Більшість дослідників під *людським потенціалом* розуміє здатність людини (групи людей) до суспільної діяльності. Так, Л. Шаульська вважає, що людський потенціал – сукупна здатність певної людської спільноти (народу, територіальної громади, трудового колективу підприємства тощо) і окремої людини до економічної і соціальної діяльності та

розвитку [469, с. 93-94]. Ця здатність безпосередньо визначається, по-перше, кількістю людей (населення), по-друге, рівнем їх здоров'я, яке забезпечує спроможність до будь якої діяльності і, по-третє, освітою, яка необхідна для розуміння сучасного світу і дає змогу здобути певну кваліфікацію. Ці три параметри людського потенціалу формуються під впливом низки чинників, що визначають умови людського розвитку.

Людський розвиток є більш широким поняттям порівняно з людським потенціалом, він охоплює весь процес забезпечення формування, розвитку і використання ЛП, включаючи його умови і чинники, такі як рівень доходу, можливості зайнятості, розвиток соціальної і побутової інфраструктури тощо. Тобто, для аналізу людського розвитку необхідно залучати значно більшу кількість показників, які характеризують економічні, соціальні, інституційні, природно-кліматичні та інші чинники розвитку [470].

Предметом аналізу даного підрозділу є стан людського потенціалу, який характеризується параметрами динаміки населення, його здоров'я та освіти.

Демографічні показники свідчать, що регіон неухильно втрачає населення, яке є демографічною основою людського потенціалу (табл. 4.4).

Таблиця 4.4 - Динаміка населення Вінницької області за 2014-2019 роки

Роки	Чисельність наявного населення, тис. осіб станом на 31.12			Динаміка природного приросту (на 1000 наявного населення)			Міграційний приріст, скорочення (-), осіб
	Всього	міське	сільське	Коеф. народжуваності	Коеф. смертності	Коеф. природ. приросту	
2014	1610,6	814,8	795,8	10,9	15,8	-4,9	331
2015	1602,2	813,4	788,8	10,2	15,9	-5,7	686
2016	1590,4	810,1	780,3	9,6	15,4	-5,8	-2505
2017	1575,8	806,3	769,5	8,9	15,2	-6,3	-4625
2018	1560,4	801,7	758,7	8,1	15,5	-7,4	-3842
2019	1545,4	799,4	746,0	7,6	15,5	-7,9	-2724
У %, +,-	95,6% -62,5 тис.	98,1% -15,4 тис.	93,7% -49,8 тис.	-3,3	-0,3	+ (-3,0)	-12679

Джерело: розраховано і складено автором за [471]

За досліджувані роки область втратила 62,5 тис. населення (4,4%), при цьому скоротилася чисельність як сільського (на 6,3%), так і міського (на 1,9%) населення. В цілому по Україні скорочення населення за досліджуваний період був меншим: міського – на 1,8%, сільського – на 3,7%, а в цілому на 2,4% [472]. Регіон має гіршу демографічну динаміку, яка обумовлена негативним коефіцієнтом природнього приросту і негативним сальдо міграції. Слід відзначити, що скорочення населення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю характерно як для України в цілому, так і для інших регіонів. Однак, від’ємні коефіцієнти природнього приросту в Україні стабільно є нижчими, порівняно з Вінницькою областю (наприклад, –3,9 у 2014 р., –4,4 у 2015 р., –6,6 у 2019 р.). Щодо міграції, то в Україні починаючи з 2005 року спостерігається щорічний незначний міграційний приріст населення, у Вінницькій області щорічно фіксується міграційний відплив, за винятком 2014-2015 рр., що може бути пов’язано з переміщенням у регіон внутрішніх переселенців з окупованих територій. Міграційні втрати населення за 2014-2019 рр. склали 12,7 тис., або 0,8% наявного населення. В цілому за даний період область втратила більше 75 тис. осіб внаслідок депопуляції та міграції.

Не в кращу сторону змінюється вікова структура населення регіону (табл. 4.5, рис. 4.1).

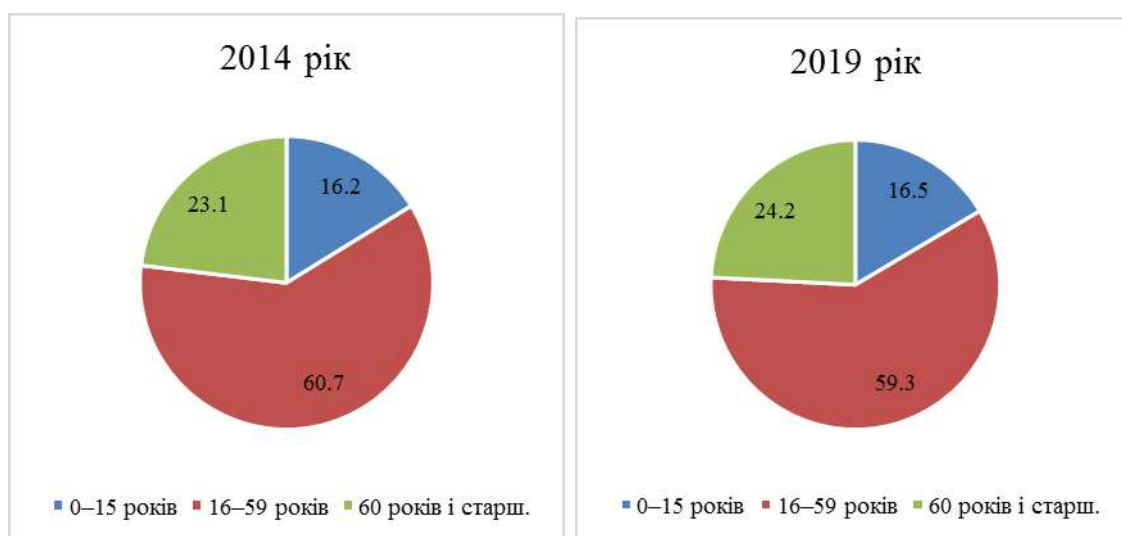

Рисунок 4.1 – Вікова структура населення Вінницької обл. у 2014 і 2019 рр.

Джерело: складено автором за [471]

Розрахунки, наведені в таблиці 4.5 показали, що чисельність дітей і молоді віком до 15 років зменшилася на 6,5 тис. осіб, однак внаслідок зменшення загальної кількості мешканців регіону їх частка дещо зросла. Найбільш негативним є те, що неухильно скорочується чисельність і частка осіб працездатного віку 16-59 років (на 61,2 тис., або 6,7%), які формують трудовий потенціал регіону. Неухильно зростає частка населення віком 60 років і старше. Постаріння населення не сприяє розвитку людського потенціалу регіону та створює демографічні загрози для формування і нагромадження людського капіталу.

Таблиця 4.5 - Зміна вікового складу і структури постійного населення Вінницької області за 2014-2019 роки

Роки	Чисельність постійного населення за віковими груп., тис. осіб станом на 31.12					Частка населення відповідних вікових категорій, %			
	Всього	0–15 років	16–59 років	60 років і старш.	в т.ч. за 65 р.	0–15 років	16–59 років	60 років і старш.	в т.ч. за 65 р.
2014	1603,5	260,1	973,2	370,3	273,3	16,2	60,7	23,1	17,0
2015	1595,1	260,9	964,2	369,5	273,2	16,4	60,4	23,2	17,1
2016	1583,3	261,0	952,6	369,7	273,4	16,5	60,2	23,3	17,3
2017	1568,7	260,2	938,2	370,3	274,3	16,6	59,8	23,6	17,5
2018	1553,3	257,3	924,8	371,2	273,3	16,6	59,5	23,9	17,6
2019	1538,3	253,6	912,0	372,7	273,4	16,5	59,3	24,2	17,8
Відх., %	95,9	97,5	93,7	100,6	100,0				
+, -	-65,2	-6,5	-61,2	+2,4	+0,1	+0,3	-1,4	+1,1	+0,8

Джерело: розраховано і складено автором за джерелом [471]

Стан здоров'я безпосередньо впливає на чисельність населення регіону та його структуру і визначає тривалість життя. Поліпшення здоров'я зменшує втрати населення та збільшує тривалість життя, що призводить до постаріння населення, і на сучасному етапі суспільного розвитку це є не лише позитивним чинником збільшення людського потенціалу, але й значною проблемою, оскільки зростає навантаження на працюючих та збільшується потреба в соціальних видатках. У Вінницькій області в усі роки дослідження населення мало більшу тривалість життя, ніж в середньому по Україні (табл. 4.6). Наведені в таблиці дані свідчать, що у Вінницькій області очікувана тривалість життя вища, порівняно з середнім її значенням по Україні, на 0,6-0,8 роки, при

цьому як у жінок, так і в чоловіків. Кращою є динаміка цього показника, особливо у жіночої частини населення: в регіоні очікувана тривалість життя жінок зростає за п'ять років на 0,87 роки, в середньому по Україні – на 0,67.

Таблиця 4.6 - Порівняння очікуваної тривалості життя при народженні населення України та Вінницької області у 2014-2019 роках, років

Роки	Вінницька область			Україна			Відхилення Вінницької обл. до України (+,-)		
	Всі	Чоловіки	Жінки	Всі	Чоловіки	Жінки	Всі	Чоловіки	Жінки
2014	71,93	66,93	76,82	71,37	66,25	76,37	0,56	0,68	0,45
2015	72,01	66,91	77,01	71,38	66,37	76,25	0,63	0,54	0,76
2016	72,47	67,61	77,13	71,68	66,73	76,46	0,79	0,88	0,67
2017	72,70	67,75	77,47	71,98	67,02	76,78	0,72	0,73	0,69
2018	72,69	67,58	77,69	71,76	66,69	76,72	0,93	0,89	0,97
2019	72,69	67,58	77,69	72,01	66,92	76,98	0,68	0,66	0,71
+, -	0,76	0,65	0,87	0,64	0,67	0,61	0,12	-0,02	0,26

Джерело: розраховано і складено автором за джерелом [471; 472]

Така ситуація обумовлена нижчим рівнем смертності в цілому, та за багатьма видами захворювань (табл. 4.7).

Таблиця 4.7 - Порівняння коефіцієнтів смертності за європейським стандартом за окремими причинами смерті України та Вінницької області у 2018-2019 рр., на 100 тис. осіб

Причини смертності	Україна		Вінницька область		Відхилення (+,-)	
	2018 рік	2019 рік	2018 рік	2019 рік	2018 рік	2019 рік
Усього померлих	1071,6	1055,8	1009,3	1004,1	-62,3	-51,7
В тому числі від хвороб:						
- інфекційних, паразитарних	21,2	19,2	11,7	8,9	-9,5	-10,3
з них туберкульоз	8,5	7,9	6,8	5,1	-1,7	-2,8
- новоутворень	155,6	153,0	148,5	141,2	-7,1	-11,8
- хвороб системи кровообігу	673,5	665,0	666,3	664,1	-7,2	-0,9
- ішемічної хвороби серця	463,0	458,7	585,1	580,7	122,1	122
- хвороб органів травлення	52,2	51,3	50,6	50,8	-1,6	-0,5
- хвороб органів дихання	26,6	25,7	16,6	17,1	-10	-8,6
-зовнішніх причин	72,2	70,5	70,9	76,4	-1,3	5,9

Джерело: розраховано і складено автором за [472-474]

На 100 тис. населення у Вінницькій області помирало на 50-60 осіб менше, ніж в середньому по Україні. Така ситуація спостерігається за всіма хворобами, які обліковуються статистикою, окрім ішемічної хвороби серця (ІХС) – перевищення коефіцієнта смертності за нею складало 122 особи на 100

тис. населення. Це може пояснюватися віковою структурою населення, оскільки частка населення у віці 60 років і старше в регіоні стабільно є вищою: у 2014 р. була 23,1% , в Україні – 21,8%; у 2019 р. відповідно 24,2% та 23,9%. Саме у старших вікових категоріях смертність від ішемічної хвороби серця зростає експоненційно – майже подвоюється з підвищенням віку на кожні 5 років. Наприклад, у 2019 р. динаміка була такою (рис. 4.2).

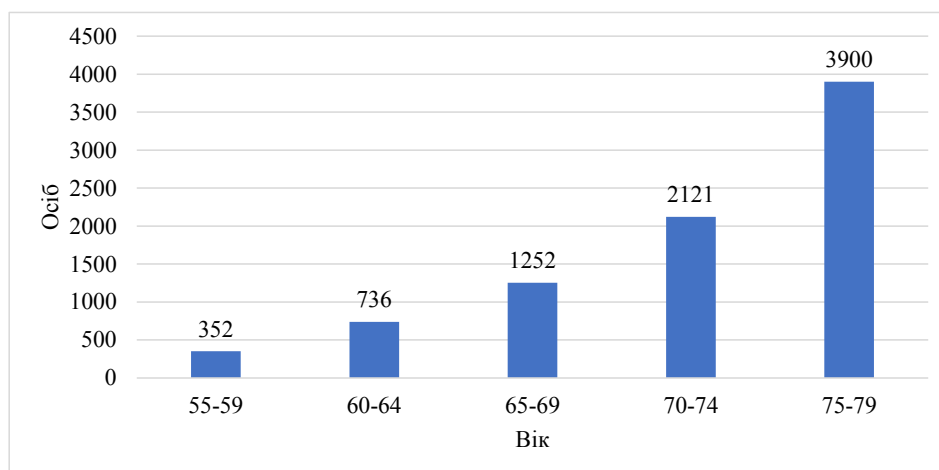

Рисунок 4.2 – Динаміка смертності від ІХС в осіб старшого віку

Джерело: складено за джерелом [474]

Не зважаючи на більшу тривалість життя, самооцінка стану здоров'я населення Вінницькій області гірша за середню оцінку по Україні (табл. 4.8).

Таблиця 4.8 - Показники самооцінки стану здоров'я населення Вінницької області та України у 2019 році, %

Показники здоров'я	Україна	Вінницька область	Відхилення: Вінницька обл. від України (+,-)	Для порівняння: ЄС, 2018 рік
Частка населення, яка оцінила стан свого здоров'я як:				
- добрий	50,4	45,0	-5,4	68,4
- задовільний	39,5	40,0	+0,5	23,0
- поганий	10,1	15,0	+4,9	8,6
Населення, яке повідомило, що має хронічні (6 міс. і більше) захворювання або проблеми зі здоров'ям	37,9	53,7	+15,8	36,9
Населення, яка повідомило, що зверталася за медичною допомогою протягом останніх 12 місяців	81,3	86,2	+4,9	

Джерело: розраховано і складено автором за джерелом [475, с.50-51, 54]

Такі оцінки обумовлені, на наш погляд, саме віковою структурою населення – більшою часткою осіб старшого віку, які мають більше хронічних захворювань. Порівняно з самооцінкою здоров'я населення Європейського Союзу і Україна, і Вінницька область мають значно гірші показники оцінки.

Освітня складова. Формування людського потенціалу регіону значною мірою залежить від рівня розвитку системи загальної і професійної освіти та можливостей доступу населення до якісної освіти. Метою освіти з соціо-гуманітарної точки зору є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, необхідних для успішної самореалізації потенціалу кожної особи. З соціально-економічної точки зору метою освіти є формування загальних і професійних знань і компетенцій, необхідних для здійснення соціальної та економічної діяльності. Освіта є найважливішою базовою сферою діяльності будь якої країни та регіону, оскільки саме вона формує людський потенціал країни, закладає фундамент соціального й технологічного прогресу.

Вагомість освіти підтверджує той факт, що вона входить до переліку Цілей сталого розвитку. В Україні визначено Ціль 4 - Якісна освіта, яка містить такі завдання: забезпечити доступність якісної дошкільної і шкільної освіти для всіх дітей та підлітків, а також професійної освіти; підвищити якість вищої освіти та забезпечити її тісний зв'язок з наукою, сприяти формуванню в країні міст освіти та науки; збільшити поширеність серед населення знань і навичок, необхідних для отримання гідної роботи та підприємницької діяльності; створити у школах сучасні умови навчання, включаючи інклюзивне, на основі інноваційних підходів [476].

В умовах переходу до економіки знань та інтенсивних технологічних змін, широкої інформатизації суспільства ставиться завдання забезпечити безперервне навчання населення. Навчання впродовж життя забезпечує інтеграцію навчання й життя людини, що є необхідною умовою для людей будь-якого віку в умовах динамічних технологічних і соціальних змін під

впливом науково-технічного прогресу і безперервних інновацій, глобалізації, інформатизації та мобільності.

Слід відзначити, що населення Вінницької області хоч і має високий освітній рівень, однак за часткою населення з вищою та професійно-технічною освітою поступається середнім показникам по Україні та своїм сусідам (табл. 4.9).

Таблиця 4.9 - Розподіл населення у віці 6 років і старше за освітніми рівнями у листопаді 2019 року

Освітні рівні	Україна	Вінницька обл.	Хмельницька обл.
Повна вища освіта	22,7	19,0	20,5
Перший (бакалаврський) рівень ВО (базова ВО)	2,3	1,7	2,6
Початковий рівень ВО	17,1	20,8	16,1
Професійна (професійно-технічна)	22,5	21,2	25,8
Повна загальна середня освіта	16,5	15,9	13,7
Базова середня освіта	7,3	7,8	9,4
Початкова освіта	6,6	7,9	8,1
Дошкільна освіта	4,3	5,2	3,3
Без освіти	0,7	0,5	0,5

Джерело: розраховано і складено автором за джерелом [476, с.166]

Дані таблиці свідчать, що в регіоні частка населення з повною і базовою вищою освітою складає 20,7%, в Україні – 25%, а в Хмельницькій обл. – 23,1%. Частка населення, яке має професійну освіту (вищу та професійно-технічну освіту) складала відповідно 62,7%, 64,6% і 65%, отже у Вінницькій обл. вона була на 2,3% меншою, ніж у сусідній Хмельницькій обл.

В регіоні функціонує розвинена інфраструктура закладів дошкільної і середньої освіти, в той же час існують проблеми в забезпеченні якісної освіти, які позначаються на можливостях формування людського потенціалу.

Дошкільна освіта є важливим етапом всебічного творчого і цілісного розвитку дитини, є обов'язковою частиною у системі безперервного навчання. Вона забезпечує наступність між дошкільним етапом виховання і навчання та початковою освітою в школах. У Вінницькій області має місце позитивна динаміка розвитку дошкільної освіти (табл. 4.10), більшість дітей відповідного віку залучені до закладів дошкільної освіти – 67%, що є вищим за

середній рівень в Україні (58%). В той же час, освітніх закладів не вистачає або ж вони переповнені, оскільки щорічно чисельність дітей, які відвідують ці заклади, перевищує наявну кількість місць: у 2018 р. перевищення складало 15% (47668 місць і 54760 дітей), у 2019 р. – 9,6% (відповідно 47617 та 52166) [477]. Переповненість дошкільних закладів обмежує прийом до них усіх бажаючих та може позначатися на якості дошкільної підготовки.

Таблиця 4.10 - Динаміка показників дошкільної освіти у Вінницькій області

Показники	Роки						Зростання, %
	2010	2015	2016	2017	2018	2019	
Заклади дошкільної освіти	704	777	788	791	783	780	110,8
У них дітей, тис. осіб	46,3	56,2	56,6	57,1	55,6	53,6	115,8
Охоплення дітей закладами дошкільної освіти, у % до відповідного віку	55	65	67	69	71	67	121,8

Джерело: складено автором за джерелом [478, с. 168-170]

Загальна середня освіта (ЗСО) не лише забезпечує грамотність населення, а формує основи наукових знань і світогляду, громадянські та моральні якості, забезпечує умови для соціальної взаємодії, розвиває креативність і здатність до подальшого навчання й критичного мислення, аналізу інформації, обсяг якої безперервно зростає. На сучасному етапі в Україні в системі ЗСО реалізується концепція «Нова українська школа», яка спрямована на формування особистостей, патріотів та інноваторів, яких потребує суспільний розвиток.

У Вінницькій області навчається 4% учнів загальної середньої освіти України, при цьому вона зростає (у 2010 р. була 3,7%). Регіон має досить розвинену систему закладів середньої освіти, однак проявилися певні негативні тенденції, які не сприяють розвитку людського потенціалу регіону.

Наведені в таблиці 4.11 дані свідчать, що чисельність учнів загальноосвітніх навчальних закладів (ЗОНЗ) на 10 тис. населення зросла за 2011-2019 рр. майже на 10%, а відносно 2015 р.- на 12%. Кількість

загальноосвітніх шкіл відносно 2010 р. зменшилася на 21%, при цьому загальна кількість учнів за 2010-2018 роки зросла на 3,1%.

Таблиця 4.11 - Динаміка параметрів загальноосвітніх навчальних закладів у Вінницькій області (на початок навчального року)

Показники	2010/11	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	% до 2010 / % до 2015
Чисельність наявного населення на 31.12, тис. осіб	1641,2	1602,2	1590,4	1575,4	1560,4	1545,4	94,9/ 96,5
Кількість ЗОНЗ, одиниць	976	883	873	861	795	772	79,1/ 81,8
Кількість учнів ЗОНЗ, тис. осіб	160,2	153,3	155,1	157,5	161,8	164,9	102,9/ 107,8
У т.ч. навчаються у другу зміну, тис. осіб/ у % до всіх учнів	7,5 / 4,7	4,1/ 2,7	6,0/ 3,9	7,4/ 4,7	9,2/ 5,7	10,9/ 6,6	145,3
Кількість вчителів ЗОНЗ, тис. осіб	21,8	20,5	20,1	20,0	19,9	19,7	90,4
Кількість учнів на одного вчителя, осіб	7,3	7,5	7,7	7,9	8,1	8,4	115,1
Кількість учнів ЗОНЗ на 10 тис. осіб населення	976	957	975	1000	1037	1067	109,3/ 111,5

Джерело: розраховано і складено автором за джерелом [479]

Наповнюваність шкіл дітьми зросла з 164 осіб до 214 осіб. Збільшення на 45% кількості учнів, що навчаються у другу зміну, та їх частки з 4,7% до 6,6% свідчать про критичну нестачу кількості місць у школах для організації однозмінного навчання. В найбільшій мірі це стосується обласного центру (міста Вінниця), де зростає чисельність населення. На проблему недостатньої кількості місць у закладах освіти та на відсутність якісних прогнозів щодо необхідної їх кількості на наступне десятиліття звертається увага в Концепції інтегрованого розвитку м. Вінниці до 2030 року [480].

В той же час в системі освіти регіону має місце нерівномірність територіального розвитку. Більшість шкіл - 609 закладів (70%) функціонує в сільській місцевості, де поширеною проблемою є малокомплектність ЗОНЗ, так з усіх сільських шкіл майже половина (296 навчальних закладів) мають від 40 до 100 учнів [481, с.58].

Позитивним є те, що система шкільної освіти Вінниччини поступово розвивається, що проявляється у будівництві декількох нових шкіл та реконструкції діючих, оновленні матеріально-технічної бази навчальних закладів, створенні опорних шкіл. Станом на 30.12.2019 р. в області всього функціонувало 53 опорні школи із 70 філіями, 2017 році було лише 12 опорних закладів з 24 філіями. У 2018 році створено комунальний заклад «Подільський науково-технічний ліцей для обдарованої молоді» [481, с.58]. Це створює матеріальне підґрунтя для кращої організації шкільного навчання, що має важливе значення для розвитку людського потенціалу.

Однією з проблем є забезпеченість середніх навчальних закладів висококваліфікованими кадрами. Не зважаючи на те, що зросла чисельність учнів, кількість учителів зменшилася майже на 10 %, відповідно зросло навантаження на кожного учителя. Проблема дефіциту педагогічних кадрів в Україні спостерігається уже давно. Інститут освітньої аналітики зробив висновок, що кадрова проблема у педагогічних працівниках демонструє щорічну чітку тенденцію до зростання кількості вакансій на офіційному ринку праці [482, с.16]. Для Вінницької області вона, хоч і в меншій мірі порівняно з великими містами, спостерігається і безпосередньо впливає на якість навчання.

Для формування якісного людського потенціалу, спроможного до здобуття вищих рівнів освіти і до складної трудової діяльності, особливо важливе значення має якість шкільної освіти, значне уявлення про яку дають результати зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). Наведені в табл. 4.12 дані свідчать про наявність проблем з якістю освіти молоді регіону. Аналіз даних таблиці свідчить, що з окремих предметів знання учнів Вінницької області не гірші, ніж в середньому по Україні. Це стосується: української мови (тестів з високими балами було від 22% до 30%, не подолали поріг у 100 балів близько 8% учнів, окрім 2018-2019 рр. де результати були значно гірші); історії України, де якісні показники хоч і нижчі, однак майже нарівні середніх по Україні; біології та географії, де найнижчий відсоток тих, які не подолали поріг, та більше 20% з високими балами. Позитивним є те, що з англійської мови

частка таких зростає і досягла 30%. Негативною тенденцією є зменшення частка тих осіб, які складають ЗНО з важливих технічних дисциплін, таких як фізика, хімія. Ці навчальні предмети є частиною блоку STEAM-освіти, яка охоплює природничі науки (Science), технології (Technology), технічну творчість (Engineering), мистецтво (Art) та математику (Mathematics). STEAM-освіта формує фахівців з технічних напрямків, попит на яких росте набагато швидше, ніж на інші спеціальності, тому такий тип освіти стає визначальним.

Таблиця 4.12 - Результати зовнішнього незалежного оцінювання учнів Вінницької області у 2016-2019 роках

Навчальний предмет, кількість осіб, що складали ЗНО, якісний рівень	Роки					Україна, для порівняння	
	2016	2017	2018	2019	2020	2019	2020
Українська мова і література, взяли участь у тестуванні, осіб	10398	8963	14221	15011	11691		
- не подолали поріг 100 бал, %	7,8	6,7	17,3	16,1	8,1	15,5	8,2
- отримали 160-200 балів	30,6	22,7	21,9	22,2	27,8	24,2	29,0
Історія України, взяли участь у тестуванні, осіб	7363	6666	6352	10232	7965		
- не подолали поріг 100 бал, %	11,9	12,7	12,7	18,4	12,6	16,2	13,3
- отримали 160-200 балів	17,7	17,8	17,0	13,5	14,1	15,0	15,2
Математика, взяли участь у тестуванні, осіб	5232	4293	4299	7130	6413		
- не подолали поріг 100 бал, %	17,2	18,0	22,0	21,4	14,0	18,1	12,7
- отримали 160-200 балів	15,0	18,7	17,3	16,2	18,2	20,9	21,9
Фізика, взяли участь у тестуванні, осіб	1291	1073	1001	1014	1173		
- не подолали поріг 100 бал, %	18,8	22,5	20,7	13,7	6,6	15,0	7,7
- отримали 160-200 балів	14,0	11,7	14,7	16,3	18,2	18,2	21,7
Хімія, взяли участь у тестуванні, осіб	1238	1023	902	608	497		
- не подолали поріг 100 бал, %	13,3	19,6	15,0	14,4	14,3	13,6	10,1
- отримали 160-200 балів	18,7	22,0	22,8	24,8	18,1	29,5	25,5
Біологія, взяли участь у тестуванні, осіб	3156	3432	3042	31,42	2968		
- не подолали поріг 100 бал, %	9,1	11,5	7,2	7,0	4,6	8,9	5,5
- отримали 160-200 балів	19,1	18,1	20,8	21,2	20,6	21,6	22,5
Географія, взяли участь у тестуванні, осіб	2678	3265	3561	3718	4859		
- не подолали поріг 100 бал,%	4,2	6,7	11,2	86	5,1	10,4	5,5
- отримали 160-200 балів	22,4	24,2	18,7	25,6	22,9	23,1	24,1
Англійська мова, взяли участь у тестуванні, осіб	2778	2632	2902	3204	3619		
- не подолали поріг 100 бал,%	15,6	15,7	14,5	13,1	8,2	12,7	7,3
- отримали 160-200 балів	23,1	24,5	26,6	27,7	31,2	31,0	34,5

Джерело: розраховано і складено автором за джерелом [483]

Результати ЗНО свідчать, що у випускників шкіл Вінницької обл. знання з цих предметів не є високими, особливо з фізики, а результати ЗНО гірші за середньо-українські. Динаміка кількості учнів, які складами тести з цих дисциплін, вказує на те, що у молоді Вінниччини знижується орієнтація на отримання технічних або інженерних спеціальностей, які дуже важливі для забезпечення інноваційного розвитку регіону. На це вказують і результати з математики, де значна частка випускників шкіл (18-20% і більше, за винятком 2020 р.), які проходили тестування ЗНО, не подолали визначений мінімальний поріг у 100 балів, і цей відсоток був вищим за середній по Україні. Частка учнів, які склали ЗНО з математики з високими балами, була на рівні 17-18%, що є нижчим середньо українського рівня.

Слід відзначити, що проблема низького рівня знань з математики характерна в цілому для освітньої системи України, що виявило міжнародне дослідження якості освіти - PISA (Programme for International Student Assessment, Програма міжнародного оцінювання учнів). В ньому Україна вперше взяла повноцінну участь у 2018 році. Оскільки PISA-2018 показала проблему із математичною грамотністю в школярів, тому за рішенням Міністерства освіти і науки 2020-2021 навчальний рік буде оголошено Роком математики в Україні. Такий захід призначений привернути увагу суспільства до розвитку математичної грамотності не лише у школярів, а й у всіх громадян України [484].

Можна зробити висновок, що за якістю шкільної освіти з низки навчальних предметів регіон поступається багатьом іншим регіонам України. Невисокий рівень якості шкільної освіти стає перешкодою на шляху здобуття вищої професійної освіти, що негативно позначається на можливостях розвитку ЛП.

Професійно-технічна освіта (ПТО) є невід'ємною умовою розвитку людського потенціалу. Вона являє собою комплекс навчальних та організаційно-управлінських закладів четвертого освітнього рівня, які забезпечують надання громадянам послуг з навчання, формування умінь і

навичок певної професії, розвиток їхньої компетентності та професіоналізму. Основною функцією професійної освіти є підготовка кваліфікованих кадрів для потреб економіки, не менш важливу роль вона відіграє в соціальному та культурному розвитку молодого покоління. У сучасній системі професійно-технічної освіти в Україні існують значні проблеми, пов'язані з занепадом цієї галузі освіти та наявності дисбалансу попиту на професійну освіту зі сторони населення, потреби в кваліфікованих кадрах реального сектору економіки і пропозиції фахівців, підготовлених в закладах ПТО.

Україна за радянських часів мала розвинену систему ПТО, яка забезпечувала досить ефективну підготовку робітничих кадрів для всіх галузей економіки. Внаслідок ринкових і структурних трансформацій економіки, кризових явищ система ПТО не лише втратила свої позиції, вона суттєво зменшилась і деградувала. Наслідком є занепад професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ), падіння попиту на цей рівень освіти зі сторони населення і дефіцит робітничих кадрів, що має місце в усіх регіонах України.

Дослідження проблем ПТО та необхідності реформування галузі присвячено чимало робіт: ці проблеми висвітлено у національній доповіді про перспективи розвитку освіти, де значну увагу приділено стану ПТО та визначено перспективні напрями її модернізації у відповідності до потреб економіки [485]. У статтях В. Новікова [486] і М. Кучинського [487] здійснено аналіз різних аспектів діяльності ПТНЗ та процесів реформування ПТО, визначено пріоритетні завдання її подальшого розвитку. В аналітичному дослідженні освітньої експертної групи Української галицької партії (УГП) [488] досліджено три аспекти діяльності системи професійно-технічної освіти: формування замовлення, фінансовий механізм та потреба оптимізації мережі закладів ПТО.

За даними Міносвіти, на сучасному етапі заклади професійної освіти мають різне спрямування і формують сотні професій для різних галузей економіки. В цілому по Україні третина закладів ПТО (трохи більше 33%) готують фахівців для промисловості, 29,5% - для сільського господарства,

близько 17% - для будівництва, понад 7% - для сфери послуг, дещо менше від 6% - для торгівлі та громадського харчування, 5,5% - для транспортної галузі, близько 1,3% - для ЖКГ і менше 1% - для сфери зв'язку [489].

Регіон має потребу в робітничих кадрах. За інформацією обласного центру зайнятості частка вакансій на регіональному ринку праці працівників із вищою та технічною освітою складала лише 22,7%, в той час як робітничих професій – 77,3%. У Вінницькій області функціонує 32 ПТНЗ (табл. 4.13), з 2010 року їх кількість зменшилася на 4 заклади.

Таблиця 4.13 - Динаміка параметрів діяльності професійно-технічних навчальних закладів Вінницької області

Показники	Роки						Відхилення, %
	2010	2015	2016	2017	2018	2019	
Кількість ПТНЗ, од.	36	35	35	34	33	32	89
Кількість учнів ПТНЗ, тис.осіб	18,6	15,3	14,4	13,5	12,7	11,9	60
Кількість осіб, прийнятих на навчання	11,8	8,2	7,2	6,7	6,5	6,1	52
Кількість осіб, випущених із ПТНЗ	11,3	7,9	7,4	6,9	6,8	6,4	57
Кількість учнів ПТНЗ на 10 тис. осіб населення регіону	113	95	90	86	81	77	68
- України (для порівняння)	96	71	67	64	60	59	61

Джерело: розраховано і складено автором за джерелом [490, 491]

Кількість учнів ПТО за цей період зменшилася на 40%, а щорічний прийом на навчання – майже на половину. Слід відзначити, що підготовка робітничих кадрів у розрахунку на 10 тис. населення в регіоні була вищою за середні значення по Україні.

У регіоні в сфері ПТО відбуваються прогресивні зміни, з метою забезпечення рівня підготовки кваліфікованих робітників вимогам ринку праці, на базі закладів ПТО створено і діють 16 навчально-практичних центрів, оснащених сучасним обладнанням, технікою, що сприяє більш якісній підготовці кваліфікованих робітників за 69 професіями. Серед них 7 Центрів будівельного профілю, 1 – залізничного, 4 – аграрного, 1 – швейного, 1 – ІТ-технологій, 4 – промислового спрямування [481, с. 112]. Не дивлячись на це, процес згорнення сфери ПТО продовжується, що не відповідає потребам

розвитку та збереження людського потенціалу регіону. Розвиток професійної підготовки у відповідності до потреби регіонального ринку праці в кадрах робітничих професій сприятиме підвищенню зайнятості та зменшенню трудової міграції економічно активного населення.

Звуження сфери професійно-технічної освіти обумовлено багатьма причинами, серед яких дослідники відзначають такі: відсутність координації між освітою і роботодавцями, втрата престижності робітничими професіями, низька інноваційна якість наданих освітніх послуг для підприємств, націлених на освоєння сучасних технологій [480]. Фахівці Міністерства освіти України вказують на прагнення молоді отримати вищу освіту, «непрестижність» професійно-технічної освіти та про нерозуміння перспективності профосвіти за сучасних економічних умов [479]. Однак, це лише організаційні та соціальні причини. Серед більш глибоких економічних причин слід вказати: перманентний кризовий стан економіки як України, так і регіону, що обумовлює зменшення зайнятості й потреби у працівниках провідних галузях економіки – промисловості, будівництві, сільському господарстві; недостатнім обсягом фінансування закладів ПТО, що обумовлює неможливість її модернізації у відповідність до сучасних вимог; незадовільною організацією навчального процесу багатьох ПТНЗ, застарілим переліком професій, недостатньою педагогічною і професійною майстерністю викладачів ПТНЗ, неможливістю якісної виробничої практики та опанування сучасними компетентностями.

Аналіз проблем ПТО не є предметом цієї роботи, тому ми не заглиблюємося в дослідження їх причин. Освіта в системі ПТО нами розглядається з позицій розвитку людського потенціалу. Слід особливо підкреслити, що саме цей рівень професійної освіти найбільше орієнтований на регіональний ринок праці і тому розвиток і підвищення якості професійно-технічної підготовки у відповідності до потреб регіональної економіки сприятиме розвитку і нагромадженню людського потенціалу регіону. Саме тому в Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на

період до 2027 року в рамках стратегічної цілі «Регіон сталого гуманітарного розвитку» визначено єдину оперативну ціль, яка стосується освіти, це – ціль 3.3 - Розвиток професійно-технічної освіти. В контексті реалізації означеної цілі заплановано такі завдання: сприяння залученню інвестицій у розвиток професійної (професійно технічної освіти), в тому числі приватних підприємців та міжнародних донорів; запровадження нових стандартів професійної освіти та навчання, навчальних планів і програм на основі компетентностей кращих міжнародних практик; створення навчально-практичних центрів та центру професійної досконалості на базі закладів професійної (профтехосвіти), оснащення їх сучасним обладнанням і впровадження інноваційних технологій та елементів дуальної форми навчання [481, с. 92-94]. Важливо, щоб визначені цілі та завдання не залишилися в якості намірів, а були реалізовані.

Однак, для того, щоб ПТО регіону сприяла розвитку і нагромадження людського потенціалу, необхідно забезпечення динамічного технологічного розвитку економіки області на інноваційній основі, створення сучасної переробної промисловості, інфраструктури і сфери обслуговування, в тому числі високотехнологічних видів послуг, що буде формувати попит на висококваліфікованих робітників та фахівців. Необхідно також посилення соціальної відповідальності бізнесу у формуванні людського і кадрового потенціалу регіону, залучення його до процесів підготовки робітничих кадрів та забезпечення їх першим робочим місцем.

У розвитку людського потенціалу регіону провідну роль відіграє *вища освіта* (ВО). Цей вид освіти призначений забезпечувати не лише набуття вищого рівня знань, а й високого рівня інтелектуального, креативного та культурного розвитку людини. В умовах глобалізації та інформатизації суспільства, переходу до високотехнологічних видів діяльності роль вищої освіти як основи людського розвитку і формування інтелектуального капіталу зростає. Особливо важливе її значення у забезпеченні інноваційного розвитку шляхом підготовки спроможних до науки та інновацій висококваліфікованих кадрів.

У Вінницькій області функціонує 14 вищих навчальних початкового рівня ВО (коледжів, технікумів, училищ) та 8 ВНЗ базового і повного рівня ВО (табл. 4.14), а разом з філіями ВНЗ інших регіонів – 13 навчальних закладів, які забезпечують різнобічну фахову підготовку.

Серед них такі відомі навчальні заклади як Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Вінницький національний технічний університет, Вінницький національний аграрний університет, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. З 2014 року їх склад поповнив переміщений Донецький національний університет імені Василя Стуса.

Таблиця 4.14 - Динаміка параметрів діяльності вищих навчальних закладів Вінницької області

Навчальний рік	Кількість ЗВО, од		Кількість студентів у ЗВО, тис. осіб		Кількість студентів у ЗВО, на 10 тис. населення регіону, осіб		
	коледжі, технікуми, училища	університети, академії, інститути	коледжі, технікуми, училища	університети, академії, інститути	коледжі, технікум	університети, академії, інститути	Усі ВНЗ
2010/11	17	5	17,3	33,5	105,4	204,1	309,5
2014/15	17	5	13,2	29,2	82,0	181,3	263,3
2015/16	17	6	12,1	32,6	75,5	203,5	279,0
2016/17	17	6	11,2	34,0	70,4	213,8	284,2
2017/18	16	7	9,5	35,4	60,3	224,7	285,0
2018/19	16	7	9,2	35,4	59,0	226,9	285,8
2019/20	14	8	8,3	33,1	53,7	214,2	267,9
У % до 2010	82	160	48	99	51	105	87

Джерело: складено автором за джерелом [492]

У сфері вищої освіти відбуваються аналогічні процеси зменшення кількості навчальних закладів та студентів ВНЗ початкової ланки вищої освіти, при цьому кількість закладів зменшилася лише на 3 одиниці, а число студентів більш ніж на половину. Слід відзначити, що ця сфера професійної підготовки не виправдано втрачає свою роль у формуванні кадрового потенціалу не лише у Вінницькій області, але й в цілому по Україні.

Система ВНЗ повної і базової освіти отримала певний імпульс розвитку за рахунок переміщення в регіон вищих навчальних закладів з окупованих територій. Тому загальне число студентів зростало у 2015-2018 роках, певне зниження відбулося в 2019 р. однак їх кількість залишилася на рівні 2010 року, а у розрахунку на 10 тис. осіб населення кількість студентів зросла на 5% і досягла рівня 214 осіб. Однак цей показник є нижчим, ніж в середньому по Україні на 88 осіб (в Україні студентів університетів, академій, інститутів на 10 тис населення нараховувалося 302 особи) [493]. В цілому чисельність студентів усіх ВНЗ у розрахунку на 10 тис. населення зменшилася на 13%, що вказує на негативні процеси у формуванні людського потенціалу регіону.

Проведене дослідження показало, що в регіоні відбуваються суперечливі процеси забезпечення людського розвитку в системі загальної і професійної освіти, мають місце позитивні та негативні тенденції, які створюють перешкоди на шляху розвитку людського потенціалу. *Позитивними процесами* в освітньо-професійній сфері є:

зростання рівня охоплення дітей молодшого віку дошкільними навчальними закладами, що забезпечує раннє навчання і розвиток дитини;

зростання чисельності учнів системи загальної середньої освіти в цілому і на 10 тис. населення, що свідчить про зростання молодого покоління, більшого охоплення дітей шкільним навчанням та збільшення його тривалості;

збільшення кількості вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації та зростання чисельності студентів цих ВНЗ;

відбуваються позитивні зрушення в організації та матеріально-технічному забезпеченні системи шкільної та професійно-технічної освіти.

До негативних тенденцій слід віднести:

недостатня кількість місць у дошкільних навчальних закладах, що обумовлює їх переповнення; недостатня кількість місць у закладах загальної середньої освіти щоб забезпечити однозмінний режим навчання;

зменшення чисельності педагогічних працівників при зростанні кількості учнів, що веде до збільшення навчального навантаження на одного учителя;

недостатньо високий рівень якості шкільної освіти, при якій 10-15% учнів не можуть подолати поріг в 100 балів при проходженні ЗНО, та значно нижчий рівень успішності з математико-природничих дисциплін (математики, фізики, хімії), в тому числі і в порівнянні з середніми показниками України;

суттєве зменшення обсягів підготовки у системі ПТО та у навчальних закладах з коротким циклом вищої освіти (коледжах, технікумах тощо;

значно нижчий обсяг навчання молоді в системі ВО (у розрахунку на 10 тис. населення регіону) і порівнянні з середнім показником по Україні [494].

Викладений вище аналіз показав, що у Вінницькій області погіршуються кількісні та якісні параметри людського потенціалу. Важливо оцінити їх динаміку у порівнянні з Україною та окремими регіонами, які за своїми параметрами є подібними до Вінницької області.

Для компаративного аналізу ми відібрали три регіони, які за своїми поселенськими і просторовими характеристиками відрізняються від Вінницького не суттєво, - Житомирську, Хмельницьку і Полтавську області (табл. 4.15).

У попередніх розділах ми аналізували різноманітні підходи до оцінки та вимірювання людського потенціалу і людського розвитку, які здебільшого використовують комплекс показників, в тому числі ті, що відображають як параметри ЛП, а також ті, які визначають умови його формування.

Таблиця 4.15 – Параметри регіонів, відібраних для аналізу, станом на 01.01.2019

Показники	Вінницька область	Хмельницька область	Житомирська область	Полтавська область
Територія, тис. га.	2649	2063	2983	2875
Населення, тис. осіб	1560	1265	1220	1400
Кількість районів	27	20	23	25
Кількість міст	18	13	12	16
- з них обласного значення	6	6	5	6
Кількість селищ міського типу	29	24	43	20
Сільські населенні пункти	1457	1414	1615	1805

Джерело: розраховано і складено автором за джерелом [495, с. 14-15]

Вважаємо, що всі запропоновані методики мають право на існування, однак, на наш погляд, вони не дають змогу оцінити фізичні параметри людського потенціалу та їх динаміку. Тому *пропонується авторська методика оцінки динаміки фізичних параметрів ЛП (ЛП_{фп})* на основі таких показників:

чисельність населення (Н), саме його кількість визначає фізичний обсяг ЛП країни чи регіону, а його динаміка свідчить про сприятливі чи несприятливі умови людського розвитку. Динаміка населення відображає інтегральний вплив і демографічних, і соціально-економічних, і низки інших чинників;

рівень здоров'я населення, узагальнюючим показником якого є середня очікувана тривалість життя при народженні (ОТЖ). Цей показник також формується під інтегральним впливом багатьох чинників, залежить від рівня захворюваності і смертності населення у кожній віковій категорії;

рівень освіти населення (РОН), який можна оцінити як частку населення з повною середньою, професійно-технічною та вищою освітою, який також є віддзеркаленням впливу багатьох чинників (доходів, розвитку соціальної інфраструктури тощо).

Саме ці параметри характеризують динаміку фізичного обсягу людського потенціалу з урахуванням його якісних характеристик і можуть бути розраховані як на рівні країни, так в регіонів. Ми не залучали до оцінки багато інших показників, таких як рівень доходів, зайнятість, наявність лікарняних ліжок тощо, оскільки вони формують умови для людського розвитку, а не характеризують його фізичні параметри.

На основі запропонованих показників розраховується індекс приросту людського потенціалу за його фізичними параметрами ($I_{\Delta ЛП_{фп}}$) за такою формулою:

$$I_{\Delta ЛП_{фп}} = I_N \times I_{ОТЖ} \times I_{РОС} \quad (4.1);$$

де: I_N - щорічний індекс динаміки чисельності населення;

$I_{ОТЖ}$ - щорічний індекс динаміки очікуваної тривалості життя при народженні;

I_{POC} - щорічний індекс динаміки рівня освіти, який визначається часткою населення з повною середньою та вищими рівнями освіти.

Оцінка динаміки фізичних параметрів людського потенціалу досліджуваних регіонів здійснено за 2015-2019 роки, вихідні дані наведено у табл. 4.16. Вони свідчать, що чисельність населення в усіх регіонах і в Україні відносно 2015 року зменшується, при цьому в Полтавській та Вінницькій областях це відбувається більш динамічно.

Таблиця 4.16 – Динаміка показників основних параметрів людського потенціалу Вінницької, Житомирської, Хмельницької, Полтавської областей та України у 2015-2019 роках

Показники за регіонами	Роки					Відх. % до 2015
	2015	2016	2017	2018	2019	
Вінницька Населення	1602,2	1590,4	1575,8	1560,4	1552,9	96,9
Очікувана тривалість життя	72,01	72,47	72,70	72,69	72,69	100,9
Частка населення у віці 6 років і більше з повною середньою вищими рівнями освіти	75,3	75,1**	74,8	76,7**	78,6	104,4
Житомирська Населення	1247,5	1240,5	1231,2	1220,2	1214,2	97,3
Очікувана тривалість життя	69,61	70,14	70,4	70,08	70,28	101,0
Частка населення у віці 6 років і більше з повною середньою і вищими рівнями освіти	72,2	75,0**	77,7	78,2**	78,7	109,0
Хмельницька Населення	1294,4	1285,3	1274,4	1264,7	1259,7	97,3
Очікувана тривалість життя	71,77	72,31	72,18	72,28	72,64	101,2
Частка населення у віці 6 років і більше з повною середньою і вищими рівнями освіти	76,9	77,0**	77,0	77,9**	78,7	102,3
Полтавська Населення	1438,9	1426,8	1413,8	1400,4	1393,7	96,9
Очікувана тривалість життя	71,22	71,33	72,07	71,76	71,92	101,0
Частка населення у віці 6 років і більше з повною середньою і вищими рівнями освіти	83,9	83,0**	83,5	83,9**	84,2	100,4
Україна Населення	42760,5	42584,5	42386,4	42153,2	42027,8	98,3
Очікувана тривалість життя	71,38	71,68	71,98	71,76	72,01	100,9
Частка населення у віці 6 років і більше з повною середньою і вищими рівнями освіти	79,5	79,7**	79,8	80,5**	81,1	102,0

Джерело: розраховано і складено автором за даними статистичних збірників «Регіони України» та «Діти, жінки та сім'я в Україні» за відповідні роки

** показник розрахований як середнє значення показників двох суміжних років з причин оприлюднення інформації про освітній рівень населення Державною службою статистики через рік

Однак якісні параметри людського потенціалу покращуються: зростає очікувана тривалість життя, в усіх регіонах приблизно на 1%; збільшується

частка населення з повною середньою, професійно-технічною та вищою освітою, у Вінницькій обл. на 4,4%, у Житомирській – на 9%, в інших регіонах її динаміка була дещо нижчою.

Розраховані часткові та інтегральні індекси дали змогу визначити динаміку людського потенціалу за фізичними параметрами досліджуваних регіонів, при цьому базовим роком є 2015, де індекси дорівнюють одиниці (табл. 4.17).

Таблиця 4.17 – Часткові та інтегральні індекси динаміки людського потенціалу регіонів за його фізичними параметрами у 2015-2019 роках

Індекси за регіонами	Щорічні індекси					Індекс 2019/2015
	2015	2016	2017	2018	2019	
Вінницька область						
I _Н	1	0,993	0,991	0,990	0,995	0,969
I _{ОТЖ}	1	1,006	1,003	1,000	1,000	1,009
I _{РОс}	1	0,997	0,996	1,025	1,025	1,044
I ΔЛП _{фп}	1	0,996	0,990	1,015	1,020	1,021
Житомирська область						
I _Н	1	0,994	0,993	0,991	0,995	0,973
I _{ОТЖ}	1	1,008	1,004	0,995	1,003	1,010
I _{РОс}	1	1,039	1,036	1,006	1,006	1,090
I ΔЛП _{фп}	1	1,041	1,033	0,992	1,004	1,071
Хмельницька область						
I _Н	1	0,993	0,992	0,992	0,996	0,973
I _{ОТЖ}	1	1,008	0,998	1,001	1,005	1,012
I _{РОс}	1	1,001	1,000	1,012	1,010	1,023
I ΔЛП _{фп}	1	1,002	0,990	1,005	1,011	1,007
Полтавська область						
I _Н	1	0,992	0,991	0,991	0,995	0,969
I _{ОТЖ}	1	1,002	1,010	0,996	1,002	1,010
I _{РОс}	1	0,998	0,998	1,005	1,004	1,004
I ΔЛП _{фп}	1	0,992	0,999	0,992	1,001	0,983
Україна						
I _Н	1	0,996	0,995	0,994	0,997	0,983
I _{ОТЖ}	1	1,004	1,004	0,997	1,003	1,009
I _{РОс}	1	1,003	1,001	1,009	1,007	1,020
I ΔЛП _{фп}	1	1,003	1,000	1,000	1,007	1,012

Джерело: розраховано автором за авторською методикою на основі даних табл. 4.16

Індекс динаміки населення (I_Н) впродовж усіх років був меншим одиниці, що свідчить про неухильне його зменшення в усіх без винятку регіонах. Зростання індексів очікуваної тривалості життя (I_{ОТЖ}) та рівня освіти (I_{РОс})

нівелювало тенденцію до зменшення фізичних параметрів людського потенціалу в досліджуваних областях крім Полтавської.

Можна зробити висновок, що за досліджуваний період людський потенціал Вінницької області, з урахуванням його якісних характеристик, не зменшився, а зріс на 2,1 відсоткових пункти, що відбулося за рахунок зростання очікуваної тривалості життя (на 0,9 в. п.) та зростання освітнього рівня населення (на 4,4 в. п.). Цей результат кращий, ніж в середньому по Україні, однак гірший, ніж в Житомирській області. Це говорить про те, що *в регіонах, не зважаючи на зменшення чисельності населення, загальний фізичний обсяг людського потенціалу за рахунок приросту його якісних параметрів (тривалості життя та рівня освіти), не скорочується, а зростає (рис. 4.3).* Отже, такі регіони з позиції людського чинника мають потенціал для розвитку.

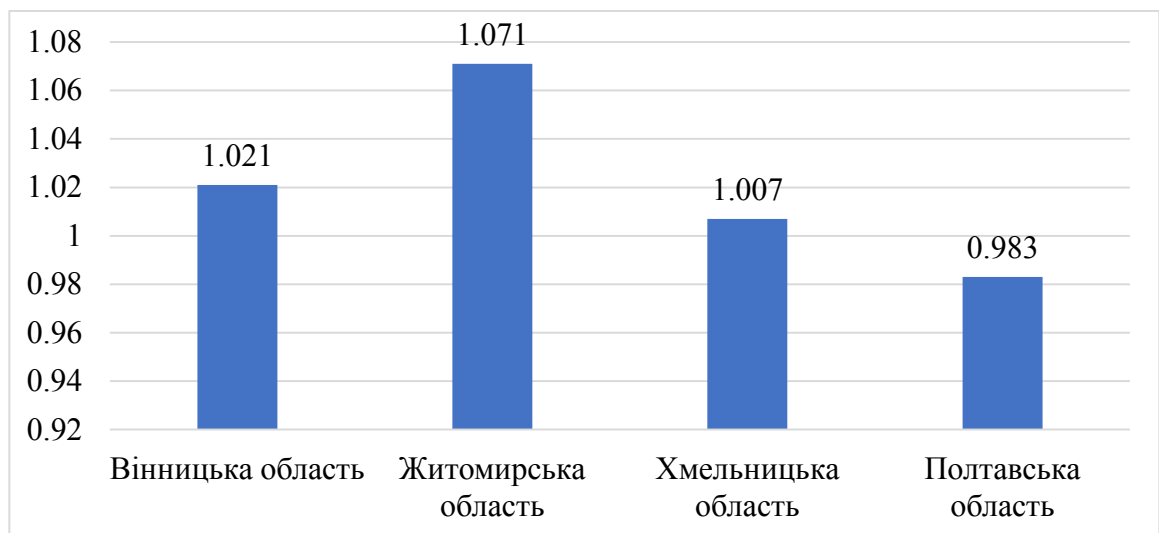

Рисунок 4.3 - *Індекси приросту фізичних параметрів людського потенціалу за 2015-2019 роки*

Джерело: складено автором на основі даних табл. 4.17

Єдиною областю із досліджених, де не відбулося за 2015-2019 роки приросту фізичного обсягу людського потенціалу (окрім 2019 року), була Полтавська область, в якій значно нижчими були темпи приросту освітнього рівня населення. Це виглядає дивним, оскільки область має значно вищий

економічний потенціал, її частка у валовому регіональному продукті в 2018 р. становила 4,9%, в той час як Вінницька – 3,1, Житомирська – 2,2%. [496]

Слід підкреслити, що запропонована методика дає змогу оцінити зміни в фізичних параметрах людського потенціалу, однак вона не оцінює рівні розвитку ЛП регіонів з урахуванням досягнутих раніше параметрів. Для порівняльної оцінки рівнів ЛП необхідно прийняти до уваги базові значення параметрів, які були різні в різних регіонах. Так, в 2015 р. рівень освіти населення в Полтавській області був значно вищим, тому і динаміка цього показника була нижчою; у Вінницькій області вищою була очікувана тривалість життя. Тому для порівняльної оцінки відносних рівнів ЛП між регіонами доцільно ввести коригуючі коефіцієнти базового рівня показників, що залучені для аналізу, як їх співвідношення з якимось стандартом, чи критерієм. В якості коригуючих коефіцієнтів пропонується співвідношення очікуваної тривалості життя та освітнього рівня населення регіонів у базовому році до їх середнього значення по Україні, вибраного нами в якості критерію:

$$K_{отж15} = \frac{OTЖ_i}{OTЖ_y} \quad (4.2);$$

де: $K_{отж15}$ – коригуючий коефіцієнт очікуваної тривалості життя 2015 р.

$OTЖ_i$ – очікувана тривалість життя і-того регіону;

$OTЖ_y$ - очікувана тривалість життя в середньому по Україні.

$$K_{Poc15} = \frac{Poc_i}{Poc_y} \quad (4.3);$$

де: K_{Poc15} - коригуючий коефіцієнт рівня освіти населення 2015 р.

Poc_i та Poc_y – відповідно рівні освіти і-того регіону та України.

Тоді відносна оцінка досягнутого рівня фізичних параметрів людського потенціалу регіону ($I_{ЛП_{фп}}$) у 2016-2019 рр. може бути здійснено за формулою:

$$I_{ЛП_{фп}} = I_H * (K_{отж15} * I_{отж}) * (K_{Poc15} * I_{Poc}) \quad (4.4).$$

Слід відзначити, що до індексу динаміки населення не може бути застосовано поправочного коефіцієнта. Розрахунки відносного рівня ЛП за регіонами наведено в табл. 4.18 і на рис. 4.4, які свідчать, що його значення у Вінницькій, Житомирській та Хмельницькій областях нижче за Полтавську,

однак він поволі зростає. У Полтавській області внаслідок втрати населення відбувається його зниження.

Таблиця 4.18 - Розрахунки відносного рівня фізичних параметрів ЛП досліджуваних регіонів*

Індекси за регіонами	Індекс приросту ЛП _{фп} за 2015- 2019 роки	Поправочний коефіцієнт	Індекс відносного рівня ЛП _{фп} у	
			2017 р.	2019 р.
Вінницька область				
I _Н	0,969	-	0,984	0,969
I _{ОГЖ}	1,009	1,009	1,018	1,018
I _{РОс}	1,044	0,947	0,940	0,998
I ΔЛП _{фп}	1,021		0,942	0,975
Житомирська область				
I _Н	0,973	-	0,978	0,973
I _{ОГЖ}	1,010	0,975	0,987	0,985
I _{РОс}	1,090	0,908	0,977	0,990
I ΔЛП _{фп}	1,071		0,943	0,945
Хмельницька область				
I _Н	0,973	-	0,985	0,973
I _{ОГЖ}	1,012	1,005	1,011	1,017
I _{РОс}	1,023	0,967	0,968	0,989
I ΔЛП _{фп}	1,007		0,964	0,979
Полтавська область				
I _Н	0,969	-	0,983	0,969
I _{ОГЖ}	1,010	0,998	1,010	1,008
I _{РОс}	1,004	1,055	1,051	1,059
I ΔЛП _{фп}	0,983		1,043	1,034

Джерело: розраховано автором за авторською методикою

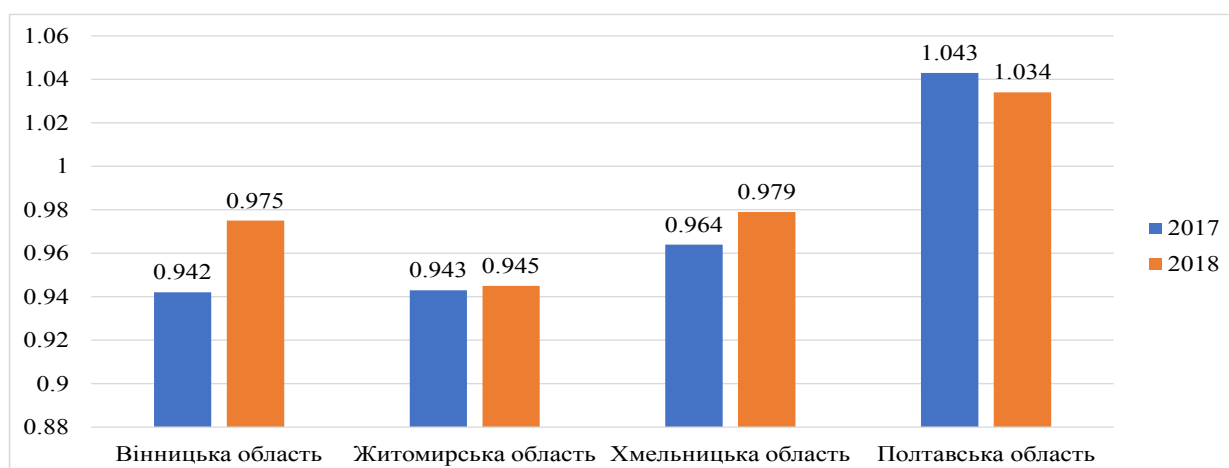

Рисунок 4.4 - Індекси відносного рівня фізичних параметрів ЛП досліджуваних регіонів у 2017 та 2019 роках (розраховано за авторською методикою)

Джерело: складено автором на основі даних таблиці 4.18

Проведений аналіз стану і динаміки параметрів людського потенціалу Вінницької області показав, що мають місце суперечливі процеси [497]. Регіон втрачає населення, яке є основою людського потенціалу, однак при цьому зростає частка дітей і молоді, поліпшуються якісні характеристики – очікувана тривалість життя та освітній рівень населення. Авторська методика оцінки фізичних параметрів ЛП дозволила розрахувати та порівняти його індекс, які засвідчили приріст фізичного обсягу людського потенціалу регіону (на 2,1 пункти) за рахунок зростання очікуваної тривалості життя та освітнього рівня населення. Цей показник краще середнього значення по Україні, однак гірше за Житомирську область. Оцінка відносного рівня ЛП з урахуванням стартових значень тривалості життя та освітнього рівня, скоригованих по відношенню до середнього рівня по Україні, показали, що хоч він і зростає, однак є значно нижчим за рівень Полтавської області (за показниками освіти), а також дещо нижчим і від Хмельницької області (кращі показники динаміки населення).

В цілому можна зробити висновок, що відносно інших регіонів, які обрані для порівняльного аналізу, динаміка параметрів фізичних обсягів людського потенціалу не сильно відрізняється (окрім Полтавської області). Це говорить про наявність однакових проблем у відтворення людського потенціалу Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей: зменшення чисельності населення; нижчий рівень освіти населення відносно середнього в Україні. Отже, для нарощування людського потенціалу Вінницького регіону необхідно: зменшити втрати населення внаслідок від’ємного природнього приросту та міграції; забезпечити більш суттєве охоплення населення повною середньою та вищими рівнями освіти; створити умови для більш значного приросту очікуваної тривалості життя.

4.2. Концептуальні засади соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст

Проведений вище порівняльний аналіз фізичних параметрів розвитку ЛП Вінницької області показав, що вона втрачає людський потенціал внаслідок

негативного природного приросту населення та міграції за межі регіону. Навіть при зростанні якісних параметрів ЛП його фізичний осяг є нижчим від інших регіонів, наприклад Полтавської області, з параметрами ЛП якої було здійснено порівняльний аналіз. Компаративний аналіз також висвітлив проблему нерівномірності розвитку людського потенціалу у регіонах та містах України. Це вказує на важливість аналізу детермінант формування людського потенціалу території/міста, його проблем і обмежуючих факторів та визначення шляхів забезпечення зростання людського потенціалу.

В першому розділі дисертації здійснено дослідження факторів та умов розвитку людського потенціалу територій та міст на основі підходів багатьох вітчизняних вчених (О. Грішнєвої, М. Голанського, Н. Єгорової, Л. Зайцевої, В. Логвіненка, Б. Хомелянського та ін.), здійснено класифікацію факторів розвитку людського потенціалу території/міста, які систематизовано у 4 групи: демографічні, соціальні, інституційні, екологічні. Звертається увага на економічні та науково-технічні чинники розвитку ЛП територій та міст як специфічних територій. Систематизовано чинники мікросередовища людського розвитку (внутрішні) та чинники макросередовища (зовнішні). Така систематизація сукупності чинників формування і розвитку ЛП свідчить про багатофакторність цього явища, складні умови його відтворення, що і обумовлює наявність численних проблем людського розвитку не лише в Україні, але й в розвинених країнах.

Розвиток людського потенціалу є кінцевою метою країни в цілому та громади будь якого адміністративно-територіального утворення – регіону, міста, району чи сільського поселення. Являючись складним соціально-економічним явищем, формування і розвиток ЛП залежить від безлічі умов і чинників, які в комплексі ми називаємо детермінантами.

Детермінанти розвитку людського потенціалу (від лат. Determinantis - чинник, який визначає, обмежує) – це уся сукупність чинників, які визначають процеси його формування і динаміки. Слід відзначити, що сама концепція людського розвитку, яка виходить із прав людини на гідне існування і вільний

розвиток, та спрямована на розширення можливостей людини щодо розвитку свого потенціалу, яке забезпечується створенням умов для довготривалого і здорового життя, можливостей отримання доступу до знань та можливостей мати гідний рівень життя, уже передбачає низку чинників прямого впливу, які забезпечують формування і розвиток людського потенціалу. До них відносяться такі групи чинників, як: *демографічні*, які визначають рівень народжуваності, смертності, міграційну мобільність населення; *чинники, які стосуються стану здоров'я*: умови життя і праці, які визначають поширеність захворювань, стан системи охорони здоров'я, культура населення щодо самозбереження здоров'я та дотримання здорового способу життя; *розвиток освітньої інфраструктури* та доступність до неї широких верств населення; *можливості зайнятості* економічно активного населення та отримання достатнього для задоволення потреб населення доходу (наявність робочих місць, рівень заробітної плати); *рівень соціального забезпечення* і соціальної підтримки вразливих груп населення для подолання бідності; *можливості культурного розвитку*, відпочинку і відновлення своїх життєвих сил та безпечного навколишнього середовища [498].

Однак сукупність детермінант розвитку людського потенціалу регіонів та міст не обмежується цими чинниками. До них необхідно віднести групи чинників, які формують потребу в розвитку людського потенціалу та які визначають специфічні регіональні умови його розвитку. Розуміння того, що розвиток людини є метою суспільства, було сформовано лише в XX столітті. Однак людство розвивалося і до цього, підвищувався рівень освіти, зростав рівень життя, що було обумовлено не лише зростаючими економічними можливостями, але й потребою розвитку продуктивних сил.

Потреба в розвитку людського потенціалу країни та її окремих територій та міст обґрунтована в сучасних концепціях економічного розвитку і зростання. Ще в рамках класичної і неокласичної теорії було доведено: фізична здатність економіки до зростання обумовлюється кількістю та якістю природних ресурсів, кількістю та якістю трудових ресурсів, обсягами капіталу

країни, рівнем технології. При цьому *людський чинник виробництва, а саме – населення та його економічна активність* вважався найважливішим для забезпечення економічного розвитку.

З розвитком науки і технологій появилась низка *нових концепцій економічного розвитку і зростання*, де людському чиннику відводиться провідна роль. Так, *теорія ендогенного зростання* орієнтується на внутрішні джерела розвитку, передусім розвиток людини. Її засновники, П. Ромер [499] і Р. Лукас [500], вважають зростання результатом науково-технічного прогресу внаслідок інвестицій у розвиток людського капіталу, знань, науки. Згідно даної теорії, виробництво людського капіталу, яке здійснюється в секторі освіти і являє собою сукупність компетенцій працівників, які пов'язані з підвищенням частки населення з вищою освітою, поширенням навчання на практиці та розповсюдженням знань, в сучасних умовах є головними чинниками економічного розвитку.

В концепція структурної трансформації економіки, яка обґрунтована в дослідженнях Р. Хаусмана, Д. Родріка та ін. [501; 502], економічне зростання обумовлюється прогресивною зміною структури економіки, розвитком або формуванням високотехнологічних секторів, які стають драйверами економічного зростання. Дослідники відзначають, що формування прогресивної структури економіки є складним завданням, реалізація якого залежить від багатьох умов: ситуації на зовнішніх і внутрішніх ринках, сили конкурентної боротьби, обсягів інвестицій, розвитку науково-дослідного сектору, економічної політики держави тощо. Неодмінною умовою розвитку високотехнологічних сфер є кадрове забезпечення, в основі якого лежить якісний розвиток людського потенціалу.

В середині 90-х років XX ст. з'являються теорії так званої « *нової економіки*», які безпосередньо стосуються розвитку людського потенціалу як країни, так і регіонів та міст. Однією з них є *концепція економіки, що базується на знаннях («knowledge-based economy»)*, яка розроблена фахівцями Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) [503]. Динамічний розвиток

науково-технічного прогресу призводять до того, що знання і технології стають провідними чинниками продуктивності та економічного зростання. При цьому скорочується частка фізичної праці та зростає частка праці, пов'язана з виробництвом і обробкою знань та інформації. Отже, забезпечення виробництва, розподілу і використання знань та інформації є важливою умовою розвитку країни та окремих територій/міст, а інвестиції у дослідження і розробки (R&D – НДДКР), освіту населення, підготовку кадрів – чинниками розвитку [504, с.57].

Близькою за сутністю є *теорія економіки навчання* («learning economy»), запропонована Б. Лյондваллом [505]. Вона виходить з того, в сучасних умовах зростаючих темпів технологічних змін та інновацій важливу роль відіграють не лише здобуті знання, які швидко «старіють», а сам процес навчання. Здатність навчатися стає критичною для економічного успіху індивідуумів, фірм, регіонів і національних економік. На думку Б. Лյондвалла, «нова економіка» являє собою економіку навчання, оскільки забезпечення навчання на різних рівнях економіки є ключовим фактором економічного процвітання [505; 506]. Згідно обох теорій, рівень знань людини, що характеризує якість людського потенціалу, є ключовим для розвитку сучасної економіки. Тому на територіальному рівні важливо забезпечити умови для розвитку усіх рівнів освіти, а також забезпечити безперервність навчання, охоплюючи різними формами навчання усі верстви населення.

На початку 2000-х років виникає *теорія креативної економіки*, яка також має безпосереднє відношення до людського потенціалу. Основні засади цієї теорії викладено в працях мистецтвознавця, члена Консультаційної ради з креативної економіки ООН Дж. Хоукінса, економіста і соціолога Р. Флориди та експерта Світового банку Ч. Лендрі, які обґрунтовують креативність як найважливіший чинник успішного розвитку нової економіки [507]. Американський вчений Р. Флорида обґрунтував появу нового - креативного класу, який відіграє все більшу роль в суспільному розвитку. На його думку, в сучасних процесах ключова роль належить представникам творчих професій

[508]. Для креативного класу суспільства характерні талант, індивідуальні творчі здібності, творча уява і навички, висока мотивація до творчої діяльності, які створюють унікальні продукти і послуги.

Особливо це проявляється у містах. Британський урбаніст Ч. Лендрі відзначав, що людський інтелект, творчі здібності і креативний потенціал мешканців є основою розвитку сучасних міст, особливо в умовах постіндустріальної трансформації: «...наприклад, в Європі, стара промисловість зникає, а додана вартість в містах створюється все більше за рахунок прикладання інтелектуального капіталу до продуктів, виробничих процесів і послуг» [509, с. 16]. В ООН до креативних індустрій відносять сукупний комплекс галузей, що забезпечують створення, виробництва і поширення товарів та послуг, заснованих на креативності та інтелектуальному капіталі [510, с. 4.]. Про важливу роль креативної економіки говорить той факт, що ЮНЕСКО щорічно готує звіти про розвиток креативної економіки [511].

Поки що немає чітко визначеної систематизації креативних індустрій. Згідно класифікатора видів економічної діяльності (КВЕД 2010), до креативних ВЕД вітчизняними дослідниками відносяться: *інформація та телекомунікації* (J) (видавнича діяльність; виробництво кіно – та відеофільмів, телевізійних програм, видання звукозаписів; діяльність у сфері радіомовлення та телевізійного мовлення; телекомунікації (електрозв'язок); комп'ютерне програмування, консультування та пов'язана з ними діяльність; надання інформаційних послуг); *професійна, наукова та технічна діяльність* (M) (діяльність головних управлінь (хед-офісів); консультування з питань керування; діяльність у сферах архітектури та інжинірингу, надання послуг технічного консультування; наукові дослідження та розробки; рекламна діяльність і дослідження кон'юнктури ринку; спеціалізована діяльність із дизайну; діяльність у сфері фотографії); *мистецтво, спорт, розваги та відпочинок* (R) (діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг; функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури, діяльність у сфері спорту, організування відпочинку та розваг) [512, с. 147]. Щодо форм

просторової організації креативних індустрій, це можуть бути креативні регіони, креативні кластери, креативні міста, креативні хаби, креативні квартали, креативні інформаційні платформи, творчі лабораторії тощо.

Ще один підхід пов'язаний з *концепцією цифрової економіки та індустрії 4.0*, які виникають на початку XXI століття внаслідок розвитку комп'ютерних засобів, Інтернету, інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій. Цифровізація – це процес насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та технологіями, налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними. Рушійною силою цифрової економіки є людський капітал, тобто знання, таланти, навички, вміння, досвід, інтелект людей [513], в основі чого лежить всебічний розвиток людини.

На основі широкого розвитку цифрових технологій виникає *концепція Індустрії 4.0*, яку представили у 2011 році на Гановерській виставці Х. Кагерман, В. Лукас і В. Вальстер у доповіді «Індустрія 4.0: з Інтернетом речей на шляху до 4-ї промислової революції» [514]. Індустрія 4.0 (Industry 4.0) – наступний етап цифрової трансформації виробничих підприємств, який супроводжується прискоренням впровадженням нових технологій, таких як промисловий інтернет речей, аналітика великих даних, штучний інтелект, нове покоління роботів, доповнена реальність тощо, системне викладення яких здійснено Клаусом Швабом [515], що призводить до зміни бізнес-моделей і значного прискорення інноваційного розвитку. Такі потужні технологічні трансформації в економіці вимагають якісно нового людського і трудового потенціалу, який володіє значним інтелектом, сучасними знаннями, цифровими навичками, здатністю до безперервного навчання, аналізу все зростаючого обсягу інформації.

Узагальнення *ролі сучасних теорій в розвитку людського потенціалу територій/міст* наведено в табл. 4.19.

Стан і динаміка ЛП міста також значною мірою залежить від специфіки розвитку даного адміністративно-територіального району, регіональних параметрів розвитку: територіального розміщення населення й економічних

об'єктів, структури економіки, технологічних, інноваційних, інфраструктурних здобутків, які визначають соціально-економічний стан розвитку території і якість життя населення.

Таблиця 4.19 – Взаємозв'язок сучасних теорій економічного зростання з розвитком людського потенціалу територій/міст

Теорії	Автори	Значення для ЛП регіону
<u>Теорія ендегенного зростання</u> : використання внутрішніх джерел розвитку, передусім потенціалу людини	П. Ромер [499] Р. Лукас [500]	Обґрунтовує необхідність розвитку знань, підвищення частки населення з вищою освітою, поширення навчання на практиці
<u>Концепція структурної трансформації економіки</u> : під впливом НТП іде прогресивна зміна структури економіки, розвиток або формування високотехнологічних секторів	Р. Хаусман [501] Д. Родрік [502]	Для розвитку високотехнологічних сфер необхідно кадрове забезпечення, в основі якого лежить якісний розвиток людського потенціалу на основі зростання рівня освіти і сучасних компетенцій
<u>Теорії економіки, що базується на знаннях, та економіки навчання</u> : знання і технології є провідними чинниками економічного розвитку, а ключовим фактором - здатність людини до навчання	Фахівці ОЕСР [503] Б. Лундвалл [505, 506]	Обґрунтовує ключову значимість якісних освітніх характеристик людського потенціалу в сучасному розвитку та необхідність забезпечення якісного і безперервного навчання населення, нагромадження знань.
<u>Теорія креативної економіки і креативного класу</u> – на сучасному етапі все більшу роль в суспільному розвитку відіграють представники творчих професій та креативні індустрії	Р. Флорида [508] Ч. Лэндри [509]	Обґрунтовує зростаючу роль творчих рис людини - таланту, індивідуальних здібностей, творчої уяви і різноманітних навиків, високої мотивації до творчої діяльності, та необхідність забезпечення розвитку творчих здібностей людини.
<u>Концепції цифрової економіки та індустрії 4.0</u> : впровадження цифрових технологій в усі сфери життя, розвиток індустрії на основі промислового інтернету речей, аналітики великих даних, штучного інтелекту, нового покоління роботів	Х. Кагерман, В. Лукас, В. Вальстер [514] К. Шваб [515]	Формується потреба в якісно новому людському потенціалі, який володіє значним інтелектом, сучасними знаннями, цифровими навичками, здатністю до безперервного навчання, високою мобільністю

Джерело: розроблено автором

Зростання ролі регіонів у забезпеченні суспільного життя у другій половині ХХ століття обумовила виникнення низки теорій регіонального

розвитку, які мають значення і для розуміння чинників людського розвитку, в основі яких лежать класичні, неокласичні, кейнсіанські та інституційні підходи. Їх системне викладення здійснено низкою вітчизняних вчених, в тому числі С. Романюком [516], І. Дегтярьовою [517], І Кондіусом [518]. Кожна із цих теорій по своєму інтерпретує чинники регіонального розвитку, які обумовлюють розвиток людського потенціалу територій та міст. З позицій формування умов людського розвитку територій/міст, на наш погляд, найбільш цікавими і такими, що пояснюють сучасні його тенденції є декілька напрямів регіональної економічної науки.

Зростання значимості і потенціалу регіонів обумовило розробку нових теорій регіонального розвитку, яка в Європі почалася з кінця 1970-х років. Однією із них є *теорія саморозвитку регіону*, яка базується на використанні внутрішніх ресурсів території. Посилення конкуренції регіонів та зростання зацікавленості регіонів у своєму розвитку обумовили потребу вдосконалення територіального управління за рахунок підвищення самодостатності регіонів на основі більш ефективного використання наявних ресурсів. Такий підхід обґрунтовується в працях М. Сторпера [519], М. Кітінга [520], А. Родрігес-Поза, Р. Езкура [521] та багатьох інших, він також отримав розвиток в публікаціях низки вітчизняних науковців [522; 523]. Саморозвиток регіону, як здатність економіки регіону в конкретних умовах забезпечувати позитивну динаміку свого розвитку, здійснюється за рахунок природних, економічних, фінансових і людських ресурсів. При цьому важливу роль відіграють соціальні та соціокультурні ресурси - демографічні показники, якість життя населення, ступінь розвитку населених пунктів, соціальна диференціація суспільства, рівень освіти, рівень поінформованості й виховання суспільства; стан системи охорони здоров'я населення регіону та інші [524].

У 1970-1990 роки в економічній науці почав розвиватися такий напрям як урбаністична економічна теорія [525-527] яка особливу роль в економічному розвитку країни і регіонів відводить містам, передусім великим. Урбаністична теорія започаткувала численні вектори досліджень, серед яких слід виокремити

концепції центр-периферійного територіального розвитку, посилення агломераційних процесів і формування міських агломерацій.

Теорії центр-периферійного територіального розвитку та «полюсів зростання» Дж. Фрідмана [528], М. Хейнденріха [529], Д. Сепіка [530], Ф. Перру [531] і Ж. Будвіля [532], Х. Ласуена [533], П. Хаггета [534] та багатьох інших науковців досліджують чинники неоднорідності просторового розвитку та виокремлюють райони-ядра, зростаючі райони, периферійні та напівпериферійні райони, промислові і сільськогосподарські, кризові та депресивні райони, відводиться особлива роль містам як полюсам розвитку.

Так, Дж. Фрідман [528] обґрунтував у розвитку територій/міст роль центрів зростання, виникнення яких пов'язував з появою потужного ядра (агломерації) серед територіальних утворень, що формує полюс росту та впливає на велику периферію. Центри (ядра) різного рівня притягують ресурси (матеріальні, людські, фінансові) з усієї периферії, а концентрація ресурсів створює можливості для інноваційних змін самих центрів. Злиття декількох ядер формує урбаністичну поліареальну структуру з потужною периферією. Внаслідок цього невідворотно виникає просторова поляризація, яка породжує диспропорції між розвитком центру і периферії. Виникнення диспропорцій обумовлює нерівномірність умов для людського розвитку.

Французький дослідник Ф. Перру [531], відзначав, що полюси економічного зростання формуються на тих територіях, де розміщуються галузі і підприємства, які розвиваються більш динамічно і виробляють нові товари і послуги. Такі території стають полюсами тяжіння факторів виробництва і формування промислових центрів, в яких зосереджений «імпульс розвитку». Ж. Будвіль [532] розвинув теорію Ф. Перру, обґрунтувавши, що «полюсами зростання являються міста, які володіють комплексом пропульсивних галузей (виробництв, що швидко розвиваються і розширюються), здатних викликати подальший розвиток економічної діяльності у всій зоні свого впливу». Наявність підприємств, що динамічно розвиваються, забезпечують вищий рівень зайнятості, вищі доходи населення та створюють кращі умови розвитку

ЛП. Х. Ласуен [533] формування полюсу зростання пов'язував з наявністю регіонального вузла підприємств, пов'язаних з експортним виробництвом економіки регіону. Розвиток таких підприємств забезпечує підвищення конкурентоспроможності регіону, зростання економічного потенціалу, що створює кращі умови для людського розвитку.

В 90-і роки ХХ століття активно розвивається *теорія міських агломерацій*, які формуються внаслідок концентрації промисловості [534] та високотехнологічних фірм [535]. Агломерація (від лат. *agglomerare* – приєднувати) являє собою компактне розташування міських поселень, об'єднаних в одне ціле інтенсивними виробничими, трудовими, побутовими, культурними та рекреаційними зв'язками. Процеси агломерації досить широко досліджувалися ще в Радянському Союзі [536] та в подальшому і до теперішнього часу російськими дослідниками [537; 538]. На думку Х. Гірша, кращий регіональний розвиток забезпечує велика міська агломерація з її розвиненою промисловістю і потужною науковою базою, яка володіє найвищим рівнем доходів на душу населення, що забезпечується періодичними імпульсами інноваційної діяльності [539].

Дослідники відзначають позитивні ефекти агломерації, які мають значення і для розвитку людського потенціалу. Вони стосуються: формування ємного ринку товарів і послуг; розвитку виробничої і соціальної інфраструктури; масштабнішого залучення кваліфікованої робочої сили у суспільне виробництво, що стимулює науково-технічний прогрес; більш швидкої передачі знань і генерування соціально-економічних інновацій; забезпечення різноманітних культурних послуг і якісного відпочинку. Разом з тим відзначається, що агломерації мають і негативні наслідки для соціального і людського розвитку, які пов'язані зі збільшенням віддаленості до місця роботи і об'єктів соціальної інфраструктури, виникненням деградуючих районів і зростанням злочинності [540; 541].

Концепції сталого розвитку, яка у світі була сформована в 80-90-х роки ХХ століття багатьма західними дослідниками. Суттєвий внесок у її розробку

зробила Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку, результати чого були представлені у 1987 році в доповіді Г. Брундланд «Наше спільне майбутнє» [542]. Потреба сталого розвитку системно висвітлена в монографії колишнього економіста Світового банку Д. Германа «Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку» [543]. Політика та принципи сталого розвитку затверджені на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку у 1992 р. в Ріо-Де-Жанейро [544], які спрямовані на забезпечення збалансованого між поколіннями економічного, екологічного і соціального розвитку не лише країн, але й регіонів. Реалізація концепції сталого розвитку безпосередньо спрямована на людський розвиток і потребує цілеспрямованої соціально-економічної політики, яка знайшла вираження в Цілях Сталого Розвитку.

В Україні обґрунтування необхідності сталого розвитку регіонів здійснювалося низкою дослідників [545; 546]. А на законодавчому рівні ще в 1999 році схвалено Концепцію сталого розвитку населених пунктів [547]. В ній визначається: «Сталий розвиток населених пунктів - це соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини». Більшість стратегій регіонів України спрямовані на забезпечення сталого розвитку своїх територій відповідно цього обґрунтування.

На основі проведеного аналізу систематизовано *взаємозв'язок сучасних теорій просторового розвитку з умовами та чинниками розвитку людського потенціалу територій/міст* (табл. 4.20).

Таблиця 4.20 – Взаємозв’язок сучасних теорій територіального розвитку з розвитком людського потенціалу територій/міст

Теорії	Автори	Значення для ЛП регіону
<u>Теорія саморозвитку регіону</u> - розвиток базується на використанні внутрішніх ресурсів території	М. Сторпер [519], М. Кітінг [520], А. Родрігес-Поза, Р. Езкура [521]	Людський потенціал є ресурсом саморозвитку, що обумовлює потребу збільшення чисельності населення, підвищення його якісних характеристик
<u>Теорія центр-периферійного територіального розвитку</u> , обґрунтування просторової поляризації і диспропорцій між розвитком центру і периферії внаслідок концентрації ресурсів у містах	Дж. Фрідман [528], М. Хейнденріх [529], Д. Сепік [530], П. Хаггет [534]	Обґрунтовує нерівномірність умов для людського розвитку, оскільки центр, під яким розуміється потужні осередки виробництва і розселення, притягує ресурси, то в ньому формуються кращі умови для розвитку людського потенціалу.
<u>Теорія «полюсів зростання»</u> , якими являються міста, що володіють комплексом пропульсивних галузей.	Ф. Перру [531] Ж. Р. Будвіль [532], Х. Р. Ласуен [533]	Концентрація в містах підприємств, що швидко розвиваються, забезпечує вищий рівень зайнятості, вищі доходи населення та створює кращі умови для розвитку ЛП.
<u>Теорія міських агломерацій</u> - компактного розташування міських поселень, об’єднаних виробничими, трудовими, побутовими, культурними зв’язками.	Venables A. J. [535] Lyons D. I. [536]	Виявляє позитивні ефекти агломерації для розвитку ЛП: формування ємного ринку товарів і послуг, розвиток соціальної інфраструктури, попит на кваліфіковану робочу силу, забезпечення різноманітних культурних послуг і якісного відпочинку.
<u>Концепції сталого розвитку</u> – забезпечення збалансованого економічного, екологічного й соціального розвитку країн і регіонів та формування повноцінного життєвого середовища для сучасного і наступних поколінь	Г. Брундланд [542] Д. Герман [543]	Обґрунтовує необхідність вирішення соціальних проблем бідності та безпечного життєвого середовища для існування і розвитку людства шляхом формування й реалізації цілеспрямованої державної та регіональної політики для досягнення Цілей сталого розвитку

Джерело: розроблено автором

Слід відзначити, що окрім економічних, просторових, соціальних чинників, розвиток людського потенціалу території/міста значною мірою залежить від інституційних чинників, передусім діяльності регіональних і місцевих органів влади. Саме діяльність територіальних органів влади вирішує

проблеми людського розвитку шляхом законодавчої, адміністративної та організаційної роботи створює умови для розвитку людини.

Проведений аналіз науково-теоретичних поглядів на соціально-економічний, технологічний і просторовий розвиток дав змогу розробити *теоретико-методологічні засади соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу територій/міст*, які системно викладені на рис. 4.5.

Ми виходимо з того, що основними детермінантами, тобто *обмежуючими чинниками* розвитку людського потенціалу території/міста є його економічний, інноваційний та просторовий розвиток, який залежить не лише від наявних природних ресурсів, але і від діяльності місцевих органів влади, ефективності їх регіональної політики.

Аналіз низки сучасних наукових концепцій економічного, регіонального та територіального розвитку дозволив систематизувати чинники, які визначають умови людського розвитку, та *запропонувати низку показників їх оцінювання і вимірювання*, до яких слід віднести: ВДВ на душу населення; частку промисловості у ВДВ; частку інтелектуальних і креативних видів економічної діяльності у ВДВ; кількість суб'єктів середнього і малого підприємництва у розрахунку на 10 тис. осіб населення; кількість населених пунктів, з них великих і середніх міст; рівень урбанізації, коефіцієнт концентрації населення у великих і середніх містах; щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, кілометрів на тис. кв. км.; заклади охорони здоров'я, загальної освіти на 100 тис. населення; загальна площа житлового фонду у розрахунку на одну особу населення, кв. м.; кількість ВНЗ, кількість науково-дослідних установ і дослідників на 100 тис. населення; кількість закладів культури і мистецтва 100 тис. населення; наявність регіональних і місцевих стратегій та програм розвитку, в них розділу з людського розвитку; обсяг видатків місцевих бюджетів на соціально-економічний розвиток регіону; індекс регіонального соціально-економічного розвитку.

Рисунок 4.5 - Блок-схема теоретико-методологічних засад соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст/територій

Джерело: розроблено автором

Ці показники не характеризують параметри людського потенціалу, а свідчать лише про наявність умов для його формування. Для оцінки людського

потенціалу територій/міст доцільно використати низку інших показників: чисельність населення і його динаміку; очікувана тривалість життя; рівень здоров'я та захворюваності населення; рівень освіти, отриманих знань і кваліфікації; володіння цифровими навичками; здатність до творчої діяльності, яка проявляється у різноманітних формах (індивідуальна творчість, участь в художній самодіяльності тощо); рівень заробітної плати та середньодушових доходів населення; підприємницька активність населення; соціальна і громадянська активність.

4.3. Компаративний аналіз соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу окремих областей України

Зменшення чисельності населення області і втрата ЛП, що виявлено в попередньому аналізі, не пояснюється виключно демографічними причинами: більшою поширеністю захворювань і вищими коефіцієнтами смертності, оскільки в області ці показники кращі за середні по Україні. Це обумовлено соціально-економічними процесами: повільними темпами модернізації економіки регіону, що проявляється у збереженні застарілої її структури, домінуванні сільського господарства та інших низькотехнологічних укладів, де переважає малокваліфікована й низькооплачувана зайнятість, низькому рівні урбанізації території регіону та їх наслідками для умов життя населення. Гірші можливості зайнятості для людей з високою освітою і кваліфікацією, менші можливості інтелектуального і культурного життя, гірша доступність до закладів соціальної і побутової інфраструктури спонукають здебільшого молодих людей та осіб середнього віку виїздити в інші регіони і країни. Це, в свою чергу, обумовлює зниження народжуваності та старіння населення.

Економічна діяльність, як основа суспільного розвитку, забезпечує розвиток продуктивних сил за рахунок підприємництва, створення нових виробництв, залучення нових ресурсів, формування нових вимог до якості робочої сили. Економіка у своїй динаміці проходить стадії аграрного розвитку, індустріального (бурхливий розвиток різноманітних галузей промисловості) та

постіндустріального виробництва, на якій домінує сфера послуг. Відбувається потужна структурна трансформація економіки, яка забезпечує неухильне економічне зростання. Соціально-економічний розвиток пов'язується з прогресивною зміною структури економіки, яка забезпечує формування таких секторів, що стають драйверами економічного зростання та соціального прогресу. Цей підхід обґрунтовано в дослідженнях Р. Хаусмана, Д. Родріка та ін. [548; 549]. Отже, для розвитку країни або території необхідно створити умови для формування і розвитку сучасних високотехнологічних галузей, які є конкурентоспроможними і формують попит на людський капітал. Особливо це важливо для країн, що розвиваються, які не досягли стадії високотехнологічного розвитку провідних галузей економіки. Коли прогресивні галузі занепадають, відбувається негативна структурна динаміка на користь менш технологічних секторів, що стає вагомою перешкодою не лише на шляху економічного зростання, але й соціального розвитку територій.

Структура сучасної економіки більшості розвинених країн характеризується переважаннями сфери послуг, яка забезпечує 70-80% ВВП і зайнятості, розвиненою переробною промисловістю (15-20%) та високотехнологічним сільським господарством, частка якого складає 5-10%. Така структура економіки формує *особливі вимоги до розвитку людського потенціалу*, а саме: високий рівень освіти і професійної підготовки, здатність до активної підприємницької та інноваційної діяльності, високий рівень культури і креативності, готовність до постійних змін, навчання та мобільності. У такій економіці формуються нові умови зайнятості з високотехнологічними робочими місцями з гідними умовами праці, які забезпечують достатній заробіток та можливості самореалізації трудового потенціалу людини.

Економічний розвиток території здійснюється під впливом процесів концентрації ресурсів та економічної діяльності, передусім промисловості, інновацій та розвитку прогресивних, швидко зростаючих виробництв. Він визначається чисельністю суб'єктів економічної діяльності, обсягом і динамкою реалізованої продукції і валової доданої вартості, структурою

економіки, в першу чергу часткою переробної промисловості, часткою високотехнологічних ВЕД, розвитком інновацій, підприємництва і підприємств малого і середнього бізнесу. Економічний розвиток території створює для населення можливості зайнятості і отримання доходу, формує попит на робочу силу, забезпечує наповнюваність місцевих бюджетів, необхідних для розвитку соціальної інфраструктури та людського потенціалу.

Однак, структура економічної діяльності Вінницької області не відповідає моделі постіндустріальної економіки. В економіці регіону великою є частка сільського господарства – у 2018 р. вона складала 28,5% у валовій доданій вартості (ВДВ) області, яка практично не змінилася за останні 5 років (табл. 4.21).

Таблиця 4.21 - Динаміка і структура валової доданої вартості Вінницької області за 2014-2018 роки, млн. грн.

Показники	Роки					Відх., %
	2014	2015	2016	2017	2018	
Валова додана вартість	39289	51605	63598	76700	94204	240
- у %	100	100	100	100	100	
Сільське господарство, лісове господарство та рибне госп-во	11277	15615	20188	21552	26861	238%
- у % до ВДВ	28,7	30,3	31,7	28,1	28,5	
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	473	489	669	848	1125	238%
Переробна промисловість	5238	8202	10903	12722	14334	274%
- у % до ВДВ	13,3	15,9	17,1	16,6	15,2	
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	1662	2105	2262	2629	2951	178%
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	137	154	171	203	248	181%
Будівництво	671	784	1097	1545	2522	376%
Індустріальний сектор, разом	8181	11734	15102	17947	21180	258,9
- у % до ВДВ	20,8	22,7	23,7	23,4	22,5	
Сфера послуг	19831	24256	28308	37201	46163	232,8
- у % до ВДВ	50,5	47,0	44,5	48,5	49,0	
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранс. засобів і мотоц.	3727	5052	5435	6807	9319	250%
Транспорт, складське госп-во, поштова та кур'єрська діяльність	1878	2860	3261	4646	6072	323%
Тимчасове розміщування й організація харчування	353	234	271	347	447	127%
Інформація та телекомунікації	850	1434	1997	2333	3055	359%
Фінансова та страхова діяльність	713	761	751	890	1044	146%
Операції з нерухомим майном	3099	3629	4596	5701	6953	224%

Продовження табл. 4.21

Професійна, наукова та технічна діяльність	399	487	596	758	1078	270%
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	246	333	417	494	644	262%
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	3382	3949	5055	6704	7872	233%
Освіта	2805	3064	3182	4949	5868	209%
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1739	1852	2056	2658	2726	157%
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	253	262	294	412	512	202%
Надання інших видів послуг	387	339	397	502	573	148%

Джерело: розраховано і складено на основі даних [550, с. 53-91]

Частка індустріального сектору (промисловість + будівництво) складає меншу частину - 22,5%, а частка переробної промисловості – 15,2% і порівняно з 2015-2017 рр. вона знизилася.

Вінницька область має багатогалузевий промисловий комплекс, у регіоні функціонує понад 1300 підприємств, які виробляють промислову продукцію, в основному середніх і малих, які належать до різних форм власності [551]. Однак, в структурі промислового виробництва переважають низькотехнологічні галузі промисловості – харчова (майже 60%), енергетична галузь (17,1%). Частка більш високотехнологічних галузей є незначною: машинобудування – 3,5%, фармацевтичної промисловості – 1%. Частка сфери послуг у ВДВ регіону знижується – з 50,5% у 2014 р. до 49% у 2018 році. В її структурі третина припадає на торгівлю, транспорт і складське господарство. Позитивним є більш динамічний розвиток сфери інформація та телекомунікації (в 3,6 рази), однак її частка у ВДВ регіону становить лише 3,2%. Частка освіти, охорони здоров'я, фінансової діяльності, мистецтва зменшилася, отже *інтелектуальна і креативна сфера економічної діяльності звужується.*

Серед суб'єктів економічної діяльності переважають мікропідприємства. У 2019 р. в області налічувалося 10295 підприємств, з них 15 – великих (0,1%), 66 – середніх (5,9%), 9674 – малих (94%) з яких 8189 – це мікропідприємства [552]. Це свідчить про *невисокий рівень розвитку економічного потенціалу.*

Наведені дані свідчать про погіршення структури економіки регіону, що не відповідає сучасним тенденціям суспільної динаміки та не сприяє розвитку і нагромадження людського потенціалу Вінницької області, оскільки не забезпечує зайнятості в прогресивних секторах економіки. Розподіл зайнятого населення віком 15-70 років за видами економічної діяльності має таку структуру: на першому місці – сільське, лісове та рибне господарство (34% усіх зайнятих), на другому – оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (19,2%), на третьому – промисловість, де зайнято лише 10,7% усіх працюючих (табл.4.22).

Таблиця 4.22 – Динаміка і структура зайнятості Вінницької області за видами економічної діяльності

Види економічної діяльності	Чисельність зайнятих			Структура зайнятих		
	2015 рік	2019 рік	Відх. %	2015 рік	2019 рік	Відх. +,-
Усього зайнятих, тис. осіб	674,9	660,7	97,9	100,0	100,0	0,0
Сільське господарство, лісове господарство та рибне госп-во	207,9	225,6	108,5	30,8	34,1	3,3
Промисловість	74,1	70,9	95,7	11,0	10,7	-0,2
Будівництво	15,6	18,8	120,5	2,3	2,8	0,5
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранс. засобів і мотоц.	132,0	126,7	96,0	19,6	19,2	-0,4
Транспорт, складське госп-во, поштова та кур'єрська діяльність	41,4	40,3	97,3	6,1	6,1	0,0
Тимчасове розміщування й організація харчування	6,0	4,1	68,3	0,9	0,6	-0,3
Інформація та телекомунікації	6,4	6,2	96,9	0,9	0,9	0,0
Фінансова та страхова діяльність	6,3	5,4	85,7	0,9	0,8	-0,1
Операції з нерухомим майном	6,1	5,3	86,9	0,9	0,8	-0,1
Професійна, наукова та технічна діяльність	9,9	9,7	98,0	1,5	1,5	0,0
Діяльність у сфері адміністрат. та допоміжного обслуговування	7,7	6,0	77,9	1,1	0,9	-0,2
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	39,8	34,3	86,2	5,9	5,2	-0,7
Освіта	63,9	55,4	86,7	9,5	8,4	-1,1
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	45,8	40,1	87,6	6,8	6,1	-0,7
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	5,3	5,7	107,5	0,8	0,9	0,1
Надання інших видів послуг	6,7	7,0	104,5	1,0	1,1	0,1

Джерело: складено автором за [553]

Чисельність зайнятих в усіх ВЕД зменшилася, окрім аграрного сектору, будівництва і сфери культури та спорту, однак в останньому зайнято менше 1% працюючих.

Регіональний ринок праці не створює сприятливих умов для зростання зайнятості висококваліфікованих і творчих працівників. Якщо у 2015 році у промисловості та ВЕД, що потребують працівників з високим рівнем освіти і креативності (виокремлено кольором), зайняті складали 38,4%, то у 2019 р. – 35,4%, на 3% менше. Це вказує на те, що *в регіоні практично не відбувається розвитку знаннєвої та креативної економіки*, що обумовлює зниження попиту на висококваліфіковану робочу силу, труднощі працевлаштування які не сприяють розвитку і нагромадженню людського потенціалу регіону.

Слід також відзначити, що в регіоні переважає неформальна зайнятість, кількість найманих працівників підприємств та приватних підприємців у 2019 році складала 280, 2 тис. осіб – 42% усіх зайнятих [554]. Найбільш поширеною неформальна зайнятість є в сільському господарстві і торгівлі. Переважає самозайнятість населення, поширеною є тіньова зайнятість, що не забезпечує гідних умов праці та дотримання трудового законодавства.

Можна зробити висновок, що динаміка структури економіки та ринку праці регіону не сприяє збільшенню потреби у працівниках з високим рівнем освіти, компетентності, креативності, що негативно позначається на формуванні людського потенціалу регіону внаслідок: зниження мотивації до отримання вищої освіти; поширеності безробіття частини дипломованих фахівців або їх зайнятості не за отриманою спеціальністю; зростання міграції.

Просторовий розвиток характеризує розселення в містах і селах, рівень урбанізації, територіальне розміщення поселень, розвиток транспортних та інформаційно-комунікаційних мереж, ландшафтні характеристики та стан навколишнього середовища. Він визначає розвиток і наявність об'єктів соціальної та побутової інфраструктури, територіальну доступність до них, впливає на можливості зайнятості та рівень доходів.

Площа області складає 26,5 тис. км², а найбільша її протяжність зі сходу на захід становить 200 км, з півночі на південь – 185 км. В області налічується 6 міст обласного значення, 12 міст районного значення, 27 районів, 29 селищ міського типу, 1456 сільських населених пунктів [555, с.9]. Ці дані говорять про низький рівень урбанізації території та значну територіальну віддаленість багатьох сільських поселень від міст, які є осередками економічного і культурного розвитку.

Процеси урбанізації, які розпочалися в XIX столітті та бурхливо розвивалися у XX-му, пов'язані безпосередньо з розвитком промисловості, процесами індустріалізації, які потребували концентрації капіталів, матеріальних і трудових ресурсів для організації промислового виробництва на великих і середніх підприємствах, які досить часто були містоутворюючими. Це супроводжувалося активним переміщенням сільського населення в міста, зростанням кількості міст у яких відбувалася концентрація і накопичення економічного, фінансового, освітньо-культурного потенціалу, що потребувало розвитку виробничої й побутової інфраструктури.

Урбанізація є однією із провідних тенденцій сучасного суспільного розвитку, яка обумовлює зростання ролі міст. Міста займають все більш важливу роль у забезпеченні соціально-економічного прогресу країни. В історії людського розвитку і в умовах сьогодення місто виступає найбільш вагомим чинником соціально-економічного прогресу, що визначено міжнародними актами. На Стамбульській Всесвітній конференції 1996 р. уряди 171 країни світу офіційно визнали місто центральним чинником соціального й економічного розвитку людства [556]. А в Декларації про міста та інші населені пункти в новому тисячолітті підкреслено, що великі і малі міста є генераторами зростання, які сприяють розвитку як сільських, так і міських поселень [557].

В сучасних умовах місто є складним адміністративним, економічним, соціальним комплексом, яке характеризується концентрацією різноманітних форм економічної діяльності, суспільних відносин і зв'язків, інформаційних

потоків та культурних здобутків, що найбільшою мірою визначає добробут людей. Місто суттєво впливає на розвиток соціальної сфери, забезпечуючи певний рівень комфортності, розширюючи можливості вибору.

На сьогодні міста перетворилися на організаційно-фінансово-виробничі полюси зростання, адміністративні, інформаційні, науково-освітні і культурні центри, в яких концентруються потужні ресурси економічного розвитку територій. Місто є антропоцентричною, орієнтованою на існування людини, системою. Тому основною метою соціально-економічного розвитку міста є поліпшення рівня та якості життя населення, яке проживає на його території, та створення сприятливих умов для людського розвитку. Нині в містах України проживає майже 70% населення, однак процеси урбанізації нерівномірно розповсюджені по території України.

Вінницька область відноситься до регіонів з середнім рівнем урбанізації, оскільки частка міських мешканців лише трохи перевищує половину населення - у 2019 р. – 51,7%. В регіоні нараховується 18 міст, включаючи обласний центр Вінницю. За розміром, згідно усталеної класифікації, міста України розподіляються за розміром на: малі – до 50 тис. населення; середні – від 50 до 100 тис. населення; великі - від 100 до 500 тис.; дуже великі - від 500 до 1000 тис.; понад 1000 тис. – мільйонники [558].

Згідно даної класифікації лише одне місто (Вінниця) відноситься до великих, усі інші міста – до малих, однак з них лише 6 міст має населення більше 20 тис. осіб, а 3 – менше 10 тис. (табл. 4.23).

В регіоні процеси урбанізації відбуваються повільно: частка наявного міського населення на початок 2014 р. складала 50,4%, на початок 2019 р. вона зросла до 51,4%, за 5 років на 1% [559, с. 27-28]. Частка сільського населення скорочується за рахунок від'ємного природнього приросту і міграції. Так, сільське населення регіону за вказаний період зменшилося на 5,5%, однак і міське населення за цей період зменшилося на 1,7%. Це говорить про те, що природні і міграційні втрати населення міст не компенсуються за рахунок переміщення в них сільських мешканців.

Таблиця 4.23 - Характеристика міст Вінницької області

Місто	Рік віднесення до категорії міст	Статус	Населення, тис. осіб на 1.01.2020	Площа, км ²	Спеціалізація
Вінниця	1932	Обласний центр	370,7	79,94	Багатофункціональне місто
Жмеринка	1903	Обласного значення	34,4	18,26	Багатогалузеве місто
Козятин	2000	Обласного значення	23,9	20,1	Транспортний центр
Ладижин	1973	Обласного значення	23,8	9	Моноспеціалізований промисловий центр
Могилів-Подільський	1937	Обласного значення	30,6	21,63	Агропромисловий центр
Хмільник	2011	Обласного значення	27,4	20,5	Курортно-рекреаційне місто
Бар	1938	Районний центр	16,1	5,95	Агропромисловий центр
Бершадь	1966	Районний центр	12,9	7,1	Агропромисловий центр
Гайсин	1795	Районний центр	25,8	18,26	Моноспеціалізований промисловий центр
Гнівань	1981	Районний центр	12,5	14,75	Агропромисловий центр
Іллінці	1986	Районний центр	11,3	10,87	Агропромисловий центр
Калинівка	1979	Районний центр	18,9	9,8	Агропромисловий центр
Липовець	2001	Районний центр	8,3	10,33	Агропромисловий центр
Немирів	1985	Районний центр	11,7	10,9	Агропромисловий центр
Погребище	1984	Районний центр	9,6	8,7	Агропромисловий центр
Тульчин	1923	Районний центр	15,1	9,26	Агропромисловий центр
Шаргород	1986	Районний центр	7,0	6,87	Агропромисловий центр
Ямпіль	1985	Районний центр	11,0	9,5	Агропромисловий центр

Джерело: складено автором на основі даних Головного управління статистики у Вінницькій області

В сучасних умовах міста забезпечують кращі умови для розвитку людського потенціалу: забезпечують більш широкі можливості зайнятості та різноманітні умови праці; забезпечується кращий доступ до якісної освіти, вищий рівень медичного обслуговування, кращі можливості культурного

відпочинку, занять спортом, творчістю; вони мають вищий рівень благоустрою територій, мережі торгово-побутових закладів і міського транспорту. Обстеження домогосподарств України фіксують суттєву різницю в побутових умовах життя сільського і міського населення (табл. 4.24).

Таблиця 4.24 - Порівняння поширення ознак позбавлення (депривацій) у сфері розвитку інфраструктури населення домогосподарств у містах та селах України та у Вінницькій області

Рівень поширення ознак позбавлення (у відсотках до загальної кількості населення відповідної групи)	Україна, міста		Україна, села		Україна в цілому	Вінницька область
	2017 рік	2019 рік	2017 рік	2019 рік	2019 рік	2019 рік
- відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі	3,3	3,2	14,6	14,8	7,1	21,2
- відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги (перукарень, хімчистки, ремонту одягу, взуття, техніки тощо)	4,7	4,2	50,1	49,9	19,6	36,4
- відсутність поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, лікарської амбулаторії, поліклініки тощо), аптеки	6,2	5,9	27,2	28,3	13,5	29,5
- незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги	3,1	4,5	38,2	38,9	16,1	38,6
- відсутність поблизу житла дошкільних закладів (дитячих садків, ясел)	1,9	1,6	6,9	6,6	3,1	4,8
- відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвиненою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти)	2,1	1,6	23,0	22,7	8,7	24,4

Джерело: складено автором за [560, с. 58, 68]

Наведені дані свідчать, що мешканці сіл найбільше потерпають від відсутності закладів побутового обслуговування, екстреної (швидкої) медичної допомоги та закладів первинної медичної допомоги. Вони мають значно гірше забезпечення громадським транспортом і закладами торгівлі. Оскільки у Вінницькій області нижчий рівень урбанізації, то показники позбавлення є значно вищими за середні по Україні, найбільше це стосується доступності

медичного обслуговування та транспортного сполучення. Значно гірші можливості людського розвитку та комфортність життя в сільській місцевості обумовлюють міграцію населення, переважно молоді, з села в місто та за межі регіону і країни.

Статистичні дані свідчать, що міста області, окрім обласного центру, також втрачають людський потенціал внаслідок перевищення смертності над народжуваністю та від'ємного сальдо міграції (табл. 4.25). Лише обласний центр Вінниця акумулює міграційний потік, в усіх інших містах кількість (окрім міста Жмеринка) прибулих була меншою чисельності вибулих. Від'ємне сальдо міграції по області (–2724 осіб у 2019 р.) свідчить, що значна кількість населення переміщується в інші регіони країни, або за кордон.

Таблиця 4.25 - Динаміка населення міст Вінницької області у 2019 році

Міста області	Наявне населення	Загальний приріст (скорочення)	Природний приріст, скорочення (–)	Міграційний приріст, скорочення (–)
м. Вінниця	370273	868	–529	1397
м. Жмеринка	34425	–145	–230	85
м. Козятин (міськрада)	24070	–289	–175	–114
м. Ладижин (міськрада)	23819	–118	–105	–13
м. Могилів-Подільський (міськрада)	30667	–207	–100	–107
м. Хмільник	27552	–309	–126	–183

Джерело: складено автором за [561, с. 6-10]

Для того, щоб малі міста приваблювали і утримували населення, необхідно забезпечити їх економічний та інфраструктурний розвиток, в першу чергу – створення виробництв, які б створювали робочі місця і забезпечували гідні умови праці. Важливе значення має розвиток соціальної, житлово-комунальної та дорожньо-транспортної інфраструктури, які формують благоустрій території та створюють умови для людського розвитку. Якщо економічний та інфраструктурний розвиток міст гірший, ніж на інших територіях, то схильне до міграції населення буде переміщатися туди, де кращі можливості і більш комфортні умови розвитку. З цієї точки зору специфіка

Вінницької області полягає в тому, що вона розташована неподалік м. Київ та Київської обл., які приваблюють більшу частину мігруючого з регіону населення.

Під впливом сформованого рівня та особливостей економічного і просторового розвитку формується певний *рівень та якість життя населення регіону*, що є найважливішою умовою людського розвитку. Він визначається рівнем зайнятості та заробітної плати, сукупних доходів і витрат населення, забезпеченістю населення об'єктами соціальної інфраструктури – закладами охорони здоров'я, освіти, житлом, комунально-побутовими підприємствами, які надають необхідні соціальні послуги та формують комфортність життя, безпечними умовами життя в екологічному та соціально-побутовому плані. Рівень життя є матеріальною основою задоволення потреб населення, визначається можливостями зайнятості та отримання гідної заробітної плати, рівнем загальних доходів та їх співвідношенням з прожитковим мінімумом.

Дані табл. 4.26 свідчать, що рівень зайнятості має слабку тенденцію до підвищення і знаходиться приблизно на середньо-українському рівні, однак рівень безробіття є вищим, що вказує на проблеми працевлаштування.

Таблиця 4.26 - Динаміка основних матеріальних параметрів рівня життя населення Вінницької обл.

Показники	Роки					Для порівняння: Україна 2019 рік
	2015	2016	2017	2018	2019	
Частка зайнятого населення у віці 15–70 років, %	57,7	56,3	56,1	57,1	58,0	58,2
Рівень безробіття населення у віці 15–70 років (за методологією МОП), %	8,9	9,7	10,7	9,9	9,4	8,2
Середньомісячна заробітна плата 1 працівника, грн	3396	4189	6121	7801	9299	10497
Найвищий дохід у розрахунку на одну особу, грн.	29637	34931	45436	55734	64729	67528
Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче фактичного прожиткового мінімуму, %	45,7	38,6	28,2	26,3	20,4	23,1

Джерело: складено автором на основі статистичної інформації Державної служби статистики України

Заробітна плата за досліджуваний період зросла у 2,7 рази, а середньодушовий наявний дохід – у 2,3 рази, однак рівень цих показників був нижчим за середній по Україні. Позитивним є те, що частка населення із середньодушовими загальними доходами на місяць, які нижче фактичного прожиткового мінімуму (тобто частка бідного населення), у Вінницькій обл. знизилася більш ніж у 2 рази, до 20,4%. Наведені дані свідчать про суперечливі тенденції у сфері добробуту населення регіону, відставання в рівнях доходів від багатьох інших регіонів, про що свідчить їх вищий рівень в середньому по Україні, та наявність 1/5 частини населення, яке не може задовольнити навіть найнеобхідніші потреби, вартість яких складає основу прожиткового мінімуму.

Спостерігається поширеність бідності, зокрема у грудні 2019 р. субсидії на оплату житлово-комунальних послуг отримували 177,3 тис. домогосподарств Вінницької області, або 28,4% від загальної кількості [562, с. 12]. Соціально-побутові умови, такі як забезпеченість житлом та його комфортність, забезпеченість закладами освітньої, побутової і соціальної інфраструктури, безпечність середовища проживання формують якість життя та доступність багатьох соціальних послуг, що позначається на умовах розвитку людського потенціалу регіону. Їх динаміка за окремими параметрами наведена в табл. 4.27, які також свідчать про суперечливі процеси і поліпшення, і погіршення умов людського розвитку.

Таблиця 4.27 – Динаміка окремих показників розвитку соціальної інфраструктури Вінницької області у 2015-2020 роки

Показники	Роки					Відх., %
	2015	2016	2017	2018	2019	
Забезпеченість загальною житловою площею 1 особи, м ²	29,4	29,9	30,3	30,9	31,5	107,1%
Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, на 100 тис.	2179	2249	2138	2136	2137	98,1%
Кількість закладів дошкільної освіти, на 100 тис. од.	48,5	49,3	50,2	50,2	50,5	104,1%
Кількість закладів загал. серед. освіти, на 100 тис. од.	55,1	54,9	54,6	51,0	50,0	90,7%
Кількість бібліотек, на 100 тис. од.	60,5	60,6	60,7	60,8	60,8	100,5%
Кількість клубних закладів, на 100 тис. од.	70,2	70,4	70,6	70,1	68,0	96,9%

Джерело: складено автором за [561; 562]

Забезпеченість загальною житловою площею зростає і в 2019 р. становила 31,5 кв. м. на одну особу, що вище середнього рівня по Україні (24,2 кв. м.). Однак рівень комфортності житла у Вінницькій області є значно нижчим, що обумовлено низьким рівнем урбанізації території регіону. Опитування домогосподарств показало, що значно більша частина мешканців області потерпає від таких видів позбавлення у житловому приміщенні (у 2019 р.), у % до обстежених домогосподарств [560]:

	Вінницька обл.	Україна
відсутність водогону у житловому приміщенні	32,1	14,0
відсутність ванної або душової кімнати	36,7	17,1
відсутність всередині туалету зі зливом	37,5	19,7

У регіоні скорочується планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, однак при цьому стан здоров'я населення не поліпшується і захворюваність зростає. Зменшується забезпеченість закладами загальної середньої освіти при зростанні чисельності учнів. Це свідчить про наявність проблем у забезпеченні людського розвитку регіону.

У формуванні умов для розвитку людського потенціалу регіону визначальну роль відіграє соціально-економічна політика регіонального управління, її націленість на вирішення проблем людського розвитку. Компетентність місцевих і регіональних органів влади та їх повноваження, гнучкість і оперативність управління, наявність регіональних і місцевих стратегій і програм розвитку та їх реалізація, обсяги і наповнюваність місцевих бюджетів, структура їх видатків, сформований діловий і соціальний клімат регіону – все це має значення для створення умов людського розвитку.

У регіоні органи влади приділяють увагу вирішенню проблем людського розвитку, що відображено у планах і стратегіях регіонального розвитку. Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року (затверджена у червні 2015р.) [563] визначила 5 пріоритетних цілей, серед яких Ціль 3 - Розвиток людського капіталу та підвищення стандартів життя населення – безпосередньо стосується людського розвитку.

Було розроблено Плану заходів з реалізації у 2018-2020 роках цієї Стратегії, у 2016-2020 рр. щорічно розроблялися Програми економічного і соціального розвитку Вінницької області, які також спрямовувалися на досягнення поставлених цілей. Процеси децентралізації та перерозподіл фінансових ресурсів на регіональний і місцевий рівень посилили спроможність регіональних органів щодо вирішення соціально-економічних проблем, в тому числі з людського розвитку. За останні 5 років реалізовано багато проектів у сфері розвитку освіти, культури, охорони здоров'я тощо, що позначилося на певних позитивних зрушеннях в умовах людського розвитку регіону. В той же час скорочення чисельності населення майже усіх міст сіл регіону свідчить про невирішеність багатьох стратегічних проблем людського розвитку.

У 2020 р. було затверджено Стратегію збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року [564], яка визначила такі стратегічні цілі: 1. Конкурентоздатний регіон на основі інноваційного та сталого розвитку; 2. Регіон належного та ефективного урядування; 3. Регіон сталого гуманітарного розвитку; 4. Регіон спроможних громад; 5. Регіон безпечного середовища. Всі вони мають відношення до забезпечення людського розвитку, однак найбільш цілеспрямовано *ціль 3 - Регіон сталого гуманітарного розвитку*, досягнення якої планується за рахунок таких завдань: 3.1. Створення системи забезпечення найкращих інтересів отримувачів соціальних послуг. 3.2. Формування пацієнт-орієнтованої системи охорони здоров'я. 3.3. Розвиток професійно-технічної освіти. 3.4. Розвиток регіональної інфраструктури фізичної культури і спорту вищих досягнень. 3.5. Розвиток туризму. Збереження та поширення культурної спадщини Вінниччини.

Слід відзначити, що визначені цілі і завдання Стратегії не вирішують проблеми людського розвитку регіону: по-перше, вони недостатньо спрямовані на забезпечення прогресивних структурних змін в економіці регіону, розвиток високотехнологічних секторів економіки, які б дали суттєвий імпульс його соціально-економічному розвитку; по-друге, вони недостатньо націлені на підвищення життєвого рівня населення та якості життя. При невирішеності цих

проблем можна прогнозувати і подальші втрати людського потенціалу Вінницької області. На поточний момент в регіоні відсутні програми, які б цілеспрямовано вирішували проблеми людського розвитку. Раніше функціонувала Програма зайнятості населення Вінницької області на період до 2017, однак зараз аналогічна програма відсутня. Стратегія розвитку малого та середнього підприємництва Вінницької області на період до 2020 року і відповідні програми лише певним чином стимулюють розвиток ЛП через розвиток підприємницьких ініціатив і здібностей, однак вони не стосуються більшості населення. Це ж можна сказати про Програму розвитку міжнародного та транскордонного співробітництва Вінницької області на 2016-2020 роки та Програму розвитку туризму у Вінницькій області на 2017-2020 роки [565]. Інших програм в регіоні немає. Можна зробити висновок, що Вінницька область має недостатнє інституційне забезпечення регіонального людського розвитку.

Для визначення ефективності політики регіону в забезпеченні умов розвитку людського потенціалу доцільно зробити порівняльну оцінку детермінант людського розвитку Вінницької, Житомирської, Хмельницької і Полтавської областей. Це є логічним продовженням умов розвитку людського потенціалу, який ми зробили у попередньому підрозділі, де виявлено втрату ЛП регіонів внаслідок скорочення чисельності населення.

Для оцінки ми відібрали 4 блоки статистично доступних показників, які характеризують соціально-економічні чинники формування і розвитку ЛП [566].

1. *Група показників економічного блоку.* Характеризують рівень та можливості економічного, інноваційного, підприємницького розвитку регіону, визначають потребу у висококваліфікованому і креативному людському потенціалі:

1.1. ВРП (у факт. цінах) на одну особу населення, грн.

1.2. Частка переробної промисловості у ВДВ, %.

1.3. Частка інтелектуальних і креативних ВЕД (інформація та телекомунікації, професійна, наукова та технічна діяльність, мистецтво, спорт, розваги та відпочинок) у ВДВ, %.

1.4. Кількість середніх і малих підприємств (з урахуванням мікропідприємств) у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць.

1.5. Обсяг видатків місцевих бюджетів (з урахуванням міжбюджетних трансфертів) на одну особу, гривень.

2. Група показників просторового блоку, які характеризують рівень урбанізації та розвиток соціальної інфраструктури:

2.1. Питома вага міського населення у загальній чисельності, %.

2.2. Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км. на тис. кв. кілометрів.

2.3. Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів на 10 тис. населення.

2.4. Кількість закладів загальної середньої освіти на 100 тис. населення.

2.5. Кількість закладів професійної (професійно-технічної) освіти на 100 тис. населення.

3. Група показників, що характеризує добробут населення:

3.1. Наявний дохід населення у розрахунку на одну особу, грн. на рік.

3.2. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників, грн.

3.3. Рівень зайнятості населення у віці 15-70 років (за методологією МОП), відсотків до економічно активного населення відповідного віку, %.

3.4. Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче фактичного прожиткового мінімуму (ПМ), %.

3.5. Загальна площа житлового фонду у розрахунку на 1 особу, кв. м.

4. Група показників, що характеризує розвиток знаннєвої та креативної економіки:

4.1. Кількість студентів університетів, інститутів на 10 тис. населення.

4.2. Частка випускників шкіл звітного року з атестатом про повну загальну середню освіту, %, прийнятих на початковий цикл навчання до ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

4.3. Кількість працівників, задіяних у виконанні НДР (на 100 тис. населення).

4.4. Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, %.

4.5. Частка зайнятих у сфері мистецтва, спорту, розваг і відпочинку в загальному обсязі зайнятих регіону, %.

Усі відібрані показники, крім одного (3.4), є стимуляторами, тому чим вищий їх рівень, тим кращі умови для розвитку людського потенціалу регіону. Порівняльна оцінка детермінант розвитку ЛП чотирьох регіонів здійснена за авторською методикою розрахунку часткових та узагальнених індексів за кожною складовою, сумарних індексів за блоками та узагальнених індексів за всіма показниками за всі роки дослідження – тобто за 2016-2018 роки. При цьому 2019 рік не залучено до аналізу, оскільки не за всіма показниками є дані.

Розрахунки зроблено за таким алгоритмом: 1) визначено *часткові індекси* по кожному показнику ($\dot{I}a_i$) шляхом їх ділення до середнього значення по Україні, які взято в якості бази нормування; 2) визначено *підсумкові індекси* за кожним показником ($\dot{I}p_i$) як сума часткових індексів за всі роки дослідження. Виходили з того, що показники розвитку регіонів міняються із року в рік, тому найбільш достовірно характеризувати динаміку може сума індексів за кожним показником; 3) за кожним блоком показників визначено *сумарні індекси регіонів* ($\dot{I}c_j$), як підсумок усіх індексів усіх показників кожного блоку; 4) загальний *Індекс соціально-економічних детермінант розвитку ЛП регіону* ($I_{с-едЛП}$) визначається як сума усіх індексів за всіма блоками показників кожного регіону.

Вихідні дані для розрахунків наведено у *таблицях 1-4 Додатку В*, розраховані індекси – у *таблицях 5-13 Додатку В*.

Аналіз показників економічного блоку (таблиці 1, 5 Додатку В) показує, що ВДВ на душу населення у Вінницькій обл. складає 84% від середньо-українського рівня і за цим показником вона займає друге місце серед досліджуваних регіонів, значно поступаючись Полтавській (57%). Частка переробної промисловості у ВДВ області перевищує середні значення по Україні та Житомирської і Хмельницької областей, однак має тенденцію до зниження. Частка інтелектуальних і креативних ВЕД у ВДВ регіону складає 53% середньо-українського рівня, однак за цим показником Вінниччина є лідером серед досліджуваних областей (рис. 4.6).

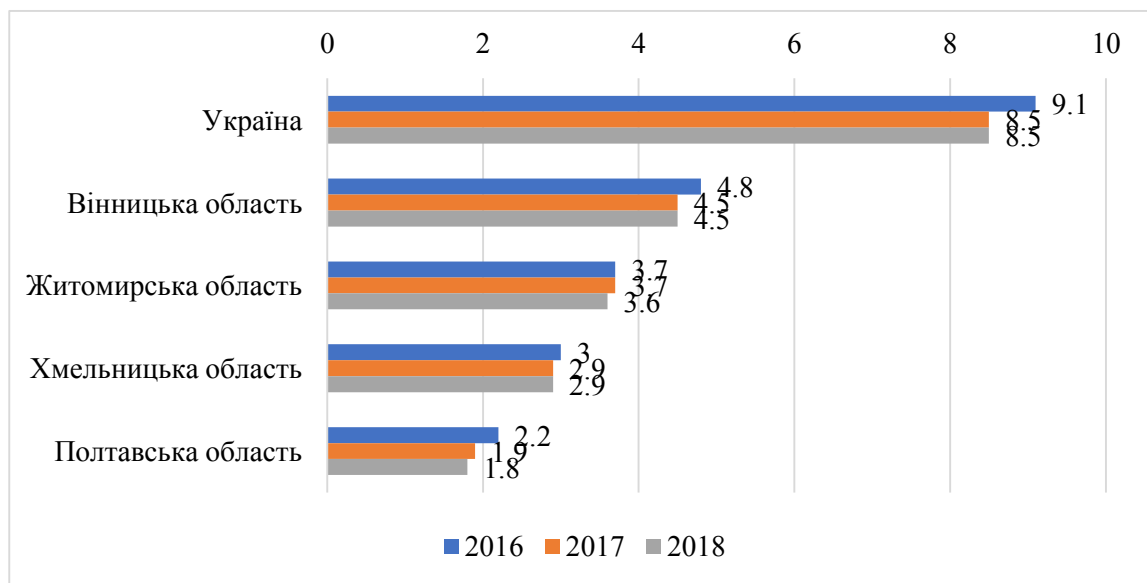

Рисунок 4.6 - Частка інтелектуальних і креативних ВЕД у ВРП досліджуваних областей у 2016-2018 рр., %

Джерело: складено автором

Кількість середніх і малих підприємств на 10 тис. населення в регіоні на рівні 74% від середніх значень в Україні та нижче показників Полтавської обл. За показником видатків місцевих бюджетів на душу населення регіон знаходиться на середньому по Україні рівні, однак нижче Полтавської обл.

За сумарним індексом цього блоку Вінницька область посіла друге місце (табл. 4.28, рис. 4.7). Її переваги у вищій частці переробної промисловості та інтелектуальних і креативних галузей у ВДВ, що вказує про наявність

потенціалу прогресивних змін у структурі економіки регіону. Слабким місцем є низький розвиток малого і середнього підприємництва.

Таблиця 4.28 – Підсумкові та сумарні індекси економічного блоку за 2016-2018 роки

Області	1. ВРП на 1 особу	2. Частка переробної промисловості	3. Частка інтелектуальних і креативних галузей	4. Кількість середніх і малих підприємств	5. Обсяг видатків місцевих бюджетів	Сумарні індекси за блоком
Вінницька	2,509	3,467	1,586	2,213	3,043	12,818
Житомирська	2,144	2,567	1,265	1,996	3,039	11,011
Полтавська	4,434	3,460	0,677	2,565	3,408	14,544
Хмельницька	2,096	2,508	1,012	2,044	3,007	10,667

Джерело: складено автором

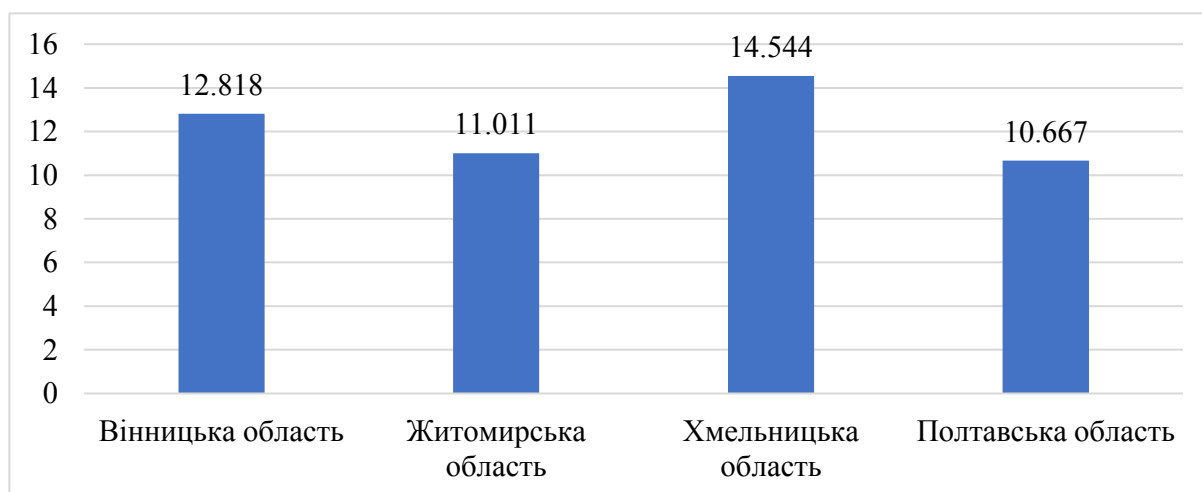

Рисунок 4.7 - Сумарні індекси економічного блоку за 2016-2018 роки

Джерело: складено автором

Аналіз показників просторового блоку (таблиці 2, 7, 8 Додатку В) показує, що Вінницька область має найнижчий рівень урбанізації серед усіх досліджуваних регіонів, який становить 74% до середнього рівня України. Вона поступається іншим регіонам за забезпеченістю населення амбулаторно-поліклінічними закладами, за забезпеченістю закладами ПТО. Вона також має нижчий показник кількості закладів загальної середньої освіти на 100 тис. населення порівняно з Житомирською і Хмельницькою областями. За щільністю автомобільних доріг з твердим покриттям вона знаходиться на другому місці (табл. 4.29).

Таблиця 4.29 - Підсумкові та сумарні індекси за блоком рівня урбанізації та розвитку соціальної інфраструктури за 2016-2018 роки

Області	1. Рівень урбанізації	2. Щільність автодоріг	3. Ємність амбулаторно-поліклінічних закладів	4. Кількість закладів ЗСО	5. Кількість закладів ПТО	Сумарні індекси за блоком
Вінницька	2,215	3,658	3,064	4,201	3,680	16,818
Житомирська	2,554	3,015	3,620	4,513	3,510	17,212
Полтавська	2,693	3,326	3,648	3,548	4,814	18,029
Хмельницька	2,457	3,725	2,858	4,434	4,075	17,549

Джерело: складено автором

В цілому за сумарним індексом цього блоку показників Вінницька область зайняла останнє – четверте місце серед досліджуваних регіонів, що вказує на *гірші параметри інфраструктурного забезпечення людського розвитку*. Найкращі позиції за цим блоком займає Полтавська область (рис. 4.8)

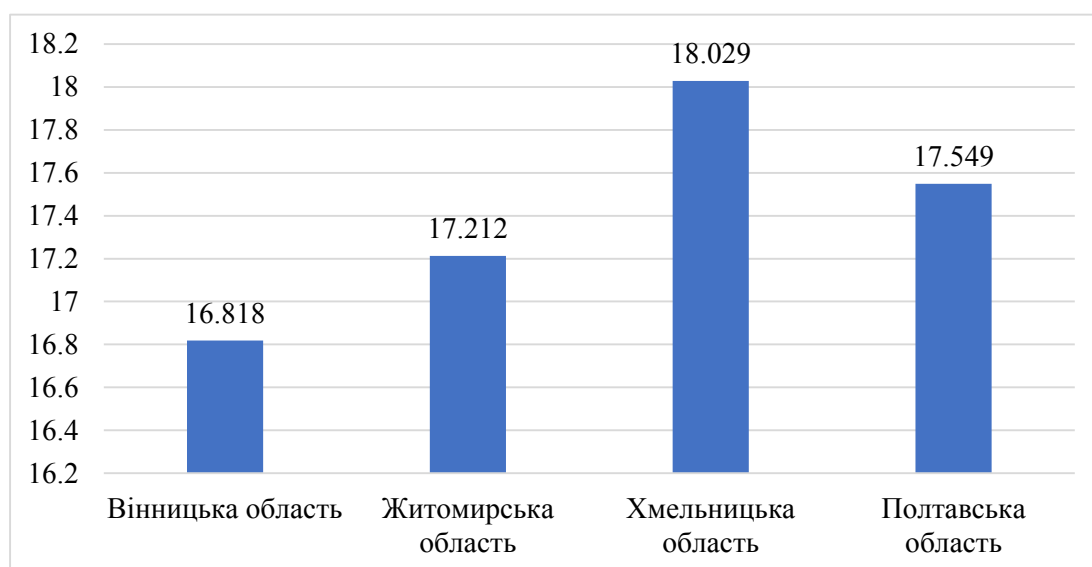

Рисунок 4.8 - Сумарні індекси за блоком показників рівня урбанізації та розвитку соціальної інфраструктури за 2016-2018 роки

Джерело: складено автором

Аналіз показників за блоком добробуту (таблиці 3, 9, 10 Додатку В) свідчить, що у Вінницькій області показники середньодушових доходів, заробітної плати і зайнятості є нижчими їх середнього рівня по Україні, однак вищими ніж у Житомирській і Хмельницькій областях. В той же час вона має значно нижчу частку населення з доходами нижче фактичного прожиткового

мінімуму і за цим показником лише трохи поступається Полтавській області. А за рівнем забезпечення житловою площею є лідером серед досліджуваних областей (табл. 4.30).

Таблиця 4.30 - Підсумкові та сумарні індекси за блоком показників рівня добробуту за 2016-2018 роки

Області	1. Наявний дохід населення	2. Середньо-місячна заробітна плата	3. Рівень зайнятості	4. Частка населення із доходом нижче ПМ	5. Загальна площа житлова	Сумарні індекси за блоком
Вінницька	2,854	2,550	2,986	3,611	3,893	15,894
Житомирська	2,692	2,425	3,005	2,479	3,531	14,132
Полтавська	3,104	2,758	2,874	3,633	3,311	15,68
Хмельницька	2,714	2,445	2,911	2,574	3,514	14,158

Джерело: складено автором

За сумарним індексом даного блоку Вінниччина вийшла на перше місце, не зважаючи на те, що по трьох показниках кращі результати мала Полтавська область. Її перевагами у цій сфері, окрім забезпеченості житловою площею, є досить високий рівень зайнятості та нижчий відсоток населення з доходами менше ПМ. Слабким чинником виступає рівень заробітної плати, яка на 12-20% була нижчою за її середній рівень в Україні. Позитивним є те, що вона поволі зростає.

Аналіз показників за блоком показників розвиток знаннєвої та креативної економіки (таблиці 4, 11, 12 Додатку В) показує значні відхилення від середніх значень по Україні. Вінницька обл. має значно меншу кількість студентів ВНЗ III-IV рівнів акредитації на 10 тис. населення (на 21%).

Однак при цьому більша частка випускників шкіл, які поступають на навчання у ВНЗ. Це свідчить проте, що частина з них виїздить на навчання в інші регіони. Область має незначну кількість працівників, задіяних у виконанні НДР, у розрахунку на 100 тис. населення – менше 20% від середнього рівня в Україні та значно нижче рівня Полтавської області (рис. 4.9).

За доступністю домогосподарств до Інтернету Вінницький регіон поступово наближається до середньо-українського рівня.

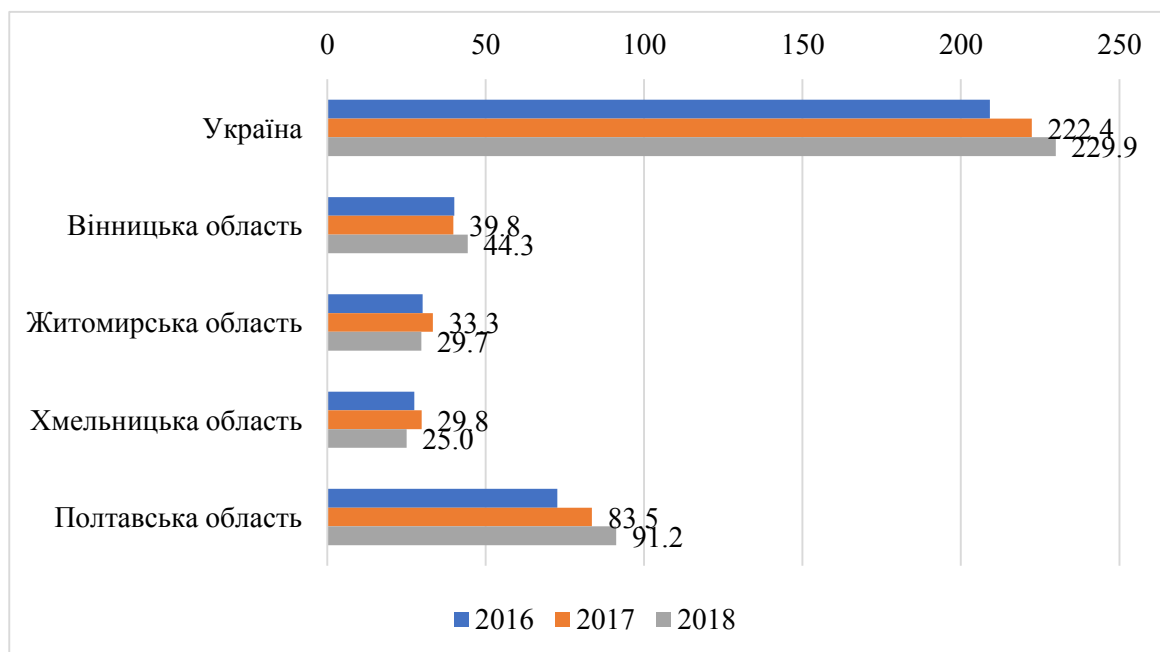

Рисунок 4.9 - Динаміка кількості працівників, задіяних у виконанні НДР (на 100 тис. населення) за 2016-2018 роки

Джерело: розраховано автором за джерелом [566]

Однак за часткою зайнятих в інтелектуальних і креативних секторах він поступається усім досліджуваним регіонам: в середньому по Україні часта зайнятих у цих сферах складала 1,2%, в Житомирській обл. – 1,12%, у Вінницькій – 0,87%. У табл. 4.31 наведено підсумкові індекси за цим блоком.

Таблиця 4.31 - Підсумкові та сумарні за блоком показників розвиток знаннєвої та креативної економіки за 2016-2018 роки

Області	1. Кількість студентів ВНЗ	2. Частка випуск. прийнятих у ВНЗ	3. Кількість працівників НДР	4. Частка домогосподарств з доступом в Інтернет	5. Частка зайнятих у креативних секторах	Сумарні індекси за блоком
Вінницька	2,291	3,412	0,563	2,440	2,014	10,72
Житомирська	2,006	3,142	0,423	2,092	2,752	10,415
Полтавська	2,732	2,438	1,119	2,662	2,640	11,591
Хмельницька	2,033	2,748	0,374	2,344	2,422	9,921

Джерело: складено автором

Сумарний індекс Вінницької області за цим блоком є значно нижчим за показник Полтавської області, яка є лідером, тому Вінниччина посіла вона посіла третє місце за цим блоком. Її перевагами у сфері знаннєвої та креативної

економіки є прагнення випускників шкіл до здобуття вищої освіти, а також доступність до Інтернету. Однак обмежуючими чинниками є нерозвиненість системи вищої освіти, науково-дослідної сфери та креативної економіки.

Значення розрахованого загального *Індексу соціально-економічних детермінант розвитку ЛП* регіонів наведено в табл. 4.32.

Розрахунки свідчать, що найкращий результат має Полтавська область, яка за трьома блоками показників, окрім добробуту, займала перші місця. Вінницька область за *Ic-edЛП* посіла друге місце, вона поступається Полтавській обл. за цим показником на 3,634 бали, або на 6% від значення найвищого індексу.

На основі компаративного аналізу можна зробити *узагальнений висновок*: за рівнем сформованих соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу регіонів, оцінка яких здійснена відносно їх середнього значення по Україні, Вінницька область поступається Полтавській області, яка має найкращу оцінку соціально-економічних детермінант людського розвитку, що і може пояснювати її нижчий рівень фізичних обсягів людського потенціалу, розрахований у підрозділі 4.1.

Таблиця 4.32 - Сумарні індекси за усіма блоками показників за 2016-2018 роки та Індеси соціально-економічних детермінант розвитку ЛП регіонів

Досліджувані області	1. Економічний блок	2. Просторовий блок	3. Блок добробуту	4. Знання та креативна економіка	Індекс соціально-економічних детермінант розвитку ЛП
Значення індексів					
Вінницька	12,818	16,818	15,894	10,72	56,25
Житомирська	11,011	17,212	14,132	10,415	52,77
Полтавська	14,544	18,029	15,68	11,591	59,844
Хмельницька	10,667	17,549	14,158	9,921	52,295
Ранги областей					
Вінницька	2	4	1	2	2
Житомирська	3	3	4	3	3
Полтавська	1	1	3	1	1
Хмельницька	4	2	2	4	4

Джерело: розраховано автором за власною методикою

Вінниччина має значно нижчий економічний потенціал, що обумовлює нижчий рівень заробітної плати, наявних доходів та видатків місцевого бюджету: у 2018 р. її ВРП на душу населення складав 57,5% від рівня Полтавської обл., кількість середніх і малих підприємств на 10 тис. осіб населення – 80%, рівень заробітної плати – 74%. Окрім того область характеризується нижчим розвитком соціальної інфраструктури та знаннєвої економіки, в тому числі професійно-технічних і вищих навчальних закладів, науки та креативних сфер діяльності, що суттєво позначається на освітньому рівні населення, можливостях реалізувати його інтелектуальний та творчий потенціал. Саме ці сфери відставання мають бути предметом особливої уваги і пріоритетів регіональних органів влади при визначення стратегій і програм регіонального розвитку.

4.4. Діагностика територіальної асиметрії умов розвитку людського потенціалу міст Вінницької області

В попередніх підрозділах ми дослідили динаміку фізичних параметрів людського потенціалу Вінницької області та соціально-економічних детермінант його відтворення. Виявлено, що не дивлячись на зростання тривалості життя і освітнього рівня населення, відносно інших регіонів (Полтавської та Хмельницької) рівень ЛП Вінниччини є нижчим.

Його формування в розвиток визначається тими процесами, які відбуваються в містах та районах області, тому доцільно більш детально розглянути динаміку й умови формування ЛП в територіальному розрізі. Як відзначалося вище, на території Вінницької області розташовано 18 міст, з них 6 з населенням більше 20 тис. осіб, та 27 районів (рис. 4.10), які мають різні умови розвитку ЛП.

Аналіз умов формування людського потенціалу міст Вінницької області. Аналіз динаміки демографічних показників (табл. 1 Додатку Г) свідчить, що міста втрачають людність (табл. 4.33).

Рисунок 4.10 - Райони Вінницької області

Джерело: [567, с. 23]

Таблиця 4.33 – Динаміка чисельності населення, коефіцієнтів природного і міграційного приросту у містах Вінницької області

Міста	Чисельність наявного населення, тис. осіб				У % до 2015 року	Природний приріст/ скорочення населення за 2015-2019 рр., на 1 тис. осіб	Міграційний приріст/ скорочення населення за 2015-2019 рр., на 1 тис. осіб
	2015 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік			
м. Вінниця	373,3	371,9	369,8	370,7	99,3	-1,6	-1,4
м. Жмеринка	35,0	34,5	34,5	34,4	98,3	-16,1	-2,1
м. Козятин	25,0	24,6	24,2	23,9	95,6	-25,1	-20,6
м. Ладижин	24,0	23,9	23,9	23,8	99,2	-11,4	3,9
м. Могилів-Подільський	31,6	31,2	30,8	30,6	96,8	-12,3	-22,6
м. Хмельник	28,3	28,0	27,7	27,4	96,8	-14,0	-15,2

Джерело: розраховано і складено за джерелом [562]

Дані таблиці свідчать, що в усіх містах за 4 роки відбулося скорочення населення, найбільше у м. Козятин (на 4,4%), досить суттєво – у м. Хмельник і

Могилів-Подільський (на 3,2%). Це обумовлено переважним від'ємним природним приростом та від'ємним міграційним приростом в них. Так, у м. Козятин сумарний коефіцієнт природного скорочення на 1 тис. населення за 4 роки був найбільшим – він склав -25,1 осіб (у 2015 р. -4, в 2016 -5,7, в 2017 -8,2, в 2019 -7,2), а сумарний коефіцієнт міграційного скорочення за цей період складав -20,6, вищим він був лише в м. Могилів-Подільському (-22,6). Наведені дані ілюструють суттєві відмінності у відтворенні ЛП міст Вінницької області: якщо у м. Вінниці демографічні та міграційні втрати населення за досліджуваний період склали 3 особи на 1 тисячу населення, то у м. Козятині – майже 46 осіб, у м. Могилів-Подільському – 35 осіб, у м. Хмільник – 29 осіб. Отже, має місце суттєва асиметрія соціально-економічного територіального розвитку, яка призвела до того, що у більшості міст області (окрім обласного центру - м. Вінниця) не створено сприятливих умов для розвитку людського потенціалу.

У містах мають місце різні можливості для економічної діяльності, про що свідчить кількість і частка суб'єктів господарювання (табл. 4.34).

Таблиця 4.34 - Кількість суб'єктів господарювання по містах обласного значення Вінницької області у 2019 році

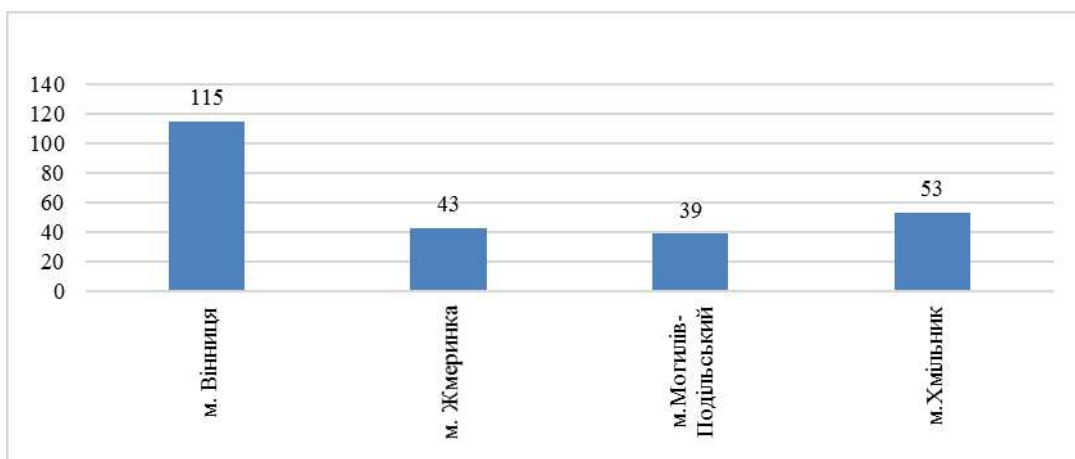
Міста Вінницької області	Населення області та міст		Кількість суб'єктів господарювання					
			Усього		з них підприємства		з них фізичні особи-підприємці	
	тис.осіб	%	один.	%	один.	% до всіх	один.	% до всіх
Вінницька обл.	1545,8	100,0	70239	100	10295	100,0	59944	100,0
м. Вінниця	370,7	24,0	27619	39,1	4485	43,6	2313	38,6
м. Жмеринка	34,4	2,2	1513	2,2	160	1,6	1353	2,3
м. Козятин	23,9	1,5	1015	1,4	93	0,9	922	1,5
м. Ладижин	23,8	1,5	809	1,2	92	0,9	717	1,2
м. Могилів-Подільський	30,6	2,0	2211	3,1	132	1,3	2079	3,5
м. Хмільник	27,4	1,8	1417	2,0	161	1,6	1256	2,1

Джерело: розраховано і складено за джерелом [569]

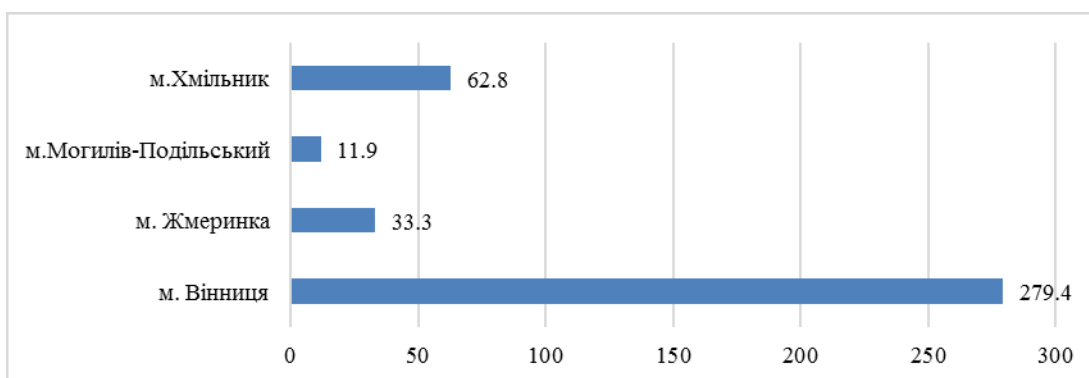
Дані таблиці свідчать, що більшість підприємств та підприємців здійснюють свою діяльність у обласному центрі. У м. Вінниця проживає 24%

усього населення, однак тут розташовано 39% усіх суб'єктів господарювання області, у тому числі майже 44% підприємств. В інших містах значно меншою є частка підприємств, а серед суб'єктів господарювання переважають фізичні особи-підприємці. Це обумовлює різні можливості для реалізації людського потенціалу у сфері економічної діяльності. Концентрація підприємств та підприємців в обласному центрі обумовлює переважну концентрацію тут і найманих працівників. У 2019 р. із 280,2 тис. зайнятих осіб у суб'єктів господарювання, у м. Вінниця працювало 120,8 тис., або 43,1%.

Про нерівномірність економічного розвитку міст свідчать дані обсягів випуску продукції на 1 особу населення та кількість малих підприємств на 10 тис. населення (рис. 4.11).

а) Кількість малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення

б) Обсяг реалізованої продукції на 1 особу населення

Рисунок 4.11 – Нерівномірність обсягів виробництва та підприємницької активності в містах Вінницької обл. у 2019 році

Джерело: розраховано і побудовано автором за джерелом [562]. Слід відзначити, що аналогічна статистична інформація у містах Ладижин та Козятин за останні роки не надавалася, тому порівняння з цими містами неможливе.

Нерівномірність економічного розвитку обумовлює різну динаміку можливостей зайнятості та заробітної плати (табл. 4.35). Кількість штатних працівників зросла у м. Вінниці (на 4,2%) та у м. Ладижині (на 7,7%), в інших містах відбулося їх зменшення, найбільше у Могилів-Подільському та Козятині.

Таблиця 4.35 – Зайнятість і заробітна плата у містах Вінницької області

Міста	Середньооблікова кількість штат. працівників, осіб					Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників, грн.				
	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік	Відх., %	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік	Відх., %
Вінниця	96079	94822	100419	100153	104,2	4657	6632	8278	9951	120,2
Жмеринка	11089	10633	11195	10501	94,7	4808	6866	9758	11343	116,3
Козятин	10190	9874	9646	8176	80,2	5096	6944	9307	11385	122,3
Ладижин	7726	7801	8124	8321	107,7	6653	8843	11407	13301	116,6
Мог.Поділ.	4540	4488	4214	3540	78,0	3601	5263	6540	7860	120,2
Хмільник	6030	5865	5492	5641	93,5	3287	4986	6161	8001	129,9

Джерело: складено за джерелом [568]

При цьому заробітна плата зростала майже однаковими темпами, однак її рівень суттєво відрізнявся. Найвищою вона була в Ладижині, Козятині та Жмеринці, що обумовлено специфікою розміщення виробництв: потужної ТЕС у м. Ладижині та важливих залізничних вузів у мм. Козятині та Жмеринці, які забезпечують вищу оплату праці. Розрив у рівнях заробітної плати в містах складає 1,7 разів, у досліджуваний період найнижчою вона була в Могилів-Подільському та Хмільнику.

Співставлення динаміки і втрат населення міст з соціально-економічними параметрами їх розвитку дає змогу зробити висновок, що вони між собою корелюються. Місто Вінниця, як обласний центр, має найкращі показники підприємницького й економічного розвитку та зайнятості, тому навіть при середньому рівні заробітної плати це забезпечує приплив населення. Гірші можливості підприємницької активності, зайнятості та заробітної плати обумовлюють відплив працездатного населення з регіону в пошуках кращих можливостей економічної діяльності та доходів, що визначає рівень життя. Це,

в свою чергу, негативно позначається на демографічних показниках. Вагомий вплив на можливості збереження людського потенціалу також здійснює розвиток соціальної інфраструктури, який також безпосередньо пов'язаний з рівнем економічного розвитку території.

В аналізі соціально-економічних умов розвитку людського потенціалу міст Вінницької області особливу увагу слід приділити м. Козятину, де втрати населення за досліджуваний період були найбільшими, та м. Ладижин, де вони були найменшими і за останні роки спостерігається міграційний приріст населення.

Виникнення *міста Козятин* пов'язано з будівництвом Києво-Балтської (Одеської) залізниці у 70 – х роках XIX століття. Саме розвиток великого залізничного вузла, який був тривалий час *полюсом зростання*, сприяв розвитку міста. На сучасному етапі місто, не зважаючи на наявність природних ресурсів, традиційних підприємств (м'ясокомбінату, хлібопекарного комбінату, підприємств комунального і побутового обслуговування тощо) та історичних пам'яток, втрачає людність, що передусім пов'язано з занепадом діяльності Козятинського залізничного вузла. За період з 2013 по 2019 роки обсяг перевезення вантажів зменшився на 27%, а обсяг перевезення пасажирів – на 61%. Саме це обумовило суттєве звуження сфери зайнятості населення та зростання кількості незайнятих (табл.4.36). Занепад містоутворюючого підприємства негативно позначився на розвитку інфраструктури.

Таблиця 4.36 – Динаміка чисельності населення і зайнятих в місті Козятин

Показники	Роки						
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість населення	25,2	25,2	25,0	24,9	24,6	24,4	23,9
в т. ч. працездатного	14,7	24,7	14,8	14,6	14,5	14,2	14,4
Зайняті в усіх ВЕД	11,4	11,4	10,5	10,2	9,87	9,64	8,18
- у промисловості	0,9	0,9	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
- в сферах обслуговування	10,5	10,5	9,8	9,5	9,17	8,94	7,48
Незайняте населення	12,8	12,8	13,2	13,78	13,99	14,05	15,72

Джерело: складено автором за [570]

Зайнятість у сфері обслуговування, де основним працедавцем було залізничне підприємство (залізничний вузол), зменшилася на 29%. Чисельність незайнятого населення зросла на 23 % і перевищила чисельність працездатних осіб та складає 66% всього населення міста. При такій ситуації на ринку праці місто і надалі буде втрачати свій людський потенціал. Керівництво міста має якнайскоріше розробити і впровадити для реалізації програму перспективного соціально-економічного розвитку міста, стимулювання створення нових сфер діяльності та робочих місць. Однак на сайті міської ради окрім Паспорта міста, де констатується стан різних сфер діяльності, *програм розвитку немає*.

Успішний розвиток *міста Ладизжин* на сучасному етапі обумовлений здебільшого діяльністю двох потужних підприємств: ПАТ «Миронівський хлібопродукт» та Ладизжинської ТЕС, яка входить в ПАТ «ДТЕК Західенерго». Саме вони стали полюсами зростання, створюючи робочі місця, забезпечуючи вищий рівень оплати праці та інвестуючи кошти в реалізацію багатьох суттєвих соціальних проектів міста. Тому, не зважаючи на найвищий рівень забруднення навколишнього у Вінницькій області, місто має позитивний міграційний приріст населення. Наявність сучасних підприємств з прогресивним менеджментом позитивно позначився на управлінні розвитком міста. У Ладизжині діє Агенція місцевого економічного розвитку (АМЕР), яка розробляє програми та проекти, направлені на поліпшення рівня життя громади міста, сприяє впровадженню актуальних програм та проектів, розвитку малого і середнього бізнесу, формуванню енергозберігаючої політики. АМЕР плідно співпрацює з інвесторами та підприємцями міста. В рамках реалізації Стратегії соціального партнерства компанії ДТЕК і міста Ладизжин, Агенцією місцевого економічного розвитку створено «Фонд підтримки підприємництва» [571].

Приклади двох міст підтверджують *вагомість теорії полюсів зростання для розвитку людського потенціалу територій*. Навіть в умовах суттєвих структурних трансформацій, обумовлених технологічними чинниками, керівництво міст або інших територіальних утворень, має спрямовувати зусилля на формування таких сфер економічної діяльності (не важливо де - у

промисловості, сільському господарстві чи сфері послуг), які б стали полюсами зростання і акумуляції людського потенціалу та драйверами розвитку територій.

Аналіз умов формування людського потенціалу районів Вінницької області. Передусім зауважимо, що проблеми формування і розвитку ЛП сільських територій потребують спеціального глибокого дослідження, яке не передбачалося в межах даної роботи. На сучасному етапі саме в сільській місцевості відбуваються суттєві трансформації, пов'язані з процесами децентралізації та утворення об'єднаних територіальних громад, які були започатковані Концепцією розвитку сільських територій 2015 року [572]. Процеси трансформації відбуваються повільно, в різних регіонах різними темпами. Моніторинг соціально-економічного розвитку сільських територій та об'єднаних територіальних громад, який проводиться щороку Міністерство розвитку громад та територій України [573], свідчить про наявність певних позитивних зрушень. В той же час поки що не забезпечено стійкого поліпшення умов життєдіяльності, які б сприяли розвитку людського потенціалу. Це проявляється і в Вінницькій області.

За 2015-2019 роки зменшення населення спостерігається в усіх районах області окрім Вінницького (табл. 4.37; рис. 4.12; *Додаток Г, табл.5*).

Статистичні дані свідчать, що зростання чисельності населення відбулося лише у Вінницькому районі за рахунок міграції.

У найбільшій мірі зменшення чисельності мешканців відбулося у Оратівському (-7,9%), Мурованокуриловецькому (-6,6%), Погребищенському (-6,9%) районах. Сумарні втрати населення за рахунок природного приросту за 2015-2019 роки найбільшими були в Оратівському, Погребищенському та Чернівецькому районах – більше 50 осіб на 1000 населення. Втрати за рахунок міграції є меншими, однак в низці регіонів вони також є суттєвими. Найбільший вплив населення спостерігався у Тульчинському (майже 40 осіб на 1000 населення), Оратівському (31 особа) та Чечельницькому (26 осіб).

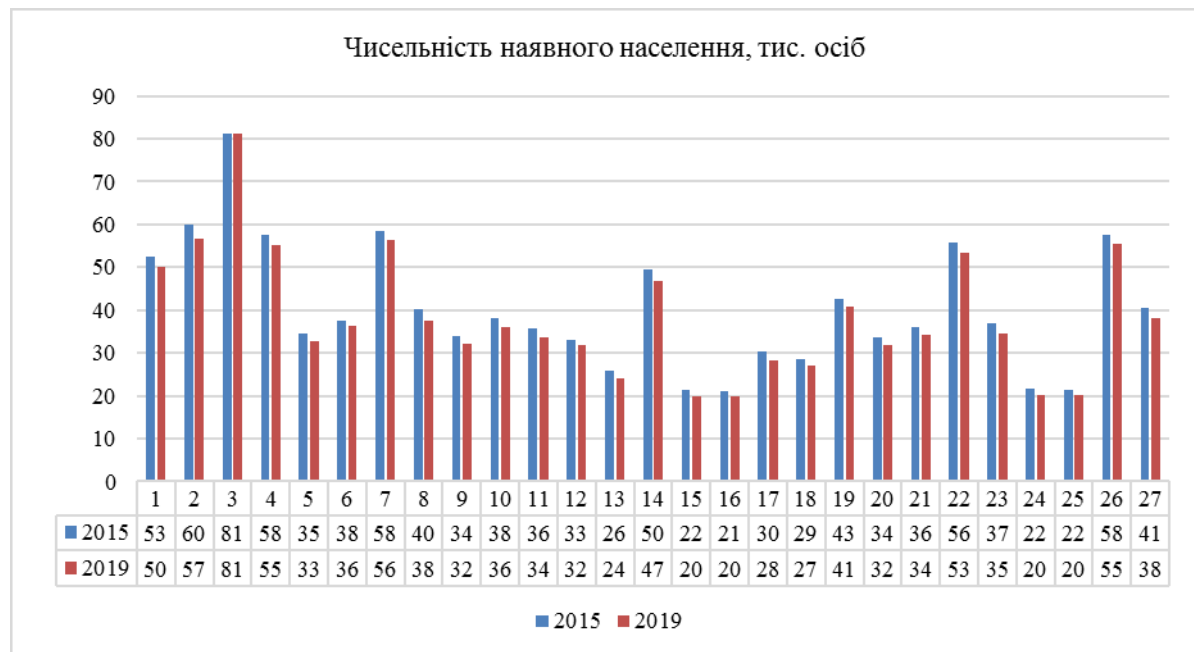
**Таблиця 4.37 – Показники демографічного розвитку районів
Вінницької області за 2015-2019 роки**

Райони Вінницької області	Чисельність наявного населення, тис. осіб				2019/ 2015, %	Зменш. насел., тис. осіб	Сумарні втрати населення на 1 тис. населення за 2015-2019 рр., осіб, в т. ч.		
	2015 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік			природ. прирост	міграції	разом
Барський	52,5	51,4	50,8	50,0	95,2	2,5	32,8	15,3	48,1
Бершадський	59,9	58,4	57,6	56,8	94,8	3,1	42,5	8,3	50,8
Вінницький	81,1	80,6	81,0	81,3	100,2	-0,2	17,5	-43,2	-25,7
Гайсинський	57,5	56,2	55,8	55,3	96,2	2,2	32,2	1,8	34
Жмеринський	34,5	33,8	33,2	32,6	94,5	1,9	41,5	18,8	60,3
Іллінецький	37,6	36,9	36,6	36,2	96,3	1,4	28,1	5,9	34
Калинівський	58,3	57,4	57,0	56,3	96,6	2	28,1	8,3	36,4
Козятинський	40,1	39,0	38,4	37,6	93,8	2,5	48,9	9,8	58,7
Крижопільський	33,8	33,0	32,6	32,1	95,0	1,7	36,6	12,0	48,6
Липовецький	38,1	37,3	36,7	36,1	94,8	2	39,6	12,9	52,5
Літинський	35,7	34,9	34,3	33,7	94,4	2	42,9	13,4	56,3
Могилів Подільський	33,1	32,6	32,4	31,8	96,1	1,3	49,2	-2,0	47,2
Мурованокуриловець.	25,7	24,9	24,5	24,0	93,4	1,7	49,1	20,1	69,2
Немирівський	49,5	48,3	47,7	46,9	94,7	2,6	42,8	13,6	56,4
Оратівський	21,5	20,8	20,3	19,8	92,1	1,7	51,0	30,9	81,9
Піщанський	21,0	20,7	20,4	20,0	95,2	1	39,6	12,3	51,9
Погребищенський	30,4	29,4	29,0	28,3	93,1	2,1	50,7	15,2	65,9
Теплицький	28,5	27,8	27,4	26,9	94,4	1,6	44,0	14,1	58,1
Тиврівський	42,7	41,8	41,3	40,9	95,8	1,8	34,7	3,7	38,4
Томашпільський	33,7	32,9	32,5	31,9	94,7	1,8	38,4	12,2	50,6
Тростянецький	36,0	35,2	34,8	34,3	95,3	1,7	37,1	8,2	45,3
Тульчинський	55,9	54,7	54,1	53,4	95,5	2,5	39,7	39,7	79,4
Хмільницький	36,8	35,9	35,2	34,6	94,0	2,2	48,7	11,2	59,9
Чернівецький	21,6	21,0	20,6	20,2	93,5	1,4	50,5	10,8	61,3
Чечельницький	21,5	20,8	20,5	20,1	93,5	1,4	43,4	25,9	69,3
Шаргородський	57,5	56,7	56,1	55,4	96,3	2,1	24,9	13,6	38,5
Ямпільський	40,5	39,3	38,7	38,1	94,1	2,4	42,7	15,7	58,4

Джерело: розраховано і складено за джерелом [568]

У найбільшій мірі зменшення чисельності мешканців відбулося у Оратівському (-7,9%), Мурованокуриловецькому (-6,6%), Погребищенському (- 6.9%) районах.

Наочно чисельність і динаміку населення районів Вінницької області ілюструє рис. 4.12. Регіонами з найменшою людністю є Оратівський, Піщанський, Чернівецький та Чечельницький райони. Сумарні втрати населення за рахунок природнього приросту за 2015-2019 роки найбільшими були в Оратівському, Погребищенському та Чернівецькому районах – більше 50 осіб на 1000 населення.

Нумерація районів		7	Калинівський	14	Немирівський	21	Тростянецький
1	Барський	8	Козятинський	15	Оратівський	22	Тульчинський
2	Бершадський	9	Крижопільський	16	Піщанський	23	Хмельницький
3	Вінницький	10	Липовецький	17	Погребищенський	24	Чернівецький
4	Гайсинський	11	Літинський	18	Теплицький	25	Чечельницький
5	Жмеринський	12	Могилів-Подільс.	19	Тиврівський	26	Шаргородський
6	Іллінецький	13	Мурованокурилов.	20	Томашпільський	27	Ямпільський

Рисунок 4.12 – Населення районів Вінницької області у 2015 і 2019 роках, тис. осіб.

Джерело: побудовано автором на основі даних таблиці 4.37

Втрати за рахунок міграції є меншими, однак в низці регіонів вони також є суттєвими. Найбільший вплив населення спостерігався у Тульчинському (майже 40 осіб на 1000 населення), Оратівському (31 особа) та Чечельницькому (26 осіб).

За загальними втратами населення внаслідок демографічних і міграційних причин лідерами були такі райони: Оратівський – майже 82 особи на 1000 населення; Тульчинський – більше 79 осіб на 1000 населення; Мурованокуриловецький та Чечельницький – більше 69 осіб.

Має місце нерівномірний економічний розвиток районів області, про що свідчать дані *табл.7 і 8 Додатку Г*. Найвищою динаміка обсягу реалізованої продукції регіону (3 і більше разів) за 2015-2019 роки була у Жмеринському, Калинівському та Могилів-Подільському районах. У Немирівському та

Піщанському вона зменшилася, в інших районах коливалася в межах 1,3-2 разів. Про нерівномірність економічного потенціалу районів свідчить обсяг реалізованої продукції на 1 особу (рис. 4.13). Вони відрізняються у 8,5 разів.

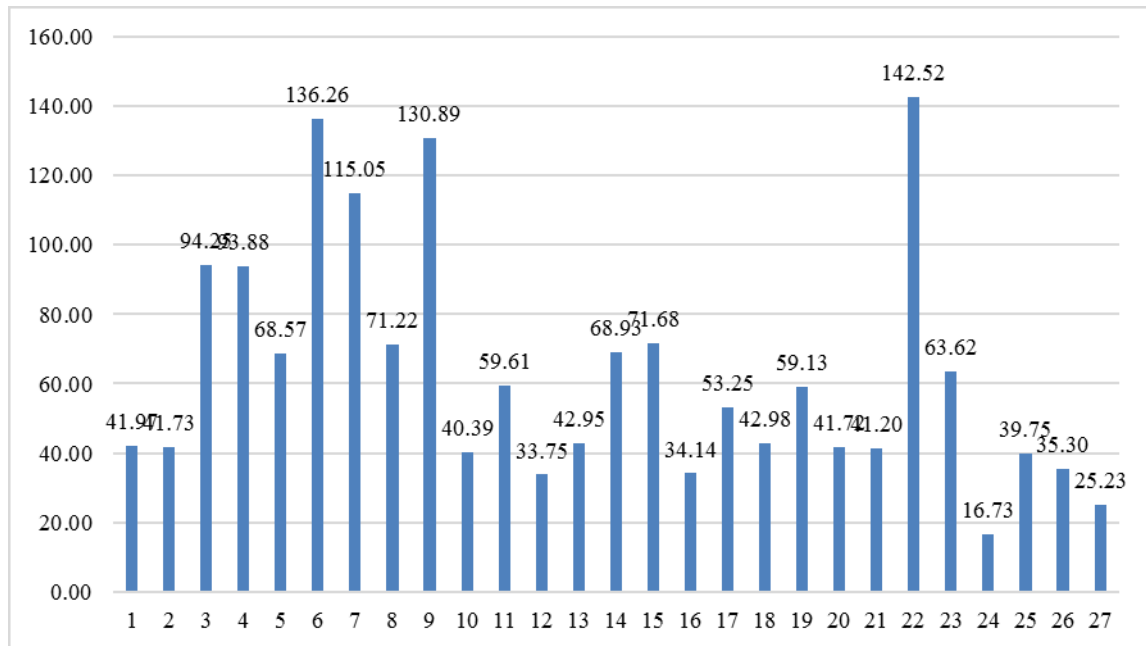

Рисунок 4.13 - Обсяг реалізованої продукції на 1 особу населення у 2019 році, тис. грн. (нумерація районів аналогічна рис. 4.11)

Джерело: побудовано автором на основі даних таблиці 8 Додатку Г.

Такий рівень економічного розвитку позначається на можливостях зайнятості та заробітної плати у регіонах (табл. 4.38).

Слід зауважити, що в сільській місцевості значного поширення набула самозайнятість, зайнятість у особистих підсобних господарствах, яка не фіксується регулярно статистичними органами. Лише у 4 районах із 27 чисельність штатних працівників зросла, в усіх інших вона зменшилася, найбільше у Липовецькому, Чернівецькому, Ямпільському. Як свідчить індекс динаміки заробітної плати, вона зростала в усіх районах однак різними темпами. У більшості районів її рівень був значно нижчим від середньої заробітної плати по області, яка в 2019 році становила 9299 грн.

Диференціацію районів за рівнем оплати праці наведено на рис. 4.14, який підтверджує наявність асиметрії в соціально-економічних умовах розвитку людського потенціалу, що призводить до його втрати.

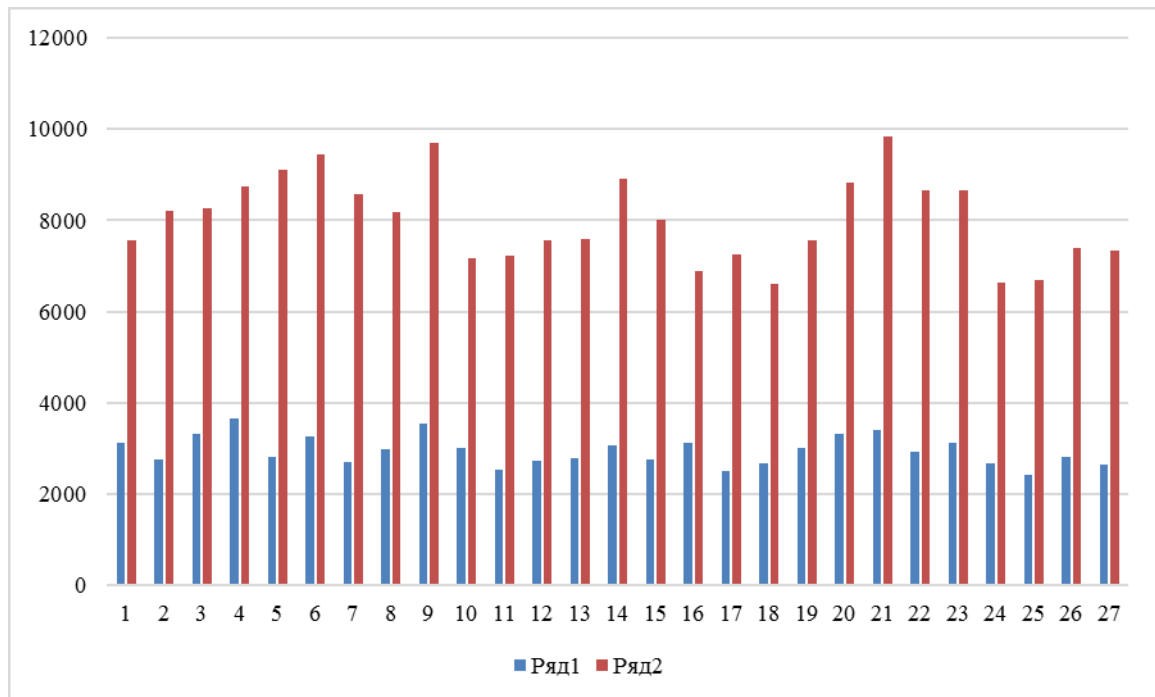
Таблиця 4.38 – Зайнятість і заробітна плата штатних працівників у районах Вінницької області

Райони Вінницької області	Середньооблікова кількість штатних працівників				Індекс динаміки	Середньомісячна заробітна плата штатних працівників				Індекс динаміки
	2015	2017	2018	2019		2015	2017	2018	2019	
Барський	6402	6317	6224	5570	0,87	3131	5670	6745	7549	2,41
Бершадський	7106	6632	6452	6104	0,86	2756	5351	6701	8205	2,98
Вінницький	9061	9746	8658	7962	0,88	3318	6056	7614	8275	2,49
Гайсинський	8365	8259	7347	6337	0,76	3666	6497	7740	8733	2,38
Жмеринський	3343	2772	2578	2983	0,89	2816	5287	6759	9108	3,23
Іллінецький	6750	6618	6851	6235	0,92	3273	6024	7863	9445	2,89
Калинівський	8401	8855	8282	8199	0,98	2704	5183	6854	8585	3,17
Козятинський	4358	4316	4157	4817	1,11	2983	5488	6900	8183	2,74
Крижопільський	5379	5193	4776	4508	0,84	3543	6690	8066	9697	2,74
Липовецький	4823	4973	3874	3321	0,69	3019	5369	6068	7173	2,38
Літинський	3920	3644	3359	3351	0,85	2539	4831	6350	7237	2,85
Могилів-Поділ.	2429	2386	2297	2469	1,02	2729	4950	6171	7547	2,77
Мурованокурил.	2828	2704	2675	2383	0,84	2777	5414	6297	7583	2,73
Немирівський	7629	6867	6528	7221	0,95	3076	5201	6835	8920	2,90
Оратівський	2636	2630	2464	2148	0,81	2751	4865	5962	8022	2,92
Піщанський	2791	3090	1879	2464	0,88	3135	6392	6482	6878	2,19
Погребисьенський	3776	3495	3644	3195	0,85	2509	4892	6421	7265	2,90
Теплицький	3218	3355	2972	2449	0,76	2673	4445	5339	6613	2,47
Тиврівський	6321	5367	5674	4907	0,78	3003	5460	6877	7557	2,52
Томашпільський	5358	5074	4451	4406	0,82	3317	5814	7550	8834	2,66
Тростянецький	5633	5582	5242	5273	0,94	3407	6084	8248	9837	2,89
Тульчинський	8275	8436	8180	8251	1,00	2936	5728	7531	8650	2,95
Хмільницький	4789	5117	4784	4646	0,97	3123	5604	7404	8663	2,77
Чернівецький	2447	2028	2199	1333	0,54	2680	5030	6104	6623	2,47
Чечельницький	2141	1941	1948	1859	0,87	2431	5310	6798	6701	2,76
Шаргородський	4909	5380	4787	4900	1,00	2812	5201	6673	7404	2,63
Ямпільський	4736	4556	4147	3458	0,73	2650	4676	6189	7349	2,77

Джерело: складено за [561, с. 83, 93]

Наведені на рисунку дані свідчать про зростання рівня заробітної плати відносно 2015 року, однак конфігурація гістограми 2019 р. практично повторює конфігурацію 2015 року, тобто співвідношення у рівнях оплати праці, за винятком деяких районів, не змінилося. Проведений аналіз показав нерівномірність соціально-економічного розвитку районів Вінницької області, який безумовно має вплив на формування і розвиток людського потенціалу цих територій. Однак порівняння динаміки чисельності населення та його втрат внаслідок демографічних і міграційних причин не виявив абсолютної

ідентичності з динамікою параметрів економічного розвитку та умов зайнятості.

Ряд 1 – 2015 рік, ряд 2 – 2019 рік

Нумерація районів		7	Калинівський	14	Немирівський	21	Тростянецький
1	Барський	8	Козятинський	15	Оратівський	22	Тульчинський
2	Бершадський	9	Крижопільський	16	Піщанський	23	Хмільницький
3	Вінницький	10	Липовецький	17	Погребищенський	24	Чернівецький
4	Гайсинський	11	Літинський	18	Теплицький	25	Чечельницький
5	Жмеринський	12	Могилів-Подільс.	19	Тиврівський	26	Шаргородський
6	Іллінецький	13	Мурованокурилов.	20	Томашпільський	27	Ямпільський

Рисунок 4.14 - Рівень заробітної плати штатних працівників районів Вінницької області, грн

Джерело: побудовано автором на основі даних таблиці 4.38

Це свідчить про те, що на формування ЛП поселень, особливо сільських, впливає безліч інших чинників: територіальне розміщення, природне оточення, розвиток транспортної, побутової і соціальної інфраструктури, якість місцевого самоврядування, соціальний клімат громад та багато інших м'яких чинників, які не були предметом дослідження даного підрозділу.

Висновки до четвертого розділу

1. На основі аналізу статистичних даних виявлено, що упродовж останніх 5 років Вінницька область має більш динамічні показники економічного

розвитку відносно багатьох інших регіонів, однак при цьому вона має проблеми у сфері людського розвитку. За оцінкою регіонального людського розвитку Вінницька область у 2016-2019 рр. мала гірші значення за багатьма показниками, ніж в середньому по Україні. Регіон неухильно втрачає населення, яке є демографічною основою людського потенціалу, внаслідок від'ємного природного та міграційного приросту. За 2014-2019 роки область втратила 62,5 тис. населення (4,4%), при цьому скоротилася чисельність як сільського (на 6,3%), так і міського (на 1,9%) населення. В цілому по Україні скорочення населення за досліджуваний період був меншим: міського – на 1,8%, сільського – на 3,7%, а в цілому на 2,4%. Погіршується вікова структура населення, неухильно скорочується чисельність і частка осіб працездатного віку 16-59 років (на 61,2 тис., або 6,7%), які формують трудовий потенціал регіону та зростає частка населення віком 60 років і старше. Однак при цьому поволі зростає тривалість життя, яка є вищою за середнє значення по Україні, що обумовлено нижчим рівнем смертності в цілому, та за видами захворювань.

2. Аналіз сфери освіти регіону, яка формує якісні параметри людського потенціалу, виявив суперечливі процеси в системі загальної і професійної освіти, які створюють перешкоди на шляху розвитку людського потенціалу. *Позитивними процесами* є: зростання рівня охоплення дітей молодшого віку дошкільними навчальними закладами, що забезпечує раннє навчання і розвиток дитини; зростання чисельності учнів системи загальної середньої освіти в цілому і на 10 тис. населення, що свідчить про збільшення молодого покоління, більшого охоплення дітей шкільним навчанням; збільшення кількості вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації та зростання чисельності студентів цих ВНЗ; позитивні зрушення в організації та матеріально-технічному забезпеченні системи шкільної та професійно-технічної освіти. Виявлено такі *негативні тенденції*, як: недостатня кількість місць у дошкільних навчальних закладах, що обумовлює їх переповнення; недостатня кількість місць у закладах загальної середньої освіти щоб забезпечити однозмінний режим навчання; зменшення чисельності педагогічних працівників при

зростанні кількості учнів, що веде до збільшення навчального навантаження на одного учителя; недостатньо високий рівень якості шкільної освіти, при якій 10-15% учнів не можуть подолати поріг в 100 балів при проходженні ЗНО, та значно нижчий рівень успішності з математико-природничих дисциплін у порівнянні з середніми показниками України; суттєве зменшення обсягів підготовки у системі ПТО та у навчальних закладах з коротким циклом вищої освіти і порівнянні з середнім показником по Україні.

3. Здійснено оцінку динаміки фізичних обсягів людського потенціалу Вінницького регіону, та трьох інших регіонів, які за своїми поселенськими і просторовими характеристиками відрізняються від Вінницького не суттєво, - Житомирського, Хмельницького і Полтавського. Запропоновано авторську методику оцінки динаміки фізичних параметрів ЛП (ЛПфп) на основі таких показників як: чисельність населення (Н), саме його кількість визначає фізичний обсяг ЛП регіону, а його динаміка свідчить про сприятливі чи несприятливі умови людського розвитку; рівень здоров'я населення, узагальнюючим показником якого є середня очікувана тривалість життя при народженні (ОТЖ); рівень освіти населення (РОН), як частка населення з повною середньою, професійно-технічною та вищою освітою. Індекс приросту людського потенціалу за його фізичними параметрами ($I \Delta \text{ЛП}_{\text{фп}}$) розраховується як добуток щорічних індексів Н, ОТЖ, РОН.

4. Розрахунок динаміки фізичних параметрів ЛП обраних для аналізу регіонів виявив, що за досліджуваний період обсяг ЛП зріс. У Вінницькій області, незважаючи на зменшення чисельності населення, з урахуванням його якісних характеристик, він зріс на 2,1 відсоткових пункти, що відбулося за рахунок зростання очікуваної тривалості життя (на 0,9 в. п.) та зростання освітнього рівня населення (на 4,4 в. п.). Цей результат кращий, ніж в середньому по Україні, однак гірший, ніж в Житомирській області. Зроблено висновок, що в регіонах, не дивлячись на зменшення чисельності населення, загальний фізичний обсяг людського потенціалу за рахунок приросту його якісних параметрів (тривалості життя та рівня освіти), не скорочується, а

зростає, тому такі регіони з позиції людського чинника мають потенціал для розвитку. Однак, оцінка відносного рівня ЛП з урахуванням стартових значень тривалості життя та освітнього рівня, скоригованих по відношенню до середнього рівня по Україні, показали, що у Вінницькій обл. він хоч і зростає, однак є значно нижчим рівня Полтавської області, яка має вищий освітній рівень населення. Для регіону необхідно збільшити частку населення з ВО.

5. Систематизовано теоретичні підходи щодо розуміння соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу територій, які визначають потребу, умови і параметри його формування, з позицій сучасних концепцій економічного розвитку і зростання та з позицій сучасних концепцій регіонального розвитку. Конкретизовано перелік соціально-економічних детермінант людського розвитку регіону: рівень економічного розвитку регіону; розвиток промислового комплексу регіону; розвиток високотехнологічних і креативних секторів економіки регіону; розвиток вищої освіти і науки регіону; діловий клімат, можливості для здійснення підприємництва в регіоні; доходи і видатки місцевих бюджетів; рівень урбанізації території регіону; наявність регіональних центрів розвитку і полюсів зростання; розвиток соціальної, побутової, комунальної, транспортної, інформаційної інфраструктури; підтримка екологічної рівноваги та безпеки у регіоні; регіональні стратегії і програми соціально-економічного розвитку; залученість громадянського суспільства до вирішення проблем розвитку регіону. Визначено їх вплив на умови і параметри розвитку людського потенціалу регіону. На основі проведеного теоретичного дослідження розроблено блок-схему теоретико-методологічних засад соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу регіону.

6. На основі використання запропонованих теоретико-методологічних підходів здійснено компаративний аналіз і оцінку соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу Вінницького і подібних до нього регіонів (Житомирського, Полтавського і Хмельницького). Для оцінки відібрано 4 блоки статистично доступних показників, які характеризують

соціально-економічні чинники формування і розвитку ЛП: групу показників економічного блоку; показники просторового блоку, які характеризують рівень урбанізації та розвиток соціальної інфраструктури; групу показників, що характеризує добробут населення; групу показників, що характеризує розвиток знаннєвої та креативної економіки. Розроблено алгоритм оцінки, який складається із: 1) визначення часткових індексів по кожному показнику шляхом їх ділення до середнього значення по Україні, які взято в якості бази нормування; 2) визначення підсумкових індексів за кожним показником, як суми часткових індексів за всі роки дослідження; 3) визначення за кожним блоком показників сумарних індексів регіонів, як підсумок усіх індексів усіх показників по кожному блоку; 4) розрахунку загального Індекс соціально-економічних детермінант розвитку ЛП регіону, який визначається як сума усіх індексів за всіма блоками показників.

7. Із застосуванням компаративного аналізу зроблено узагальнений висновок: за рівнем сформованих соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу регіонів, оцінка яких здійснена відносно їх середнього значення по Україні, Вінницька область поступається Полтавській області, яка має найкращу оцінку соціально-економічних детермінант людського розвитку. Це може пояснювати нижчий рівень фізичних обсягів людського потенціалу Вінницької області, розрахований у підрозділі 4.1. Вінничина має значно нижчий економічний потенціал, що обумовлює нижчий рівень заробітної плати, наявних доходів та видатків місцевого бюджету: у 2018 р. її ВРП на душу населення складав 57,5% від рівня Полтавської обл., кількість середніх і малих підприємств на 10 тис. осіб населення – 80%, рівень заробітної плати – 74%. Має місце нижчий розвиток соціальної інфраструктури та знаннєвої економіки, в тому числі професійно-технічних і вищих навчальних закладів, науки та креативних сфер діяльності, що суттєво позначається на освітньому рівні населення, можливостях реалізувати його інтелектуальний та творчий потенціал. Саме ці сфери відставання мають бути предметом особливої уваги і

пріоритетів регіональних органів влади при визначення стратегій і програм регіонального розвитку.

8. На основі масиву статистичних даних здійснено діагностику територіальної асиметрії умов розвитку людського потенціалу Вінницької області в розрізі міст і районів. Виявлено суттєву розбіжність можливостей людського розвитку обласного центру та інших міст, що підтверджує теорію центр-периферійного розвитку. На основі аналізу умов людського розвитку міст Козятин і Ладижин зроблено висновок, що їх приклад підтверджує вагомість теорії полюсів зростання для розвитку людського потенціалу територій. Навіть в умовах суттєвих структурних трансформацій, обумовлених технологічними чинниками, керівництво міст або інших територіальних утворень має спрямовувати зусилля на формування таких сфер економічної діяльності (не важливо де - у промисловості, сільському господарстві чи сфері послуг), які б стали полюсами зростання і акумуляції людського потенціалу та драйверами розвитку територій.

9. Здійснено аналіз умов формування людського потенціалу районів Вінницької області, який виявив суттєву нерівномірність економічного розвитку районів області, що позначається на можливостях зайнятості та заробітної плати у регіонах. Зроблено висновок, що це, безумовно, має вплив на формування і розвиток людського потенціалу цих територій. Однак порівняння динаміки чисельності населення та його втрат внаслідок демографічних і міграційних причин не виявило абсолютної ідентичності з динамікою параметрів економічного розвитку та умов зайнятості. Це свідчить про те, що на формування ЛП поселень, особливо сільських, впливає безліч інших чинників: територіальне розміщення, природне оточення, розвиток транспортної, побутової і соціальної інфраструктури, якість місцевого самоврядування, соціальний клімат громад та багато інших м'яких чинників.

Основні результати дослідження викладено у [461; 470; 494; 497-498; 551; 566]

РОЗДІЛ 5

СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ МІСТ

5.1. Ключові аспекти поведінкового та управлінського виміру в методології стратегічного планування розвитку міст

Проведене у попередніх розділах дослідження дозволило узагальнити науково-методичні підходи до здійснення управління розвитком людського потенціалу міст, виявити ключові тенденції, тренди, напрями та цільові орієнтири, що дозволяють більш точно концентрувати зусилля та розподіляти ресурси при здійсненні управлінського впливу. В той же час, з огляду на виявлення глибоко укорінених спрощень у застосуванні концепції раціональної поведінки в нормативному управлінському підході, стрімкий розвиток поведінкового напрямку, доведену ефективність вжитку його інструментів та неефективність реалізації виключно інституційного або дескриптивного управлінського підходу, представляється необхідним уточнення системоутворюючих елементів імплікації органічного поєднання управлінського та поведінкового виміру в управлінні розвитком людського потенціалу міст.

В першу чергу, зупинимось на *понятті дихотомічного аналізу* як одного з найбільш плідних інструментів наукового пізнання парадигми раціоналізму, який фіксує реальність через рух протилежностей [574].

Т. Ожерельєва наголошує, що дихотомія – це одночасно властивість (роздвоєність або розподіл та системна цілісність) та процес або метод (процес послідовного ділення об'єкта дослідження на дві частини, не пов'язані між собою) [575]. Отже, із застосуванням дихотомічного аналізу можливо здійснити аналіз протиріч (опозицій) у розумінні певної категорії, тим самим, позначити постійний процес розбудови її семантичного простору.

Метод послідовного дихотомічного аналізу слугує реконструкції поля значень категорії та не претендує на опис наукового пізнання, отже, може бути застосований у якості основного інструмента для здійснення порівняння альтернативних чи відмінних трактувань, таких як нормативний та

поведінковий виміри управління людським потенціалом розвитку міста, набуття ними нового змісту в семантичному полі.

Сутність методу дихотомії базується на понятті діади, що позначає полюси вимірювальних шкал, точки або зони на яких характеризують об'єкт. За умови незалежності шкал їх сукупність може розглядатися як багатовимірна система координат, кожному об'єкту в якій відповідає певна точка або область [576, с.52]. Таким чином створюється поле значень категорії, і чим більше шкал виділяється при такому аналізі, тим більше розробленою є категорія. Для розуміння сутності та феноменології нормативного та поведінкового простору управління розвитком міст необхідно здійснити взаємонакладання і розмежування цих двох понять (управлінське/поведінкове) з метою висвітлити евристичні можливості звернення до них *у контексті аналітики управління людським потенціалом розвитку міст як дискурсивного простору і процесу соціальної взаємодії*.

В першу чергу відзначимо, що поняття нормативного управління є дескриптивно тотожним поняттю дискурсу міського врядування, оскільки специфіка врядування полягає в його переважно дискурсивному характері, орієнтації на оптимальні орієнтири розвитку та зростання, визначені специфікою економічного і соціального спрямування міста, потребу у реалізації вектору державної і локальної політики, суб'єкт-полісуб'єкту взаємодію, переважно раціональну економічну поведінку. Поведінковий дискурс є відображенням реальності управління, перманентним і поліфонічним процесом зіткнення варіативності економічної поведінки, очікувань, суджень, позицій, цінностей, які формують перелік реальних потреб, життєвих траєкторій індивідів, характеризують обмежено раціональну природу прийнятих рішень, а отже направлений на реалізацію вектору особистісного зростання та розвитку, суб'єкт-суб'єкту взаємодію.

Управлінський дискурс людського потенціалу розвитку міста не може розглядатись обмежено в якості інструменту впливу на процеси його відтворення та використання, але як концептуальне підґрунтя здійснення

істотних якісних трансформацій людського чинника в межах міського середовища. Місто розглядається як просторова величина, де здійснюється формування, реалізація та актуалізація людських можливостей, різних форм життєдіяльності, що в сукупному результаті призводить до зростання соціально-економічної динаміки міста.

Саме тому домінантну визначеність управлінського виміру задає взаємодетермінована суб'єкт-об'єктна та адресна єдність, що в межах реалізації поведінкового концепту сучасної управлінської парадигми розширюється до єдності суб'єкт-полісуб'єктне середовище.

Узагальнимо результати дихотомічного аналізу за філософським, методологічним (парадигмальним), теоретичним (конкретно-науковим) рівнями у табл. 5.1.

Таблиця 5.1 – Дихотомія управлінського та поведінкового виміру в концепції управління розвитком людського потенціалу міста

Рівень аналізу	Дихотомії розвитку людського потенціалу міста	
	Управлінський (нормативний) вимір	Поведінковий (евристичний) вимір
<i>Філософський рівень</i>		
Тип наукової раціональності	Інструментальний, підпорядкований правилам	Інтерактивний, підпорядкований взаємодії
Базові філософські підходи	Принципи діалектики, законності, гласності, ієрархії, соціальної спрямованості	Принцип єдності свідомості і діяльності, гуманізму, активності, психологічного детермінізму і розвитку
Сприйняття людського чинника	Моноістичне, свідомість	Варіативне, несвідомість
<i>Теоретичний (конкретно-науковий) рівень</i>		
Сфери знань, що забезпечують процес управління	Класична економічна теорія, класична школа менеджменту, організаційно-адміністративний, політико-правовий, кількісний, інформаційний, стратегічний менеджмент, теорія ігор, теорія людського капіталу	Неокласична економічна теорія, поведінкова економіка, нейроекономіка, поведінкова школа менеджменту, експериментальний менеджмент, психологія, соціологія, теорія людського потенціалу
Моделі поведінки	Нормативна	Дескриптивна

Продовження табл. 3.1

<i>Методологічний (парадигмальний) рівень</i>		
Базові парадигми	Технократична, управлінська	Органічна, поведінкова
Управлінська взаємодія	Суб'єкт-об'єктна та адресна єдність	Єдність суб'єкт-полісуб'єктне середовище
Домінуючі види активності, на які розрахований вплив	Стратегічне управління розвитком людського потенціалу міста, постановка та реалізація цілей, ефективний розподіл і використання ресурсів, створення та підтримка інститутів розвитку людського потенціалу міста, забезпечення мотивації основних стейколдерів	Уточнення показників стратегічного розвитку міст, процес прийняття життєвих рішень індивідами, коригування життєвої стратегії, усунення проявів деструктивної поведінки, стимулювання економічної і соціальної активності, реалізація особистісних змін і трансформацій
Результат впливу	Нормативні показники розвитку, їх виконання та досягнення	Наратив, формування конструктивних поведінкових патернів

Джерело: узагальнено автором на основі [574-577]

Розглянемо більш детально інтерпретацію кожної дихотомії.

На **філософському рівні** слід виокремити гносеологічні протиріччя відносно типу раціональності, базових загальнофілософських підходів та визначення ролі людини (людського чинника).

Тип наукової раціональності було детально розмежовано у другому розділі роботи, де сформульовано принципові науково-методичні положення щодо тлумачення класичного підходу у визначенні людської раціональності: природня максимальна господарська компетентність, володіння повнотою інформації, здатність до ухвалення на цій основі оптимальних рішень і безпомилкового прогнозування їх наслідків, тобто *спроможність обирати очікувано більш корисну альтернативу*. Тобто суб'єкт очікувано спроможний здійснювати вибір з множини альтернатив у прагненні оптимізувати корисний результат при досягненні мети, і в цьому випадку погоджуємось із думкою К. Безгіна та В. Ушкальова [577], називаючи даний тип раціональності інструментальним. Таким чином, вказаний концепт може бути представлений у

якості сукупності критеріїв, які спонукають індивідів приймати такі життєві рішення, що оптимізують нарощення їх людського потенціалу в заданих умовах функціонування соціально-економічної системи міста, чітко визначених, нормативних параметрах. Однак, подібний підхід обмежує сприйняття людини, робить його спрощеним та моноїстичним, звужує перелік очікуваних реакцій на стимули.

Обмежено раціональна (дескриптивна) поведінка базується на висновках біхевіористів та дослідників поведінкової управлінської концепції, відповідному твердженні про залежність господарської компетентності індивідів від особистісних когнітивно-психологічних модусів, сприйняття оточуючого середовища, здатності діяти в умовах невизначеності і нестабільності, а отже індивіди виявляються спроможними *проявляти раціональну поведінку в обмеженій кількості випадків* під впливом проблем варіативності вибору, індивідуальних когнітивних здібностей, часу, ступеня інформованості тощо. Суб'єкт у даному випадку прагне адаптуватись до мінливих і невизначених умов і виявляється неспроможним обрати заздалегідь визначену оптимальну альтернативу, орієнтуючись на власну оцінку оптимізації корисності, тобто варіативність та загальна нестабільність системи призводить до непослідовності здійснюваних виборів.

Такий тип раціональності (обмежений, іраціональний) отримує назву інтерактивного, орієнтованого на взаємодію із оточуючим середовищем у пошуку оптимального варіанту розвитку подій. Вибір, який буде зроблено індивідом, базується на його знаннях, уміннях, досвіді, особистісних характеристиках та конкретному впливі чинників оточуючого середовища. З огляду на це в поведінковому вимірі сприйняття концепту людського чинника доповнюється варіативністю зазначених особистісних та середовищних характеристик, переважно евристичним, а не нормативним способом аналізу. Тому постає необхідним врахування можливих відхилень та причин, які їх спонукають, в контексті вибору життєвих траєкторій індивідами в межах

процесу формування, відтворення, розвитку, використання людського потенціалу міста.

Що стосується *базових філософських підходів*, вони розкриваються у специфічних філософських принципах, загальними для обох вимірів залишаються такі: історизму - вивчення явища розвитку людського потенціалу з погляду аналізу і оцінки етапів його формування, розвитку, сучасного й майбутнього станів; об'єктивності – унеможливлення впливу методів дослідження і особи дослідника на одержані результати, точність і надійність результатів; системності – виокремлення системоутворюючих властивостей, що об'єднує елементи в єдине ціле; комплексності – врахування в кожному складному явищі всіх його аспектів.

Для *нормативного виміру* більш характерним є дотримання принципу діалектичного розвитку – зміна явищ у певному заданому напрямку; законності – необхідність формування та дотримання правових норм; гласності – забезпечення участі усіх представників управлінських відносин; ієрархії – підпорядкування нижчих структур вищим; соціальної спрямованості – врахування в процесі управлінської діяльності інтересів суспільства, конкретних галузей економіки, інтересів розвитку міста.

Принцип єдності свідомості і діяльності (взаємозумовленість один одного), гуманізму (трактування людини як найвищої цінності), активності (активний взаємозв'язок людини із навколишнім середовищем як умова життєдіяльності), психологічного детермінізму і розвитку (направленість на прогресивний розвиток і удосконалення) характеризують філософію *поведінкового виміру*.

Управлінська концепція розрізняється також ставленням до людського чинника, його сприйняттям, та з огляду на оптимізуючу спрямованість об'єкта (один, єдиний вірний шлях до оптимального результату) у нормативній парадигмі це сприйняття моноістичне, яке не передбачає відхилень і базується на усвідомленому процесі прийняття рішень. Поведінкова парадигма розглядає людський чинник як варіативну компоненту, спроможну динамічно,

багатоаспектно адаптуватись до змін, володіє сукупністю особистісних властивостей, які змінюють направленість і результат процесу прийняття рішень.

Теоретичний рівень аналізу охоплює основні сфери знань, які забезпечують процес управління. Узагальнення основних наукових підходів дозволило визначити наукові сфери знань, які описують нормативний вимір управління людським потенціалом розвитку міста, основні з яких - класична економічна теорія, класична школа менеджменту, організаційно-адміністративний і стратегічний менеджмент, теорія людського капіталу. Евристичний вимір описує переважно неокласична економічна теорія, поведінкова економіка, поведінкова та експериментальна школи менеджменту, теорія людського потенціалу.

На *методологічному рівні* аналізу сформулюємо базові парадигми, тип управлінської взаємодії та домінуючі види активності, на які розрахований управлінський вплив.

Відповідно нормативна методологія тяжіє до висновків технократичної школи, розглядаючи людину у якості виконавця вузькоспеціалізованих функцій, спроможного обирати найкращий із запропонованих критеріїв згідно своєї функціональної ролі. Оптимальні інструменти управління за цієї парадигми – це адміністративні методи, застосування загальних принципів менеджменту, раціонального механізму прийняття рішень, які при цьому засновані на спроможності людини релевантно враховувати поточний стан, прогнозувати наслідки вибору, оптимізувати остаточний вибір. Окрім того, розвиток нормативної методології віднаходить своє продовження в новій управлінській парадигмі, яка спирається на застосування комплексного системного підходу до управління відкритими соціально-економічними системами, обґрунтовуючи спроможність пристосовуватись до мінливості зовнішнього середовища (глобалізація ролі міст). На перший план тут виходить усвідомлення стратегічної значущості людського чинника у розвитку міст, яка при цьому не обмежується суто технократичним уявленням про людину та її

властивості, а направлена на формування та здійснення вертикального управління, в якому можуть брати участь усі стейкхолдери. Таким чином, основні зусилля суб'єктів управління направляються на *розширене нормативне регулювання формування свідомої готовності економічного агента реалізувати власний людський потенціал в екосистемі розвитку міста.*

Управлінський дискурс впливу нормативного виміру засвідчує його ефективність при здійсненні стратегічного планування розвитку людського потенціалу міста як відносно завершеної суспільної економічної одиниці, оскільки дозволяє забезпечити спільну роботу основних стейкхолдерів заради розмежування і досягнення спільних цілей. Організаційно-адміністративний підхід спроможний забезпечити оптимальний розподіл і використання ресурсів, необхідних для втілення планів розвитку, створення і функціонування інститутів економічної і соціальної інфраструктури, забезпечення мотиваційної складової. Результатом впливу виступає визначення нормативних показників розвитку і оптимальних способів їх виконання та досягнення.

В органістичній парадигмі розширено уявлення про перелік індивідуальних потреб і властивостей індивідів, що дозволяє будувати стратегію і структуру соціально-економічної системи міста з урахуванням характеристик людини як центрального елементу її успішної діяльності. Систематичні помилки раціональності при цьому розглядаються в якості відхилень від установленого регламенту, а їх причини не аналізуються. Найбільш повно враховує ці причини поведінкова парадигма, яка застосовує інструменти емпіричного аналізу для виявлення відхилень, пояснення індивідуальної та групової поведінки в умовах функціонування соціально-економічної системи міста. Отже, основні зусилля суб'єктів управління в цьому випадку зосереджуються на *встановленні фактичних управлінських політик і рішень у сфері розвитку людського потенціалу міста, які відповідають очікуванням носіїв людського потенціалу, спроможні формувати конструктивні поведінкові патерни, коригувати життєві стратегії.*

Евристичний вимір управління дозволяє на основі емпіричного аналізу визначати реальний стан та очікування основних стейкхолдерів, уточнювати на цій основі показники стратегічного розвитку, формуючи таким чином комфортне для реалізації особистісних, професійних, життєвих цілей міське середовище, що відповідає уявленням носіїв людського потенціалу про найбільш прийнятне. Із застосуванням методів непрямого впливу здійснюється коригування життєвих стратегій і поведінкових патернів до рівня конструктивних, зокрема до прояву економічної і соціальної активності, реалізації особистісних змін і перетворень, зростання кількості оптимальних виборів в загальній сукупності життєвих рішень. У якості результату впливу очікується формування наративу, конструктивного поведінкового патерна, що сприяє набуттю нової якості людського потенціалу.

Представимо схематично уявлення про органічне поєднання нормативного та евристичного вимірів управління розвитком людського потенціалу міста на рис.5.2. З огляду на це, поєднання управлінського та поведінкового вимірів дозволяють досягати взаємодоповнення, при цьому використовуючи ключові механізми ефективності кожної парадигми.

Отже, позицій нормативної методології або *управлінського виміру розвитку людського потенціалу* основні зусилля суб'єктів управління пропонується направляти на розширене пряме регулювання формування свідомої готовності економічного агента реалізувати власний людський потенціал в екосистемі розвитку міста; результатом впливу виступає визначення нормативних показників розвитку і оптимальних способів їх виконання та досягнення. При застосуванні поведінкової методології або *поведінкового виміру розвитку* основні управлінські зусилля зосереджуються на ідентифікації та пошуку способів реалізації політики і рішень у сфері розвитку людського потенціалу міста, які відповідають очікуванням містян – носіїв людського потенціалу, спроможні формувати конструктивні поведінкові патерни, коригувати життєві стратегії; результат впливу – орієнтація індивідуальних траєкторій в напрямі бажаних та визначених на міському рівні

векторів, які поєднують особистісні та просторові задачі, інтереси індивідів і громади, що сприяє розвитку міста та набуттю нової якості людського потенціалу.

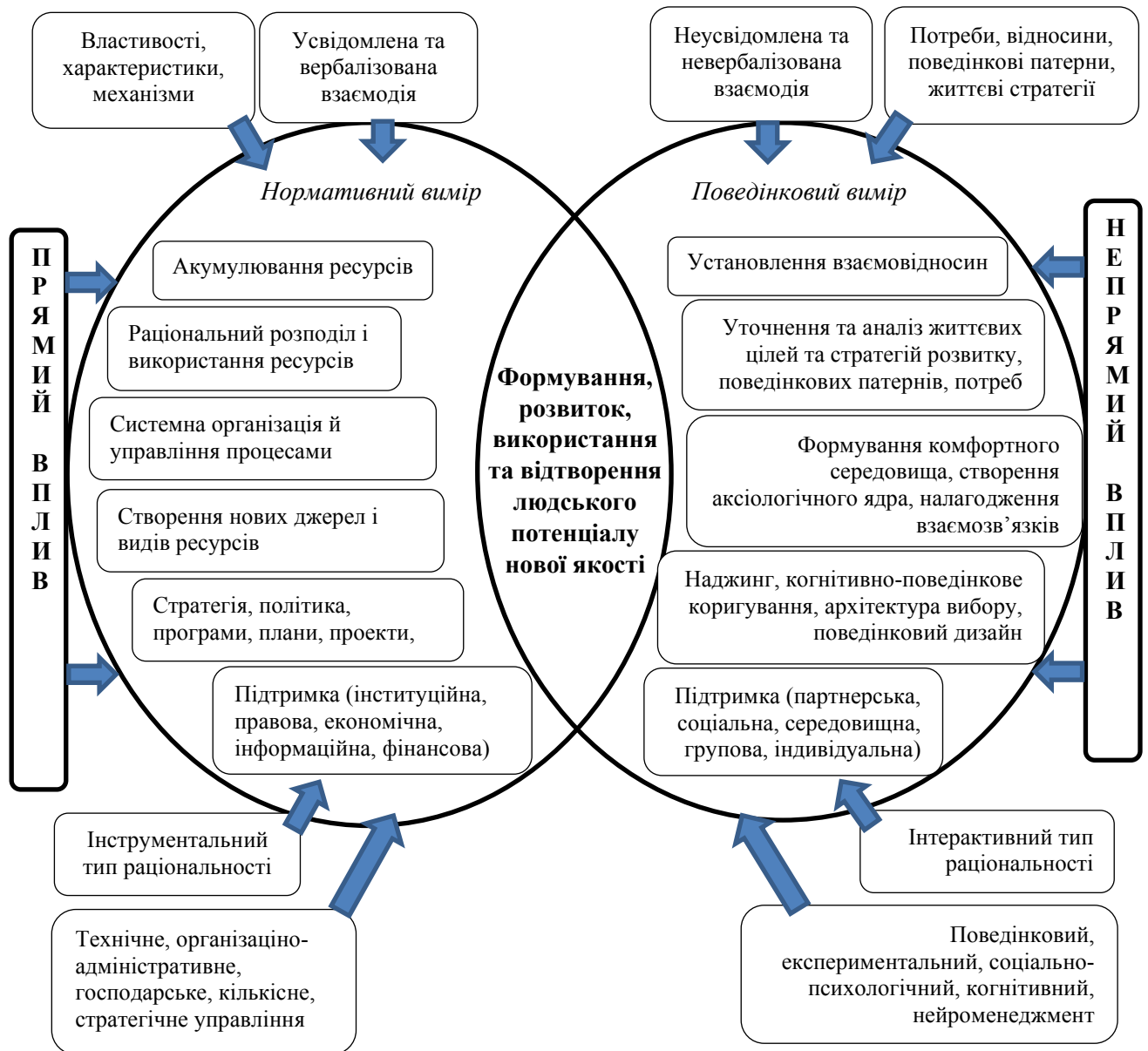

Рисунок 5.2 – Концептуальна схема органічного поєднання нормативного та евристичного вимірів управління людським потенціалом розвитку міста

Джерело: розроблено автором

Так, із застосуванням нормативного підходу та методів прямого впливу можливо сформулювати послідовну схему реалізації відповідної управлінської активності, яка складається із етапів вимірювання, стимулювання та

використання людського потенціалу, передбачає виконання наступних кроків, що відповідають функціональному змісту процесу управління (рис. 5.3):

Рисунок 5.3 - Імплікація класичного циклу менеджменту в систему управління людським потенціалом розвитку міста

Джерело: розроблено автором

1) ідентифікація та вимірювання людського потенціалу міста на основі комплексної інтегральної оцінки, співставлення отриманого результату із стратегічними цілями та довготривалими програмами розвитку міста, визначення поточних цільових індикаторів нарощення людського потенціалу;

2) формування системи збереження та відтворення базових параметрів людського потенціалу (демографічної, фізіологічної, освітньої складових) на основі створення комфортного та безпечного міського середовища, із доступом до усіх необхідних базових і розширених життєвих благ;

3) стимулювання всебічного розвитку людського потенціалу міста (збільшення витрат на систему освіти та частки зарахованих до вищих закладів

освіти, сприяння підвищенню індексу освіченості населення, рівня інноваційної активності населення, високопрофесійної зайнятості, самозайнятості, підприємницької діяльності, розвитку креативного потенціалу на основі принципу інклюзивності та врахування потреб різних категорій мешканців міста);

4) підвищення економічної результативності використання людського потенціалу (нарощення рівня партнерської взаємодії, виявлення та сприяння розвитку найбільш продуктивних галузей за видами економічної активності, що можуть виступати у якості ключового полюса тяжіння для високопрофесійних фахівців, сприяння реалізації спільних проектів, удосконалення каналів комунікацій між різними стейкхолдерами (обізнаність щодо регіональних та місцевих проектів та ініціатив обміну знаннями), державна підтримка тимчасових інституційних переходів, створення локальних партнерських організацій, розширення сфери особистої взаємодії, втілення громадських ініціатив);

5) моніторинг зовнішнього та внутрішнього середовища формування людського потенціалу міста (відстеження та аналіз передових досягнень у перспективних сферах стимулювання економічного розвитку міста, перегляд актуальності поточної науково-дослідної діяльності, оцінка якості розбудови мережі партнерських відносин між різними економічними суб'єктами, зокрема економічної, соціальної та просторової інфраструктури, процесів та інформаційних потоків, що забезпечують та підтримують функціонування міської екосистеми).

Розвиток економіки міста з цих позицій повинний враховувати не тільки інтереси основних суб'єктів розвитку, але і потенціал, необхідний для їх досягнення, а також умови життєдіяльності соціально-економічної системи міста [578]. З огляду на це може бути запропонований *організаційно-економічний механізм управління людським потенціалом розвитку міста*, який представляє собою складну багаторівневу систему управління, в якій через зорганізовані впливи сукупного суб'єкта управління на об'єкт управління в

соціально-економічному просторі відповідно до заданих цілей через ефективне поєднання методів та інструментів управління (рис. 5.4).

Рисунок 5.4 - Організаційно-економічний механізм управління людським потенціалом розвитку міста

Джерело: розроблено автором

Сукупний суб'єкт управління включає органи місцевого самоуправління і зовнішні по відношенню до місцевої адміністрації органи і організації. В управлінні повинні приймати участь три основні групи суб'єктів бізнес, влада, населення – це відповідає моделі сукупного управління економікою міста, і дозволяє забезпечити узгодженість їх інтересів.

Інтереси основних суб'єктів розвитку міста, ресурси, чинники і умови, а також закономірності розвитку формують головний елемент організаційно-економічного механізму управління – мотиваційний компонент, який визначає мету управління. На його основі визначається суб'єкт управління, виділяються

функції управління, здійснюється їх розподіл між структурами суб'єкта підбирається раціональне поєднання методів та інструментів управління, що забезпечує ефективний вплив суб'єкта управління на об'єкт управління, гармонізацію інтересів, ресурсів і мотивації.

Дієвість методів управління забезпечує їх системним використанням, оскільки основні регулятори повинні вводитися і працювати в певній структурі. Управління спрямоване на розвиток людського потенціалу міста повинно розумно поєднувати економічні, адміністративні та морально-політичні методи управління, брати за основу мотиваційний компонент та здатність ефективно накопичувати і розподіляти необхідні ресурси.

Непрямий вплив інструментів поведінкового виміру управління слід окремо та більш детально розкрити на основі аналізу успішних прикладів застосування методології м'якого підштовхування в державному управлінні. Узагальнимо успішний досвід впровадження у табл. 5.2.

Таблиця 5.2 – Застосування методів м'якого підштовхування в державному управлінні

Назва програми	Країна	Характеристика та призначення
Know before you owe	США, Великобританія, Австралія	Підвищення ефективності прийняття фінансових рішень на основі максимальної інформованості та формування усвідомленого вибору. Надто складні та одноманітні по структурі документи замінюються простими, чіткими, структурованими формами, які легко сприймаються
Дослідження Департаменту у справах сім'ї та соціальних послуг	Австралія	Скорочення заборгованості по арендних платежах. Надсилання смс-повідомлень із поведінковими стимулами (соціальні норми, побоювання втрати, негативний вплив на суспільство, зобов'язання), яке здійснюється на постійній основі та містить різний зміст
SKAT	Данія	Забезпечення своєчасного подання податкових декларацій. З огляду на прийняте для інших категорій автоматичне заповнення декларацій державою, деякі організації не звертали увагу на появу цієї необхідності. Сенсаційне стимулювання у своєчасному розсиланні інформаційних повідомлень із роз'ясненнями щодо штрафних санкцій ближче до кінцевого терміну подання
OPOWER	США	Більш економне використання природних ресурсів. Досягається на основі методу публікації звітів порівняння домогосподарств із сусідами (порівняння із рівнем міста не дієве), листків цільового планування заощаджень

Продовження табл. 5.2

Незалежні обстеження шкіл, університетів	Німеччина	Підвищення рівня успішно пройдених тестових випробувань школярами. Розсилання текстових повідомлень батькам щодо рівня успішності учнів. Заохочення до працевлаштування на затребувані ринком праці посади. На основі пропозиції сплатити вартість навчання за умови працевлаштування на пропонувану посаду (затребувану суспільством)
Jobseeker's Allowance	Великобританія	Пришвидшення процесу працевлаштування безробітних . На основі перегляду процесів інформування та нагадування, спонукання до активних дій у обмеженому періоді часу
Oklahoma Health Care Authority's Medicaid program	США	Підвищення рівня здоров'я та покращення самопочуття , збереження витрат на медичне обслуговування. Базується на системі розсилки інформаційних повідомлень і теорії перспектив (надання навіть найменшого шансу отримати виграш від виконання умов)
People's Liberty	США	Спонукання до впровадження змін . Безпосереднє цільове фінансування осіб або організацій, які прагнуть впроваджувати позитивні зміни в розвитку міста (громади)
The National Street Service Project	США	Заохочення до свідомої трансформації міського середовища . Здійснення спеціалізованого цільового навчання для формування лідерів думок, які спроможні доносити потребу у трансформаціях до різних категорій мешканців міста
EU Business School	ЄС	Спонукання до більш ефективного процесу навчання та розвитку . Застосування візуальних ефектів (знаків, дошок), елементів гейміфікації (бейджі, відзнаки за досягнення), оздоблення робочого простору (креативний, публічний, інтерактивний), система повідомлень та нагадувань, спрощення навчальних програм

Джерело: складено автором за [579-586]

Узагальнюючи вищенаведені практики відзначимо, що непрямі методи мають широкий спектр застосування, основні принципи якого можна звести до наступного: спрощення сприйняття складної інформації, надання необхідного інформаційного супроводження, застосування фреймінгу, цільового планування з окресленням вигод, грантового стимулювання суспільно значущого вибору, агентів змін, спонукання до активних дій у обмеженому періоді часу, формування лідерів думок, застосування візуальних ефектів, елементів

гейміфікації, комфортного креативного, публічного, інтерактивного та інших типів міського простору.

Спроби застосувати принципи наджингу та когнітивно-поведінкового підходу доводять свою успішність *в практиці міського планування та розвитку розвинених країн*, однак необхідним є обов'язкове узгодження дії стимулів та особистісних цілей. Наприклад, побудова мережі велодоріжок та доступність велотранспорту не призведе до бажаних цілей зменшення витрат на громадський транспорт та скорочення шкідливих викидів в атмосферу, якщо така необхідність не співпадає з прагненням мешканців міста до більшої екологічної відповідальності. Аналогічно розбудова мережі закладів освіти без відповідного сприяння закріпленню просоціальної моделі поведінки (через зміну ставлення, цінностей, переконань) не призведе до суттєвого підвищення її ефективності.

З огляду на це, розробка та реалізація стратегічних планів розвитку міст з метою формування середовища, комфортного для людської реалізації та розвитку, уточнення цих планів, вимагає не тільки узагальненого окреслення довготривалих пріоритетів та цілей, але й узгодження зусиль різноманітних стейкхолдерів для формування позитивних орієнтирів збереження і відтворення людини як особистості в системі розвитку міста.

Практика застосування непрямого підходу знайшла своє відображення у моделі Дефрі (Defri's 4E Model, 2011) [587]. Відзначимо ключові елементи моделі, які можуть бути використані як основа до формування принципового механізму імплікації поведінкового підходу: *включення* (інформаційне супроводження, підтримка відповідального способу поведінки, усунення бар'єрів, формування усвідомлення, надання альтернатив, навчання та розвиток необхідних навичок), *залучення* (використання мереж соціальної взаємодії, посередників та партнерів, ЗМІ, лідерів думок тощо), *приклад застосування* (впровадження відповідних заходів та реалізація політики, відповідальна лідерська поведінка) та *заохочення* (система грантів і заохочень, застосування нематеріальних стимулів та соціального тиску, системи штрафів та заборон)

[348]. Наведені способи впливу відповідають концепції м'якого підштовхування та концентруються на трансформації усталених моделей поведінки, зміні ціннісних орієнтирів, світогляду та мислення, що вимагає реалізації відповідної політики, змістовного наповнення та врахування особистісних характеристик. Представимо дію цих складових у формі відповідного механізму (рис. 5.5).

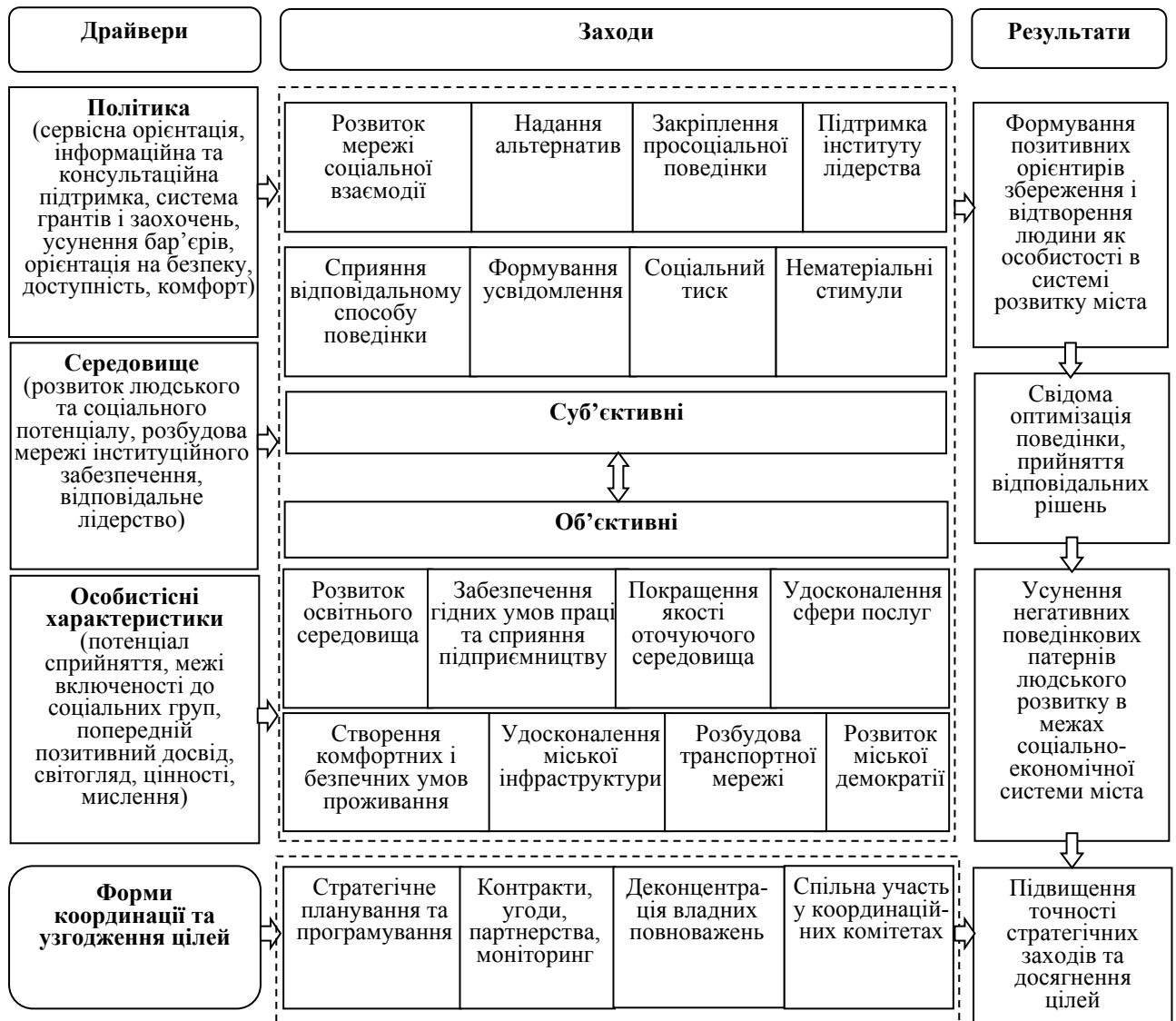

Рисунок 5.5 - Принциповий механізм імплікації поведінкового підходу в контексті формування людиноцентрованого розвитку міст

Джерело: розроблено автором

Як видно зі схеми, ключовими драйверами імплікації поведінкового підходу виступатиме: політика міського розвитку, головне призначення якої

полягає у здійсненні інформаційної та консультаційної підтримки, забезпечення закріплення просоціальної поведінки завдяки сприянню усунення будь-яких бар'єрів та перешкод для всебічного розвитку, розробка системи підтримуючих і обмежуючих стимулів; формування відповідного продуктивного середовища на основі розвитку людського та соціального потенціалу міста, розбудови розгалуженої мережі інституційного забезпечення, формування системи відповідального лідерства (підтримка інституту лідерства); сприяння набуттю відповідних особистісних характеристик на індивідуальному рівні, що передбачено за рахунок здійснення відповідного моніторингу щодо наявного потенціалу сприйняття, меж включеності до соціальних груп, попереднього позитивного / негативного досвіду, світогляду, цінностей, особливостей мислення.

Відзначимо критично важливі ознаки прогресивного міста, виявлені в результаті проведеного у 2 розділі роботи дослідження. Так, *характеристикою прогресивного міста* виступатиме поступова імплементація сервісного характеру управлінського впливу, усвідомленні суб'єкт-полісуб'єктного середовищного типу відносин між міським менеджментом та мешканцями. Важливим при цьому є розуміння і сприйняття клієнтоорієнтованої концепції, що має транслиуватись на всіх рівнях муніципальної сфери та сприйматись як критерій ефективності діяльності. На допомогу локальному менеджменту можуть бути використані найкращі бізнес-практики задоволення потреб клієнтів, вбудовані та реалізовані у середовищі муніципалітету у формі сервісної компетентності міських лідерів та адміністративного персоналу, що додаватиме сили тяжіння для носіїв людського потенціалу як передумови забезпечення конкурентоспроможності міст.

Відносно переліку об'єктивних заходів реалізації, до яких пропонується віднести розвиток освітнього середовища з метою наочності та набуття необхідних навичок, забезпечення гідних умов праці та сприяння посиленню підприємницького капіталу, створення комфортних умов проживання, удосконалення міської інфраструктури, сфери послуг, покращення якості

оточуючого середовища, розбудова транспортної мережі, розвиток міської демократії, відзначимо також необхідність його доповнення чинниками суб'єктивними, такими як сприяння відповідальному способу поведінки та її закріплення, формування усвідомлення, побудова системи соціального тиску, використання нематеріальних стимулів, розвиток мережі соціальної взаємодії, надання альтернатив, виявлення лідерів думок та підтримка їх активної діяльності. Сукупна дія зазначених груп чинників є направленою на формування позитивних поведінкових орієнтирів, подальшу їх свідому оптимізацію та усунення негативних поведінкових патернів, які ведуть до послаблення людського потенціалу або погіршення його якості.

5.2. Концептуальні положення формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міст

Грунтовне опрацювання наукових положень та здобутків з питань людського розвитку в умовах нової економіки, зростання значущості процесів якісного формування, збереження та ефективної реалізації людського потенціалу міст, а також комплексне дослідження ключових соціально-економічних детермінант стану, умов та перешкод формування і розвитку людського потенціалу територій в Україні дозволяє констатувати значну актуальність запровадження нових стратегічно-орієнтованих підходів щодо розвитку людського потенціалу територій та міст. Цільову спрямованість сформованого доробку слід орієнтувати на забезпечення функціонування максимально сприятливого середовища для формування, збереження, відтворення і ефективної реалізації людського потенціалу в межах територій та міст, що дозволить у повному обсягу використовувати можливості наявного людського потенціалу і створювати нові, забезпечуючи досягнення вищих рівнів конкурентоспроможності, економічного піднесення та зростання.

Згідно аналізу теоретичних та методологічних доробок науковців, виконаного у попередніх розділах роботи, відзначимо, що розвиток людського потенціалу в новій економіці визначається як стратегічна мета при здійсненні

управління соціально-економічними системами різних рівнів. Такий підхід є обґрунтованим з огляду на сучасний характер соціально-економічних відносин в контексті становлення постіндустріального типу виробництва і створення вартості, коли інформація і знання виступають у якості нового виробничого ресурсу, що є формою реалізації та примноження людських здібностей [588].

В концепції людського потенціалу розвиток людини виступає не просто засобом підвищення продуктивності, а кінцевою метою будь-якої господарської діяльності та суспільних відносин, підвищуючи тим самим значущість застосування дієвих механізмів здійснення комплексної трансформації людини відповідно новітніх вимог. І надзвичайно важливим при цьому є забезпечення зростання інтелектуального, соціального і духовно-культурного рівня, творчої і особистісної реалізації.

Узагальнення трактування різних дослідників щодо ролі людського потенціалу у забезпеченні сталої соціально-економічної динаміки на сучасному етапі розвитку суспільства та економіки [589-597] дозволяє стверджувати, що в концепції сталого розвитку ключовими драйверами економічного піднесення виступають міста, на перший план висувається можливість концентрації та диференціації економічної діяльності, збільшення радіусу регіонального впливу не тільки великих, але й середніх міст, розширення значущості міст до рівня міжнародних економічних агентів, а отже посилюються інтеграційні процеси територіальної організації суспільства (процеси територіального розміщення, спеціалізації та інтегрування) [598].

Отже, максимально повне розкриття людських можливостей повинно розглядатись як одна із ключових цілей забезпечення ефективного перебігу перерахованих процесів. Враховуючи подвійну природу людського потенціалу досягнення цієї мети визначається можливістю сформулювати адекватне середовище для його формування, збереження, відтворення та використання на локальному рівні, що в сучасних українських реаліях представляється складним завданням з огляду на значний обсяг негативних чинників.

До того ж аналіз свідчить, що при здійсненні стратегічного планування на рівні міста концепція людського потенціалу номінально розглядається в рамках характеристики сильних та слабких сторін, можливостей та загроз внутрішнього і зовнішнього середовища міста, та одночасно з тим у якості ключового чинника або ресурсу забезпечення сталого економічного зростання. Однак на практиці цей підхід досить часто залишається лише декларативним.

Найкращих показників стратегічного розвитку досягають міста та території, де економічна діяльність є диференційованою з урахуванням соціально орієнтованої моделі розвитку економіки, відбувається посилення інтеграційних процесів, застосовується людиноцентрований підхід, за якого нівелюється вплив негативної демографічної динаміки, відбувається вирівнювання розвитку соціального середовища, що сприятливо відображається на кількісних та якісних показниках формування, збереження, відтворення та використання людського потенціалу [599].

З огляду на це, ключові положення формулювання стратегії розвитку людського потенціалу міст зводяться до наступного (рис. 5.6):

1. *Узгодження цілей людського і локального розвитку.* Подолання існуючого дисбалансу при переході до більш раціональної структури економіки міста та побудови соціально орієнтованої моделі економічного зростання вимагає чіткого окреслення пріоритетів щодо реалізації потенційних можливостей гармонійного розвитку кожного носія людського потенціалу; з огляду на це першочерговим представляється потреба у досягненні узгодженого бачення щодо розуміння пріоритетів подальшого розвитку.

2. *Детальна конкретизація цільових об'єктів застосування та агентів реалізації стратегічних проектів та програм.* Ефективність інструментів реалізації стратегії залежить від того, наскільки реалістичними та валідними є індикатори стратегічного людського розвитку, що деталізується на основі моделювання сприятливих умов для максимально повного використання людських можливостей та забезпечення при цьому виключення підміни понять в термінології концепції людського потенціалу.

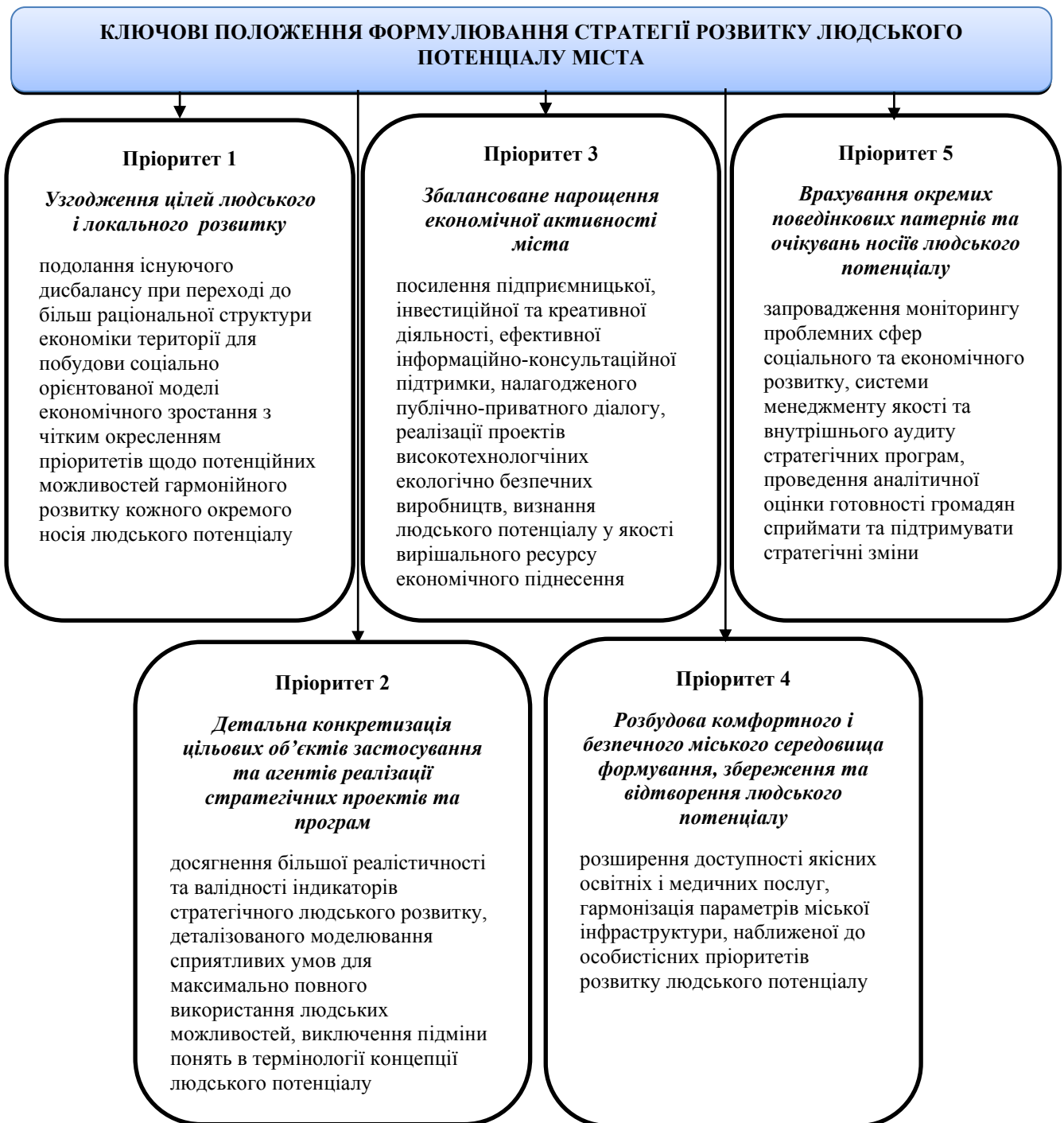

Рисунок 5.6 – Ключові положення формулювання стратегії розвитку людського потенціалу міста

Джерело: складено автором

3. *Збалансоване нарощення економічної активності міст.* Для досягнення балансу в економічній сфері необхідне впровадження заходів щодо посилення підприємницької, інвестиційної та креативної діяльності, в тому числі за рахунок реалізації системи інформаційно-консультаційної підтримки, публічно-

приватного діалогу, реалізації проектів у сфері екологічно безпечних виробництв, визнання людського потенціалу у якості вирішального ресурсу економічного зростання.

4. *Розбудова комфортного і безпечного міського середовища формування, збереження та відтворення людського потенціалу.* Для забезпечення відтворення людського потенціалу нової якості необхідне розширення доступності якісних освітніх і медичних послуг, гармонізація параметрів міської інфраструктури, наближеної до особистісних пріоритетів розвитку людського потенціалу, збалансоване просторове планування, розбудова інших елементів урбанізованого середовища, призначених задовольняти потреби населення.

5. *Врахування окремих поведінкових патернів та очікувань носіїв людського потенціалу.* З метою набуття стратегічною політикою розвитку міст більшої реалістичності та наближеності до реальних потреб носіїв людського потенціалу необхідне запровадження системи моніторингу проблемних сфер соціального та економічного розвитку, менеджменту якості та внутрішнього аудиту стратегічних програм, проведення аналітичної оцінки готовності громадян сприймати та підтримувати стратегічні зміни, а також відстеження і оцінка детермінант економічної поведінки, які наближають поведінкові вибори до рівня оптимальних.

Аналіз основних стратегічних положень програм розвитку територій (регіонів, міст, громад) засвідчує, що здебільшого, включення терміну «людський потенціал» у якості пріоритетів стратегічного соціально-економічного розвитку територій та міст виявляє підміну понять або ж недостатньо повне розкриття концептуальних можливостей категорії [600-605]. Одночасно з тим у розвинених країнах комплексна оцінка рівня розвитку людського потенціалу та ключових показників його оцінювання є загальноприйнятою практикою при здійсненні стратегічного планування розвитку міст.

Оцінка стратегій розвитку на регіональному рівні на 2021-2027 рік (для аналізу було обрано області, які потрапили до груп із високими показниками збалансованості розвитку людського потенціалу згідно результатів дослідження у третьому розділі роботи), дозволяє відзначити, що доволі часто у формулюванні стратегічних цілей та пріоритетів розвитку територій людський потенціал розуміють у якості сфер та інститутів соціального забезпечення, які визначають комфорт та якість проживання, рівень добробуту населення, а при визначенні проблем та загроз спостерігається певна декларативність, так само як і при формулюванні заходів щодо цілеспрямованого розвитку людського потенціалу територій.

Здебільшого проводиться аналіз базових параметрів людського потенціалу: його кількісної та якісної демографічної, освітньої складових; параметрів, що забезпечують розвиток людського потенціалу: трудової, в окремих випадках інтелектуальної та креативної складових, розкривається проблематика забезпечення ефективного функціонування ринку праці, розбудови соціальної інфраструктури, піднімаються питання досягнення гендерної та інших типів рівності. Одночасно з тим, представлена у стратегічних планах аналітика має характер декларативної, призначеної відстежити динаміку показників розвитку людського потенціалу території, де *все ще панує уявлення про людський розвиток не як про ключовий драйвер, а скоріше як про ресурс, направлений на забезпечення потреб економіки регіону.* Це підтверджує і загальне тлумачення поняття «людський потенціал» у стратегічних програмах – як вроджених та набутих фізіологічних та психологічних здібностей людини, загальних демографічних характеристик, що значно звужує уявлення про його значущість в умовах нової економіки та її постіндустріальної парадигми.

Окрім того, відсутня структурованість у питаннях асиметричності розвитку окремих територіальних громад, районів, міст, здебільшого відсутні чіткі, конкретизовані кроки і розмежування зон відповідальності кожної групи

стейкхолдерів у забезпеченні досягнення загальних цілей розвитку регіону з точки зору узгодженого розвитку його людського потенціалу.

Загалом, функціональне призначення стратегії розвитку території (міста, громади) полягає у сприянні чіткому розумінню характеристик і можливостей наявних чинників розвитку, їх порівняльних переваг з огляду на територіальну специфіку, отже економічна і соціальна складова стратегій повинні бути максимально взаємопов'язані, містити конкретизовані пріоритети, механізми реалізації та заходи.

Результативність стратегічного розвитку людського потенціалу простежується у таких основних *економічних та соціальних ефектах*, як стимулювання продуктивної поведінки економічно значущих категорій населення, усунення проявів непродуктивної поведінки для досягнення максимально повної реалізації особистих продуктивних можливостей індивідів та забезпечення розширеного відтворення людського потенціалу нової якості, гармонізація взаємовідносин у суспільстві та оточуючому середовищі.

Доцільним представляється дотримання принципу кращого розуміння локальних потреб, тобто стратегічний розвиток людського потенціалу територій та міст має розглядатись у якості такого, що органічно доповнює загальнонаціональні та локальні стратегії, де окрім того простежуються інтегрованість, послідовність, багатоскалярність взаємодій та координації зусиль, точність, дієвість, стандартизація.

Ці принципи можуть бути розширені, однак незмінними мають бути три найважливіші можливості людського розвитку: вільний доступ до ресурсів для забезпечення комфортного рівня та якості життя, можливість прожити довге та щасливе життя, безперервно отримувати бажані та необхідні знання, компетенції та навички, набувати нових якісних характеристик.

Отже, *стратегічний розвиток людського потенціалу міста як специфічної території* може бути представлений у якості процесу розширення людського вибору та збагачення досягнутого добробуту людей, ключовим завданням якого є визначення пріоритетів людського розвитку не з позицій

владних інститутів та оптимального, максимізованого розподілу благ, а відносно реальних характеристик, потреб, очікувань носіїв людського потенціалу. Узагальнимо вищенаведене у якості концептуального підходу до формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міста (рис. 5.7).

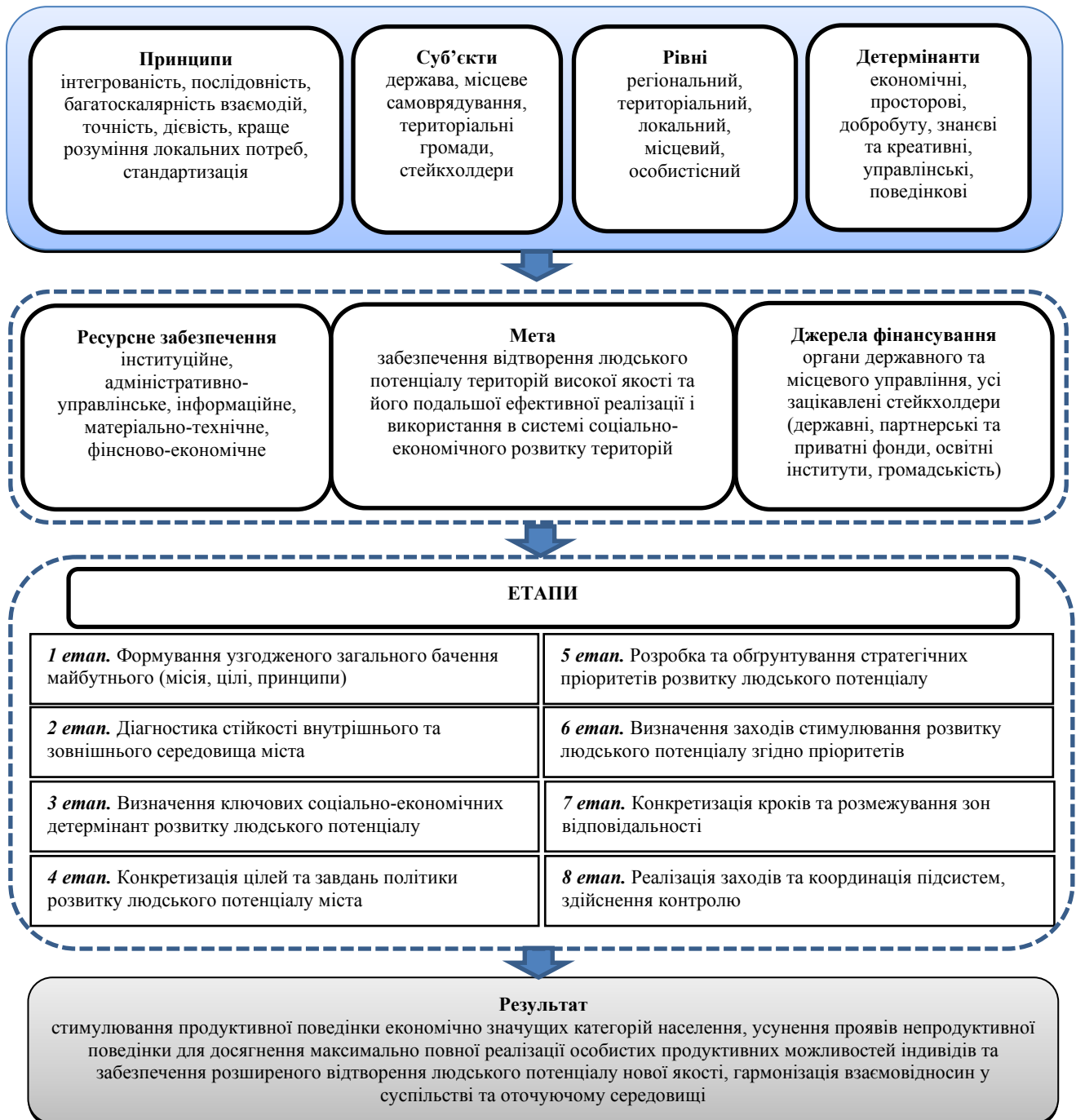

Рисунок 5.7 – Схема формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міста

Джерело: складено автором

Згідного нового етапу світового розвитку - глобально постіндустріального – конкурентоздатність країни та її територій визначається ефективністю використання людських ресурсів, зокрема їх інтелектуальної та креативної складової, оскільки саме рівень розвитку науки, освіти, засобів комунікацій, проривних технології сфери послуг визначає здатність соціально-економічної системи країни швидко реагувати на зміни і трансформації. З огляду на це, формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міста повинне мати упереджаючий характер, тобто забезпечувати випереджальний розвиток з точки зору максимально повного розкриття можливостей людини, що має знайти своє відображення при формулюванні загального бачення, місії та цілей на *першому етапі* формування стратегії.

Піраміда цілей і зв'язків при цьому може мати наступний вигляд (рис. 5.8).

Рисунок 5.8 – Піраміда цілей і зв'язків в процесі планування як стадії управління людським потенціалом розвитку міста

Джерело: складено автором

Стратегічне управління людським потенціалом розвитку міст покликане підвищити наукову обґрунтованість та практичну значущість цілей, управлінських рішень, прогнозних сценаріїв та програм місцевого розвитку з метою більш повного врахування інтересів та потреб носіїв людського

потенціалу. Саме тому *на другому етапі* стратегічного планування розвитку людського потенціалу в процесі діагностики стійкості внутрішнього та зовнішнього середовища міста перелік аналізованих детермінант має бути розширений та доповнений системою показників аналізу економічної поведінки для обґрунтування найбільш дієвих чинників, які визначають формування продуктивних поведінкових патернів.

Третій етап є типовим для здійснення стратегічного планування та передбачає підведення підсумків моніторингу, систематизацію результатів оцінки, дозволяє визначити ключові соціально-економічні детермінанти (з групи економічних, просторових, добробуту, знанневих та креативних, управлінських, поведінкових) розвитку людського потенціалу, на базі яких на *четвертому етапі* формування стратегії конкретизуються цілі та завдання політики розвитку людського потенціалу міст. Оскільки зміст конкурентоспроможності міст в глобальному розумінні представляється в якості здатності місцевої економіки при рівних умовах для всіх учасників ринку, виробляти товари чи послуги, що продаються на міжнародних ринках, збільшуючи індивідуальний та сукупний дохід, створюючи зацікавленість для місцевого бізнесу, залучаючи зовнішні інвестиції, заохочуючи до проживання та праці людей [606], в контексті управління людського потенціалу розвитку міст може набути нового тлумачення, що схематично відображено на рис. 5.4.

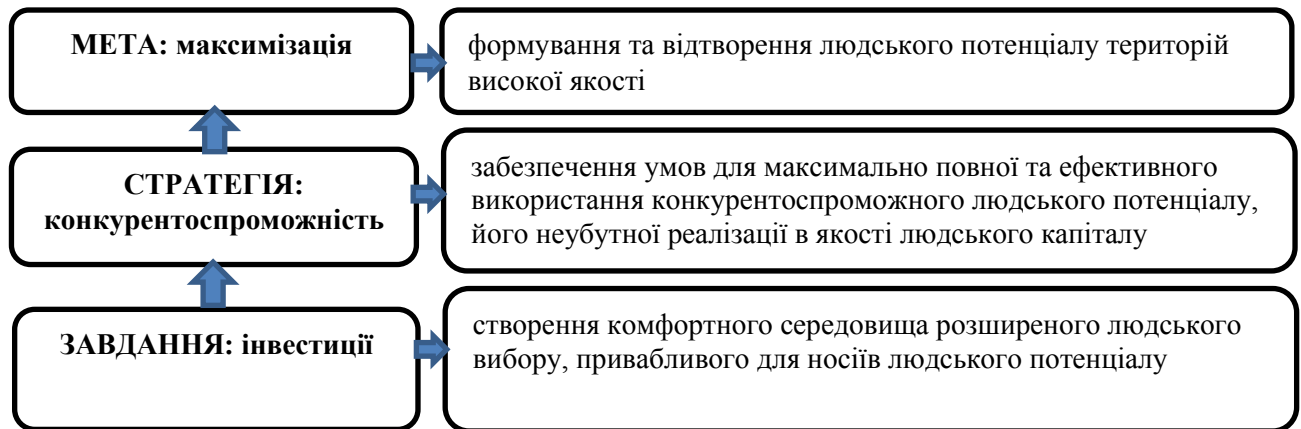

Рисунок 5.9 – Концепція конкурентоспроможності в системі цілей стратегічного управління людським потенціалом розвитку міст

Джерело: складено автором за [607]

Сприятливі умови розвитку людського потенціалу міста у якості ключової ідеї стратегії конкурентоспроможності дозволяють прогнозувати та попереджати формування у носіїв людського потенціалу негативних поведінкових патернів, які характеризують прагнення забезпечити принаймні неубутне існування та навпаки направляти основні зусилля особистісного зростання на досягнення максимального рівня власної креативності. *При наявності відповідних стратегічних пріоритетів спостерігається підвищення позитивних очікувань носіїв людського потенціалу щодо перспектив розвитку міста у відповідності з їх життєвими траєкторіями.*

З переліку сформульованих цілей та завдань на *п'ятому етапі* обираються найбільш пріоритетні, при цьому важливо долучити до обговорення пріоритетів не лише представників органів місцевого управління та державної влади, але й усіх зацікавлених стейкхолдерів та можливих бенефіціарів реалізації програм розвитку людського потенціалу, які будуть напрацьовані відповідно пріоритетних сфер реалізації людського потенціалу. З огляду на проведене у попередніх розділах дослідження до найбільш пріоритетних цілей та завдань мають бути віднесені ті, які забезпечують: зростання матеріального добробуту, розвиток визначених видів економічної діяльності та підтримку диверсифікації структури економіки території (міста), розвиток бізнесу, сфери послуг, підвищення ефективності управління містом, подолання соціальної нерівності, підвищення тривалості життя через розвиток системи якісної медичної допомоги, медичного страхування, культури ведення здорового способу, формування та актуалізації місцевої політики для різних груп населення (активні громадяни, молодь, сім'ї, люди пенсійного віку та інші), питання продовольчої безпеки, просторової урбаністики для комфортного проживання, зростання рекреаційної місткості, розвиток наукової, творчої, знаннєвої інфраструктури (у формальному та неформальному секторі освіти), поглиблення її якості, доступності та безперервності, інтегрування територій у екосистему інформаційного та цифрового суспільства, розвиток

міста як культурного та креативного центру, зниження екологічного навантаження, оптимізація транспортної мережі, енергетична безпека та інші.

Узагальнюючи результати аналізу базових умов формування людського потенціалу України, враховуючи тенденції середовища розвитку людського потенціалу Вінницької області, її районів та міст і на основі систематизації результатів попередніх досліджень, представимо пріоритетні напрями розвитку людського потенціалу міст Вінницької області як приклад застосування означеної концепції управління людським потенціалом при визначенні пріоритетів розвитку у формі схеми (рис. 5.10).

За результатами дослідження до першочергових пріоритетів стратегічного управління людським потенціалом розвитку міст Вінницької області можна віднести заходи зі сприяння працевлаштуванню та раціональній зайнятості працездатного населення, запобігання безробіттю через здійснення активної політики на ринку праці, надання соціальної матеріальної підтримки громадянам, що потребують соціального захисту, розвиток сфери освіти і доступності знань, підтримка екологічних ініціатив тощо [608].

З огляду на важливість залучення представників громади та інших зацікавлених стейкхолдерів до процесу визначення стратегічних альтернатив та пріоритетів, а також потребу у активізації інтелектуальних здібностей усіх учасників дискусій у зв'язку із набуттям більшістю процесів соціально-економічного розвитку міст інноваційно-креативного характеру, пропонується використання методу форсайту, за якого в основу покладено систематичне вивчення та прогнозування довгострокового майбутнього науки, техніки, економіки та суспільства з метою визначити ті, що спроможні принести новітні значущі переваги [609, с. 2-3]. За цього підходу нові стратегічні напрями визначаються та переглядаються систематично.

З переліку інструментів, що пропонується при застосування форсайту (хіндсайту при проведенні аналізу провалів та нереалізованих проєктів), найбільш доцільними при побудові стратегії розвитку людського потенціалу згідно структури «діаманту форсайту» представляються наступні:

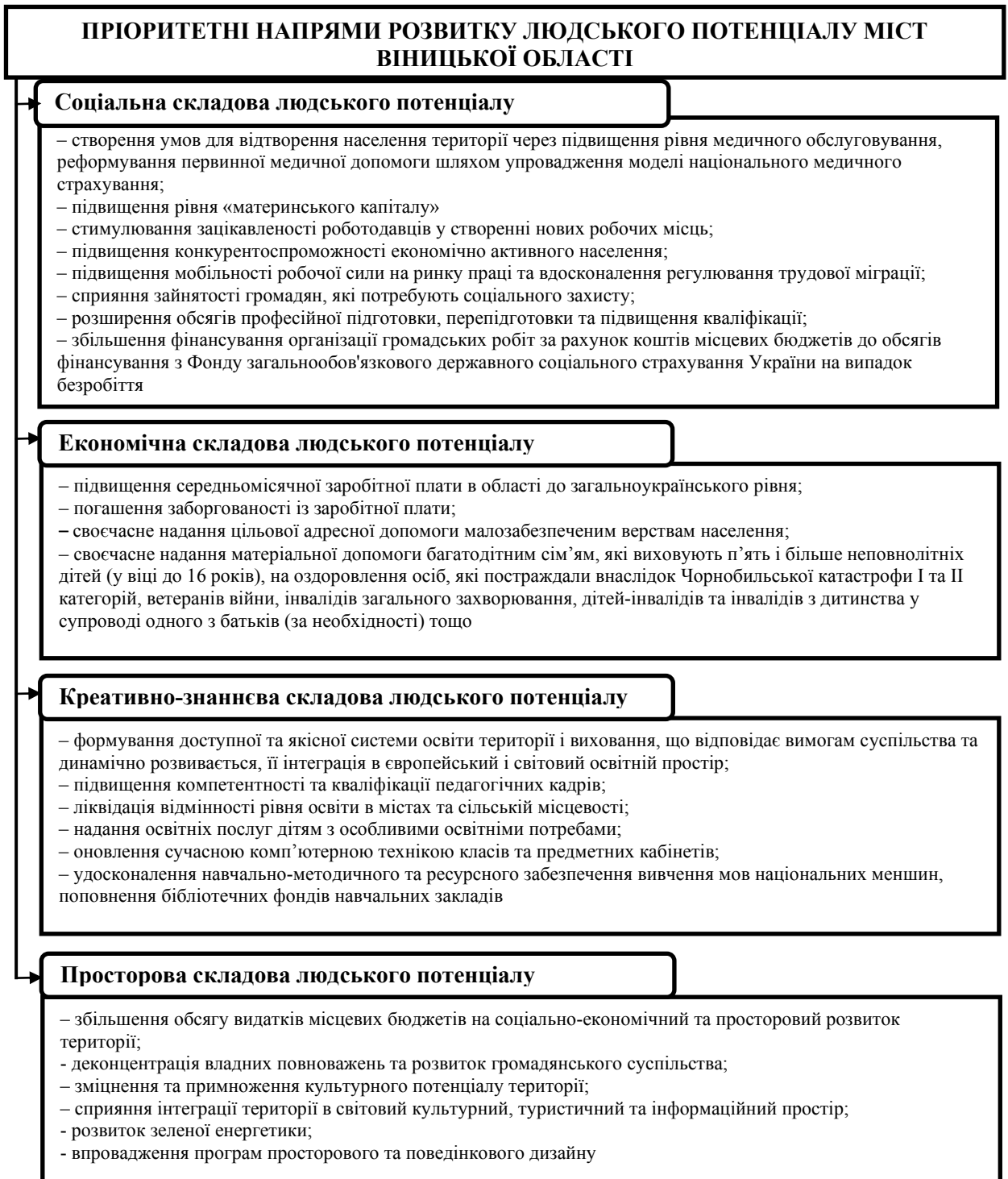

Рисунок 5.10 - Пріоритетні напрями розвитку людського потенціалу міст Вінницької області

Джерело: складено автором

- експертиза - робота групи експертів, дорожні карти розвитку людського потенціалу, побудова дерева відповідності, опитування за ключовими питаннями;

- взаємодія - аналіз взаємовпливу, громадські панелі, багатокритеріальна оцінка, аналіз зацікавлених сторін;
- креативність - екстраполяція тенденцій, розробка майбутнього, мозковий штурм, Delphi;
- доказовість - моделювання, сценарний аналіз, діагностика зовнішнього середовища, SWOT-аналіз.

Шостий етап вимагає детального опрацювання пріоритетних напрямків для визначення заходів стимулювання розвитку людського потенціалу та їх покрокової реалізації, формулювання KPI та метрик лідерства (відставання), планування бюджетів, інші процедури, необхідні для ефективної імплементації сформованих заходів. Основною для формулювання заходів реалізації стратегії є складання *профілю міста за рівнем розвитку людського потенціалу*, де зазначені результати аналізу структури економіки, визначено взаємозв'язки між галузями виробництва, наявним людським потенціалом та перспективами розвитку міст; сформульовано оцінку місцевих показників соціально-економічного змісту та тенденцій їх зміни, виявлено успіхи та проблеми, здійснено порівняння місцевих показників з іншими подібними територіальними одиницями, містами-конкурентами, середніми показниками регіонального та національного рівнів; визначено рівень комфортності міста відносно можливостей формування, збереження, відтворення людського потенціалу міста, його унікальні риси та переваги / загрози.

У типовому профілі міста за рівнем розвитку людського потенціалу має бути відзначено коротку історичну довідку, загальну соціально-економічну характеристику стану міста (економіка, бізнес, просторова та соціальна інфраструктура, інвестиційна привабливість, креативно-знанієва компонента тощо), описову характеристику міста за критеріями формування людського потенціалу високої якості (доходи і видатки місцевих бюджетів, рівень урбанізації, базові показники відтворення людського потенціалу – демографічні, фізичні, освітні, соціальна, побутова, комунальна інфраструктура, підтримка екологічної рівноваги, поведінкові патерни), його

розвитку та використання (структура та тенденції зайнятості, зареєстроване безробіття і типологізація профілю безробітних за віком, освітою, тривалістю пошуку роботи, середній рівень заробітної плати, фактична ситуація щодо розвитку економіки та бізнесу, бюджет міста і джерела його наповнення та використання, туристичні індустрії, креативна та інноваційна інфраструктура).

На наступному *сьомому етапі* передбачено конкретизацію кроків та розмежування зон відповідальності між усіма виконавцями, тобто усі зацікавлені стейкхолдери отримують пояснення щодо індивідуалізованої участі у реалізації програм та планів стратегічного управління людським потенціалом розвитку міста. Для цього проекти і плани чітко розподіляються по зонах і суб'єктах відповідальності (держава, місцеве самоврядування, територіальні громади, стейкхолдери) із відповідним наголосом на ефективному розподілі ресурсів, досягненні консенсусу, формулюванні узгодженого розуміння планованих результатів і фактичних кроків щодо їх втілення, зобов'язанні виконати завдання стратегічного плану.

Важливе значення при цьому приділяється рівню *якості управлінської команди з виконання стратегічних рішень*, підвищенню її майстерності та розуміння реальних проблем у сфері розвитку людського потенціалу території (міста). Отже, у процесі розробки та реалізації стратегії управління людським потенціалом розвитку міста мають бути закладені заходи, направлені на удосконалення професійної майстерності управлінської команди, в тому числі на основі партнерської взаємодії (тренінгові та навчальні заходи, організовані у співпраці із освітніми та науковими інституціями, міжнародними недержавними партнерами та організаціями).

На завершальному *восьмому етапі* передбачено кроки із реалізації заходів стратегічного планування відповідно пріоритетам, здійснення координації підсистем і відповідальних виконавців, встановлення контрольних точок досягнення, організацію ведення моніторингу прогресу відносно ефективності розроблених заходів стимулювання продуктивної поведінки та усунення проявів непродуктивної, досяжності повної реалізації особистих

продуктивних можливостей індивідів, забезпечення варіативності розширеного відтворення людського потенціалу нової якості.

Проведене у попередніх розділах роботи дослідження підтвердило, що здебільшого, місцевий територіальний розвиток України характеризується сьогодні високим рівнем асиметричності і розбалансованості, в результаті чого умови формування людського потенціалу територій доволі часто є недостатніми для максимально повної його реалізації. Тривалий існування подібних тенденцій та проблем призводять до формування у носіїв людського потенціалу негативних поведінкових патернів, а отже основні зусилля щодо особистісного розвитку концентруються не на максимальній творчій самореалізації, а на забезпеченні принаймні неубутного існування, підпорядкуванні власних цілей інтересам домінуючих соціально-економічних систем. Узгодження цілей людського і територіального розвитку при здійсненні стратегічного планування покликане подолати існуючий дисбаланс, сформуванню цілісного бачення щодо нової, соціально орієнтованої моделі економічного зростання з чітким окресленням пріоритетів залучення і розподілу ресурсів, використання наявних і формування нових потенційних можливостей гармонійного розвитку кожної особистості в межах міста.

5.3. Моделювання впливу якості людського потенціалу на розвиток міст

В основу розвитку територій будь-якого типу покладене ефективне використання наявних ресурсів на основі продуктивної управлінської діяльності структур, розташованих у територіальному просторі. При цьому необхідно досягти неубутності використання нематеріальних ресурсів, які є результатом діяльності людини, тобто зростання її інтелектуального, соціального, креативного, культурного рівня, що неможливо в умовах поступового скорочення фізичних параметрів людського потенціалу, характерного для більшості територій України.

З іншого боку, незважаючи на стійку тенденцію до зниження базових показників, що характеризують фізичний обсяг людського потенціалу – від’ємні демографічні індекси, скорочення тривалості життя, дослідження виявило позитивну дію освітнього чинника, яка здебільшого спроможна нівелювати дестимулюючу дію інших та забезпечує можливості для подальшого якісного розвитку людського потенціалу. Окрім того, обґрунтовано найбільш значущі соціально-економічні детермінанти формування та розвитку людського потенціалу територій та міст, узгоджена дія яких дозволяє досягати відтворення людського потенціалу нової якості та забезпечувати його ефективне використання в умовах постіндустріальної економіки (економічні, соціальні, просторові, креативні та знаннєві). Представимо узагальнююче бачення щодо застосування отриманих результатів в моделі впливу якості людського потенціалу на рівень соціально-економічного зростання в системі управління розвитком територій (рис. 5.11).

Як видно зі схеми, у процеси розвитку міст мають бути органічно включені системоутворюючі компоненти формування, розвитку та використання людського потенціалу, тобто на основі узгодженої дії соціально-економічних детермінант забезпечується відтворення людського потенціалу нової якості, яка за умови ефективної реалізації (використання) дозволяє стимулювати економічне та соціальне піднесення, забезпечити виконання стратегічних завдань. Математичне вираження представленої моделі тоді може мати наступний вигляд:

$$(\gamma_{it} - \gamma_{it-\tau})/\tau = \alpha + \beta\gamma_{it-\tau} + \delta\gamma_{it-\tau} + \varepsilon\gamma_{it-\tau} + \vartheta\gamma_{it-\tau} \quad (5.1)$$

де ліва частина рівняння відображає покращення якісних (γ_{it}) характеристик людського потенціалу i -го міста за період $t-\tau$ до t . Конвергенція у співвідношенні впливу показників кожного блоку компонент відповідно вимірюється: β – детермінанти економічного блоку, δ – соціального, ε – знаннєвого та креативного, ϑ – просторового відносно їх динаміки (позитивної або негативної) i -го міста за період $t-\tau$ до t .

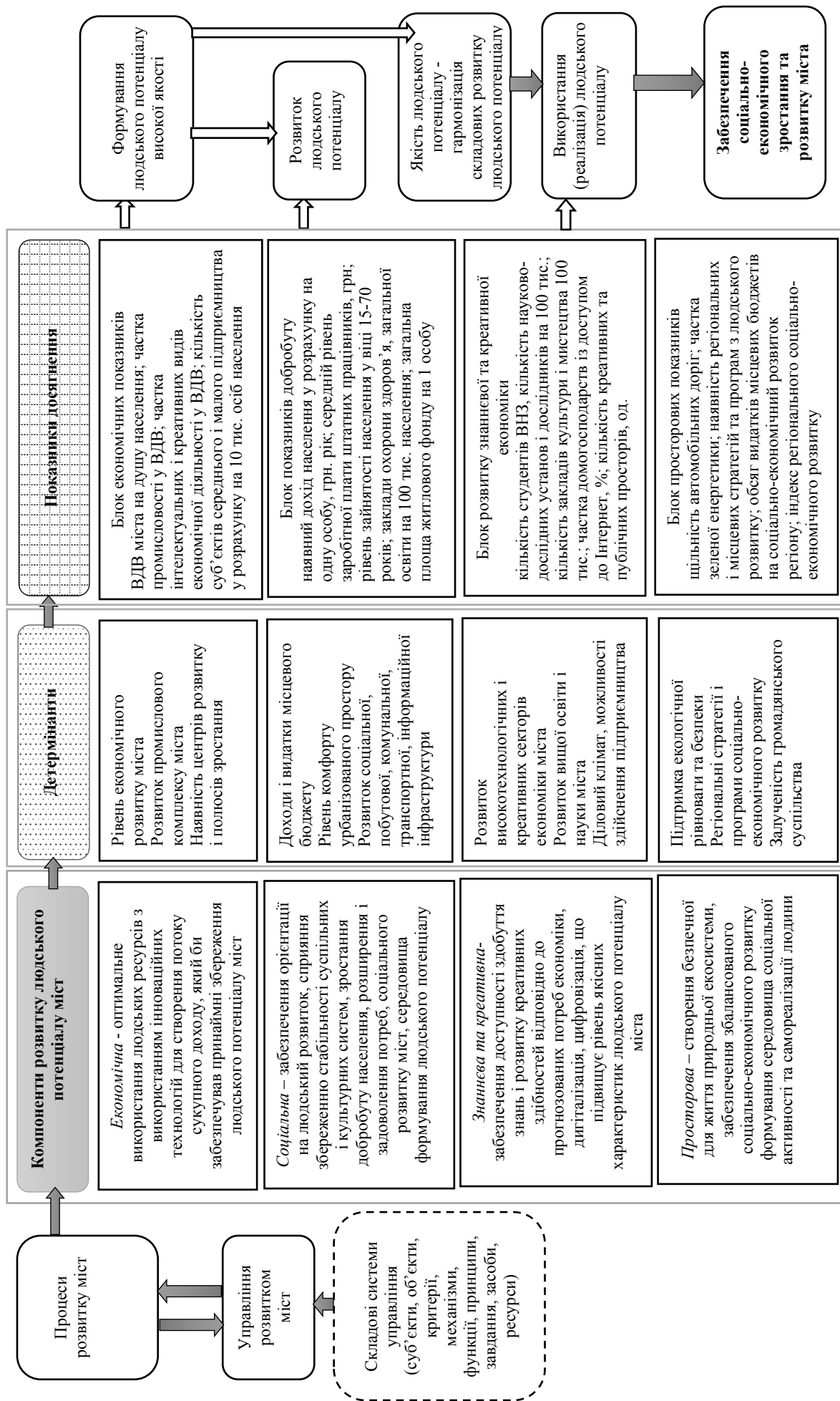

Рисунок 5.11 - Модель впливу якості людського потенціалу на рівень соціально-економічного зростання в системі управління розвитком міста

Джерело: складено автором

Пояснимо більш детально зміст кожної компоненти, її вплив та найважливіші показники для вимірювання та оцінки.

Реструктуризація місцевої економіки має відбуватись на раціональній основі, з огляду на наявні можливості та їх максимально повне використання, при цьому потреби мешканців території виступають ключовим чинником, який визначає вибір альтернативи подальшого розвитку міста, району, регіону. Відповідно *економічний блок* призначений забезпечити оптимальне використання людських ресурсів, засноване на впровадженні інноваційних технологій у створення потоку доданої вартості (реструктуризація економіки міста, розвиток промислового сектору на засадах сталого зростання, оновлення технологічної бази, застосування новітніх, енергозберігаючих засобів виробництва та інструментів, стимулювання підприємницької активності, в тому числі у креативних індустріях). Основне призначення реалізації цього блоку – правильна розстановка пріоритетів для вибору напрямків прискореного економічного зростання, досягнення вищих рівнів конкурентоспроможності. Інноваційний та людиноцентричний розвиток територій та міст як вимога досягнення стійкості у новому економічному середовищі потребує направленості економічного блоку на забезпечення та підтримку ефективної життєдіяльності громад, спільнот, окремих індивідів, цілеспрямованого інвестування в людський потенціал.

По суті, *показники економічного блоку відображають результат використання людського потенціалу міста*, його функціональну мету в контексті досягнення економічної стійкості, соціально-економічного зростання, та одночасно *формують основу для його неубутного відтворення* на основі досягнення вищих рівнів доданої вартості (доходу). Отже, потрібне врахування взаємозалежності між наявною та перспективною якістю людського потенціалу та наявними і перспективними можливостями розвитку економіки міст.

Оскільки матеріальне виробництво більше не є запорукою успішності міст, розбудова локальної економіки зосереджується на розумінні значущості міст та територій у глобальному масштабі, можливостях залучення інвестицій,

в тому числі іноземних, нестабільності зовнішнього середовища та потребі у досягненні гнучкості системи економічного проектування, врахуванні вимог ощадливості та екологічності. Саме тому економічний аспект окрім визначення стратегічних пріоритетів вимагає ефективного застосування усталених практик локального розвитку, міської мікроекономіки, розбудови малого бізнесу, для чого необхідне планування відповідної інфраструктури, розробка та впровадження стандартів міського розвитку, запровадження системи регуляторів.

Розвиток промислового комплексу територій для індустріальних міст має здійснюватися на основі технічного переоснащення виробництва із застосуванням енерго- та ресурсозберігаючих технологій, мало- або безвідходного (ощадливого, циркулярного) виробництва, стимулювання виробництв замкнутого циклу. Окрім того, вимоги екологічного та просторового розвитку вимагають обмеження присутності сировинних та напівфабрикатних виробництв на території міст, отже, житлова частина міста трансформується у зону нарощення креативних, сервісних індустрій, а переробні переміщуються за її межі.

Наведені трансформації супроводжуються змінами споживчої поведінки мешканців міст, зокрема у галузі товарів тривалого споживання, оренди житла, енергозбереження, ощадливого використання ресурсів. Окрім того спостерігаються зміни в економічній поведінці - орієнтуючись на кращі економічні можливості та перспективи територіального розвитку, позитивний досвід підприємницької діяльності, вищий середній рівень доходу носії людського потенціалу здійснюють переоцінку перспективної життєвої ситуації з точки зору нових очікувань, ефективності індивідуальних поведінкових стратегій. Завдяки цьому формується сильна і стійка мотиваційна зарядженість на результативну самоцінну економічну діяльність, установка успішності (орієнтація на досягнення), високий рівень прагнень, життєвих цілей і пріоритетів, потреба у самореалізації, ментальність нормального, якісного життя. Як наслідок, зростає рівень економічного розвитку, а міста поступово

перетворюються на полюси зростання, виступаючи зонами тяжіння для носіїв людського потенціалу, де ті можуть повноцінно реалізувати свої можливості.

Економічна компонента розвитку людського потенціалу території характеризує рівень розвитку міста та достатку його мешканців, задоволеність якістю життя, визначається середномісячними показниками приросту валової доданої вартості, заробітної плати по галузях промисловості, часткою креативних та інтелектуальних індустрій і рівнем доходу в них, кількістю суб'єктів малого та середнього підприємництва, висококваліфікованою зайнятістю.

Що стосується показників соціального блоку, вони розглядаються в якості характеристик системи забезпечення орієнтації на людський розвиток, спрямованості на збереження стабільності суспільних і культурних систем, зростання добробуту населення, розширення і задоволення потреб, соціальний розвиток територій. По суті соціальні показники характеризують якість середовища формування людського потенціалу з точки зору добробуту та комфортності, розкривають наявність або відсутність обмежень для всебічного розвитку в процесі реалізації життєвих цілей, визначають напрями усунення та недопущення проявів соціальної нерівності.

Для досягнення стійкого зростання місто має покладатись на дієві механізми відтворення та приросту людського потенціалу: балансування демографічної еволюції (подолання проблеми «старіння» та поповнення робочої сили, забезпечення умов для підвищення продуктивності, збереження економічного здоров'я); сприяння інклюзивності та подолання соціальної нерівності (соціально-економічне підґрунтя, рівень особистого доходу, розподіл багатства, освітні показники, розвиток культури, доступність та якість системи охорони здоров'я); покращення умов проживання та загального добробуту (концепція «достаток для кожного», якість умов проживання та розміщення, доступність об'єктів соціальної інфраструктури, самосприйняття та особистісне зростання, постановка життєвих цілей, індивідуальна автономія та позитивні стосунки з іншими).

Загальна мета функціонування соціальної компоненти полягає у забезпеченні умов для безперешкодного відтворення фізичних параметрів людського потенціалу, а також надання базових можливостей для подальшого формування та розвитку завдяки концентрації на забезпеченні добробуту для кожного мешканця міста на основі диференціації потреб різних категорій населення (за віком, сферою інтересів, культурним рівнем, потребою у розвитку та удосконаленні). За такого підходу населення отримує поштовх до перегляду власної позиції в системі розвитку міста – від мешканців до акторів, стейкхолдерів, що мають не тільки потребу, але й можливість впливати на процеси розвитку міста, в тому числі завдяки індивідуальній реалізації і зростанню. Тоді в системі доходів і видатків місцевих бюджетів розподіл ресурсів стає більш орієнтованим на реальні потреби мешканців міста, передбачає свідому участь, підвищення особистої відповідальності за добробут громади.

Міста розглядаються сьогодні у якості взаємопов'язуючого середовища, яке об'єднує у собі економічну активність, ресурси, інновації і для ефективного функціонування вимагає наявності розгалуженої мережі підсистем забезпечення - соціальної, побутової, комунальної, транспортної, інформаційної інфраструктури. Від якості цих компонент залежить привабливість міст, прагнення носіїв людського потенціалу реалізовувати власні життєві цілі в територіальних межах міста, тим самим підвищуючи рівень концентрації населення у містах, сприяючи урбанізації та економічному зростанню. З огляду на це, основні *показники блоку добробуту* характеризують аналіз рівня концентрації населення у містах (рівня урбанізації), якості та доступності транспортної мережі, об'єктів інформаційної інфраструктури, закладів охорони здоров'я та загальної освіти, житлового фонду та інших.

З огляду на зростаючу інтенсивність економічного розвитку міст необхідно враховувати високий рівень селективності, характерний для урбанізованих територій з огляду на конкуренцію і вищий рівень вимог до стандартів життєдіяльності, і в першу чергу, цей відбір стосується рівня знань

та навичок, необхідних не лише для працевлаштування з вищим рівнем доходів (для покриття зростаючих витрат у міському середовищі), але й для забезпечення ефективної взаємодії всередині міської екосистеми. Показники *блоку розвитку знаннєвої та креативної компоненти* направлені на формування вищих рівнів якості в процесі розвитку людського потенціалу міста завдяки забезпеченню доступності здобуття знань і розвитку креативних здібностей відповідно до прогнозованих потреб економіки, процесів діджиталізації, вимог інноваційності та креативності, які визначають здатність міст до досягнення вищих рівнів глобальної конкурентоспроможності. що *підвищує рівень якісних характеристик людського потенціалу*.

Необхідність виокремлення показників, направлених на дослідження цієї складової, обумовлюється пришвидшенням процесів проникнення проривних технологій у всі галузі виробництва та потребою у реструктуризації економіки відповідно нового типу економічних відносин (постіндустріального), досягнення сталого та інтегрованого розвитку. В даних умовах розвиток високотехнологічних і креативних секторів економіки міста є набагато більш значущим в системі забезпечення динамічного зростання на відміну від екстенсивного використання або збереження за будь-яку ціну історично обумовлених моноспеціалізованих виробництв. Поширення практики підтримки стартапів, інноваційних команд, долучення венчурних фондів, розбудова бізнес-інкубаторів та акселераторів формує екосистему для створення високоінноваційних підприємств в межах міста, забезпечує сприятливий діловий клімат і розширює загальні можливості здійснення підприємницької діяльності. Зрозуміло, що все це вимагає розвинутої мережі закладів вищої освіти, спроможних готувати висококваліфікованих фахівців, які володіють високим знаннєвим та креативним потенціалом, спроможні створювати інновації для пошуку і засвоєння нових інноваційних рішень з метою подальшого розвитку суспільства.

Здобуття освіти, її якість та доступність повинні розглядатись як спосіб здійснення інвестування у колективне майбутнє суспільства та нації, оскільки

саме люди виступають в якості носіїв знаннєвого та креативного ресурсу. При цьому необхідне не лише формування високої освітньої культури та затребуваності знань серед мешканців міста, але й одночасне набуття місцевою владою нових знань і компетенцій щодо удосконаленого типу організації міської діяльності та управлінням розвитком міста (територіальний та локальний менеджмент, самоврядне управління, розвиток ділової творчості) [610].

Опанування нових знань та набуття нових компетенцій, формування освітнього та культурного ландшафту, інформаційного простору має бути пріоритетним завданням та базуватись на принципах спільної діяльності, а саме: доступність та інклюзивність системи здобуття знань, цільова направленість освіти на всебічний розвиток творчих здібностей, забезпечення їх повної реалізації при розробленні програм розвитку міста, формування виробництв і бізнесів з опорою на інтелектуальний потенціал працівників, підтримка спільної партнерської співпраці у внутрішньому та зовнішньому середовищі міста, виховання потенційної здатності мешканців до свідомої реалізації соціальної та життєвої ролі в суспільстві.

Такий підхід дозволить не лише сформувати кластер високоосвіченого населення, спроможного якісно і в повній мірі розвинути власні можливості, але й спричинятиме залучення представників креативних і творчих професій до реалізації їхнього потенціалу з урахуванням як глобальних трендів, так і міської специфіки. Оскільки одне лише наслідування світових практик, трендів, успішних освітніх та інноваційно-технологічних моделей не спроможне гарантувати швидке економічне зростання та пришвидшений перехід до нової економіки (економіки знань), на перший план висуваються більш складно вимірювані елементи, такі як гнучкість освітньої та наукової системи, стихійна кластеризація талантів, підприємницька та інноваційна активність, соціокультурне різноманіття, якість міських сервісів та інфраструктури.

Дослідження свідчать, що креативні фахівці спричиняють значного впливу на кінцеві технологічні продукти, дозволяючи компаніям досягати

здвигу більшого рівня прибутковості, якщо при цьому застосовувались методи дизайн-мислення й інші креативні техніки [611].

З огляду на це, вони спроможні, окрім економічної складової, забезпечувати пасіонарну трансформацію міського простору, набуття ним нових рівнів комфортності та індивідуальності, що у перспективі забезпечуватиме не лише загальну привабливість як середовища проживання, але й тимчасового відвідування в якості туристичних об'єктів або витворів мистецтва у форматі міської архітектури. В цьому контексті розкривається зміст *показників просторового блоку*, направлено на створення безпечної для життя природної екосистеми, забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку, формування середовища соціальної активності та самореалізації людини з одного боку, та з іншого - досягнення диверсифікації та мультикультурності.

Розбудова міського середовища повинна відбуватись із застосуванням принципів сталості, життєздатності та добробуту, тобто забезпечувати планування і реалізацію кращих для довготривалого проживання місць, а саме: якісне навколишнє середовище, зниження рівня злочинності та високий рівень безпеки, прохідність вулиць, вдосконалення публічного простору, розбудова мережі транспортної інфраструктури зі зменшенням домінування автомобільного транспорту, доступність якісного медичного забезпечення, доступність рекреаційних та культурних закладів міста. Окрім того, важливе значення має запобігання просторовій сегрегації, сприяння доступності та інклюзивності, соціальній інтеграції, в тому числі завдяки впровадженню інновацій [612].

Прийняття рішення щодо місця проживання впливає на інші виміри людського сприйняття, в першу чергу, емоційного (чистота, охайність, озеленення, циркулярна діяльність, загальне враження від якості архітектури, життєздатність міського простору), визначаючи щоденний досвід проживання, та колективістського (схема розташування вулиць, кварталів, функціональне призначення будівель, розміщення транспортних вузлів, кластерів роздрібної

торгівлі, громадських центрів), обумовлюючи характер спільної взаємодії та прийняття рішень (рис. 5.12).

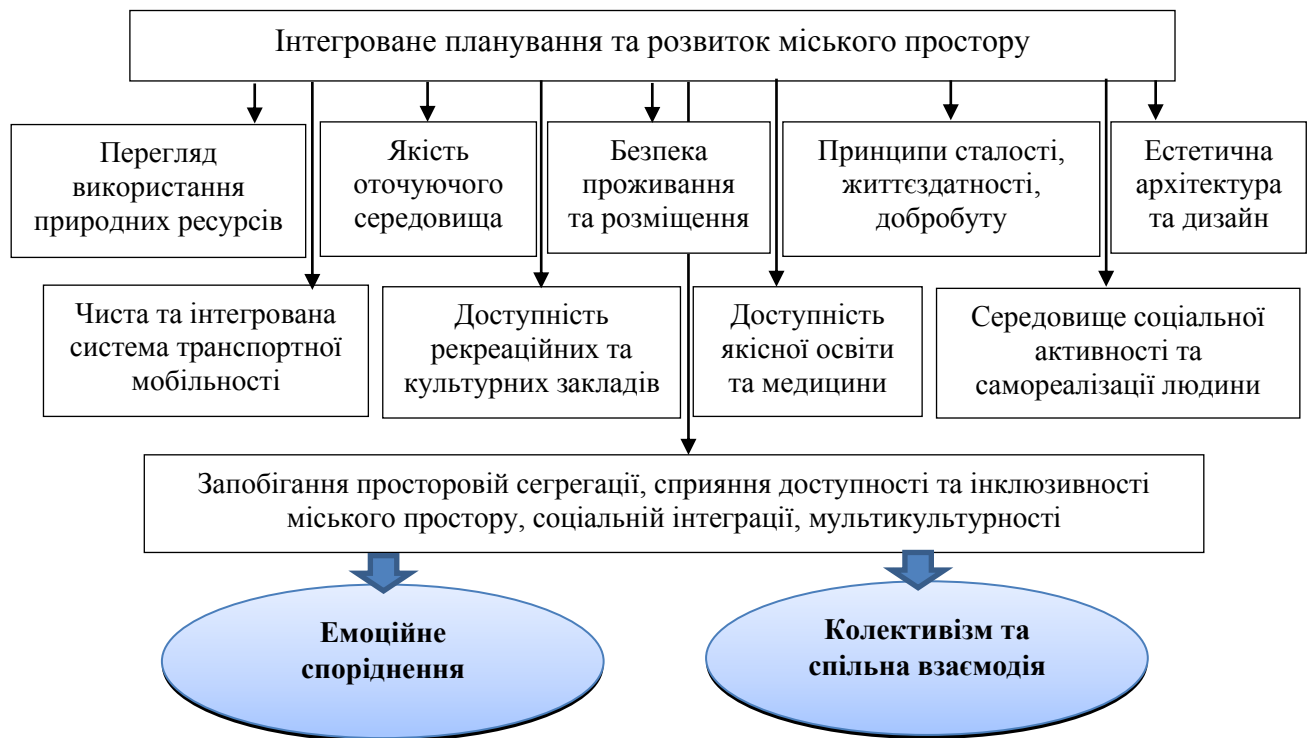

Рисунок 5.12 – Вплив якості міського простору на рівень людського сприйняття

Джерело: складено автором на основі узагальнення результатів досліджень

Усвідомлено естетичне, інтегроване планування та розвиток міського простору, а тим більше залучення до його створення основних стейкхолдерів, які ним користуються, утворює громадську гордість, повагу, та вимагає застосування методів прямого і непрямого управління, міждисциплінарної співпраці [613]. Стратегічні плани розвитку міст повинні будуватись на основі принципу проектування полікультурних перспектив, тобто можливості безперешкодного просторового розвитку будь-яких етнічних груп та національностей, що утворюють нові соціальні спільноти та спроможні привнести у екосистему міста елементи власної ідентичності (плюралістична трансформація громадської культури, розбудова громадського простору), сприяють налагодженню соціальних взаємозв'язків та задоволення потреб (просторовий розвиток, який долає відчуття самотності, зручний та доступний

громадський простір, професійна, дружня, сімейна взаємодія та обмін, значення цифрових технологій) [614].

Важливим завданням управління розвитком людського потенціалу міста при цьому виступає визначення цільових орієнтирів у кожній сфері з огляду на вихідні характеристики розвитку міста та наявні очікування мешканців, поведінкові патерни, адаптивні стратегії.

У попередньому пункті було розглянуто напрями застосування управлінської (нормативної) парадигми розвитку людського потенціалу, які доводять свою ефективність в якості основних інструментів стратегічного планування, дозволяють прояснювати та формулювати цільові орієнтири, накопичувати і залучати ресурси, ефективно їх використовувати. Застосування непрямих методів направлене на прояснення тих зовнішніх та внутрішніх детермінант, які можуть виступати визначальними у формуванні наближених до раціонального сприйняття когнітивно-поведінкових модусів носіїв людського потенціалу.

З метою відобразити вплив кожного блоку компонент розвитку людського потенціалу визначимо *патерни людської поведінки, які можуть бути сформовані у носіїв людського потенціалу*, та відображатимуть результативність дії реалізованих в межах напряму ініціатив (табл. 5.3).

Зазначені патерни сформовано на основі методології Т. Шевеленкової, П. Фесенко [614], які розрізняють актуальне психологічне благополуччя та ідеальне психологічне благополуччя, що формуються в межах засвоєння індивідом соціально-культурних норм та ідеалів, за результатами аналітичного обстеження домогосподарств міст та районів Вінницької області та доповнені даними проекту KPMG Великобританії, що охоплює висновки соціологічних опитувань різних категорій населення у британських містах [616] з огляду на відсутність усталеної практики проведення подібних опитувань в Україні.

Патерни економічного блоку сформульовано за результатами аналізу, представленого на рис. 4.13 та 4.14, а також табл. 4.38, наведених у попередньому розділі дослідження.

Таблиця 5.3 – Поведінкові патерни, що визначають розвиток людського потенціалу міста

Блок компонент	Поведінковий патерн	Характеристика патерна
<i>Поведінкові патерни економічного блоку – досягнення вищих рівнів середньо-душового доходу</i>	Патерн нарощення економічної активності	Функціональна спрямованість на застосування власних продуктивних сил у досягненні економічного результату, прояв підприємницьких здібностей, прагнення до отримання вищого фінансового результату у кожному економічному циклі, активне використання нових можливостей
	Економічний патерн збереження (стабільності)	Утримання існуючих позицій економічного розвитку і власної функціональної спрямованості, принаймні мінімально прийнятного статусу, адаптація до кризових явищ, орієнтація на пристосування
	Патерн скорочення економічної активності (відмова, розчарування)	Зменшення ділової активності, втрата ціннісного полюсу, прагнення уникнення складних економічних ситуацій методом соціальної ексклюзії
<i>Поведінкові патерни соціального блоку – досягнення вищих рівнів добробуту</i>	Патерн підвищення якості та комфорту проживання	Прагнення поліпшення якості і способу життя, підвищення соціального престижу, комфорту життєвих умов, задоволення комплексу нових потреб, підвищені вимоги до якості міського простору, інфраструктури, сервісів
	Патерн принаймні збереження (не зменшення) якості проживання	Направленість на збереження досягнутого становища, докладання зусиль для підтримання наявного рівня комфорту, посередні вимоги до якості міського середовища
	Патерн деградації життєвих умов	Вимушене скорочення якості життя, втрата основного джерела доходу, тривале безробіття або відсутність прагнення до прояву економічної активності, наслідок руйнування міського середовища
<i>Поведінкові патерни креативного та знаннєвого блоку – навчання впродовж життя</i>	Патерн стабільності навчання	Відданість обраному професійному спрямуванню, здатність поступатись власним комфортом заради досягнення цілей, орієнтація на соціальні норми і стереотипи успішності, вплив віддалених у часі стимулів
	Патерн переривання навчання	Викликаний нетривалими життєвими перспективами, чутлива реакція на зовнішні чинники, прагнення досягти віддаленого ідеалу, докладання зусиль у навчанні лише при наявності швидких та досяжних стимулів

Продовження табл. 5.3

<i>Поведінкові патерни просторово блоку – використання та свідомо трансформація міського простору</i>	Інтерактивний патерн	Коло спілкування, сукупність корисних та необхідних контактів, спосіб контролю інформаційних потоків
	Фрактальний патерн	Локаційна ієрархія міських уподобань громадянина, формування комунікативних вузлів та місць соціального обертання
	Патерн байдужості	Відсутність зацікавленості у просторовому розвитку, небажання приймати участь у процесах розбудови міста, обмежене коло інтеракцій
	Деструктивний патерн	Руйнівна та антисоціальна поведінка, знищення спільних досягнень, направленість проти інших

Джерело: складено автором

Так, для Вінницького району характерним є переважання *патерну нарощення економічної активності*, прагнення реалізувати власну функціональну спрямованість на ефективне застосування продуктивних сил у досягненні економічного результату. Це пов'язано із типовою концентрацією ділової активності навколо обласного центру міста Вінниця, де мешканці виявляють підприємницькі здібності, прагнуть отримати вищий фінансовий результат у кожному економічному циклі, націлені на максимальне використання нових можливостей та розвиток. Для більшості районів Вінницької області, які є агропромисловими за спрямуванням (Козятинський, Іллінецький, Немирівський), характерні *економічні патерни збереження*, тобто утримання існуючих позицій економічного розвитку і власної функціональної спрямованості, адаптація до кризових явищ, орієнтація на пристосування. *Патерни скорочення економічної активності* характерні для мешканців монофункціональних районів та міст, де спостерігається тривалий кризовий період (Чернівецький, Ямпільський райони).

Фокусом формувального впливу для стимулювання конструктивних поведінкових патернів економічного блоку може виступати направленість на приріст, розвиток та максимальну реалізацію можливостей. Застосування принципу заохочення винагородою (система грантової підтримки,

цілеспрямованого одноразового фінансування) може мати дієвий, але короточасний ефект, з огляду на це більш ефективним представляється принцип отримання інформації у повному обсягу на основі системи інформування (постійні нагадування та зменшення кількості відволікань). Такий спосіб є більш раціональним, однак необхідно враховувати те, що значущість інформації для різних категорій є різною та може сприйматись неоднозначно. Соціальний вплив (спостереження за оточенням та прагнення відповідати їм, вплив зовнішнього спостереження, відповідь на прохання) може бути реалізований у форматі лідерів думок, успішних прикладів для наслідування, наставництва та навчання.

Поведінкові патерни соціального блоку здебільшого відповідають проявам патернів економічного, оскільки розвинуті міста обласного значення виступають полюсами тяжіння для носіїв людського потенціалу з огляду на можливість запропонувати вищі рівні комфорту, якості життєвих умов та добробуту, соціального престижу, задоволення комплексу базових і нових потреб, підвищені вимоги до якості міського простору, інфраструктури, сервісів, визначаючи *патерн підвищення якості та комфорту проживання*. *Патерни збереження* переважають у групі агропромислових районів Вінницької області. Основою для визначення поведінкових патернів соціального блоку окрім об'єктивних показників добробуту населення, проаналізованих у пункті 4.3 дослідження, стали результати соціологічних опитувань, які проводяться в рамках визначення іміджевих характеристик міст Вінницької області (табл. 5.4).

Таблиця 5.4 – Індекс задоволеності можливостями міста Вінниця

Показник	Бали	Ранг
<i>Загальний рівень задоволеності можливостями</i>	3,7	1
Вільне пересування усіма частинами міста	4,0	1
Участь у процесі прийняття рішень у місті	3,5	1
Різноманітне проведення дозвілля	4,0	1
Отримувати якісну освіту різних спеціальностей та рівнів	3,8	1
Самореалізовуватися, робити що любиш	3,6	1
Займатися підприємницькою діяльністю	3,4	1
Отримувати достатньо грошей за свою роботу	2,8	1
Зручність для пішоходів / велосипедистів / водіїв	4,0	1
Зручність для пасажирів громадського транспорту	3,9	1

Продовження табл. 5.4

Людей з інвалідністю	3,0	1
Загальний рівень задоволеності сферою послуг	3,5	1
Тротуари	3,7	1
Збір сміття	3,8	1
Медичні заклади	2,9	1
Транспортна інфраструктура	4,0	1
Дороги	3,7	1
Розвиток промисловості	2,8	1
Спортивні заклади	3,5	1
Університети, технікуми, коледжі	3,8	1
Заклади культури	3,7	1

Джерело: складено за результатами всеукраїнського муніципального опитування [616]

З метою визначення ключових поведінкових патернів знаннєвої та креативної компоненти проведено кластерний аналіз розвитку районів Вінницької області у сфері освітньо-професійної підготовки (рис. 5.13).

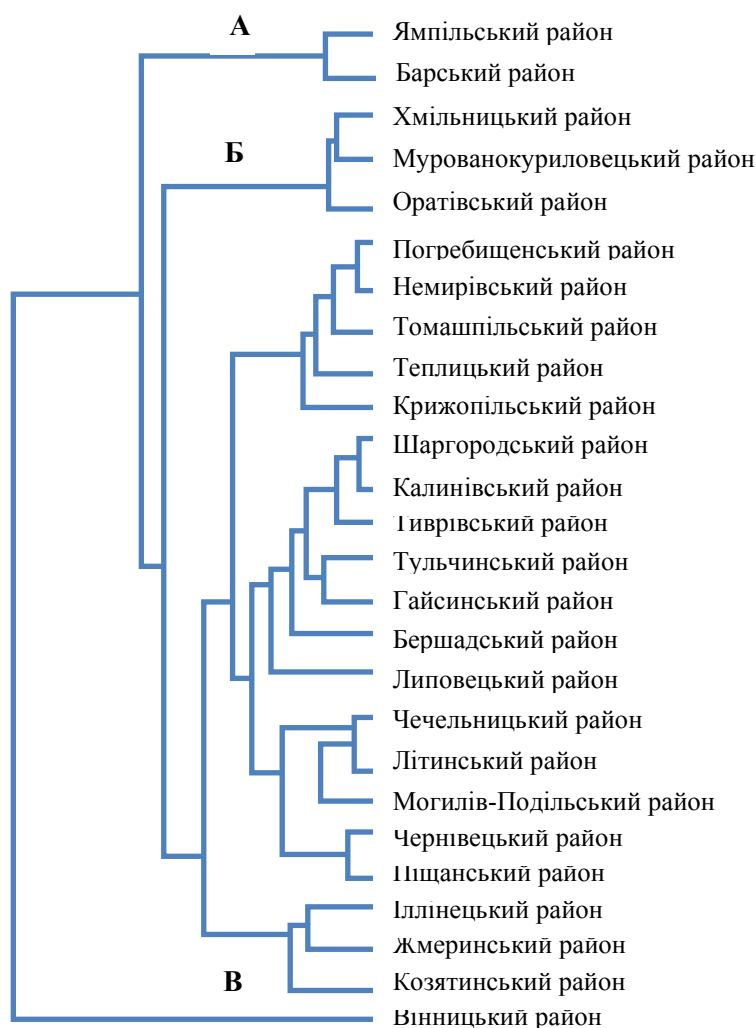

Рисунок 5.13 – Дендрограма районів Вінницької області за станом освіти у 2019-2020 навчальному році

Джерело: розраховано і складено автором на основі [618; 619]

Це дозволило сформувати три кластерні групи (А, Б, В), при цьому до множини ознак, за якими проводилася оцінка, віднесено обсяг державних витрат на одного учня (X_1), кількість закладів освіти на 1000 осіб населення (X_2), кількість учнів у розрахунку на один заклад освіти (X_3) та на одного викладача (X_4).

Середні значення за початковими фактичними даними по кластерах наведено в табл. 5.5.

Таблиця 5.5 - Середні значення досліджуваних показників для сформованих кластерів

Кластер	Кількість районів	Райони	X_1 , тис.грн	X_2 , од.	X_3 , осіб	X_4 , осіб
А	2	Ямпільський, Барський	24,3	1,4	8,2	321,5
Б1	3	Хмільницький, Мурованокуриловецький, Оратівський,	38,7	1,9	5,4	139
Б2	20	Погребищенський, Немирівський, Томашпільський, Теплицький, Крижопільський, Шаргородський, Калинівський, Тиврівський, Тульчинський, Гайсинський, Бершадський, Липовецький, Чечельницький, Літинський, Могилів-Подільський, Чернівецький, Піщанський, Іллінецький, Жмеринський, Козятинський,	38,6	1,5	5,7	149
В	1	Вінницький та м. Вінниця	21,2	0,8	11,7	788

Джерело: розраховано і складено автором

Як бачимо, найкращі показники за рівнем фінансування учнів сконцентровані у кластері Б (для зручності розподіленому на два підкластери), в той же час, тут спостерігається нижчий рівень середньої кількості учнів в одному закладі освіти. Більш позитивна ситуація щодо наповнення класів спостерігається у кластері А та нетиповому кластері В, який охоплює місто Вінницю та Вінницький район.

Таким чином, у кластерах А та В в подальшому може спостерігатись зростання рівня переповненості навчальних закладів освіти, зниження

загальних показників її якості, здатності випускників подолати 100 бальний поріг при проходженні ЗНО, зниження рівня учнів у професійно-технічних та вищих закладах освіти. Вже зараз у Вінницькому районі та місті Вінниця молодь виявляє прагнення вступати на навчання у заклади професійно-технічної та вищої освіти інших регіонів та міст України (місто Київ, Одеса, Львів та інші), тоді як із районів, що входять у кластер Б, відбувається поступовий рух учнів у Вінницький район для здобуття освіти.

За цим аналізом визначимо очікувані патерни освітньої поведінки, характерні для осіб, що навчаються: *патерн переривання навчання* (викликаний нетривалими життєвими перспективами, чутлива реакція на зовнішні чинники, прагнення досягти віддаленого ідеалу, докладання зусиль у навчанні лише при наявності швидких та досяжних стимулів) та *патерн стабільності навчання* (відданість обраному професійному спрямуванню, здатність поступатись власним комфортом заради досягнення цілей, орієнтація на соціальні норми і стереотипи успішності, вплив віддалених у часі стимулів) [620]. Перша група патернів більш характерна для мешканців нетипових кластерів А та В, друга – для кластеру Б, що обумовлюється його більш стабільними показниками міст та територій у цих районах Вінницької області. Що стосується стимуляторів, то для патернів креативного та знаннєвого блоку дієвими є короткотермінові заходи (чітко структурована система винагород, систематизація прийнятної соціальної та навчальної поведінки), що можуть бути застосовані для досягнення вищих результатів навчання у кластерах А, В, однак для районів кластеру Б більш доцільними є довготривалі та стратегічні (гарантоване працевлаштування, досягнення вищого соціального статусу).

Патерни просторового розвитку сформульовано за результатами досліджень А. Сміянова, Н. Коваліско, О. Тімашової [621-623], однак згруповано да доповнено згідно особливостей авторського дослідження та результатів соціологічних опитувань. Так, переважним у просторовому сприйнятті міст Вінницької області є *інтерактивний патерн*, який характеризує прагнення містян до розширення кола спілкування, набуття

корисних та необхідних контактів, вибору більш ефективного способу контролю інформаційних потоків, що обумовлює необхідність розбудови якісного міського простору. Для міст обласного значення важливим є також *фрактальний патерн*, що визначає локаційну ієрархію міських уподобань громадянина, його прагнення до формування комунікативних вузлів та місць соціального обертання. Відсутність зацікавленості у просторовому розвитку, небажання приймати участь у процесах розбудови міста, обмежене коло інтеракцій спостерігається переважно у мешканців моноспеціалізованих міст, та визначає *патерн байдужості*.

Таким чином, території, і в першу чергу міста, повинні перетворитись у осередок можливостей для особистісної реалізації кожного завдяки пріоритезації креативного та інноваційного підходу та відповідної перебудови стратегічного мислення, діяльності, цілей в системі управління стратегічним і поточним розвитком. Зрозуміло, що у різних за типологією міст різні потреби розвитку з огляду на виклики, які їм доводиться долати, однак, загальні очікування мешканців міст є орієнтовно схожими, так само як і вплив чинників зовнішнього середовища (спонукання, стабільність, скорочення). Окрім того, бажаними для розвитку міста є конструктивні патерни, направлені на вдосконалення і зростання, допустимими є усереднені, а деструктивні повинні піддаватись коригуванню.

5.4. Пріоритети сучасної політики розвитку міст України в контексті ефективності використання людського потенціалу

Трансформація уявлення про значення міста як центра економічного зростання на регіональному, національному та глобальному рівні вимагає перегляду парадигми його розвитку з точки зору максимально повної реалізації ним функціонального призначення. Нова філософія урбанізації змінює уявлення про місто як ключової ланки мережі промислового виробництва до розуміння його як території концентрації колективної креативності, де в повному обсягу формується, розвивається та використовується її людський

потенціал. Основним джерелом створення цінності для сучасних міст стають інновативні та технологічні індустрії, розвиток яких забезпечується на основі наявності високоосвічених професіоналів (мешканців міста), використання нових каналів комунікацій, повсюдності та доступності сервісних послуг, розвиненості міської інфраструктури, логістичних та транспортних систем тощо.

В той же час, основною проблемою урбанізації виступає наявність асиметрій розвитку економічної, соціальної, інституційної, екологічної сфери та людського потенціалу міст, викликаних відсутністю ефективного стратегічного планування та управління, довготривалими кризовими явищами, різним рівнем регіональної та національної конкурентоспроможності територій, соціально-культурними чинниками, доступністю ресурсів та технологій. Створення екологічно надійного, естетичного, соціально, економічно та технічно розвиненого урбанізованого середовища, спроможного відповідати потребам міських спільнот та кожного окремого індивіда, є критично значущим для досягнення високого рівня привабливості міст та перетворення їх у інновативні центри розвитку.

Дослідження засвідчило, що заходи та програми стратегічного розвитку міст, які є більш конкретизованими відносно цільових об'єктів застосування, спроможні зафіксувати цільові аудиторії, таким чином досягти більшої реалістичності, валідності індикаторів стратегічного розвитку міст, а моделювання сприятливих для людського розвитку умов стає більш точним.

Лідерами за рівнем деталізації є верхньорівневі стратегії таких міст як Нью-Йорк та Лондон [624], які складаються з більш ніж 350 сторінок та повинні містити основні регуляторні заходи та детальне обґрунтування їх досягнення (рис. 5.14). Зрозуміло, що це величезні мегаполіси, однак саме така практика дозволяє їм досягати поставлених цілей набагато швидше. Серед українських міст за результатами аналізу індексу їх конкурентоспроможності за 2019-2020 роки [625] лідируючі позиції зайняли міста, у напрямках

стратегічного розвитку яких концепція людського потенціалу є більш конкретизованою за цільовими параметрами та індикаторами.

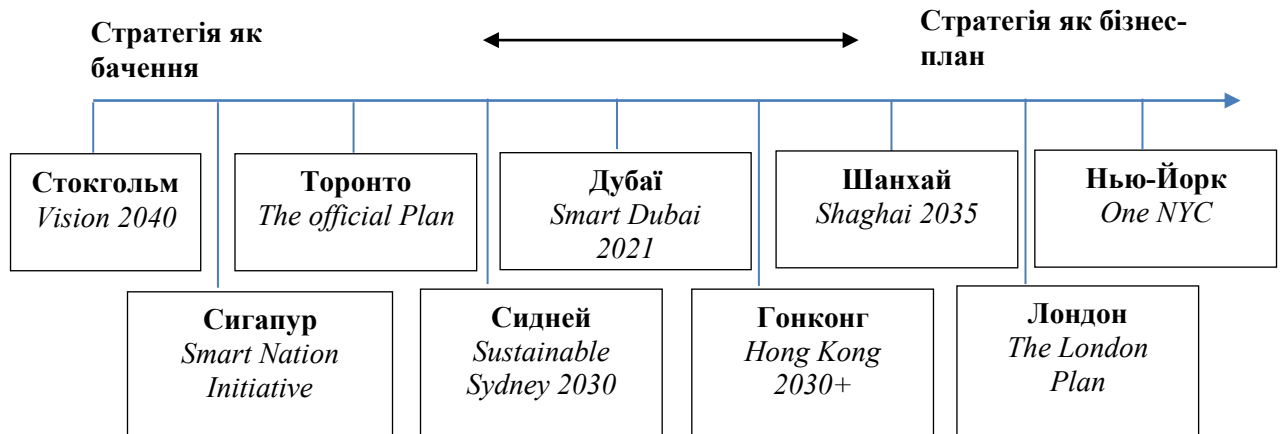

Рисунок 5.14 - Розподіл стратегій розвитку найбільших світових міст за рівнем деталізації стратегічних рішень

Джерело: складено за [624]

Вибірковий аналіз Стратегій розвитку міст-учасників рейтингу за стратегічними пріоритетами наведено у табл. 5.6.

Очевидно, що подібне узагальнення носить умовний характер, однак, в стратегічних планах міст-лідерів рейтингу пріоритетами розвитку відзначено нарощення економічної активності за рахунок посилення підприємницької та інвестиційної діяльності, стимулювання креативності, доступу до якісних освітніх і медичних послуг, формування комфортних і безпечних умов життєдіяльності, дружньої до довкілля міської інфраструктури, вони мають більш чітке формулювання предметної та тематичної направленості, визначення агентів реалізації ключових завдань стратегічної програми, в цілому більш наближені до індивідуальних пріоритетів розвитку людського потенціалу. Наведені у переліку міста є великими обласними центрами, що мають набагато більше ресурсних можливостей, і в той же час, більше обмежень для здійснення ефективного розвитку людського потенціалу. Згідно ІКМ [625] для великих міст характерним є лідерство за структурованістю та доступністю публічних даних, обсягами податків та зборів, однак, і негативно високі позиції розвитку неформального сектору економіки та рівня

корумпованості. Що стосується середніх та невеликих міст, їх переваги – вищі рівні підприємницької активності та безпеки ведення бізнесу завдяки меншій кількості перешкод для реєстрації підприємств, ефективна мережа інформаційної підтримки, наявність публічно-приватного діалогу.

Таблиця 5.6 - Аналіз пріоритетів стратегічного розвитку міст в контексті нарощення людського потенціалу

Місце у рейтингу	Назва міста	Напрями стратегічного розвитку	Документ, в якому опубліковано стратегію
1	Хмельницький	<p>А. Місто-підприємець (розвиток діалогу та довіри між бізнесом і владою, полегшення ведення бізнесу, формування простору інвестиційного партнерства, розбудова точок економічного зростання, розвиток експортного потенціалу).</p> <p>В. Комфортне та безпечне місто (розумне управління містом, розумні містобудування та інфраструктура, створення зручної та сучасної транспортної інфраструктури, місто якісних та доступних послуг, молодіжне місто сучасної культури, мистецтва та спорту)</p> <p>С. Відповідальне місто (місто енергетичної ефективності та незалежності, екологічно чисте місто, місто соціальної відповідальності та інновацій)</p>	План дій з реалізації Стратегії розвитку міста Хмельницького на 2021-2025 роки
2	Івано-Франківськ	<p>А. Місто підтримки інвестицій та розвитку бізнесу (розбудова бізнес-інфраструктури, розвиток малого та середнього підприємництва, залучення інвестицій, розвиток пріоритетних сфер економіки міста, розвиток туризму)</p> <p>В. Місто енергоефективної та дружньої до довкілля інфраструктури (просторовий розвиток та привабливий зовнішній вигляд міста, підвищення енергоефективності та впровадження альтернативних джерел енергії, модернізація комунальної інфраструктури міста, розвиток інфраструктури дозвілля та відпочинку, розвиток транспортної інфраструктури міста)</p> <p>С. Місто відкритої влади і сучасного управління (відкрите та ефективне врядування, активна громада, безпека та правопорядок)</p> <p>Д. Місто якісної освіти, медицини, різноформатного культурного середовища (інноваційна наука, якісна освіта, доступна медицина, різнопрофільне культурне середовище)</p>	Стратегія розвитку міста Івано-Франківська на період до 2028 року
3	Львів	<p>А. Виховання креативності (дошкільна освіта, шкільна освіта, університетська освіта, навчання впродовж життя)</p> <p>В. Збереження креативних людей (умови життя у місті, фінансування ініціатив, взаємодія мешканців та влади)</p> <p>С. Концентрація креативних людей (простори та хаби для генерації ідей, проектів, культурні і громадські простори, заходи та події)</p> <p>Д. Залучення креативних людей ззовні (розвиток індустрії гостинності, іміджеві проекти, програми, заходи)</p>	Комплексний план розвитку Львова - Стратегія прориву 2027
13	Харків	<p>А. Цифрове та безпечне середовище</p> <p>В. Креативні індустрії</p> <p>С. Комфортне місто (напрацювання щодо пріоритетних напрямів тривають)</p>	Стратегія розвитку міста Харкова до 2030 року

Продовження табл. 5.6

16	Суми	A. Доступність (створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівнях) B. Місто для людей (створення можливостей для якісного життя, розвитку творчих здібностей та продуктивної роботи мешканців) C. Конкурентоспроможна економіка (підвищення конкурентоспроможності економіки міста) D. Ефективне управління (підвищення ефективності в управлінні містом)	Стратегія розвитку міста Суми 2030
21	Київ	A. Підвищення рівня конкурентоспроможності міста (промисловість та розвиток підприємництва, інвестиції, ринок праці, розбудова міста і земельні відносини) B. Підвищення комфорту життя мешканців (житлово-комунальне господарство, транспорт та міська мобільність, соціальна підтримка та допомога, охорона здоров'я та здоровий спосіб життя, екополітика та охорона довкілля, публічний простір, освіта, адміністративні послуги, безпека та соціальний захист) C. Збереження історичної самобутності та розвиток культури (історико-культурна спадщина, культура)	Стратегія розвитку міста Києва до 2025 року
22	Запоріжжя	A. Місто здорового довкілля та ресурсозбереження (місто чистого довкілля, ресурсоощадна та енергоефективна система життєзабезпечення міста) B. Місто підприємництва та креативної економіки (місто високотехнологічної екологічно безпечної промисловості, місто розвиненого підприємництва, місто креативної економіки, відомий центр туризму) C. Місто зручної, безпечної та креативної урбаністики (зручна, гендерно чутлива система транспортного сполучення, безпечне, облаштоване та доступне міське середовище, проактивний маркетинг) D. Місто високої якості життя (освітній простір, що відповідає викликам сучасності, оптимізована система охорони здоров'я та соціального захисту, активна, відповідальна громада та ефективне управління містом)	Стратегія розвитку міста Запоріжжя на період до 2027 року

Джерело: складено автором за матеріалами [626-632]

Лідерами за якістю людського розвитку об'єктивно вважаються міста Харків (8,02 бали), Івано-Франківськ (7,70), Львів (6,85), Краматорськ (6,60) та Рівне (6,44) – тут максимальні оцінки мають показники задоволеності якістю робочої сили та рівнем освіти, хоча отримано і протилежні твердження (дефіцит кваліфікованої пропозиції на ринку праці, гостра проблема старіння населення, низька тривалість життя та рівень здоров'я тощо). Отже, ключові проблеми розвитку людського потенціалу, що притаманні територіям України загалом, залишаються актуальними і на локальному рівні, та потребують стратегічного вирішення та попередження виникнення подібних кризових ситуацій у майбутньому, мають знаходити адекватне відображення у

стратегічних планах та програмах розвитку міст не лише у декларативному статусі.

Стратегічне планування розвитку міст вимагає чіткої орієнтації на реалізацію головних принципів стійкості (сталість, продуктивність, справедливість, співробітництво, рівність, безпека, розширення можливостей), містити валідну термінологію, спиратись на індивідуальні пріоритети особистісного розвитку, емерджентність та адресність процесів, спрощувати моніторинг та відстеження результатів.

На локальному рівні (територія, місто або громада) до найважливішого напрямку стратегічного забезпечення - збереження та розвитку людського потенціалу (покращення демографічних характеристик, нарощення освітнього потенціалу, стабілізація зайнятості, розвиток інфраструктури, модернізація міського простору) додається одночасне удосконалення управлінської складової (визначення дієвих способів і заходів активізації спроможності управлінської системи до постійного оновлення) [633].

Такий підхід передбачає сприйняття людського потенціалу в якості ресурсів живлення, а управлінської складової в якості ресурсів забезпечення [634, с. 96]. Погоджуючись із наведеним розмежуванням в той же час відзначимо, що ці два напрямки є взаємозалежними, оскільки якість людського потенціалу міста визначає ступінь сприйняття його населенням управлінських дій та заходів, направлених на його удосконалення, розуміння політики стратегічного розвитку і визначених нею пріоритетів, забезпечення свідомої участі кожного громадянина у розвитку міста через підвищення особистої відповідальності за досягнутий результат.

При цьому необхідне проведення більш якісного аналізу ключових потреб носіїв людського потенціалу міст, оскільки вони не тільки розрізняються в залежності від історично складеного функціонального призначення міст, але й формують окремі поведінкові траєкторії відповідно типових особливостей менталітету його мешканців.

Система міст України розрізняється за динамікою чисельності населення та включає міста, що перебувають на етапі *динамічного зростання* (виступають полюсами соціально-економічного піднесення, поліфункціональними центрами з розвинутою інфраструктурою), *стабілізації* (обласні та промислові центри), *стагнації* (адміністративні або монофункціональні центри) та *згасання* (селища міського типу), при цьому нажалі більшість українських міст відноситься до двох останніх категорій [635].

Згідно представленої типологізації сформулюємо характерні проблемні сфери економічного і соціального розвитку міст, що визначають стан середовища та умови формування людського потенціалу (табл. 5.7).

Таблиця 5.7 - Узагальнена оцінка проблемних сфер економічного та соціального розвитку міст України

Тип міста Сфера	<i>Динамічне зростання</i> (Київ, Харків, Дніпро, Львів)	<i>Стабілізація</i> (Хмельницький, Чернівці, Тернопіль)	<i>Стагнація</i> (Конотоп, Дрогобич, Ізмаїл)	<i>Згасання</i> (Фастів, Шепетівка, Жмеринка)
Середній дохід	Відносно висока ділова активність	Посередня ділова активність	Посередня ділова активність	Низький рівень ділової активності
Економічна активність населення	Відносно висока економічна активність	Посередня економічна активність	Посередня економічна активність	Низький рівень економічної активності
Доступність освіти	Відносно доступна та якісна освіта	Середня якість та доступність освіти	Низька якість та доступність освіти	Низька якість та доступність освіти
Зростання чисельності населення	Відносно позитивна динаміка приросту населення	Позитивна динаміка приросту населення	Негативна динаміка приросту населення	Негативна динаміка приросту населення
Якість медичного обслуговування	Доступне медичне обслуговування	Відносно доступне медичне обслуговування	Посередньо доступне медичне обслуговування	Переважно недоступні або неякісні медичні послуги
Безпека та комфорт	Середній рівень безпеки та комфорту	Високий рівень безпеки та комфорту	Низький рівень безпеки та комфорту	Низький рівень безпеки та комфорту

Джерело: складено автором

В той же час, очікування мешканців міст щодо модернізації існуючого середовища розвитку людського потенціалу та його стратегічної перебудови дещо різняться. За висновками реалізації проекту KPMG Великобританії щодо очікувань мешканців різних міст відносно якості соціального середовища та рівня добробуту міського середовища, найважливіші аспекти, що визначають привабливість міст, розподілено наступним чином: доступність та якість транспортної інфраструктури, розбудова та комфорт публічного простору міст, можливості працевлаштування, питання управління розвитком міста [616].

У фреймворку виокремлено KPMG динамічні заможні, стабілізовані постіндустріальні, стагнуючі агропромислові та згасаючі прибережні міста, що відповідає типологізації багатофункціональних міст, моноспеціалізованих (багатогалузеве місто, транспортний вузол, промисловий центр), агропромислового центру, курортно-рекреаційного міста в українській типологізації.

Із застосуванням методики KPMG Великобританії проведено аналіз на прикладі міст України з метою визначити рівень очікувань мешканців міст щодо якості міського простору. На перший план в містах, що характеризуються в якості міст динамічного зростання, виходять питання якісного транспортного сполучення (43%) та організації дозвілля (41%), тоді як міста на етапі стагнації та згасання в першу чергу стурбовані можливістю працевлаштування і доступності освіти (34%), рівнем доходу (29%) та питаннями безпеки і комфорту (29%) (рис. 5.13а).

Населення стабілізованої групи міст в цілому однаково стурбовані вирішенням зазначених питань. Вікове населення переважно не готове змінювати існуючий спосіб життя, ставати більш відкритими до культурного розмаїття та розвитку, тоді як молодь сприймає зміни позитивно, однак за умов відсутності прогресу готове мігрувати до більш успішних міст на етапі динамічного розвитку або стабілізації.

Загалом, мешканці міст задоволені тим, як відбувається розвиток міського середовища, з чим погоджується переважна більшість мешканців

обласних центрів (46% в середньому). Так, здебільшого задоволені рівнем розвитку міст мешканці Хмельницького, Чернігова, Івано-Франківська, Вінниці, Маріуполя; здебільшого незадоволені мешканці Северодонецька, Херсона, Полтави, Миколаєва та Чернівців (рис. 5.13б). Одночасно з тим, найвищі рейтинги по якості міського простору отримує місто Вінниці, Івано-Франківськ та Хмельницький.

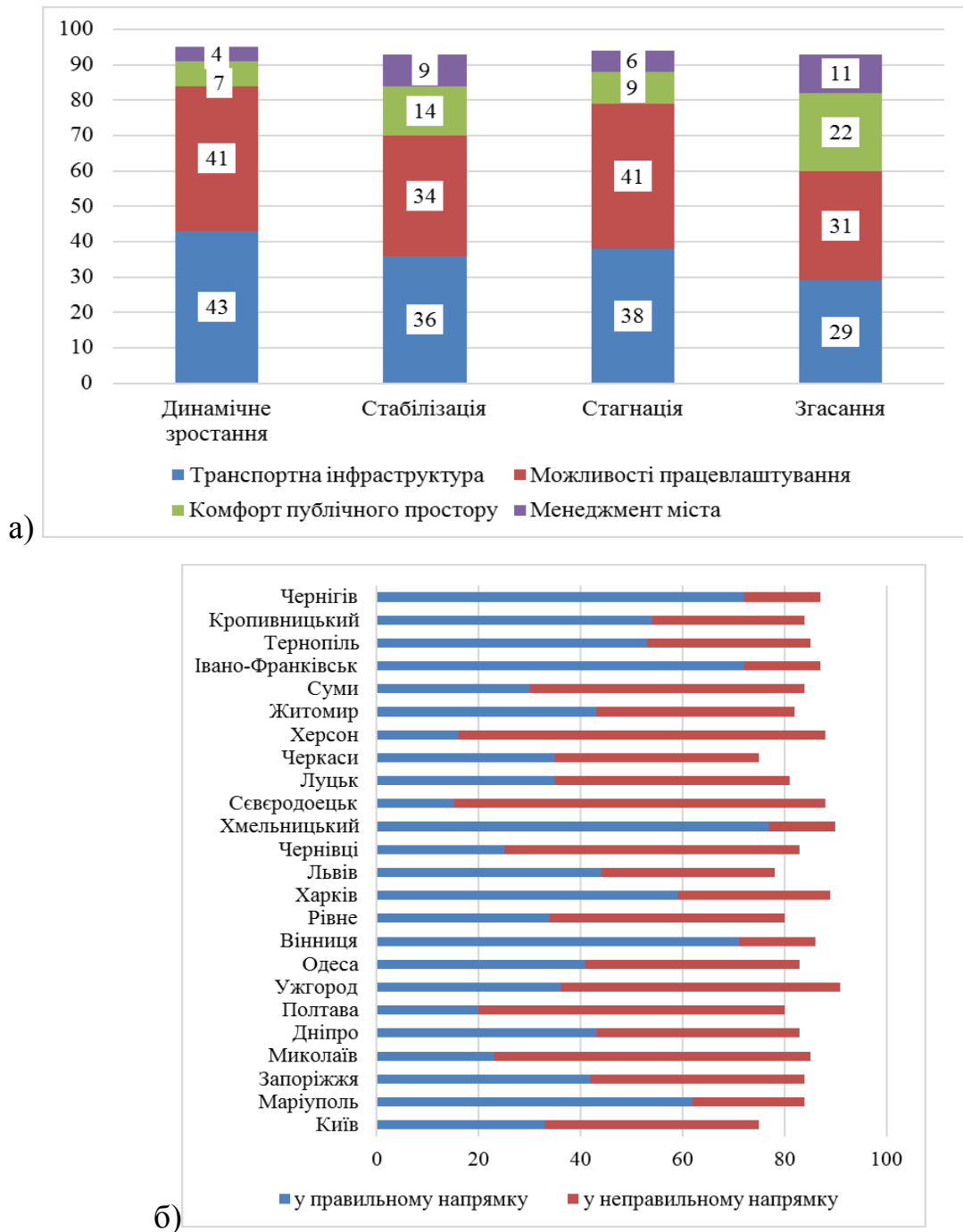

Рисунок 5.13 – Співвідношення найважливіших аспектів привабливості міст, %
Джерело: складено автором

Це дає змогу сформулювати найважливіші пріоритети розвитку міст обласного значення Вінницького регіону, більшість з яких відноситься до етапу стабілізації та стагнації, згідно очікувань мешканців міст (табл. 5.8). Виокремлюється з цього переліку місто Вінниця – як обласний центр, для якого більш характерними є питання якісного та функціонального транспортного сполучення, зручного громадського простору, архітектури, просторового дизайну, доступності житлового фонду, зручності ведення ділової активності, розбудови міської демократії тощо.

Таблиця 5.8 – Розподіл пріоритетів розвитку міст Вінницької області відповідно типологізації очікувань їх мешканців

Тип / спеціалізація міста	Міста	Пріоритет
Багатофункціональне - динамічне місто	Вінниця	- функціональна та розгалужена транспортна інфраструктура; - якість та комфорт громадського простору, архітектура та просторовий дизайн, прохідність міст; - доступне житло; - міська демократія; - зручність ведення економічної активності
Багатогалузеве – стабілізоване місто	Жмеринка	- якість та комфорт громадського простору, роздрібна торгівля, якісні міські сервіси;
Агропромисловий центр - стабілізоване місто	Могилів-Подільський, Бар, Бершадь, Гнівань, Іллінці, Калинівка, Липовець, Немирів, Погребище, Тульчин, Шаргород, Ямпіль	- транспортна інфраструктура; - підвищення середнього рівня оплати праці; - зелені зони та парки; - комфорт ведення підприємницької активності;
Моноспеціалізований промисловий центр – стабілізоване місто	Ладизин, Гайсин	- наявність креативного простору
Транспортний центр – стагнующе місто	Козятин	- питання демографічного приросту; - заохочення та підтримка працевлаштування молоді;
Курортно- рекреаційне – стагнующе місто	Хмільник	- підвищення середнього рівня оплати праці; - комфортний публічний простір

Джерело: складено автором

Як бачимо, найважливішу роль у забезпеченні високої якості урбанізованого середовища відіграє інфраструктура міста та її компоненти, що

надають можливості створення нової економічної цінності як окремими індивідами, так і комплексними бізнес-системами, а отже формують базу для економічної успішності міст і розвитку людського потенціалу нової якості. Окрім того, науковці Українського інституту міст майбутнього визначають проблему зношеності інфраструктури міст, застарілого житлового фонду, відсутності транспортної стратегії, ущільнення, збереження об'єктів культурної спадщини у якості одних з найважливіших у загальному переліку викликів розвитку міст [636], що стають на шляху перетворення українських міст у формат нових, розумних або гнучких.

Визначення міст нового типу – цифрових, розумних, гнучких, смарт, еко та інших, передбачає набуття ними характеристик, притаманних поняттю «місто майбутнього», що застосовується у якості відображення концепції розвитку міста, заснованої на розумінні його як новітнього урбанізованого середовища, в основу формування якого покладено бачення та цілі людей [637].

Особливістю застосування терміну «місто майбутнього» є те, що при визначенні систем його функціонування та взаємодії між основними акторами (мешканцями, органами управління, бізнес-середовищем, інвесторами) на перший план виходить з одного боку, використання найновіших технологій при формуванні інфраструктури міста як системи забезпечення доступу до усіх необхідних сервісів високої якості, а з іншого - посилення ролі людського та соціального потенціалу, вирішення екологічних проблем, реалізація принципів сталого розвитку.

В містах майбутнього гармонійно поєднується розвиток економічної сфери (для забезпечення регіональної, національної, глобальної конкурентоспроможності), людського потенціалу (для підвищення рівня креативності, інновативності, інтелектуальності та освіти), інституційної системи (удосконалення адміністративного управління, досягнення прозорості, розвитку електронного врядування), екологічної складової (підвищення енергоефективності, зменшення негативного впливу антропогенної діяльності),

функціонування яких забезпечується гнучкою, технологічною та бізнес-орієнтованою інфраструктурою (рис. 5.15).

Рисунок 5.15 - Відмінності у трактуванні інфраструктури міст в залежності від концепції міста майбутнього

Джерело: складено автором

Ключовою відмінністю розвитку інфраструктури міст стає інтерконнекція усіх її елементів, тобто, не тільки фізичної міської інфраструктури (сукупність споруд, транспортні системи та інші системи життєзабезпечення), але й цифрової інфраструктури (комп'ютерні мережі та обладнання, розумні пристрої, програмне забезпечення) та найважливіше - інфраструктури людського капіталу (мережа закладів освіти та професійного розвитку, медичного забезпечення, зон відпочинку та відновлення, публічної безпеки та ін.).

Прихильники теорії міст майбутнього наголошують, що неспроможність міст адаптуватись до нової реальності призведе до катастрофічних наслідків у демографічній, економічній, соціальній та екологічній сфері [638-640], оскільки відтік людських, матеріальних, інвестиційних та інших ресурсів й надалі поглиблюватиме кризу спустошення одних територій та одночасне перенасичення інших, сприятиме збільшенню розривів у якості життя, уповільнюватиме розвиток і зростання.

У світовому розрізі, спостерігається пришвидшення рівня урбанізації, особливо у розвинених країнах, де в середньому її рівень складає 80%, а серед країн, що розвиваються (в тому числі Україна) цей показник коливається на рівні 52-65% (рис. 5.16).

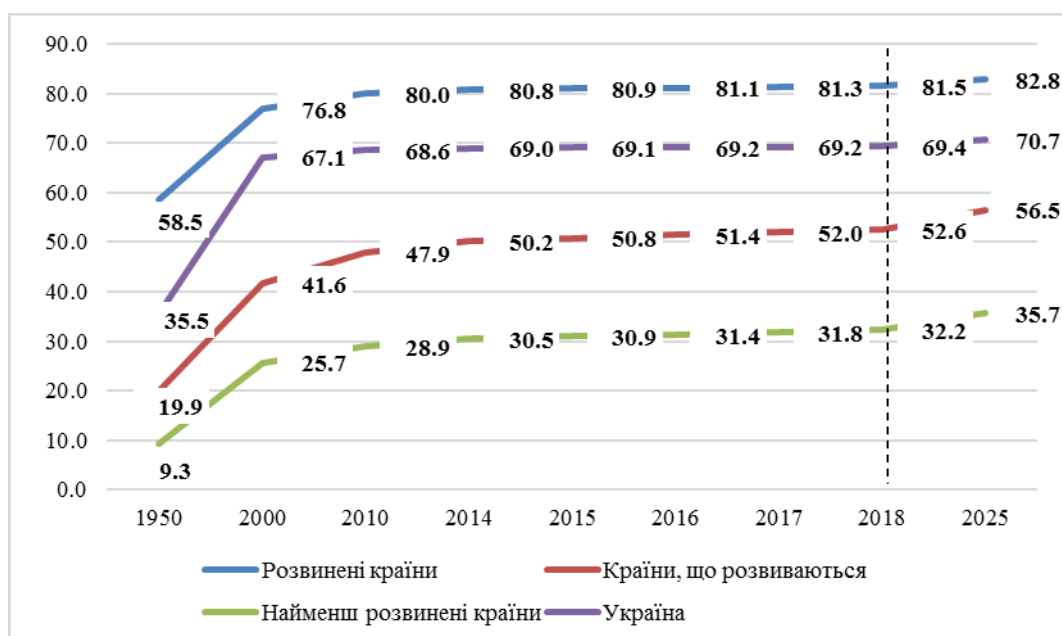

Рисунок 5.16 – Динаміка зростання рівня урбанізації по групах країн та в Україні у 1950-2025 роках

Джерело: складено на основі [641-642]

В той же час, у 2018 році в світі налічується 20 територій або країн із рівнем урбанізації вище 90% (Макао, Сингапур, Кувейт, Гонконг, Катар, Бельгія, Японія, Нідерланди та ін.), а до 2025 року очкується подвоєння цієї кількості [643]. Зрозуміло, що цей процес продовжуватиметься і надалі, і так само зростатиме привабливість міст із найбільш високорозвиненою

інфраструктурою, де очікування життєвої самореалізації індивідів набагато вище, незважаючи на ознаки зниження комфорту проживання у перенасичених населенням мегамістах.

Для порівняння найвищим обсяг інвестицій у розвиток інфраструктури у 2016-2017 році був у Великобританії (122 млрд.долл.), а у 2017 році Лондон посідає друге (згодом у 2018 році перше) місце у рейтингу міст, так само як і інші найбільш розвинені міста країн, що здійснюють вкладення у розвиток інфраструктури (рис. 5.17).

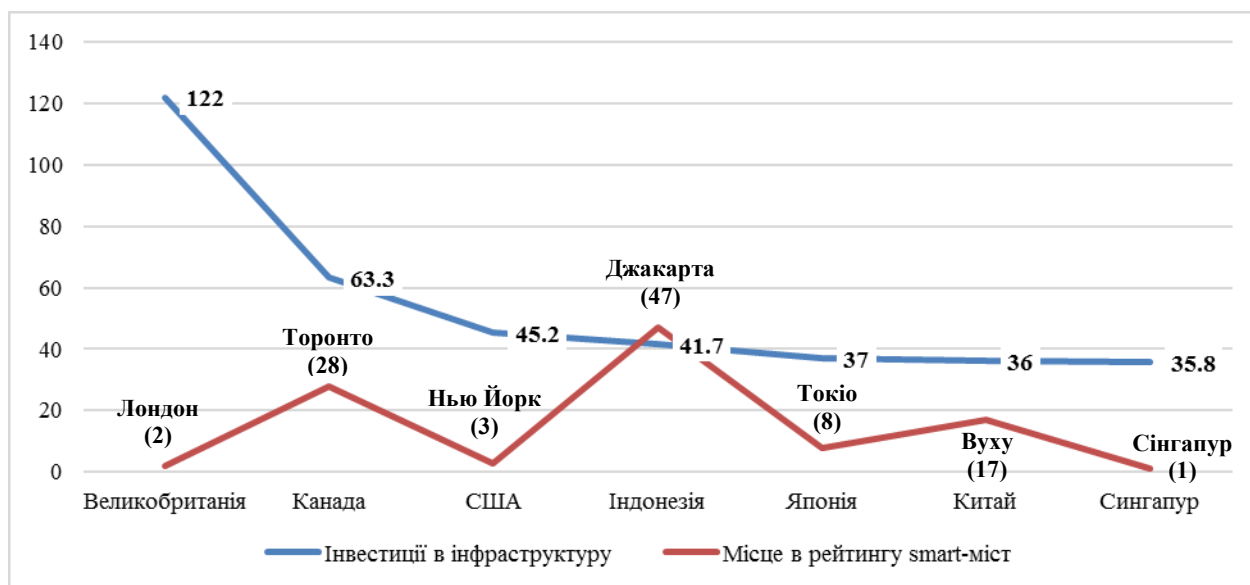

Рисунок 5.17 – Обсяг інвестицій у розвиток інфраструктури та місце smart-міст країни у загальносвітовому рейтингу

Джерело: складено автором на основі [637; 643-644]

Наскрізними лініями розвитку міст у найближчій перспективі залишаються процеси сталого міського розвитку та суспільного міського процвітання, що ставить на перше місце інтереси людей, реалізацію їх прав і свобод, а також рівних можливостей участі, досягнення всеохоплюючого та стійкого економічного зростання на основі внутрішнього потенціалу, соціальної взаємодії, сприяння доступу до належних, всеохоплюючих і якісних державних послуг, забезпечення екологічної стабільності із застосуванням стійких моделей споживання і виробництва, використання можливостей цифровізації, екологічно чистої енергії та технологій, а також інноваційних

транспортних технологій, що відзначено в Новій програмі розвитку міст ООН (Habitat-III) [645].

Міста, спроможні забезпечити реалізацію цих принципів, незважаючи на їх розміри та територіальне розташування, у довготривалій перспективі виступатимуть як більш привабливі об'єкти для компактного розселення і проживання. Так сьогодні у світі переважає обсяг міст із кількістю населення менше 500 тис. осіб (48%) та середніх міст із населенням 1-5 млн. осіб (22%), а кількість мегаміст дорівнює 13%, таким чином, у містах середнього розміру проживає кожен п'ятий мешканець міста, що робить їх перспективними об'єктами для реалізації концепції міста майбутнього.

Одночасно з тим у більшості досліджень бракує розуміння методів здійснення переходу від одного типу інфраструктури міста до іншого, та зазначається необхідність застосування найбільш ефективних практик стратегічного розвитку міст і територій, які суттєво різняться в залежності від регіону та економічної моделі функціонування.

Як показало проведене дослідження, на першому місці по важливості знаходиться якість житлового фонду, транспортної мережі, доступність комунікаційних та інформаційних технологій, соціальної інфраструктури та інфраструктури споживання, що є індикаторами комфорту при виборі міста більшістю категорій населення, які до того ж повинні бути не лише екологічно безпечними, але й естетично привабливими і зручними у користуванні. В той же час, приклади успішного інтегрованого розвитку європейських міст найважливішими сферами інвестування відзначають енергоефективність транспортних і технічних мереж та будівель, використання потенціалу знань через політику інтегрованого людського розвитку, розвиток інфраструктури ринку праці та інклюзивної соціальної інфраструктури. Окрім того критично важливою є спроможність міста обслуговувати громадян, чий рівень цифровізації щоденно зростає та які прагнуть постійного персоналізованого досвіду, здійснювати підтримку інноваційних цифрових підприємств, а отже

масштабованість, безпеку та стійкість цифрової інфраструктури (AI, аналітика великих даних, IoT, хмарні та 5G-мережі).

Відзначимо, що усі перераховані складові є однаково важливими, тому при здійсненні стратегічного планування розбудови інфраструктури міста слід застосовувати комплексний підхід, який враховує можливості одночасного поступового розвитку:

- фізичної компоненти (економічна та екологічна стійкість будівель, функціональність та привабливість, системи контролю рівня забруднення та зниження негативного впливу, транспорт та логістика), якість якої суттєво впливає на ступінь привабливості міста для його громадян, формує образ міста в системі стратегічного планування населення, враховується при прийнятті рішення щодо можливої зміни місця проживання;

- інституційної компоненти (міжурядова взаємодія, електронне врядування, підвищення ефективності системи менеджменту міста, громадські послуги та забезпечення), що відображається на ступені сприйняття міста як ефективного, комфортного та безпечного середовища, впливає на рівень задоволеності громадян та ступень громадської відповідальності;

- соціальної компоненти (формування середовища економіки знань та сприяння розвитку бізнесу, системи соціального забезпечення, мережі громадської взаємодії та суспільної залученості, партнерства), яка формує передумови для збереження, відновлення та розвитку людського потенціалу міста, тобто його забезпеченість рушійною силою економічного зростання, що відображається на ступені оцінки міста громадянами як перспективного середовища для самореалізації;

- інформаційної компоненти (мережі цифрових комунікацій, сервісно-орієнтована архітектура, системи управління даними, поширення та інтеграція інформаційних послуг), яка визначає технологічну гнучкість міста та його спроможність сприймати та створювати інновації, простоту використання цифрових технологій та доступу до них, можливість отримання персоналізованих сервісів та інформації.

Більш докладно детермінанти розвитку інфраструктури міста наведені в табл. 5.8.

Таблиця 5.8 – Детермінанти розвитку інфраструктури міста як визначального чинника забезпечення якісного людського розвитку

Компоненти інфраструктури міста	Змістове наповнення
Фізична	Інтелектуалізація системи фізичної розбудови та архітектурного планування міста, імплементація рішень розумного споживання ресурсів та енергоефективності, застосування принципів привабливого урбан-дизайну, забезпечення функціональності, удосконалення системи транспортної мобільності, в тому числі автоматизованого управління трафіком, спільного користування транспортом та застосування альтернативних типів транспорту, впровадження принципів циркулярної економіки у поводженні із відходами, онлайн-моніторинг споживання ресурсів
Інституційна	Електронне урядування, управління ефективністю менеджменту, фінансування та розподілу ресурсів, стратегічного бачення розвитку міста, типів, форм та структур прийняття рішень, навчання адміністративного персоналу, забезпечення верховенства права, застосування принципів сталості при здійсненні регулювання, розвиток мережі регіональної та локальної громадської взаємодії і партнерства, участь громадян в управлінні
Соціальна	Підвищення соціальної мобільності та розвиток систем соціального забезпечення, інтеграція систем збереження та зміцнення здоров'я, формування креативного середовища для розвитку високопрофесійної робочої сили, виявлення талантів, вільного доступу до освіти та навчання, в тому числі для різних вікових груп, створення міських інноваційних центрів та про-бізнес середовищ
Інформаційна	Розбудова мереж широкопasmового та бездротового зв'язку, віртуальних технологій та технологій штучного інтелекту, повсюдної доступності цифрових сервісів, обчислювальних мереж та сервісно орієнтованої архітектури, середовища інтернету речей, систем відкритих даних та вільного обміну інформацією, цифрових робочих місць

Джерело: складено автором

Вибір та перетворення обраних напрямків розвитку інфраструктури міст вимагатиме чітко визначеного плану дій на основі здійснення фундаментального аналізу міста, його стратегічних цілей та можливостей їх

реалізації, просторового аналізу, оцінки перспектив реконструкції та модернізації існуючих активів, впливу пропонованих змін на економічну та соціальну сферу, а також навколишнє середовище, проведення аналізу експлуатаційних вимог [646].

З огляду на вищезазначене можна стверджувати, що нова парадигма розвитку міст передбачає формування такого гнучкого і сучасного урбанізованого середовища, де усі (мешканці, відвідувачі, партнери, інвестори) отримують можливість користуватись рівними правами і можливостями, мають доступ до необхідних послуг і сервісів відповідної якості, спроможні вільно передавати та зберігати знання та інформацію, досягати поставлених цілей самореалізації та зростання.

Призначення інфраструктури міста полягає у тому, щоб забезпечити економічну успішність міста з одночасним формуванням якісних і комфортних умов життя без шкоди для оточуючого середовища, а отже сприяти усуненню асиметрій розвитку людського потенціалу за рахунок створення умов для його формування, збереження та відновлення не залежно від розміру та територіального розміщення міста. На відміну від більшості існуючих підходів до трактування компонентів інфраструктури міста майбутнього, де основна увага приділяється формуванню фізичної та інформаційної інфраструктури міста, забезпеченню стандартизації громадського споживання, запропоновано застосування комплексного підходу, при якому до ключових елементів інфраструктури пропонується включати інституційну та соціальну компоненту, які визначають ступінь гнучкості та стійкості у забезпеченні життєздатної економіки міста, досягненні високих стандартів життя, функціональності та загальної привабливості.

Висновки до п'ятого розділу

1. На основі здійснення дихотомічного аналізу нормативного та поведінкового виміру розвитку людського потенціалу міста обґрунтовано системоутворюючі елементи застосування поведінкових чинників в управлінні

розвитком людського потенціалу міста, а саме: на філософському рівні обґрунтовано гносеологічні протиріччя відносно типу раціональності («інструментальний, підпорядкований правилам» – «інтерактивний, підпорядкований взаємодії»), базових загальнофілософських підходів (принципів) та сприйняття людського чинника («моноісичне, свідомість» – «варіативне, несвідомість»); на теоретичному (конкретно-науковому) рівні визначено основні сфери знань, які забезпечують процес управління, та моделі поведінки («нормативна» – «deskриптивна»); на методологічному рівні сформульовано відмінності у базових парадигмах («технократична, управлінська» – «органічна, поведінкова»), тип управлінської взаємодії («суб'єкт-об'єктна, адресна» – «суб'єкт-полісуб'єктне середовище») та домінуючі види активності, на які розрахований управлінський вплив.

2. Запропоновано науково-методологічний підхід до реалізації органічного поєднання нормативного (управлінського) та поведінкового (евристичного) вимірів управління розвитком людського потенціалу міста, яке дозволяє усувати протиріччя їх виключного застосування. З огляду на тяжіння нормативної методології до висновків технократичної школи (адміністративні методи, застосування загальних принципів менеджменту, раціонального механізму прийняття рішень) основні зусилля суб'єктів управління пропонується направляти на розширене нормативне регулювання формування свідомої готовності економічного агента реалізувати власний людський потенціал в екосистемі розвитку міста. Результатом впливу виступає визначення нормативних показників розвитку і оптимальних способів їх виконання та досягнення. Щодо застосування поведінкової методології, основні зусилля суб'єктів управління в цьому випадку зосереджуються на встановленні фактичних управлінських політик і рішень у сфері розвитку людського потенціалу міста, які відповідають очікуванням носіїв людського потенціалу, спроможні формувати конструктивні поведінкові патерни, коригувати життєві стратегії. У якості результату впливу очікується формування наративу,

конструктивного поведінкового патерна, що сприяє набуттю нової якості людського потенціалу.

3. Запропоновано розглядати *управлінський вимір розвитку людського потенціалу* як систему, де основні зусилля суб'єктів управління пропонується направляти на розширене пряме регулювання формування свідомої готовності економічного агента реалізувати власний людський потенціал в екосистемі розвитку міста, а результатом впливу виступає визначення нормативних показників розвитку і оптимальних способів їх виконання та досягнення. *Поведінковий вимір розвитку* характеризує необхідність основні управлінські зусилля зосереджувати на ідентифікації та пошуку способів реалізації політики і рішень у сфері розвитку людського потенціалу міста, які відповідають очікуванням містян – носіїв людського потенціалу, спроможні формувати конструктивні поведінкові патерни, коригувати життєві стратегії, при цьому результатом впливу виступає орієнтація індивідуальних траєкторій в напрямі бажаних та визначених на міському рівні векторів, які поєднують особистісні та просторові задачі, інтереси індивідів і громади, що сприяє розвитку міста та набуттю нової якості людського потенціалу.

4. Розроблено *принциповий механізм імплікації поведінкового підходу в контексті формування людиноцентрованого розвитку міст*, ключовими драйверами якого виступатиме політика міського розвитку (здійснення інформаційної та консультаційної підтримки, усунення бар'єрів, система грантів, заохочень та обмежень), формування середовища для закріплення просоціальної поведінки (розвиток людського та соціального потенціалу міста, інституційне забезпечення, система відповідального лідерства) та набуття відповідних особистісних характеристик (специфіка когнітивного, креативного, критичного потенціалу в контексті прийняття рішень, орієнтація на групову взаємодію або індивідуальні траєкторії, попередній позитивний досвід, світогляд, цінності, особливості мислення), що реалізується через систему об'єктивних та суб'єктивних чинників та направлене на формування позитивних поведінкових орієнтирів / усунення непродуктивних поведінкових

патернів розвитку людського потенціалу міста в системі стратегічного планування.

5. Доведено, що найкращих показників стратегічного розвитку досягають міста та території, де економічна діяльність є диференційованою з урахуванням соціально орієнтованої моделі, відбувається посилення інтеграційних процесів, застосовується людиноцентрований підхід, за якого нівелюється вплив негативної демографічної динаміки, відбувається вирівнювання розвитку соціального середовища, що сприятливо відображається на кількісних та якісних показниках формування, збереження, відтворення та використання людського потенціалу. З огляду на це сформульовано ключові положення забезпечення результативності стратегічного розвитку людського потенціалу міст, а саме потребу в погодженні спільного бачення людського і територіального розвитку, детальній адресації об'єктів застосування та агентів реалізації стратегічних проектів та програм, балансування пріоритетів економічної активності, модернізації міського середовища, моніторингу зміни поведінки та очікувань носіїв людського потенціалу, що покликані ефективно долати виклики нової економіки, характерні для сучасного світу.

6. Запропоновано розглядати поняття стратегічного розвитку людського потенціалу міста як специфічної території у якості процесу розширення людського вибору та збагачення досягнутого добробуту людей, ключовим завданням якого є визначення пріоритетів людського розвитку не з позицій владних інститутів та оптимального, максимізованого розподілу благ, а відносно реальних характеристик, потреб, очікувань носіїв людського потенціалу; з огляду на таке бачення представлено *концептуальний підхід до формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міста*, який уособлює в собі узгодження управлінського (акумуляування ресурсів, їх раціональний розподіл та використання, системна організація й управління процесами, створення нових джерел та видів ресурсів, інституційна, правова, економічна, інформаційна, фінансова підтримка) та поведінкового виміру (установлення взаємовідносин, уточнення та аналіз життєвих цілей та стратегій

розвитку, поведінкових патернів, потреб, формування комфортного середовища, створення аксіологічного ядра, партнерська, соціальна, середовищна, групова, індивідуальна підтримка).

7. Запропоновано концептуальну модель впливу якості людського потенціалу на розвиток міст, яка за своїм змістом розкриває проблематику управлінського виміру забезпечення відтворення людського потенціалу міст, набуття ним нової якості на основі більш повного та точного розуміння вихідних та очікуваних параметрів, відображає взаємопов'язану систему компонент (економічна, соціальна, знанєва та креативна, просторова), детермінант та цільових показників, досягнення яких забезпечує якісне формування, розвиток та використання (реалізацію) людського потенціалу територій, в якій якість людського потенціалу досягається шляхом гармонізації складових його розвитку з метою забезпечення соціально-економічного зростання та модернізації території у довготривалій перспективі, модель інституційно закріплена у форматі узгодження регіональних стратегій і програм соціально-економічного розвитку. Для кожного блоку компонент розвитку людського потенціалу визначено патерни людської поведінки, які можуть бути сформовані у носіїв людського потенціалу, та відображатимуть результативність дії реалізованих в межах напряму ініціатив.

8. На основі узагальненої оцінки проблемних сфер соціального та економічного розвитку міст України визначено ключові напрями досягнення ефективності їх інтегрованої трансформації (посилення підприємницької та інвестиційної діяльності, стимулювання креативності, доступ до якісних освітніх і медичних послуг, формування комфортних і безпечних умов життєдіяльності, дружньої до довкілля міської інфраструктури), яка підвищується за рахунок наявності чіткого формулювання предметної та тематичної направленості, визначення агентів реалізації ключових завдань стратегічної програми, наближеності до індивідуальних пріоритетів розвитку людського потенціалу.

9. Аналіз основних очікувань мешканців міст та сприйняття ними міст як осередків комфортної життєдіяльності виявив, що найважливішу роль у забезпеченні високої якості урбанізованого середовища (як об'єктивно, так і суб'єктивно) відіграє інфраструктура міста та її компоненти, що надають можливості створення нової економічної цінності окремими індивідами та комплексними бізнес-системами. Це дозволило сформулювати найважливіші детермінанти стратегічного планування розбудови інфраструктури міста, а саме: фізична компонента (економічна та екологічна стійкість будівель, функціональність та привабливість, системи контролю рівня забруднення, транспорт та логістика); інституційна компонента (міжурядова взаємодія, електронне врядування, підвищення ефективності системи менеджменту міста, громадські послуги та забезпечення); соціальна компонента (формування середовища економіки знань та сприяння розвитку бізнесу, системи соціального забезпечення, мережі громадської взаємодії та суспільної залученості); інформаційна компонента (мережі цифрових комунікацій, сервісно-орієнтована архітектура, управління даними, інтеграція інформаційних послуг).

Основні результати дослідження викладено у [348; 578; 599; 608; 613; 620; 646]

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило вирішити важливе науково-практичне завдання щодо обґрунтування та розробки теоретико-методологічного забезпечення, науково-методичних основ і практичних рекомендацій з питань відтворення людського потенціалу розвитку міст в новій економіці з урахуванням управлінського та поведінкового контексту. З огляду на це, основні висновки дослідження зводяться до наступного:

1. Виокремлено новий напрям наукового дослідження, який визначає концептуальні положення вивчення людського потенціалу міст, що виступають ключовими атракторами та полюсами тяжіння для матеріальних та нематеріальних ресурсів зростання, обґрунтовано взаємозалежність між рівнем якості людського потенціалу та динамікою соціально-економічного розвитку міст, розроблено методологічний апарат (інструментарій) управління розвитком людського потенціалу міст, що забезпечує вектор якісного оновлення людського потенціалу нової якості в системі соціально-економічного розвитку міста із застосуванням стимулюючих детермінант з метою максимально повної та ефективної його реалізації.

2. Удосконалено понятійно-категоріальний апарат дослідження, уточнено поняття «людський потенціал», обґрунтовано введення до наукового обігу та визначено зміст економічної категорії «людський потенціал розвитку міста», який охоплює сукупність вроджених, набутих, сформованих здібностей, властивостей та якостей, що визначають здатність їх носія виступати ключовим драйвером забезпечення економічних та соціальних потреб міста на основі професійної компетентності та стійкого відчуття власної суб'єктності. Обґрунтовано теоретичні та прикладні моделі управління розвитком людського потенціалу міста в новій економіці, що базуються на реалізації цільового та опосередкованого впливу на характеристики людського потенціалу з метою зміни його якісного стану та забезпечення прогресивної динаміки міста.

3. Запропоновано підходи до систематизації ознак міста, що впливають на формування, розвиток та ефективність використання людського потенціалу, ідентифікація яких за розміром, значенням в системі виробництва і розселення, особливостями економічного і соціального розвитку, демографічної структури використана як обґрунтування впливу визначеного статусу міста на тип моделі стратегічного розвитку та управління його людським потенціалом.

4. Обґрунтовано місце людського потенціалу в просторовій моделі міста, застосування якої створює умови для комплексного аналізу міста як середовища формування, збереження та використання людського потенціалу. Розмежовано простір мережевої комунікації, матеріальних і природних об'єктів, глобалізованого формування і використання людського потенціалу міст, визначено суб'єктну сутність людського потенціалу міст, що дає можливість більш точно і наближено до реальних моделей поведінки аналізувати і прогнозувати вплив чинників міського простору на трансформацію поведінкових патернів, визначення ступеню їх стійкості при застосуванні непрямих методів та інструментів управління.

5. Уточнено ключові стадії еволюції поведінкової концепції відносно трансформації наукових уявлень про раціональність економічної поведінки (пропедевтична, прояву, формалізації, усвідомлення переваг, прагматизації), що дозволило обґрунтувати необхідність включення поведінкових підходів у процес формування стратегії управління людським потенціалом розвитку міста на етапі визначення та співвіднесення ціннісно-цільових орієнтацій суб'єктів впливу з метою врахування індивідуальних потреб та моделей поведінки, балансування когнітивного та емоційного сприйняття.

6. Систематизовано ключові детермінанти формування економічної поведінки в новій економіці з позицій управлінського регулювання, а саме: зовнішні (загальні, технологічні, базові, середовищі, соціальні, інституційні) та внутрішні (мотиваційно-цільові, ціннісно-знансєві, індивідуально-особистісні), використання яких стало підставою для врахування зміщення акцентів її змістового наповнення в контексті формування продуктивних та

непродуктивних поведінкових патернів носіїв людського потенціалу розвитку міста. Підхід враховує аксіологічну сутність розуміння варіативності людської поведінки та обґрунтовує поєднання елементів функціонального та поведінкового підходу в управлінні людським потенціалом розвитку міста, що відповідає багаторівневій структурі міста, його просторовій організації.

7. Удосконалено методологічні положення здійснення оцінки людського потенціалу територій та запропоновано авторський інструментарій оцінки людського потенціалу території на основі зведеного показника (інтегрального індексу людського потенціалу територій), який складається з трьох субіндексів (формування, розвитку та використання людського потенціалу), застосування якого забезпечує визначення, вимірювання та відстеження індикаторів соціального розвитку території, які свідчать про наявність деструктивних змін людського потенціалу (зона якісного розвитку, гальмування, деградації, біфуркації).

8. Запропоновано та апробовано науково-методичні засади аналізу рівня впливу наявних диспропорцій розвитку людського потенціалу на темпи економічного зростання територій, основою якого є параметрально-критеріальна система оцінювання збалансованості розвитку людського потенціалу територій з позицій зростання сукупного економічного доходу. Із застосуванням методики здійснено розподіл територій України за рівнем збалансованості розвитку людського потенціалу, встановлено тенденцію до подальшого скорочення бази відтворення людського потенціалу та стагнації деяких характеристик (стійка депопуляція, старіння населення, нерівномірна щільність, потужний міграційний переплив із сільських поселень до міст, зростання рівня бідності), виокремлено проблемні зони, які мають стати пріоритетами удосконалення регіональної політики.

9. Розроблено науково-методичний інструментарій оцінювання динаміки фізичних параметрів людського потенціалу, який складається із комплексу показників стану та динаміки кількісно-якісних індикаторів людського потенціалу та умов його розвитку (фізичний обсяг, сприятливі та несприятливі

умови), дозволяє розраховувати рівень приросту людського потенціалу за його фізичними параметрами. Апробацію проведено на прикладі Вінницької та схожих за вихідними параметрами областей України (Житомирської, Хмельницької і Полтавської), встановлено позитивну асиметрію відтворювальних (кількісних) тенденцій та динаміки якісних показників людського потенціалу, що дозволяє виокремлювати регіони за наявністю потенціалу компенсації демографічних втрат.

10. Систематизовано теоретичні підходи до визначення соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст/територій з позицій актуальних концепцій економічного (теорії ендегенного зростання, концепції структурної трансформації економіки, концепції економіки, що базується на знаннях, теорія економіки навчання, креативної економіки, концепції цифрової економіки, індустрії 4.0) та регіонального розвитку (теорії саморозвитку регіону, центр-периферійного територіального розвитку, теорії «полюсів зростання», міських агломерацій, концепції сталого розвитку регіону); висновки стали підґрунтям конкретизації переліку соціально-економічних детермінант людського розвитку міста/території та розкрито їх впливу на умови і параметри розвитку людського потенціалу.

11. Розроблено та апробовано науково-методичний підхід до здійснення компаративного аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу, який складається з чотирьох блоків статистично доступних показників; економічний, просторовий, добробуту населення, розвитку знанневої і креативної економіки, що характеризують соціально-економічні детермінанти формування і розвитку людського потенціалу, та алгоритму розрахунку загального індексу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу. Підхід використано для визначення сфер відставання, які мають бути пріоритетними об'єктами стратегічного розвитку міст, що для Вінницької області конкретизується у необхідності нарощення економічного потенціалу (рівень заробітної плати, наявних доходів та видатків місцевого бюджету, ВРП на душу населення), розвитку соціальної

інфраструктури, інтелектуального та творчого потенціалу (чисельність навчальних закладів, креативні сфери діяльності).

12. Виявлено суттєву нерівномірність економічного розвитку міст Вінницької області як підтвердження теорії центр-периферійного розвитку та полюсів зростання, що обґрунтовує розбіжність у можливостях людського розвитку в розрізі міст, необхідність спрямовувати управлінські зусилля на формування тих сфер економічної діяльності, які б стали полюсами зростання і акумуляції людського потенціалу. Одночасно не виявлено абсолютної ідентичності динаміки зміни чисельності населення з динамікою параметрів економічного розвитку та умов зайнятості, що дозволило обґрунтувати вплив на формування людського потенціалу міст переліку інших просторових чинників (територіальне розміщення, природне оточення, розвиток транспортної, побутової і соціальної інфраструктури, якість місцевого самоврядування, соціальний клімат громад та багато інших м'яких чинників).

13. Обґрунтовано засади застосування поведінкових чинників в управлінні людським потенціалом розвитку міста, що формує методологічну базу застосування управлінського та поведінкового виміру, та визначати домінуючі види активності, на які розрахований управлінський вплив. Управлінський вимір розвитку людського потенціалу передбачає розширене нормативне регулювання формування свідомої готовності до реалізації людського потенціалу в екосистемі розвитку міста; поведінковий вимір розвитку зосереджується на ідентифікації та пошуку способів реалізації політики і рішень у сфері розвитку людського потенціалу міста, які відповідають очікуванням містян, спроможні формувати конструктивні поведінкові патерни, коригувати життєві стратегії. Результати порівняння змістових механізмів управлінського та поведінкового впливу втілено на етапі формування стратегії розвитку людського потенціалу міста, що передбачає оцінку та моделювання поведінки носіїв людського потенціалу з метою набуття ними нових якісних параметрів.

14. Розроблено принциповий механізм імплікації поведінкового підходу в контексті формування людиноцентрованого розвитку міст, в якому ключовими драйверами виступає політика міського розвитку (здійснення інформаційної та консультаційної підтримки, усунення бар'єрів, система грантів, заохочень та обмежень), формування середовища для закріплення просоціальної поведінки (розвиток людського та соціального потенціалу міста, відповідального лідерства, інституційне забезпечення) та набуття відповідних особистісних характеристик (специфіка когнітивного, креативного, критичного потенціалу в контексті прийняття рішень, орієнтація на групову взаємодію або індивідуальні траєкторії, попередній позитивний досвід, світогляд, цінності, особливості мислення). Реалізація системи об'єктивних та суб'єктивних чинників направлена на формування позитивних поведінкових орієнтирів розвитку людського потенціалу міста в системі стратегічного планування.

15. Обґрунтовано ключові положення забезпечення результативності стратегічного управління людським потенціалом розвитку міста в новій економіці, а саме потребу в погодженні спільного бачення людського і територіального розвитку, детальній адресності об'єктів застосування та агентів реалізації стратегічних проектів та програм, балансування пріоритетів економічної активності, модернізації міського середовища, моніторингу зміни поведінки та очікувань носіїв людського потенціалу, що дозволяє диференціювати економічну діяльність міст з урахуванням людиноцентрованої моделі, здійснити вирівнювання розвитку соціального середовища як базових вимог якісного відтворення та використання людського потенціалу міст.

16. Запропоновано концептуальну модель впливу якості людського потенціалу на розвиток міст, яка розкриває проблематику управлінського виміру забезпечення якісного відтворення людського потенціалу міст на основі більш повного та точного розуміння вихідних та очікуваних параметрів, відображає взаємопов'язану систему компонент (економічна, соціальна, знання та креативна, просторова), детермінант та цільових показників, досягнення яких забезпечує якісне формування, розвиток та ефективну

реалізацію людського потенціалу міст, в якій якість людського потенціалу досягається шляхом гармонізації складових його розвитку. Інституційне закріплення моделі передбачено у форматі узгодження регіональних стратегій і програм соціально-економічного розвитку.

17. Доведено результативність застосування поведінкового підходу в управлінні людським потенціалом розвитку міст, що дозволяє більш якісно аналізувати потреби носіїв людського потенціалу та розрізняти їх в залежності від функціонально призначення та етапу розвитку міста (динамічне зростання, стабілізація, стагнація, згасання), які визначають стан середовища та умови формування і використання людського потенціалу. Обґрунтовано визначальну роль інфраструктури міст та її компонент у забезпеченні високої якості урбанізованого середовища, що сприймаються у якості базових параметрів для розширення людських можливостей та актуальні детермінанти стратегічного планування розбудови інфраструктури міста (фізична, інституційна, соціальна, інформаційна).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Список використаних джерел до розділу 1

1. Маслов Е. В. Управление персоналом предприятия: учеб. пособие. для студ. вузов. Под ред. П. В. Шеметова. М: ИНФРА, 2002. 312 с.
2. Дмитренко Г. А. Стратегический менеджмент: целевое управление персоналом организации: учеб. пособие. К.: МАУП, 2005. 658 с.
3. Бондар І., Полтавець О. Зайнятість населення: сучасні структурні зміни. *Праця і зарплата*. 1996. (№ 13). С. 10–11.
4. Майстер А. Истинный профессионализм. 2-е изд. М.: Альбина Бизнес Букс, 2005. 227 с.
5. Лукашевич М. П. Соціологія праці: підручник. К.: Либідь, 2004. 440 с.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал: т. 1. Сочинения. 2-е изд. М.: Политиздат, 1960. т. 23. 907 с.
7. Политическая экономия: словарь. Под ред. О. И. Ожерельева и др. М.: Политиздат, 1990. 607 с.
8. Генкин Б. М. Экономика и социология труда. М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. 384 с.
9. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш. Учебный экономический словарь. М.: Рольф: Айрис-пресс, 1999. 416 с.
10. Гаршина О. К. Политическая экономия: курс лекций; Донбас. гос. машиностроит. акад. Краматорск, 2008. Ч.1 80 с.
11. Долгушкин Н. К., Новиков В. Г. Категории «трудовые ресурсы», «рабочая сила», «кадры» – сущность и содержание. *Аграрная наука*. 2001. № 4. С. 11–12.
12. Кривенко К.Т. Савчук В. С. , Беляєв О. О. Політична економія: навч. посіб. За ред. д-ра екон. наук, проф. Кривенка К. Т. Вид. 2-ге, без змін. К.: КНЕУ, 2006. 508 с.

13. Мочерний С. В. Економічна теорія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: «Видавничий центр «Академія», 2005. 640 с.
14. Михайлова Л. І. Управління персоналом: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 248 с.
15. Дзюба С. Г. Регулирование трудовой занятости населения в условиях реформирования экономических отношений. Донецк: ИЭП НАН Украины, 1997. 374 с.
16. Струмилин С. Г. Наши трудовые ресурсы и перспективы. *Хозяйственное строительство*. 1992. Вып. 2. С. 34–45.
17. Советский энциклопедический словарь; Гл. ред. А. М. Прохоров. 4-е изд. М.: Сов. энциклопедия. 1986. 1600 с.
18. Касимовский Е. В. Трудовые ресурсы, их формирование и использование в СССР. *Экономические науки*. 1973. № 7. С. 12–18
19. Касимовский Е. В. Трудовые ресурсы: формирование и использование. М.: Экономика, 2010. С. 243.
20. Новицкий А. Г. Население и трудовые ресурсы: справочник. М.: Мисль. 1990. 398 с.
21. Заславська Т. І. Економіка праці і соціально-трудова відносини. К.: Вища школа, 1999. 248 с.
22. Чистов С. М., Никифоров А. Є., Куценко Т. Ф. Державне регулювання економіки: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2000. 316 с.
23. Звонівська Г. Т. Економіка праці: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2003. 300 с.
24. Макаровська Т. П., Бондар Н. М. Економіка підприємства: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 304 с.
25. Калина А. В. Економіка праці: навч. посіб. К.: МАУП, 2004. 272 с.
26. Васильченко В. С., Гриненко А. М., Грішнова О. А., Керб Л. П. Управління трудовим потенціалом: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2005. 403 с.
27. Балабанова Л. Б., Сардак О. В. Управління персоналом: навч. посіб. К.: ВД. «Професіонал», 2006. 512 с.

28. Тищенко С. В. Трудові ресурси як соціально-економічна категорія. *Агроінком*. 2006. № 7–8. С. 104–106.
29. Гетьман О. О., Шаповал В. М. Економіка підприємства: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2006. 488 с.
30. Масляк П.О. Країнознавство: підручник. К.: Знання, 2008. 292 с.
31. Іванілов О.С. Економіка підприємства: підруч. К.: Центр учбової літератури, 2009. 728 с.
32. Генкин Б. М. Экономика и социология труда: учеб. для вузов. М.: Узд. Группа «НОРМА-ИНФРА-М». 1998. 384 с.
33. Богиня Д.П., Грішнова О.А. Основи економіки праці: навч. посіб. К.: Знання-Прес, 2000. 313 с.
34. Джаин И. О. Оценка трудового потенциала: монографія. Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. 250 с.
35. Осовська Г. В., Крушельницька О. В. Управління трудовими ресурсами: навч. посібн. К.: Вид-во «Кондор», 2003. 224 с.
36. Михайлов Є. П., Корецький М. Х., Михайлова Г. О. Економіка праці й соціально-трудова відносини: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 240 с.
37. Мельничук Д. П. Трудовий потенціал в системі оцінки людського капіталу України. *Вісник ЖДТУ. Економічні науки*. 2007. № 4 (42). С. 224–231.
38. Томчук О. В. Теоретико-методологічні підходи до визначення змісту і структури людського потенціалу території. *Вісник економічної науки України*. 2019. №2. С. 121–136.
39. Абрамова Н. А., Гинсберг К. С., Новиков Д. А. Человеческий фактор в управлении. М., 2006. 496 с.
40. Рыжко Н. И. Человеческий фактор: структура и функции. К.: Общество «Знание» УССР, 1986. 16 с.
41. Антоненко В. Г. Главное – это человек: материалы круглого стола журналов «Коммунист», «Коммунист Украины», «Філософська думка» в Киеве.

Коммунист. Издательство ЦК КПСС «Правда», «Коммунист», 1987. № 5. С. 90–100.

42. Бабосов Є. М. Человеческий фактор (мировоззренческий аспект). Алма-Ата: Наука, 1989. 336 с.

43. Ильин А. И. Личный фактор общественного производства и проблемы его активизации. Л.: Издательство ЛГУ, 1991. 186 с.

44. Меликьян Г. Г., Колосова Р. П. Экономика труда и социально-трудовые отношения. М.: Изд-во МГУ, 1996. 623 с.

45. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция. М., Дело, 2002. 567 с.

46. Абсава Н. Д. Куда девался «человеческий фактор»?! *Человек постсоветского пространства*: Сборник материалов конференции. Выпуск 3; Под. ред. В. В. Парцвания. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2005. С. 42–47.

47. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. 684 с.

48. Рикардо Д. Начала политической экономии. Антология экономической классики в 2-х т. Т.1. М.: МП «Эконов», 1993. 475 с.

49. Marshall A. Principles of Economics. London Macmillan, 1965.

50. Schultz Theodore W. Investment in Human Capital. The American Economic Review. Vol.51. №1 (Mar., 1961). P. 1–17.

51. Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. N.Y., 1964.

52. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е. Рынок: микроэкономическая модель. СПб., 1992.

53. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи К. Экономика. М.: Дело, 1993.

54. Нестерова Д. В., Сабирьянова К. З. Инвестиции в человеческий капитал в переходный период в России. Научный доклад. EERC, 1999.

55. Никитина И. А. Методология и методы формирования трудового потенциала предприятия. Дисс. ... д.э.н. СПб., 1999.

56. Кротова Н. В. Методология управления человеческим капиталом в сфере культуры. Дисс. ... д.э.н. М., 2000.
57. Быченко Ю. Г. Важнейший показатель человеческого капитала. *Человеческие ресурсы*, 2001. № 3.
58. Богиня Д. Стимули і антистимули розвитку трудового менталітету в сучасних умовах. *Україна: аспекти праці*. 2001. № 3. С. 3–10.
59. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. 254 с.
60. Демин П. Человеческий капитал как фактор европейской экономической интеграции республики. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*, 2003. № 3.
61. Кокарев И. А. Управление персоналом организации в свете теории человеческого капитала. Дисс. ... д.э.н. М.: РГБ, 2003.
62. Голюкова Н. В. Людський капітал як фактор зростання та розвитку економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. К.: Ін-т екон. прогнозів. НАН України, 2004. 24 с.
63. Близнюк В.В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність). *Економіка і прогнозування*. 2005. № 2. С. 32-37.
64. Воронкова В. Г., Беліченко А. Г. Управління людськими ресурсами: філософські засади: навч. посіб. Запоріж. держ. інж. акад. К. : Професіонал, 2006. 567 с.
65. Шевчук Л. Т. Втрати людського капіталу в Україні: понятійно-категорійний апарат і концептуальні положення. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період*. Львів: ІРД НАН України. 2007, вип. 3(65). С. 9–27.
66. Прукінська Е. В., Переверзева А. В. Походження, сутність і розвиток людського капіталу в умовах сучасних ринкових перетворень. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 1. С. 196–202.

67. Бородіна О. Людський капітал як основне джерело економічного зростання. *Економіка України*. 2003. № 7. С. 48–53.
68. Шкода Т. Н. Сутність людського капіталу підприємства. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/VSUNU/2012_11_1/Schkoda.pdf (дата звернення: 10.12.2019)
69. Хабибуллина З. Р. Трансформация человеческого капитала в условиях развития инновационной экономики: дис. ... к. э. н.: спец. 08.00.01 «Экономическая теория»; Российский университет кооперации. Казанский кооперативный институт (филиал). Казань, 2015. 171 с.
70. Петрыкина И. Н., Рисин И.Е. Стратегическое управление развитием человеческого капитала субъектов РФ: монография. М.: РУСАЙНС, 2016. 122 с.
71. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. К.: Наук. думка, 1992. 173 с.
72. Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2004. 392 с.
73. Заславская Т.И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе. *Общественные науки и современность*. 2005. №4. С. 13–15.
74. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: монографія. Донецьк: НАН України, Ін-т економіки пром-ті, 2005. 502 с.
75. Близнюк В. Оцінка людського потенціалу економічного зростання України: теорія та практика. *Україна: аспекти праці*. 2006. № 5. С. 30–34.
76. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України: монографія. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 315 с.
77. Трубич С. Ю., Пушкар З.М. Соціально-економічна сутність та особливості формування людського потенціалу. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 4(58). С. 186–192.
78. Задорожна С. М. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформації регіональних соціально-економічних систем: автореф.дис. на

здобуття наук.ступеня канд.екон.наук: спец.08.00.07 – «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика». К.: 2006. 21 с.

79. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: монографія; О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. НАН України. Ін-т економіки промисловості. Донецьк, 2008. 468 с.

80. Порохня В. М., Бирський В. В. Моделювання людського потенціалу держави: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2008. 192 с.

81. Безтелесна Л. Людський розвиток: підходи до трактування суті та умов його забезпечення. *Економіка України: Політико-економічний журнал*. 2009. № 7. С. 4–12.

82. Ушенко Н. Капіталізація людського потенціалу: процесно-функціональний підхід. *Вісник Донецького університету економіки і права*. 2011. №2. С. 36-40.

83. Приймак В., Гинда О. Управління процесами розвитку та реалізації людського потенціалу в економіці України: монографія; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів: Растр-7, 2013. 436 с.

84. Чорнодід І. С. Соціальна конкурентоспроможність національної економіки: сутність, показники та чинники забезпечення: монографія; Н.-д. екон. ін-т. Чернівці: Технодрук, 2014. 383 с.

85. Римашевская Н. М. Человеческий потенциал России и проблемы «сбережения населения». *Российский экономический журнал*. 2004. № 9–10. С. 22–40.

86. Злупко С. М., Мартиняк М. М. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні: навч. посібник. Львів: Львівський нац. Ун-т. ім. І. Франка, 2001. 192 с.

87. Економічна Енциклопедія. Библиотека Воеводина. URL: <http://enbv.narod.ru/text/Econom/encyclo/> (дата звернення: 12.12.2019)

88. Огієнко М. М. Людський потенціал: сутність та пріоритетні напрямки розвитку в умовах трансформації регіональних соціально-економічних систем. Монографія. Миколаїв: ФОП Швець В.М., 2018. 450 с.

89. Огієнко М. М., Гуріна О. В. Теоретичні підходи до класифікації факторі розвитку людського потенціалу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №3. С. 74–78.
90. Юдин Б. Г. Человеческий потенциал России: интеллектуальное, социальное, культурное измерения. М.: Институт человека РАН. 2002. 265 с.
91. Соболева И. В. Человеческий потенциал российской экономики. Проблема сохранения и развития. М.: Наука, 2007. 202 с.
92. Бурдьё П. Социология политики. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
93. Иванов О. И. Человеческий потенциал (формирование, развитие, использование). ИПРЭ РАН. СПбГУ. СПб.: Скифия-принт, 2013. 336 с.
94. Докторович А. Б. Человеческий потенциал. Социальная политика: энциклопедия. М.: Аль фа-Пресс. 2006. 416 с.
95. Петров В. М. Человеческие потенциалы и их распределения: проблема измерений. Человеческий потенциал: опыт комплексного подхода. М.: Права человека. 1998. С. 124–150.
96. Юдин Б. Г. Концепция человеческого потенциала как программа исследований. *Человек – Философия – Гуманизм*: основные доклады и обзоры Первого Российского философского конгресса (4–7 июня 1997 г.) : в 9 т. СПб.: Политиздат. 1998. Т. 9. С. 47–54.
97. Луков В. А., Юдин, Б. Г. К концепции интернет-проекта «Человеческий потенциал России». *Знание. Понимание. Умение*. 2009 № 4. С. 251–256.
98. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудова сфера в умовах становлення нової економіки: глобальні виклики та домінанти розвитку. *Економіка і організація управління*. 2018. № 1 (29). С. 6–29.
99. Словарь по естественным наукам. URL: <http://slovari.yandex.ru/dict>, свободный. (дата звернення: 01.01.2020)
100. Касьянова А. А. Операции с товарами и услугами: учеб. пособие по курсу «Национальное счетоводство». 2-е изд. Новосибирск : НГУ, 2000. 114 с.

101. Лексин В. Н., Швецов А. Н. Депрессивные территории и механизмы их санации. *Российский экономический журнал*. 1995. № 1. С. 13–24.
102. Минц А. А. Экономическая оценка естественных ресурсов (научно-методические проблемы учета географических различий в эффективности использования). М: Мысль, 1972. 303 с.
103. Перский Ю. К., Калужнова Н. Я. Конкурентоспособность регионов: теоретико-прикладные аспекты. М: Теис, 2003. 472 с.
104. Лексин В. Н., Швецов А. Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. М: Эдиториал УРСС, 2003. 368 с.
105. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: учеб. для вузов. 2-е изд. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 495 с.
106. Котлер Ф., Ли Н. Маркетинг для государственных и общественных организаций; пер. с англ. под ред. С. Г. Божук. С. Пб.: Питер, 2008. 384 с.
107. Гусева К. Ранжирование субъектов РФ по степени благоприятности инвестиционного климата. *Вопросы экономики*. 1996. № 6. С. 90–99.
108. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии. М: Наука, 1991. 176 с.
109. Сэпик Д. Конкурентоспособность регионов: некоторые аспекты. URL: http://www.recep.ru/files/documents/regional_competitiveness_ru.pdf (дата звернения: 10.11.2019)
110. Heidenreich M. The Changing System of European Cities and Regions.
111. Martin R. L. A study on the factors of regional competitiveness. A draft final report for The European Commission Directorate-General Regional Policy.
112. Визгалов Д. В. Маркетинг города. Москва: Фонд «Ин-т экономики города», 2008. 110 с.
113. Лексин В. Н., Швецов А. Н. Депрессивные территории и механизмы их санации. *Российский экономический журнал*. 1995. № 1. С. 13–24.
114. Кисилева Н. Н., Браткова В. В. Проблемные регионы: сущность и идентификационные признаки. *Вектор науки ТГУ*. 2014. № 4 (30). С. 131–135.

115. Нова програма розвитку міст. URL: <http://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Ukrainian.pdf> (дата звернення: 06.01.2020)
116. Економічна енциклопедія: у 3-х тт. / за ред. С. В. Мочерного. К.: Вид. центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.
117. Осипов М. Ю. Основы теории хозяйственного механизма. М.: Изд-во МГУ, 1994. 368 с.
118. Корогодин И. Т. Экономические отношения, механизм хозяйствования и экономическая политика: методология анализа их взаимодействия. *Экономическое возрождение России*. 2006. № 3. С. 50–55.
119. Кульман А. Экономические механизмы. М.: АО Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. 192 с.
120. Воронин А. Г. Муниципальное управление и хозяйствование: проблемы теории и практики. М.: Финансы и статистика, 2004. 176 с.
121. О'Салливан А. Экономика города. М.: ИНФРА-М, 2002. 572 с.
122. Mc Donald J. F. Fundamentals of urban economics. Upper Saddle River (N.J.). New York, 1997. 545 p.
123. Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації: монографія / наук. ред. М. І. Мельник; НАН України; Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України». Львів, 2016. 552 с.
124. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Метрополізація та глобальні міста як передумова розвитку людського потенціалу нової якості. *Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та домінанти розвитку: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. ; 23–24 жовт. 2019 р. К. : КНЕУ, 2019. С. 164–167.*
125. Родченко В. Б. Міські комплекси України: чинники та умови організації регулювання соціально-економічного розвитку: моногр. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2012. 404 с.
126. Аристотель. Сочинения в 4-х томах; пер. с древнегр.; под общ. ред. А. И. Доватура. М.: Місль, 1983. Т. 4. 830 с.

127. Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства. М., 2006. 520 с.
128. Игнатенко А. А. В поисках счастья. М.: Мысль. 1989. 254 с.
129. Кампанелла Т. Город Солнца. М., Л., 1947. 174 с.
130. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. М.: Госполитиздат, 1955. Т. 3. 630 с.
131. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. М.: Госполитиздат, 1955. Т. 46. Ч. 1. 559 с.
132. Бордийяр Ж. Город и ненависть; пер. С фр. Б. Нарумов. Философско-литературный журнал «Логос». 1997. № 9. С. 107–116.
133. Томчук О. В., Бойченко В. С. Класифікація міст як інструмент вибору моделі управління людським потенціалом території. *Actual problems of economics*, №11 (221), 2019. С. 96–112.
134. Smith A. An enquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Ware, Hertfordshire, United Kingdom, 2012. 974 p.
135. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения: антология экономической классики. М.: Эконов, Ключ, 1993. С. 116.
136. Тюнен Й. Г., Рыбников А. А. Изолированное государство в его отношении к сельскому хозяйству и национальной экономики. Исследование о влиянии хлебных цен, богатства почвы и накладных расходов на земледелие. М.: Экономическая жизнь, 1926. 326 с.
137. Лолла А. М. Основы градоведения и теории города (в российской интерпретации). СПб: Наука, 2005. 198 с.
138. Моделирование: словарь терминов по экономической географии. URL: <http://igras.ru/index.php?r=92&id=1210> (дата звернення: 20.11.2019)
139. Hotelling H. Stability in Competition. *Economic Journal*. 1929. Vol. 39. P. 41–57.
140. Salop S. Monopolistic Competition with Outside Goods. *Bell Journal of Economics*. 1979. Vol. 10. P. 141–156.

141. Bertaud A. The Spatial Structures of Central and Eastern European cities: more European than Socialist? *Winds of Societal Change: Remaking Post-communist Cities*: International symposium on post-communist cities the Russian and East European Center. Illinois: Illinois Univ. press, 2003. 390 p.
142. Mills E.S., Hamilton B.W. Urban Economics. Glenview (Illinois); London: Scott, Foresman and Company, 1984. 420 p.
143. Camagni R. Principes et modeles de l'economie urbaine. Paris: Economica, 1996. 300 p.
144. Гугняк В. Я. Институциональная парадигма в политической экономике: на примере Франции. М.: Наука, 1999. 174 с.
145. Родионова И. А. Мировая экономика: учеб. пособие. СПб: Питер, 2005. 496 с.
146. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. М.: Норма. 2008. С. 71–75.
147. Richardson H.W. Regional Growth Theory. London, 1973. 264 p
148. Giersch H. Aspects of Growth Structural Change and Employment: a Schumpeterian Perspective. *Weltwirtschaftliches Archiv*. 1979. Bd. 115. S. 629–651.
149. Fujita M., Mori T. Structural stability and evolution of urban systems. *Regional Science and Urban Economics*. 1997. Vol. 27, iss. 4–5. P. 399–442.
150. Reed H. Financial centre hegemony, interest rates and the global political economy. *International Banking and Financial Centres*. London, 1989. P. 247–268.
151. Thrift N. The Geography of International Economic Disorder. A World in Crisis? *Geographical Perspectives*. Oxford, 1989. P. 16–78.
152. Сиройч З. Социально-экономические проблемы современных крупных городов. *Актуальные проблемы менеджмента*: сб. трудов. М., 2008. С. 144–151.
153. A project for the County of San Bernardino Economic Development Agency “Developing International Partnership Report”, 2008.
154. Healey and Baker “European Cities Monitor”, London, 2007. 325 с.

155. Pichlermilanovic N., Hamilton I., Dimitrovska A. K. (Eds.): Transformation of Cities in Central and Eastern Europe, Towards Globalization. United Nations University Press, 2007. 256 c.
156. Antikainen J, The Concept of Functional Urban Area, Findings of the ESPON project. Informationen zur Raumentwicklung, Heft 9. 2009. 454 c.
157. Habitat agenda and Istanbul Declaration: 2nd United Nations Conference on Human Settlements, Istanbul, Turkey, 3-14 June 1996. 190 p.
158. New Urban Agenda. United Nations. United Nations Conference on Housing and Sustainable Urban Development (Habitat III), Quito, Ecuador, 20 October 2016. 2017. 66 p.
159. Adams C., The economy of cities. New York Times, Jun 1, 1969.
160. Jane Jacobs. The economy of cities. Vintage books edition. 1970, 288 p.
161. Mumford Lewis. The culture of the cities. A harvest. HBJ Book, 1970. 674 p.
162. Spence M., Annez P. C., Buckey R. M. Urbanization and Growth. Washington, 2009.
163. Duranton G., Turner M. The Fundamental Law of Road Congestion: Evidence from US Cities. URL: <http://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/aer.101.6.2616> (дата звернення: 15.02.2020)
164. Крамаренко Р. М. Столичні мегаполіси в глобальній економічній системі: розвиток і фактори конкурентоспроможності: автореферат, дис. доктор екон. наук. Київ, 2016. 35 с.
165. Andrea Caragliu, Chiara Del Bo, Peter Nijkamp Smart Cities in Europe. *Journal of Urban Technology*, Vol. 18, No. 2, April 2011, P. 65–82.
166. Boykova, Marina & Ilina, Irina & Salazkin, Mikhail. (2016). The Smart City Approach as a Response to Emerging Challenges for Urban Development. *Foresight and STI Governance*. Vol. 10. P. 65-75.
167. Geddes P. Cities in evolution an introduction to the town planning movement and to the study of civics. London: Williams & Norgate, 1915. 409 p.

168. Hall P. The World Cities. New York: McGrawHill, World University Library, 1966. 256 p.
169. Friedmann J. The World City Hypothesis. Maspero: Paris, 1972.
170. Friedmann J. The World City Hypothesis. *Development and Change*. 1986. Vol. 17. Issue 1. P. 69–83.
171. Баранцев П. Глобальні міста як каркас економіки. Український контекст. URL: <https://tyzhden.ua/Economics/77654> (дата звернення: 17.02.2019)
172. Томчук О. В. Категоріально-понятійний концепт дослідження економіки міст. *Економіка і організація управління*. № 4 (32). 2018. С. 173–179.
173. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Роль людського потенціалу в економіці міста. *Стратегічні пріоритети трансформації економіки в умовах цифровізації*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Запоріжжя, 29–30 жовтня 2019 р. / Національний університет «Запорізька політехніка». Запоріжжя : ФОП Мокшанов В. В., 2019. С. 271–274.
174. Мельникова М. Механізм господарювання міста та забезпечення його ефективного функціонування. *Схід*. 2011. № 1 (108). С. 100–104.
175. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навчальний посібник. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
176. Корецкий Л. М. Типология и классификация городов – научно-методическая основа конструктивных решений их перспективного развития. Территориальная организация производства и расселения. Київ: КГПИ, 1982. С. 3–22.
177. Шаблій О.І. Соціально-економічна географія України: навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів: Світ, 2000. 680 с.
178. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика): учеб. пособие для геогр. спец. вузов. К.: Высш. шк., 1991. 319 с.
179. Влах М.Р. Географія населення: словник-довідник. Львів: Вид. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 241 с.
180. Безлюбченко О. С. Гордієнко С. М., Завальний О.В. Планування міст і транспорт: навч. посібник. Харків: ХНАМГ, 2006. 138 с.

181. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посіб. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
182. Лазор О. Д., Лазор О.Я., Чемерис А.О. Територіальна організація влади в Україні : навч. посіб. К. : Дакор. 2007. 576 с.
183. Коллектив авторов. Экология в России на рубеже 21-го века (наземные экосистемы). СПб.; М.: Научный мир. 1999. 428 с.
184. Поручинський В. І., Сосницька Я.С. Класифікація і типологія міських поселень України. *Часопис соціально-економічної географії*: міжрегіон. зб. наук. праць. Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. Вип. 18 (1). С. 98-101.
185. Богачев С. В., Мельникова М. В., Лукьяненко А. А. и др. Проблемы теории и практики развития городской хозяйственной системы: монографія. НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд». 2006. 381 с.
186. Современный энциклопедический словарь. / Под ред. А. М. Прохорова. М., 1991. 358 с.
187. Лопатников Л. И. Популярный экономико-математический словарь. М., 1990. 488 с.
188. Хомелянский Б. Н. Социалистическое воспроизводство: (Воспроизводственный потенциал социальной инфраструктуры). Москва: Экономика, 1989. 112 с.
189. Яскал І. В. Категорії «економічний простір» і “просторова економіка” в регіональних дослідженнях. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва*: Збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету. №2 (13), том 1. 2016. С. 48–54.
190. Мірзодаєва Т. В. Теоретико-методологічні підходи дослідження просторового розвитку регіону. *Регіональна економіка*. 2004. №2. С. 118–126.
191. Голанский М.М. Экономическое развитие в перспективе (оценка экономического потенциала стран мира). Москва: Наука. Глав. ред. вост. литературы, 1989. 143 с.

192. Егорова Н. Е. Вопросы совершенствования хозяйственного механизма региональных связей. Центр. Эк.-мат. Ин-т РАН. Москва, 1992. 69 с.
193. Симоненко В. К. Регионы Украины: проблемы развития. К.: Наукова думка, 1997. 264 с.
194. Зайцева Л. М. Региональная система управления (организационно-методологический аспект). Донецк: ИЭП НАН Украины, 1997. 336 с.
195. Логвиненко В. И. Региональные проблемы ситуации как объект анализа и оценок. Донецк: ИЭП НАН Украины, 1998. 24 с.
196. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2000. 223 с.
197. Швець І. Б., Позднякова С. В. Оцінка нагромадження людського капіталу на промислових підприємствах. Донецьк: ДонНТУ. Норд-Пресс, 2011. 172 с.
198. Буяк М.М. Соціальні пріоритети формування людського капіталу регіону. *Економіка и управление*. 2011. № 2. С. 94–98.

Список використаних джерел до розділу 2

199. Смит А. Теория нравственных чувств. М.: Республика, 1997. 352 с.
200. Солодухін С.В., Шайтанова Є.С. Сучасні підходи до аналізу впливу поведінкових факторів в управлінні економічними об'єктами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 15. Ч.2. С. 129–132.
201. Мяки У.О. Модели и эксперименты – это одно и то же. *Вопросы экономики*. 2008. № 11. С. 81–89.
202. Кривий В. І. Передумови виникнення поведінкової економіки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Економічні науки». 2016. Вип. 18 (1). С. 12–16.
203. Kahneman Daniel. Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases / Daniel Kahneman, Amos Tversky. *Science*. 1974. Vol. 185, Issue 4157. P. 1122-1131.
204. Thaler, Richard H. 1992. The Winner's Curse: Paradoxes and Anomalies of Economic Life. Princeton: Princeton University Press.

205. Loewenstein G., Haisley E. The Economist as Therapist: Methodological Ramifications of «Light» Paternalism. *The Handbook of Economic Methodologies*. 2006. Vol. 1.
206. Simon H. *Models of Man: Social and Rational*. New York. 1957
207. Капелюшников Р. И. Поведенческая экономика и «новый» патернализм. *Вопросы экономики*. 2013. №10. С. 66–90.
208. Самуэльсон П., Нордхаус Э., Вильям Д. *Экономика*. М.: Вильямс, 2005. 688 с.
209. Грецька-Миргородська В. В. Формування соціально-орієнтованої економіки: поведінкові передумови аналізу. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6349> (дата звернення: 10.12.2019)
210. Бернштайн П. Фундаментальні ідеї фінансового світу. Еволюція = Capital Ideas Evolving. Москва: «Альпіна Паблішер», 2009. 256 с.
211. Лозинський О.М. Економічна психологія та психологія підприємництва. Навчальний посібник. Львів: «Тріада плюс», 2015. 246 с.
212. Чернобай Л., Широн Ю. Поведінкова економіка: сутність та підходи до визначення. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*, 2016. VIII. С. 71–78.
213. Автономов В.С. История экономических учений: учебное пособие / под ред. В. Автомова, О. Ананьина, Н. Макашевой. Москва: ИНФРА-М, 2004. 784 с.
214. Вегера С. А. Поведінкова економіка – особлива галузь економічної теорії. *Актуальні проблеми економіки*. 2004. № 2. С. 4–16.
215. Morris Altman, *Behavioral Economics For Dummies* by Morris Altman, PhD Published by John Wiley & Sons Canada, 2012.
216. Бутенко В. М. Поведінкова економіка як інструмент маркетингу в сучасному агробізнесі. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 1(3). С. 52–57.

217. Reed D. D., Niileksela C. R., Kaplan B. A. Behavioral economics: a tutorial for behavior analysts in practice. *Behav Anal Pract.* 2013. Vol. 6(1). P. 34–54. doi:10.1007/BF03391790
218. Samson, A. (Ed.) *The Behavioral Economics Guide 2014* (with a foreword by George Loewenstein and Rory Sutherland) (1st ed.). 2014.
219. Michael Kremer, Gautam Raoa, Frank Schilbachb. *Handbook of Behavioral Economics*, 2019. Volume 2. 528 p.
220. Тельнов А. С., Решміділова С. Л. Розвиток поведінкової економіки у прийнятті економічних рішень. *Економічний вісник*. Серія: фінанси, облік, оподаткування. 2020. Вип. 5. С. 160–170.
221. Солсо Р. Когнитивная психология / 6-е изд. СПб. : Питер, 2011. 589 с.
222. Ушкальов В.В. Вплив поведінкових чинників на ефективність процесу розвитку персоналу підприємства. *Економіка та управління підприємствами*, 2019. Вип. 31. С. 401–408.
223. Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica*. 1979. Vol. 47. P. 263–291.
224. Thaler R. (2008). *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. Yale University Press, New Haven, № 4, 293 p.
225. Гурочкіна В. В. Теорія ігор в поведінковій економіці. Дослідження підприємництва: ключові механізми організації, основні драйвери та перспективи. *Економічні перспективи підприємництва в Україні: III Міжнародна науково-практична конференція, 10–11 жовтня 2019 р.: збірник матеріалів: у 2 ч.* Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. Ч. 1. С. 54–56.
226. Andreea Gradinaru. The Contribution of Behavioral Economics in Explaining the Decisional Process. *Procedia Economics and Finance*. 2014. Vol. 16. P. 417–426.
227. Erik Angner. We're all behavioral economists now. *Journal of Economic Methodology*. 2019. Vol. 26. № 3. P. 195–207. doi =10.1080/1350178X.2019.1625210

228. Пилипенко Н. М., Беляєва В. В. Можливості застосування інструментарію поведінкової економіки при проведенні економічної політики в Україні. *Економіка та держава*, 2019. № 5. С. 95–100.
229. Rezanovich I., Rezanovich E., Keller A., Savelyeva I. Evolution of behavioral economic theory. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Экономика и менеджмент»*. 2018. Т. 12, № 1. С. 23-27.
230. Серебрянский Д. С. Классический утилитаризм: основные теоретические проблемы. *Этическая мысль*. 2011. № 11. С. 90-105.
231. Menger K. Austrian Marginalism and Mathematical Economics / Hicks and Weber, eds., Carl Menger and the Austrian School of Economics, 1973.
232. Jevons W. S. Theory of Political Economy. L., 1871.
233. Neumann J., Morgenstern O. Theory of Games and Economic Behaviour. Princeton University Press, 1944. DOI: 10.2307/2572550
234. Simon H.A. Administrative Behavior. Models of Man, 1957.
235. Katona G. Psychological Analysis of Economic Behavior. NY: McGraw-Hill, 1951. 347 p.
236. Allais M. Le Comportement de l'Homme Rationnel devant le Risque, Critique des Postulatset Axiomes de l'Ecole Americaine. *Econometrica*, 1953, vol. 21. DOI: 10.2307/1907921
237. Ellsberg D. Risk, Ambiguity, and the Savage Axioms. *The Quarterly Journal of Economics*, 1961, vol. 75 (4), P. 643–669. DOI: 10.2307/1884324
238. Markowitz H. The Utility of Wealth. *The Journal of Political Economy*, 1952, vol. 60 (2), P. 151–158. DOI: 10.1086/257177
239. Festinger L. A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*. 1954. 7(2). P. 117–140.
240. Thaler R. Toward a Positive Theory of Consumer Choice. *Journal of Economic Behavior and Organization*. № 1. 1980. P. 39–60
241. Регулятивний потенціал фінансового ринку в умовах глобальних викликів: монографія / за заг. ред. д.е.н., професора С. В. Онишко. Ірпінь: Видавництво Національного університету ДПС України, 2016. 452 с.

242. Завірюха А. О. Теоретико-ігрова модель формування доходів підприємств при умові гри Неша. *Моделювання та інформаційні системи в економіці*: зб. наук. пр. Київ : КНЕУ, 2011. Вип. 83. С. 236–248.

243. Shapley L.S. A value for n-person games. Contributions to the theory of games. / Ed. by H. W. Kuhn, A. W. Tucker. Princeton: Princeton University Press, 1953. Vol. 2. P. 307–317.

244. Біла С. О. Інституціональні теорії еволюції суспільного розвитку в працях лауреатів Нобелівської премії. *Держава та регіони*. Серія: Економіка та підприємництво. 2008. № 1. С. 9–14.

245. Шиманська О. Новаторський аналіз рівноваги в теорії ігор та його застосування в економіці. *Вісник Тернопільського національного економічного університету : наук. журн.* Тернопіль, 2009. Вип. 2. С. 117–121.

246. Werner Guth, Rolf Schmittberger and Bernd Schwarze. An experimental analysis of ultimatum bargaining. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1982, vol. 3, iss. 4. P. 367–388

247. Gary Charness, Matthew Rabin. Understanding Social Preferences with Simple Tests. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 117, Iss. 3, 2002. P. 817–869, <https://doi.org/10.1162/003355302760193904>

248. Fehr E., Schmidt K. A Theory of Fairness, Competition and Co-operation. *Quarterly Journal of Economics*. 1999. 114. P. 817–868.

249. Smidts A. Kijken in Het Brein: Over De Mogelijkheden Van Neuromarketing, 2002.

250. Charles J. Management Rewired: Why Feedback Doesn't Work and Other Surprising Lessons from the Latest Brain Science. Penguin Group, 2009.

251. Higgins E. T., Kruglanski A. W. (Eds.), Social psychology: Handbook of basic principles, The Guilford Press, New York (1996), P. 133–168.

252. Kahneman D. J., Frederick S. Representativeness revisited: Attribution substitution in intuitive judgment. *Heuristics of intuitive judgment: Extensions and applications*, Cambridge University Press, New York, 2002. 30 p.

253. Chetty R. Behavioral economics and public policy: A pragmatic perspective. *American Economic Review*, 2015. Vol. 105(5), P. 1–33. doi:10.1257/aer.p20151108
254. Doyen S., Klein O., Pichon C.-L., & Cleeremans, A. Behavioral priming: It's all in the mind, but whose mind? *PLoS ONE*, 2012. Vol. 7(1), e29081. doi:10.1371/journal.pone.0029081
255. Loewenstein, G., & Chater, N. (2017). Putting nudges in perspective. *Behavioural Public Policy*. 2017. Vol. 1(1). P. 26–53. doi:10.1017/bpp.2016.7
256. Канеман Д., Словик П., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения. Харьков: Институт прикладной психологии, 2005. 632 с.
257. Ariely Dan, Loewenstein George, Prelec Drazen. Tom Sawyer and construction of value. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2004. doi: 10.1016/j.jebo.2004.10.003
258. Ariely, Dan. The Upside of Irrationality: The Unexpected Benefits of Defying Logic (Reprint ed.). New York; Toronto: Harper Perennial. 2011.
259. Белянин А. В. Ричард Талер и поведенческая экономика: от лабораторных экспериментов к практике подталкивания. *Вопросы экономики*. 2018. № 1. С. 5-25.
260. Томчук О. В. Концепт економічної поведінки в нормативній та поведінковій філософії управління розвитком людського потенціалу. *Причорноморські студії*, 2018. Вип. 31. С. 227–234
261. Юдин Е. Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва: УРСС, 1997. 444 с.
262. Акерлоф Дж., Шиллер Р. Spiritus Animalis, или как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма; пер. с англ. Д. Прияткина / под научн. ред. А. Суворова. М.: ООО «Юнайтед Пресс», 2010. 273 с.
263. Бондаренко О. В. Сучасна «економічна людина» та цінності розвитку економічної культури: людиновимірність економічного розвитку. URL:

http://eir.zp.edu.ua/bitstream/123456789/2963/1/Bondarenko_The%20modern_economic.pdf (дата звернення: 10.03.2020)

264. Веблен Т. Теория делового предприятия. М. : Дело, 2007. 288 с.
265. Попович М. Проблеми теорії ментальності. Київ: Наук. думка, 2006. 407 с.
266. Суименко Е. И. Homo economicus современной Украины: поведенческий аспект. Киев: Институт социологии НАНУ Украины. 2004. 244 с.
267. Niamir, Leila & Kiesewetter, Gregor & Wagner, Fabian & Schoepp, Wolfgang & Filatova, Tatiana & Voinov, Alexey & Bressers, Hans. Assessing the macroeconomic impacts of individual behavioral changes on carbon emissions. *Climatic Change*. 2020. 158. P. 141–160. 10.1007/s10584-019-02566-8.
268. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация. Санкт-Петербург, 1996. 703 с.
269. Катона Дж. Рациональна поведінка та економічна поведінка, *Психологічний огляд*, Вип. 60 (1953), С. 307-318.
270. Якубіна В. Л. Еволюція концепту масовості: хода від психосоматичного тлумачення до соціально-філософського виміру. *Альманах «Філософські проблеми гуманітарних наук»*, КНУ ім. Тараса Шевченка. 2007. № 12-13. С. 194–197.
271. Капіталізм, соціалізм і демократія (Capitalism, Socialism and Democracy, 1942). Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. К.: Основи, 1995. 530 с.
272. Arestis P., Sawyer M. (eds), A Biographical Dictionary of Dissenting Economists. Edward Elgar, 1992.
273. Канеман Д., Тверски А. Рациональный выбор, ценности и фреймы. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24, № 4. С. 31–42.
274. Соломон М. Р. Поведение потребителя. Искусство и наука побеждать на рынках: Пер. с англ. СПб.: ООО ДИАСофтЮп, 2003. 784 с.
275. Paul L. Heyne, Peter J. Boettke, David L. Prychitko. The Economic Way of Thinking: Pearson New International Edition, 2013.

276. П'єр Бурдьє, Лоїк Вакан. Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп / Переклад з англ. Анастасії Рябчук. Київ: Медуза, 2015. 224 с.
277. Лукашевич М. П. Соціологія праці : Підруч. К.: Либідь, 2004. 440 с.
278. Дейнека О.С. Экономическая психология: Учеб. пособие. СПб. : Питер, изд. СПб. ун-та, 2000. 160 с.
279. Пилипенко В., Чепурко Г. Соціальний діалог і трансформаційні зміни в Україні. Київ – Львів, Ліга-Прес, 2017. 184 с.
280. Щокин Г. Система управления человеческими ресурсами: монография. К. : ДП «Издат. дом «Персонал», 2009. 1472 с.
281. Соболева Н. І. Люди і ролі. К.: Україна, 1993. 181 с.
282. Бекешкіна І. Демократія, політична культура та громадянське суспільство в Україні. *Розвиток демократії в Україні*: Матеріали міжнар. наук. конф. Київ. 2001. С. 629–638.
283. Лагутін В. Д. Людина і економіка: соціоекономіка. Київ: Просвіта, 1996.
284. Колядич О. І. Поведінкова економічна теорія в поясненні соціально-трудових відносин. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2017. Вип. 48. С. 47–58.
285. Rentfrow P. J., Gosling S. D., Jokela M., Stillwell D. J., Kosinski M. and Potter J. Divided we stand: three psychological regions of the United States and their political, economic, social and health correlates. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2013. Vol. 105(6). P. 996–1012.
286. Duflo E., Kremer M. and Robinson J. How High Are Rates of Return to Fertilizer? Evidence from Field Experiments in Kenya. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 2008, 98(2), P. 482–488.
287. Saugato Datta, Sendhil Mullainathan. Behavioral design: a new approach to development policy. *Review of Income and Wealth*. 2014. Series 60, Number 1, P. 7–35.
288. Storper M. Why does a city grow? Specialisation human capital or institutions? *Urban Studies*. 2010. Vol. 47(10). P. 2027-2050.
289. How humans behave. Implications for Economics and Economic Policy. Federal Reserve Bank of Boston. 48th Economic Conference, June 2003. 36 p.

290. Hwang H., Powell W. Institutions and entrepreneurship. *Handbook of Entrepreneurship Research: Interdisciplinary Perspectives*. New York, NY: Springer, 2005. P. 201–232.
291. Herbert A. Rationality as Process and as Product of Thought. *American Economic Review*. 1978. May. Vol. 68, № 2. P. 1–16.
292. Богиня Д. П., Семикіна М. В. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики. Київ: «Шторм», 2003. 382 с.
293. Нілова Н. М. Дослідження деяких першопричин поведінкових особливостей індивідів. *Проблеми сучасної економіки: збірник матеріалів VII науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 15-16 травня 2015 року). Східноукраїнський інститут економіки та управління. У 2-х частинах. Запоріжжя: ГО"СІЕУ", 2015. Ч.2. 104 с.
294. Разумовський С.А. Раціональність “економічної людини”. *Гуманітарний часопис*. 2009. № 1. С. 68–77
295. Безгін К. С., Ушкальов В.В. Поведінкова економіка: епістемічний поворот у трактуванні раціональності. *Економіка України*, 2019. №7–8. С.692–693.
296. Bentham J. An introduction to the principles of morals and legislation. London, UK: Athlone Press. 1970.
297. Clark A., & Oswald, A. J. Unhappiness and unemployment. *The Economic Journal*, 1994. Vol. 104(424), P. 648–659.
298. Loewenstein, G. Emotions in economic theory and economic behavior. *American Economic Review*, 2000. Vol. 90(2). P. 426–432.
299. Wälde Klaus, Moors Agnes. Current Emotion Research in Economics. 2016.
300. Laibson, D. A cue-theory of consumption. *Quarterly Journal of Economics*, 2001. Vol. 116(1), P. 81–119.
301. Loomes, G., & Sugden, R. (1986). Disappointment and dynamic consistency in choice under uncertainty. *Review of Economic Studies*, 1986. Vol. 53(2), P. 271–282.
302. Wälde, K. Emotion Research in Economics. *CESifo Working Paper* No. 5982, July 2016.

303. Caplin, A., & Leahy, J. (2001). Psychological expected utility theory and anticipatory feelings. *Quarterly Journal of Economics*, 2001. Vol. 116(1). P. 55–79.
304. Пацула А. В., Колесник Н. Н., Сотников А. А., Сухинин И. В. Модель управления социальными факторами экономического поведения населения региона. URL: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks337868 (дата звернення: 10.07.2020)
305. Costa Jr. and McCrae R. Revised NEO personality inventory (NEO-PI-R) and NEO five-factor inventory (NEO-FFI) professional manual. Odessa, FL: *Psychological Assessment Resources*. 1992.
306. Rentfrow P. J. Statewide differences in personality: toward a psychological geography of the United States. *American Psychologist*, 2010. Vol. 65(6). P.548–558.
307. Human Behaviour and Economic Growth: A Psychocultural Perspective on Local and Regional Development. URL: https://www.researchgate.net/publication/324620370_Human_Behaviour_and_Economic_Growth_A_Psychocultural_Perspective_on_Local_and_Regional_Development (дата звернення: 14.07.2020)
308. Приймак В., Гинда О. Управління процесами розвитку та реалізації людського потенціалу в економіці України: монографія; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів: Растр-7, 2013. 436 с.
309. Кун Т. Структура научных революций. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2001. 608 с.
310. Гайдай Т. В. Парадигмальний підхід у структурі сучасного методологічного аналізу. *Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку* : збірник матеріалів Всеукраїнського Круглого столу. 10.11.2016 р. Київ : КНЕУ, 2016. 199 с.
311. Томчук О. В. Парадигма управління людським потенціалом території в контексті поведінкової економіки. *Бізнесінформ*. № 12. 2019. С. 423–431.
312. Базаров Т. Ю. Управление персоналом: учебник. 8-е изд. Москва: Академия, 2010. 224 с.
313. Егоршин А. П., Филимонова С. Г. Карьера одаренного менеджера. СПб. : Логос, 2007. 408 с.

314. Юдин Б. Г. Концепция человеческого потенциала как программа исследований. *Человек – Философия – Гуманизм: основные доклады и обзоры Первого Российского философского конгресса (4–7 июня 1997 г.): в 9 т.* СПб.: Политиздат. 1998. Т. 9. С. 47–54.
315. Маслов В. И. Стратегическое управление персоналом в XXI веке. Москва: Эксмо, 2002. 80 с.
316. Ансофф И. Стратегическое управление. Москва: Экономика, 1989. 519 с.
317. Управление организацией: учебник / под ред. А. Г. Поршнева, З. П. Румянцевой, Н. А. Саломатина. Москва: ИНФРА-М, 2001. 669 с.
318. Ходаківський Є., Богоявленський Ю., Грабар Т. Психологія управління: підручник. 3-тє вид. перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 664 с.
319. Дж. Ван Гиг. Прикладная общая теория систем: Пер. с англ. М.: Мир, 1988. 625 с.
320. Римашевская Н. М. Человеческий потенциал России и проблемы «сбережения населения». *Российский экономический журнал*. 2004. № 9–10. С. 22–40.
321. Ушкальов В. В., Мартіянова М. П. Поведінкові аспекти управління розвитком персоналу підприємства. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 13. С. 387–392.
322. Andrew Darnton, GSR Behaviour Change Knowledge Review. Centre for Sustainable Development, University of Westminster, 2008. 83 p.
323. Скавронська І. Світові й глобальні міста: подібності та відмінності. *Економіка*. 2014. №4 (130). С. 61–65.
324. Йен Гел. Міста для людей, 2018. 304 с.
325. Erik Angner. We're all behavioral economists now. *Journal of Economic Methodology*. 2019. Vol. 26. № 3. P. 195–207. doi =10.1080/1350178X.2019.1625210
326. Tabellini G. Culture and institutions: economic development in the regions of Europe. *Journal of the European Economic Association*, 2010. Vol. 8 (4). P. 677–716.

327. Huggins, R. and Thompson, P. Introducing regional competitiveness and development: contemporary theories and perspectives. *Handbook of Regions and Competitiveness: Contemporary Theories and Perspectives on Economic Development*, Cheltenham: Edward Elgar, 2017. P. 1–31.

328. Obschonka, M. Stuetzer, M. Audretsch, D. B. Rentfrow, P. J. Potter, J. and Gosling, S. D. Macropsychological factors predict regional economic resilience during a major economic crisis. *Social Psychological and Personality Science*, 2016. Vol. 7 (2). P. 95–104.

329. Rentfrow, P. J. Gosling, S. D. and Potter, J. (2008). A theory of the emergence, persistence, and expression of geographical variation in psychological characteristics. *Perspectives on Psychological Science*. 2008. Vol. 3 (5). P. 339–369.

330. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Чому люди обирають міста: поведінкові моделі в контексті розвитку людського потенціалу. *Ефективна економіка*, 2020. №12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/20.pdf DOI: 10.32702/2307-2105-2020.12.18 (дата звернення: 20.11.2020)

331. Elli Thomas, Ilona Serwicka & Paul Swinney. Urban demographics. Why people live where they do. Centre for Cities, 2015. 33 p.

332. Harry Carr, Ben Glover, Stanley Phillipson-Brown, Josh Smith, Mark Essex, Stuart Burt. The future of towns. Demos, 2020. 97 p.

333. Канеман Д. Думай медленно, решай быстро. Москва: АСТ, 2014. 653 с.

334. Заславская Т. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. *Информ. бюлл.* 2000. № 6. С. 14–19

335. Алексеева Т.В. Психологічна характеристика освітнього середовища як чинника розвитку відповідальності майбутнього фахівця. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія.* 2013. Том. Х. Вип. 25. С. 26–37.

336. Ковальова В.І. Поведінкові аспекти сучасного менеджменту. *Проблеми економіки*, 2011. № 4. С. 101–106.

337. Emma Dawney. Behavioural economics: seven principles for policy-makers. New economics foundation, 2005. 20 p.
338. Демерс А. Е. Психологія опору в психоаналітичному та когнітивно-поведінковому терапевтичних підходах. *Психологічні перспективи*. 2012. Випуск 20. С. 37–47.
339. Thaler, Richard H. and Sunstein, Cass R. and Balz, John P. (2014). Choice Architecture. *The Behavioral Foundations of Public Policy*, Ch. 25. URL: <https://ssrn.com/abstract=2536504> (дата звернення: 20.11.2020)
340. Талер Р., Санстейн К. Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір. Київ: Наш формат, 2017. 312 с.
341. Передало Х. С., Огренчук Ю. В., Лібенко Ю. С. Поведінкова економіка та можливості застосування технік її впливу в сучасних організаціях. *Ефективна економіка*, 2019. №12. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.12.94
342. Clark, G.L. Explaining Behaviour in Economic Geography: The Cognition-Context Nexus. 2018. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Explaining-Behaviour-in-Economic-Geography-%3A-The-Clark/8819c2f0a93bcb453f6eb12125691bcdff83a4e2?p2df> (дата звернення: 07.12.2020)
343. Hernandez JGV, Ortega RP. Bounded rationality in decision-making. *MOJ Research Review*. 2019. Vol. 2(1). P.1–8 DOI: 10.15406/mojcrr.2019.02.00047
344. Huggins, R. Creating a UK Competitiveness Index: regional and local benchmarking. *Regional Studies*, 2003. Vol. 37 (1). P. 89–96.
345. Huggins, R. Capital, institutions and urban growth systems. *Cambridge Journal of Regions. Economy and Society*, 2016. Vol. 9 (2). P. 443–463.
346. Huggins, R. and Thompson, P. (2012) ‘Well-being and competitiveness: are the two linked at a place-based level?’. *Cambridge Journal of Regions. Economy and Society*. Vol. 5 (1). P. 45–60.
347. Гончарова Н. І. Конфлікт дискурсивних і стереотипних рішень у механізмі контрпродуктивної поведінки. *Юридична психологія*. 2017. №2(21). С. 53–62.

348. Томчук О. В. Поведінковий аспект формування людського потенціалу розвитку території. *Ефективна економіка*. 2019. № 5. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.5.69

Список використаних джерел до розділу 3

349. Мамаева В. Е. Оценка человеческого потенциала региона с учетом развития интегрированных структур. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2017. № 9 (63). Ч. 1. С. 13–15.

350. Мамаев А. Е., Мамаева В. Е. Управление конкурентоспособностью интегрированных формирований в агропромышленном комплексе в современных условиях: монография. Йошкар-Ола. 2014. 208 с.

351. Буткалюк В. Качество трудовой жизни как составляющая качества жизни. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2010. № 4. С. 138–151.

352. Жадан О. В. Економіка праці і соціально-трудові відносини: навч. посіб. Х.: ХарПІ НАДУ, Магістр, 2008. 360 с.

353. Социально-экономический потенциал региона: монография / Под общ. ред. О. Ф. Балацкого. Сумы : Университетская книга, 2010. 364 с

354. Индекс людського розвитку: Україна посіла 88 позицію серед 189 країн. URL:<https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices--where-does-ukraine-rank--.html> (дата звернення: 16.10.2019)

355. Рубанов И. Н., Тикунов В.С. О методике оценки индекса развития человеческого потенциала и его использовании в российских условиях. *Географический вестник*. 2007. № 1–2(5). С. 57–72.

356. Зубаревич Н. В. Индекс развития человеческого потенциала в регионах России в 2005–2006 годах. Доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации 2008: Россия перед лицом демографических вызовов. М.: ПРООН, 2009. С. 194–203.

357. Грішнова О. А. Людський розвиток: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2006. 308 с.

358. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: колективна монографія / За ред. Е. М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 367 с.

359. Макарова О. В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів. *Економіка України*. 2015. № 3 (640). С. 41–53

360. Human Development Report 1990. Concept and Measurement of Human Development. URL: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1990>. (дата звернення: 20.11.2020)

361. Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. URL: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010> (дата звернення: 20.11.2020)

362. Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All. URL: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011> (дата звернення: 20.11.2020)

363. Human Development Report 2013. Rise of South. URL: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2013> (дата звернення: 21.11.2020)

364. Тутова О.В. Концептуальні основи формування людського капіталу. *Економіко-математичне моделювання соціально-економічних систем*. Збірник наукових праць. Вип. 17. Київ: Міжнародний науково-навчальний центр інформаційних технологій та систем НАН України і МОН України, 2012. С. 119–129.

365. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: учеб. пособ. / Под ред. В. П. Колесова (экономический факультет МГУ). 2-е изд. М.: Права человека, 2008. 636 с.

366. European Commission. The EU Regional Human Development Report // JRS Science and Policy Reports. Luxembourg: Publication Office of the European Union. 2014. 97 p.

367. National Human Development Report – Poland 2012. Local and Regional Development / UNDP Project Office in Poland. Warsaw. 2013. 188 p.

368. Деякі питання удосконалення системи моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики : Постанова Кабінету Міністрів України № 1029 від 20.12.2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1029-2017-п> (дата звернення: 01.06.2018).

369. Новікова О. Ф., Амоша О. І., Антонюк В. П. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2009. № 2. С. 50. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uap_2009_2_11.pdf (дата звернення: 10.10.2019)

370. Богиня Д. П. Науково-практичні засади конкурентоспроможності людського потенціалу України: стан та шляхи формування в контексті інтеграційних процесів. *Вісник Хмельницького національного університету. Сер. Економічні науки*. 2007. Т. 1. № 5. С. 7–13.

371. Геєць В.М. Наслідки демографічних викликів для економічного зростання та підвищення продуктивності праці. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 1(15). С. 3–23.

372. Грішнова О.А. Людський розвиток: навч. посіб. К.: КНЕУ. 2006. 308 с.

373. Долішній М. Про людський потенціал економіки України. *Економіка України*. 2006. № 10. С. 89.

374. Злупко С. М., Радецький Й. І. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні: навч. посіб. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л.: Вид. ЛНУ, 2001. 192 с.

375. Лабоцкий В. В. Управление знаниями: технологии, методы и средства представления, извлечения и измерения знаний: учеб. пособ. М.: Высшая школа, 2006. 392 с.

376. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: колективна монографія / Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, І. О. Курило та ін. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. 320 с.

377. Мотренко Т.В. Філософські та психологічні проблеми розвитку людського потенціалу в глобальному позиціонуванні України. *Педагогічна і*

психологічна науки в Україні: зб. наук. пр.: в 5 т. Нац. акад. пед. наук України. Київ: Педагогічна думка, 2012. Т. 2. С. 187–199.

378. Лісогор Л.С. Конкурентність ринку праці: механізм реалізації: монографія. К.: *Ин-т демографії та соціальних досліджень НАН України*, 2005. 168 с.

379. Шаульська Л.В. Управління людським та соціальним розвитком в регіонах України: колектив. монографія / Л.В. Шаульська, Я.Л. Полянська, М.А. Кримова, О.Ф. Новікова, О.І. Амоша та ін.; *НАН України ІЕП*. Донецьк, 2010. 564 с.

380. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України: монографія. Львів: *Видавничий центр ЛНУ*. 2006. 315 с.

381. Чухно А. А. Інтелектуальний капітал: сутність, форми і закономірності розвитку. *Економіка України*. 2002. № 11. С. 48–55.

382. Томчук О. В. Особливості оцінювання людського потенціалу територій з агропромисловою спеціалізацією. *Управління економікою: теорія та практика*: Зб. наук. пр. Київ : ІЕП НАНУ, 2019. С. 156–170.

383. Freudenberg M. Composite indicators of country performance: a critical assessment. Paris: OECD, 2003. 34 p.

384. Handbook on Constructing Composite Indicators. Methodology and user guide. *OECD*: official website. 2008. URL: www.oecd.org/publishing/corrigenda.

385. Jacobs R., Smith P. and Goddard M. Measuring performance: an examination of com performance indicators, Centre for Health Economics. Technical Paper Series 29. 2004. 124 p.

386. European Commission. The EU Regional Human Development Report. JRS Science and Policy Reports. Luxembourg: Publication Office of the European Union. 2014. 97 p.

387. National Human Development Report – Poland 2012. Local and Regional Development / UNDP Project Office in Poland. Warsaw. 2013. 188 p.

388. Концепція соціального розвитку України на 2013 – 2023 роки. URL: http://gurt.org.ua/.../komment_kontseptsiiyi_sotsrozvit. (дата звернення: 01.06.2018)

389. Деякі питання удосконалення системи моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики : Постанова Кабінету Міністрів України № 1029 від 20.12.2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1029-2017-п> (дата звернення: 01.06.2018).

390. Nilsson R. «Confidence Indicators and Composite Indicator». Paris: CIRET conference, 10-14 October. 2000.

391. Креативна економіка. Форум в Москві. URL: <http://www.creativecities.org.ua/uk/creative-economy/texts/?newsid=122>. (дата звернення: 20.11.2018)

392. Малярець Л. М. Вимірювання ознак об'єктів в економіці: методологія та практика: наук. вид. Х.: ХНЕУ, 2006. 384 с.

393. Малярець Л. М., Норік Л. О. Економіко-математичні аспекти діагностики конкурентоспроможності підприємства: наукове видання. Х.: Вид. ХНЕУ, 2009. 214 с.

394. Малярець Л. М., Ачкасова О. В. Збалансована система показників як інструмент визначення стратегії підприємства в умовах кризи: монографія. Х.: Вид. ХНЕУ, 2011. 302 с.

395. Пономаренко В. С., Малярець Л. М. Аналіз даних у дослідженнях соціально-економічних систем: монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2009. 432 с.

396. Harrington E. C. The Desirability Function. Industrial Quality Control. 1965. April. P. 494–498.

397. Хамханов К.М. Основы планирования эксперимента: методическое пособие для студентов специальностей 190800 «Метрология и метрологическое обеспечение» и 07200 «Стандартизация и сертификация (по отраслям пищевой промышленности)». Улан-Удэ.: ВСГТУ, 2001. 50 с.

398. Магомадов В. Д. Индикативное планирование инвестиционной деятельности строительной отрасли в регионе: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. М., 2008. 21 с.

399. Камышникова Э. В. Формирование универсальной шкалы оценки уровня экономической безопасности предприятия. *Вісник Донецького*

національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського: зб. наук. пр. Донецьк, 2009. Вип. 4. С. 76–80.

400. Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія. Київ: НІСД, 2013. 104 с.

401. Качинський А. Б., Іванюта С. Б. Екологічна та природно-техногенна безпека України: регіональний вимір загроз і ризиків: монографія. Київ: НІСД, 2012. 361 с.

402. Піддубний І. О., Піддубна Л. І. Гомеостатичний механізм координації результатів в системі міжнародної економічної діяльності підприємства. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2019. № 66. С. 109–118.

403. Cannon W. The wisdom of the body. London, Kegan Paul, French, Frubner and Co., 1992. P. 237–301.

404. Эшби У. Р. Конструкция мозга. М.: Иностр. лит., 1962. 362 с.

405. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине. Пер. с англ. И.В. Соловьева и Г.Н. Поварова; Под ред. Г.Н. Поварова. 2-е издание. М.: Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. 344 с.

406. Новосельцев В. Н. Гомеостаз систем управления. *Автоматика и телемеханика*. 1973. № 5. С. 98–114.

407. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности. М.: СИНТЕГ, 2000. 528 с.

408. Паніотто В. І Статистичний аналіз соціологічних даних. Київ: вид. дім «КМ Академія», 2004. 269 с.

409. Більська О.В. Людський потенціал і людський капітал: сутність, трансформація, життєвий цикл. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Випуск 7. С. 26–32.

410. Сисмонди Ж. С. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Т. 1; кн. 1–4. М.: Соцэкгиз, 1936. 386 с.

411. Europa 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. – Communication from the Commission, Brussels. 3 March 2010.
412. Innovation Union. Aims of the Innovation Union, state of progress and related policy. European Commission.
413. New Skills Agenda for Europe. Employment. Social Affaire and Inclusion. European Commission. URL: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1223> (дата звернення: 20.12.2019)
414. EU Youth Strategy. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/youth/policy/youth-strategy_en.
415. The European platform against poverty and social exclusion. Commission for Economic Policy. URL: <http://pes.cor.europa.eu/european-platform-against-poverty-and-social-exclusion> (дата звернення: 10.09.2019)
416. Томчук О. В. Development of the human potential of Ukraine in the context of the polish experience. *Економічний вісник Донбасу*. № 4(58). 2019. С. 87–94.
417. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». № 5 від 12 січня 2015р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html>. (дата звернення: 08.11.2018)
418. Економічна та Соціальна Рада ООН. URL: <https://www.un.org/ecosoc/> (дата звернення: 20.11.2018)
419. Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020р., затверджений Розпорядженням КМУ №275 від 3 квітня 2017р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80#n13> (дата звернення: 22.11.2018)
420. Офіційний сайт ЮН-КТАД. Unctadstat. Retrieved from <https://unctadstat.unctad.org> (дата звернення: 22.11.2018)
421. Офіційний сайт ILO. URL: <https://ilostat ilo.org/data/> (дата звернення: 22.11.2018)
422. Tomchuk Olesia, Larysa Shaulska, Olha Doronina, Maryna Naumova, Nataliia Honcharuk, Kseniia Bondarevska. Cross-country clustering of labor and

education markets in the system of strategic economic management. *Revista Electronica de Investigacion en Ciencias Economicas Abriendo Camino al Conocimiento Facultad de Ciencias Economicas*, UNAN-Managua. Vol. 8. No 16, Julio – Diciembre 2020. P. 166-193. DOI 10.5377/reice.v8i16.10681

423. Stephen S. Lim, Rachel L. Updike, Alexander S. Kaldjian, Ryan M. Barber, Krycia Cowling, Hunter York, Joseph Friedman, R. Xu, Joanna L Whisnant, Heather J. Taylor, Andrew T. Leever, Yesenia Roman, Miranda F. Bryant, Joseph Dieleman, Emmanuela Gakidou, Christopher J. L. Murray (2018), Measuring human capital: a systematic analysis of 195 countries and territories, 1990–2016. *Lancet*. Vol. 392. P. 1217–1234.

424. Hanushek E A. Economic growth in developing countries: the role of human capital. *Econ Educ Rev*. 2013. Vol. 37. P. 204–212.

425. Arkan T. Human Resources Accounting: A Suggested Model for Measurement and Valuation. *Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia*, 2016. Vol. 1(79). P. 173–193.

426. Stein D. Bilanzierung von Humankapital. Grundlagen und Möglichkeiten für die unternehmerische Praxis. Köln. 2010.

427. Буяк М. М. Соціальні пріоритети формування людського капіталу регіону. *Економіка и управление*, 2011. № 2. С. 94–98

428. Васильченко В. С., Гриненко А. М., Грішнова О. А., Керб Л. П. Управління трудовим потенціалом: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2005. 403 с. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: учеб. для вузов. 2-е изд. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 495 с.

429. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. 254 с.

430. Егорова Н. Е. Вопросы совершенствования хозяйственного механизма региональных связей. Центр. Эк.-мат. Ин-т РАН. М., 1992. 69 с.

431. Зайцева Л. М. Региональная система управления (организационно-методологический аспект). Донецк: ИЭП НАН Украины, 1997. 336 с.

432. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: монографія; О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. НАН України. Ін-т економіки промисловості. Донецьк, 2008. 468 с.

433. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України: монографія. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 315 с.

434. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком: навч. посіб. К.: Вища шк., 2000. 223 с.

435. Хомелянский Б. Н. Социалистическое воспроизводство: (Воспроизводственный потенциал социальной инфраструктуры). М.: Экономика, 1989. 112 с.

436. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: монографія. Донецьк: НАН України, Ін-т економіки пром-ті, 2005. 502 с.

437. Швець І. Б., Позднякова С. В. Оцінка нагромадження людського капіталу на промислових підприємствах. Донецьк: ДонНТУ–Норд-Пресс, 2011. 172 с.

438. Симоненко В. К. Регионы Украины: проблемы развития. К.: Наукова думка, 1997. 264 с.

439. Томчук О. В., Шаульська Л. В., Несвіт К. В. Ключові детермінанти та умови збалансованого розвитку людського потенціалу територій в економіці нового типу. *Менеджмент у ХХІ столітті: проблеми і шляхи вирішення в умовах України*: монографія за заг. ред. Ситник Л. С. Вінниця: Центр оперативного друку «Документ Принт», 2020. С. 178–201

440. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів за 2018 рік. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, 2019. 89 с.

441. Статистичний збірник «Регіони України» 2018. Державний комітет статистики України, 2018. Ч.1. 315 с.

442. Статистичний збірник «Регіони України» 2018. Державний комітет статистики України, 2018. Ч.2. 682 с.

443. Статистичний збірник «Регіони України» 2019. Державний комітет статистики України, 2019. Ч.1. 309 с.
444. Статистичний збірник «Регіони України» 2019. Державний комітет статистики України, 2019. Ч.2. 657 с.
445. Розрахунок індексу регіонального людського розвитку за 2019 рік. Міністерство громад та територій України, 2020. 12 с.
446. Human Development Report 2014 Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. URL: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1990/chapters> (дата звернення: 10.12.2019)
447. Томчук О. В. Соціально-економічні та демографічні умови розвитку людського потенціалу в системі менеджменту територій. *Зб.наук.праць Таврійського агротехнологічного університету (економічні науки)*, за ред. Л.В. Синяєвої. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2020. №1(41). С. 195-205.
448. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.11.2019)
449. Офіційний сайт Головного управління статистики у Вінницькій області. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.11.2019)

Список використаних джерел до розділу 4

450. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 367 с.
451. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. К., 2015. 356 с.
452. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності: кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; відпов. за випуск О.В.

Макарова, О.М. Хмелевська; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 368 с.

453. Формування і розвиток людського потенціалу регіону: сутність, сучасні тенденції та методи оцінювання. Монографія. МОН України. Одеський нац. економічний унів-тет. Одеса: VOI COIU «Атлант», 2018. 103 с.

454. Макарова О. В. Методологічні підходи до ідентифікації та оцінювання ризиків людського розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 103–116

455. Кравець І. М., Здоров Ю. В. Основні чинники людського розвитку в Україні. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2019. Випуск 3 (20). С. 431–436

456. Радченко Л. П. Людський розвиток в контексті макроекономічного регулювання держави. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Економіка»*. 2016. Вип. 16. С. 72–78

457. Антонюк В. П. Проблеми людського розвитку Запорізької області та спрямованість регіональної стратегії на їх вирішення. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2020. № 1(41). С. 140–150

458. Кривцова М. С. Оцінка людського потенціалу регіону : теоретичний аспект/ Вісник соціально-економічних досліджень. *Збірник наукових праць Одеського національного економічного університету України*. 2018. № 2(66). С. 162–173

459. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. Державна служба статистики України. Київ, 2014. 63 с.

460. Розрахунок індексу регіонального людського розвитку за 2019 рік. <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/rozrahunok-indeksu-regionalnogo-lyudskogo-rozvytku-za-2019-rik.pdf> Romer, P.M., 1986. Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, No 94, 1986. P.1002-1037. DOI: <http://dx.doi.org/10.1086/261420>

461. Томчук О.В., Полеся В.М. Сучасний стан та шляхи розвитку зовнішньоекономічної діяльності у Вінницькій області. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*, 2017. № 6. С. 116–132.

462. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року.

463. Багатогалузева статистична інформація. Регіональна статистика. Державна служба статистики. URL:<http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.11.2019)

464. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. Державна служба статистики України. Київ, 2018. 72 с.

465. Методика вимірювання людського розвитку регіонів України: затверджена Постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України № 123-м від 13.06.2012 року. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/sp/sp_123-m.pdf. (дата звернення: 03.11.2019)

466. Регіональний людський розвиток. Статистичний збірник. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017_pdf.pdf (дата звернення: 03.11.2019)

467. Деякі питання удосконалення системи моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1029. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1029-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.11.2019)

468. Розрахунок індексу регіонального людського розвитку за 2019 рік. Міністерство розвитку громад та територій України. <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/rozrahunok-indeksu-regionalnogo-lyudskogo-rozvytku-za-2019-rik.pdf> (дата звернення: 03.11.2019)

469. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: монографія. Донецьк: НАН України, Ін-т економіки пром-ті, 2005. 502 с.

470. Томчук О. В. Людський потенціал у системі соціально-економічного розвитку регіону: проблеми і перспективи Вінницької області. *Регіональна економіка*. 2020. №3(97). С. 71–80. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-3-8>

471. Населення (1995-2019 рр.). Статистична інформація. Головне управління статистики у Вінницькій області. URL: <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/statistical-information/6407--1995-2010.html> (дата звернення: 25.10.2019)

472. Чисельність населення України. Статистична інформація. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 25.10.2019)

473. Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя за 2018 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/08/zb_tabl_nar_2018.pdf (дата звернення: 25.10.2019)

474. Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя за 2019 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/08/zb_tabl_nar_2019.pdf (дата звернення: 05.03.2020)

475. Самооцінка домогосподарствами України доступності окремих товарів та послуг (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2019 року) Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2020, 135 с.

476. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017, 176 с.

477. Діти, жінки та сім'я в Україні. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2020, 284 с.

478. Багатогалузева статистична інформація (Комплексна статистика). Заклади дошкільної освіти. Головне управління статистики у Вінницькій області. <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia> (дата звернення: 20.11.2019)

479. Багатогалузева статистична інформація (Комплексна статистика). Населення (1995-2019 рр.). Заклади загальної середньої освіти. Заклади професійної (професійно-технічної) освіти. Заклади вищої освіти. Головне управління статистики у Вінницькій області. <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia> (дата звернення: 20.04.2020)

480. Концепція інтегрованого розвитку м. Вінниці 2030. Вінницька міська рада. 2019, 174 с.

481. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року. Вінницька обласна державна адміністрація. 2020, 132 с.

482. Моніторинг забезпечення педагогічними працівниками закладів освіти України: методологічні підходи до прогнозування. МОН. ДУ «Інститут освітньої аналітики», 2020, 162 с.

483. Статистичні дані основної сесії ЗНО за 2016, 2017, 2018, 2019 роки. Регіональні дані. Український центр оцінювання якості освіти <https://zno.testportal.com.ua/stat> (дата звернення: 20.04.2020)

484. PISA (Програма міжнародного оцінювання учнів) <https://mon.gov.ua/ua/tag/pisa> (дата звернення: 20.04.2020)

485. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / За заг. ред. В.Г. Кременя. К, Знання, 2016, 448 с.

486. Новіков В. М. Розвиток професійно-технічної освіти в умовах децентралізації системи управління в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2017, № 2 (30), С. 126–137.

487. Кучинський М. Професійно-технічна освіта України – вектори розвитку. *Професійно-технічна освіта*, 2016, № 3, С. 5–9.

488. Три слони професійно-технічної освіти. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1329-tri-slони-profesijno-tekhnichnoji-osviti> (дата звернення: 18.05.2020)

489. Професійна освіта. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/profesiyno-tekhnichna-osvita> (дата звернення: 18.05.2020)

490. Багатогалузева статистична інформація (Комплексна статистика). Заклади професійної (професійно-технічної) освіти. Головне управління статистики у Вінницькій області. <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia> (дата звернення: 18.05.2020)

491. Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні. Статистична інформація. Державна служба статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.05.2020)

492. Вища освіта в Україні у 2019 році. Статистична інформація. Державна служба статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.05.2020)

493. Багатогалузева статистична інформація (Комплексна статистика). Заклади вищої освіти. Головне управління статистики у Вінницькій області. <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia> (дата звернення: 20.05.2020)

494. Томчук О. В. Діагностика освітньо-професійних компонентів людського потенціалу Вінниччини. *Держава та регіони*, 2020. №5 (116). С. 103–110.

495. Регіони України. Статистичний збірник. Частина 1. Державна служба статистики України. Київ, 2019, 309 с.

496. Валовий регіональний продукт (2004-2019). Статистична інформація. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 28.05.2020)

497. Томчук О. В. Компаративний аналіз динаміки фізичних параметрів людського потенціалу в контексті соціально-економічного розвитку регіону. *Формування ринкових відносин в Україні*, 2020. №11. С.124–133.

498. Томчук О.В. Соціально-економічні детермінанти розвитку людського потенціалу територій: теоретичний та прикладний аспект. *Економіка і організація управління*, 2020. № 3. С. 265–267.

499. Romer P. M. Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 1986. P. 1002–1037. DOI: <http://dx.doi.org/10.1086/261420>

500. Lucas R. E. On the Mechanics of Economic Development/R.E. Lucas // *Journal of Monetary Economics*, 1988. P. 3–42. DOI: [http://dx.doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](http://dx.doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7)
501. Hausmann R., Klinger B. The structure of the product space and the evolution of comparative advantage. *CID Working Paper*, 2007. No. 146.
502. Hausmann R., Hwang J., Rodrik D. What your export matters. *Journal of Economic Growth*, 2007. Vol. 12, No. 1, P. 1–25. <https://doi.org/10.1007/s10887-006-9009-4>
503. Knowledge-based Economy. OECD. GD. Paris, 1996. 49 p.
504. Крапивний І. В., Прокопенко О. В., Школа В. Ю. Концептуальні моделі економіки знань. *Механізм регулювання економіки*, 2015, № 1, С. 55–67
505. Lundvall B.-Å., Borras S. The globalising learning economy: Implications for innovation policy, DG XII, European Commission. Bruxelles, 1998.
506. Lundvall, B.-E. Why the New Economy is a Learning Economy. *DRUID Working Paper* № 04-01.
507. Лошковська, Х. С. Тенденції розвитку креативності в контексті міжнародного бізнесу. URL: www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2860 (дата звернення: 21.06.2020)
508. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. Москва: Издательский дом «Классика-XXI», 2007. 421 с.
509. Лэндри Ч. Креативный город. Москва: Издательский дом «Классика-XXI», 2006. 399 с.
510. Creative Economy Report 2008. The challenge of assessing the Creative economy: towards informed policymaking. United Nations, 2008.
511. Global creative economy shows resilience, growth – report. UNESCO. January 2019. URL: <https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=1975> (дата звернення: 18.05.2020)
512. Щеглюк С. Д. Особливості розвитку креативної індустрії України: перспективні форми просторової організації. *Регіональна економіка*. 2017. Випуск 6 (128). С. 143–150.

513. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р.

514. Kagermann, H. Industrie 4.0: Mit dem Internet der Dinge auf dem Weg zur 4. industriellen Revolution. VDI Nachrichten. URL:<https://www.vdi-nachrichten.com/Technik-Gesellschaft/Industrie-40-Mit-Internet-Dinge-Weg-4-industriellen-Revolution> (дата звернення: 08.07.2020)

515. Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію. Переклад з англ. Харків, 2019, 416 с.

516. Романюк С. А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: монографія. К.: НАДУ, 2013, 375 с.

517. Теорії регіонального розвитку та їх еволюція як основа сучасного регіонального управління. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. № 4. С. 141–148.

518. Кондіус І. С. Еволюція кумулятивних теорій регіонального економічного розвитку. *Економічний форум*. 2017. №1. С. 4–11.

519. Storper M. Agglomeration, Trade, And Spatial Development: Bringing Dynamics Back In. *Journal of Regional Science*, Wiley Blackwell, 2010. Vol. 50 (1). P. 313–342.

520. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе. М.: Логос, 2003. № 6 (40). С. 67–116.

521. Rodríguez-Pose A. Is fiscal decentralization harmful for economic growth? Evidence from the OECD countries. *Journal of Economic Geography*, Oxford University Press. 2011. Vol. 11 (4), July. P. 619–643.

522. Гріневська С. М. Теоретико-методологічні засади саморозвитку регіону як потенціалу сталого розвитку. *Економіка промисловості*, 2013, №3 (63), С. 70–76.

523. Панова В. Парадигма «нового регіоналізму» в Європейському Союзі / В. Панова. URL: <http://www.viche.info/journal/1022/> (дата звернення: 18.08.2020)

524. Іванова О. Ю. Фактори саморозвитку регіонів в умовах трансформаційних перетворень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Економічні науки. Вип. 13. Ч. 3. 2015, С. 95–98
525. Jacobs J. *The Economy of Cities*. New York: Randon House, 1970. 288 p.
526. Henderson J. V. *Urban Development: Theory, Fact, and Illusion*. New York: Oxford University Press, 1988. 242 p.
527. Evans A. W. *Urban Economics (an introduction)*. Oxford: Publishers, 1992. 203 p.
528. Friedman J. *Urbanization Planning and National Development*. Beverly Hills, London, 1973.
529. Heidenreich M. *The Changing System of European Cities and Regions*. URL: <http://www.sozialstruktur.uni-oldenburg.de/dokumente/regionew.pdf> (дата звернення: 20.06.2020)
530. Сэпик Д. Конкурентоспособность регионов: некоторые аспекты. URL: http://www.recep.ru/files/documents/regional_competitiveness_ru.pdf (дата звернення: 28.06.2020)
531. Perroux F. Note on the Concept of Growth Poles. *Regional Economics: Theory and Practice*. NY: The Free Press, 1970. P. 93–103.
532. Boudeville, J. R. *Problems of Regional Economic Planning*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1966. 126 p.
533. Lasuean, J. R. On growth poles. *Urban Studies*. 1969 №6. P. 137-161.
534. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии. М.: Прогресс, 1968. 392 с.
535. Venables A. J. Economic Integration and Industrial Agglomeration. *Economic and Social Review*. 1994. 26. P. 1–17
536. Lyons D. I. Agglomeration Economies among High-Technology Firms in Advanced Production Areas: The Case of Denver. *Regional Studies*. 1995. 29. P. 265–278.
537. Листенгурт Ф. М. Критерии выделения крупномасштабных агломераций в СССР. *Известия АН СССР. Сер.геогр.* 1975. № 1. С. 48–60.

538. Волчкова И. В. Особенности социально-экономического развития городских агломераций в России. Томск: Изд-во Том. гос. архит.-строит. Ун-та, 2013. 92 с.

539. Шмидт А. В., Антонюк В. С., Франчини А. Городские агломерации в региональном развитии: теоретические, методические и прикладные аспекты. *Экономика региона*. 2016. Т. 12, Вып. 3. С. 776–789.

540. Полюси економічного зростання. Електронний ресурс: <http://www.konspekt.biz/index.php?text=52674> (дата звернення: 18.09.2020)

541. Сорокина Т. И. Влияние урбанизации на структуру локальных общественных благ в транзитивной экономике: Автореферат дис. канд. экон. наук: 08.00.01. Челябинск, 2006. 28 с.

542. Brundtland Gro Harlem. Club de Madrid / G. H. Brundtland. Retrieved 23 February 2013.

543. Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development. Herman E. Daly. Beacon Press, 1996. Business & Economics. 253 p.

544. Доповідь Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку. Ріо-Де-Жанейро, 3-14 червня 1992.

545. Коритько Т. Ю. Формування організаційно-економічного механізму сталого розвитку регіону. *Економіка і регіон*. 2012. № 6(37). С. 25–29.

546. Бурик З. М. Формування концепції сталого розвитку регіону. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2014, № 1.

547. Концепція сталого розвитку населених пунктів. Схвалено Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 року N 1359-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14> (дата звернення: 18.09.2020)

548. Hausmann R., Klinger B. The structure of the product space and the evolution of comparative advantage. CID Working Paper, 2007. No. 146.

549. Hausmann R., Hwang J., Rodrik D. What your export matters. *Journal of Economic Growth*, 2007. Vol. 12, No. 1, P. 1–25. <https://doi.org/10.1007/s10887-006-9009-4>

550. Валовий регіональний продукт у 2018 році. Статистичний збірник. Державна служба статистики. Київ, 2020, 150 с.

551. Olesya Tomchuk, Inna Lepetan, Nataliya Zdyrko, Laszlo Vasa. Environmental activities of agricultural enterprises: accounting and analytical support. *Economic Annals-XXI*, 2018. №169(1-2). С. 77–83.

552. Кількість підприємств з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства по регіонах у 2010-2019 роках. Статистична інформація. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.11.2020)

553. Зайняте населення за видами економічної діяльності та регіонами у 2015 і 2019 роках. Статистична інформація. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.11.2020)

554. Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у 2019 році. Головне управління статистики Вінницької обл. <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/statistical-information/6487-2018-10-23-13-30-06.html> (дата звернення: 20.11.2020)

555. Регіони Вінницької області 2019. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Вінницькій області. Вінниця, 2020. 199 с.

556. Стамбульська декларація по населеним пунктам. Принята на Конференції ООН по населеним пунктам (Хабитат II), Стамбул, 3-14 юня 1996 г.

557. Декларація про міста та інші населені пункти в новому тисячолітті. Прийнята резолюцією S-25/2 спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН від 9 червня 2001 року.

558. Шулевський С.О. Роль великих міст у регіоналізації України. *Вісник ОНУ*. Сер.: Географічні та геологічні науки. 2017. Т. 22, Вип. 2, С. 144–156.

559. Регіони України 2019 рік. Статистичний збірник. Частина 1. Державна служба статистики України. Київ, 2019, 309 с.

560. Самооцінка домогосподарствами України доступності окремих товарів та послуг (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні

2019 року). Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2020, 135 с.

561. Соціально-економічне становище Вінницької області за січень 2020 року. Статистичний бюлетень. Головне управління статистики у Вінницькій області. М. Вінниця, 2020, 79 с.

562. Регіони Вінницької області 2019. Вінниця, 2020, 199 с.

563. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року. Затверджена рішенням Вінницької обласної Ради від 24 червня 2015р. №89.

564. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року. Затверджена рішенням Вінницької обласної Ради від 21 лютого 2020 р. №921.

565. Програми та плани економічного і соціального розвитку Вінницької області. Департамент міжнародного співробітництва та регіонального розвитку Вінницької ОДА. URL: <http://www.dmsrr.gov.ua/programi-ta-plani-ekonom%D1%96chnogo-%D1%96-socz%D1%96alnogo-rozvitku-v%D1%96nniczko%D1%97-oblast%D1%96> (дата звернення: 18.11.2020)

566. Tomchuk Olesia. Diagnosis the asymmetry of human potential of the territory development: scientific and methodological fundamentals. *Modern problems of economy and business*: materials of the X International scientific and practical conference (Kiev, October 29, 2020 y.). K.: NAU, 2020.

567. Економічна статистика / Наука, технології та інновації/ Кількість працівників, задіяних у виконанні НДР за регіонами. Державна служба статистики. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.09.2020)

568. Статистичний щорічник Вінничини за 2019 рік. Головне управління статистики Вінницької області. Вінниця, 2020. 476 с.

569. Головне управління статистики Вінницької області. Статистична інформація. Кількість суб'єктів господарювання по містах обласного значення та районах у 2019 році <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/statistical-information/6495-2018-10-23-13-38-19.html> (дата звернення: 18.09.2020)

570. Соціально-економічний паспорт міста Козятина. 2020 рік. Козятинська міська рада. Програми соціально-економічного розвитку. <https://komr.gov.ua/programi-socialno-ekonomichnogo-rozvitku> (дата звернення: 18.09.2020)

571. Історія міста Ладизжин. Ладизженська міська рада. <https://www.ladrada.gov.ua/misto-ladyzhyn/istoriia-mista.html> (дата звернення: 18.09.2020)

572. Концепція розвитку сільських територій. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 р. № 995-р.

573. Інформація про моніторинг розвитку сільських територій (гірських, ОТГ). <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/derzhavna-rehional-na-polityka/monitorynh/informatsiya-pro-monitoring-rozvitku-silskih-teritoriy-girskih-otg/> (дата звернення: 18.09.2020)

Список використаних джерел до розділу 5

574. Shamne Anzhelika. Дихотомія як спосіб наукового мислення і метод дослідження психосоціального розвитку особистості. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. IX. 2016. С. 554–561.

575. Ожерельева Т. А. Общий анализ оппозиционных моделей. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2014. No 11. С. 746–749.

576. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1984. 187 с.

577. Безгін К. С., Ушкальов В. В. Поведінкова економіка: епістемічний поворот у трактуванні раціональності. *Економіка України*, 2019. №7–8 (692–693). С. 3–15.

578. Томчук О. В. Організаційно-економічний механізм управління економікою міста. *Наука, освіта, суспільство*: реалії, виклики, перспективи: зб. матеріалів конференції. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. Т1. С. 158–160.

579. Mette Trier Damgaard, Helena Skyt Nielsen, Nudging in education, *Economics of Education Review*, Vol. 64, 2018, P. 313–342.

580. Halpern D., & Sanders M. Nudging by government: Progress, impact, & lessons learned. *Behavioral Science & Policy*, 2016. 2(2), P. 53–65.

581. Simen Markussen, Knut Røed, and Ragnhild C. Schreiner, “Can compulsory dialogues nudge sick-listed workers back to work?” IZA Discussion Papers, no. 9090, May 2015

582. David Halpern and Rory Gallagher, “Can nudging change behavior? Using ‘behavioral insights’ to improve program design,” excerpted from *Managing under Austerity, Delivering under Pressure—Performance and Productivity in Public Service* (Canberra, Australia: Australian National University Press, 2015), P. 165–179.

583. Adams P., Hunt S., Vale L., Zaliauskas R. Stimulating Interest: Reminding Savers to Act When Rates Decrease. January 2015. Occasional Paper N. 7.

584. Cooper, J. C., Kovacic, W. E. Behavioral Economics: Implications for Regulatory Behavior. *Journal of Regulatory Economics*, 2012. Vol. 41, No. 1.

585. Know Before You Owe: Quantitative Study of the Current and Integrated TILA-RESPA Disclosures. Kleimann Communication Group, Inc. 2013. URL: http://www.consumerfinance.gov/f/201311_cfpb_study_tila-respa_disclosure-comparison.pdf (дата звернення: 18.10.2020)

586. Weijers, R.J., de Koning, B.B. & Paas, F. Nudging in education: from theory towards guidelines for successful implementation. *Eur J Psychol Educ*, 2020. <https://doi.org/10.1007/s10212-020-00495-0>

587. Defra 4Es model. URL: <http://www.wrap.org.uk/content/defra-4es-model> (дата звернення: 28.10.2020)

588. Шаульська Л.В. Людські ресурси нової економіки: ключові компоненти та ефективність регулювання. *Економіка і організація управління*. 2018. №4(32). С.7–16.

589. Непрядкіна Н.В. Формування людського потенціалу в сучасних умовах розвитку держав. *Вісник ХНУ ім. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*, 2019. Вип. 10. С. 160–166.

590. Schultz T. Investment in human capital: the role of education and of research. N.Y. 1971. 272 p.

591. Becker G. Human capital: theoretical and empirical analysis, with special reference to education (3rd ed.). University of Chicago Press. 1993. doi: 10.7208/chicago/9780226041223.001.0001

592. Яковенко Р.В. Людський капітал та людський потенціал. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2013. Вип. 24. С. 186–193.

593. Zhang L. Y. City development strategies and the transition towards a green urban economy. *The Economy of Green Cities*, 2013. №3. P. 231–240. doi:10.1007/978-94-007-1969-9_21

594. Осипенко К. В., Ключниченко Є. Є. Врахування ресурсних обмежень для сталого розвитку населених пунктів. Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика. Збірник наукових праць. Випуск IV (частина друга). Київ-Тернопіль: «Бескиди», 2018. С. 86–90.

595. Human Development Report. The next frontier. Human development and the Anthropocene. 2020. 412 p.

596. Realizing Human Potential in the Fourth Industrial Revolution An Agenda for Leaders to Shape the Future of Education, Gender and Work. World Economic Forum. 2017. 38 p.

597. Snegireva Tatyana, Kayachev Gennady, Falaleev Albert, Kurgansky Sergey. Human Potential in the System of Sustainable Development. E3S Web of Conferences. 2019. 134. doi: 10.1051/e3sconf/201913403014.

598. What is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice. By R. W. Kates, Th. M. Parris and A. A. Leiserowitz, 2005. Vol. 47. N. 3. P. 8–21.

599. Томчук О. В. Концептуальні положення формування стратегії розвитку людського потенціалу міст в новій економіці. *Вісник національного університету водного господарства та природокористування*, 2020. №4 (92). С. 416–431.

600. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року. Вінницька обласна рада, 2020. 216 с.

601. Стратегія розвитку Житомирської області на період до 2027 року. Житомирська обласна рада, 2019. 234 с.

602. Стратегія розвитку Київської області на 2021-2027 роки. Київська обласна рада, 2019. 158 с.

603. Стратегія розвитку Полтавської області до 2021-2027 року. Полтавська обласна державна адміністрація, 2020. 172 с.

604. Стратегія розвитку Хмельницької області на 2021-2027 роки. Хмельницька обласна рада, 2019. 214 с.

605. Стратегія сталого розвитку Чернігівської області на період до 2027 року. Чернігівська обласна рада, 2019 рік. 97 с.

606. Панкратов Н. В. Развитие человеческого потенциала в условиях городской среды. *Теория и практика общественного развития*, 2014. № 1. С. 442-446.

607. Васильченко Г., Парасюк І., Єременко Н. Планування розвитку територіальних громад. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування. Асоціація міст України К., ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 256 с.

608. Tomchuk O., Gutsuliak N., Sherb I., Vronska S. Modernization of approaches to human potential management in the digital economy. *Economics and Finance*, Vol.8, Iss.2, 2020. London, United Kingdom.

609. Решетняк О. І. Форсайт-методи в управлінні науково-технологічним розвитком. *Ефективна економіка*. №12, 2019. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.12.67

610. Olesia Tomchuk, Viktoriia Tserklevych, Olena Hurman, Valentin Petrenko, Kateryna Chymosh. The efficiency of higher education institutions: evaluation and management of managers. *Studies of Applied Economics. Special Issue: The recent economic trends and their impact on marketing*, 2020. Vol 38. № 3 (1). DOI: [http://dx.doi.org/10.25115/eea.v38i3%20\(1\).4046](http://dx.doi.org/10.25115/eea.v38i3%20(1).4046)

611. McKinsey The Business Value of Design 2018. URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-design/our-insights/the-business-value-of-design> (дата звернення: 26.10.2020)

612. The Human-Centred City: Opportunities for citizens through research and innovation. Report of the High-Level Expert Group on Innovating Cities, 2019. 122 p.

613. Tomchuk O. V., Shaulska L. V., Human Potential in the Context of the COVID-19 Pandemic: Issues of Inequality and Fulfillment Efficiency. *Механізм регулювання економіки*, 2020. №4. С. 6-18.

614. Томчук О. В. Просторовий розвиток міста в системі забезпечення якісного відтворення людського потенціалу. *Праці XX Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Проблеми розвитку соціально-економічних систем в національній та глобальній економіці»* (23-24 квітня 2020 р., м. Вінниця). Том 1. Ред. кол. Хаджинов І.В. (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 423–425.

615. Шевеленкова Т. Д., Фесенко П. П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования). *Психологическая диагностика*. 2005. №3. С. 95–130.

616. Harry Carr, Ben Glover, Stanley Phillipson-Brown, Josh Smith, Mark Essex, Stuart Burt. The future of towns. Demos, 2020. 97 p.

617. Шосте всеукраїнське муніципальне опитування. Незалежний центр соціологічних досліджень «Рейтинг», 25 січня – 17 лютого 2020 року. 235 с.

618. Видатки на освіту в 2019 році. Статистична інформація. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/the-reform-of-education> (дата звернення 20.10.2020)

619. Регіони Вінницької області 2019. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Вінницькій області, 2020. 204 с.
620. Томчук О., Шаульська Л., Якимова Н., Кобідзе Н. Освітня траєкторія людини в ХХІ столітті: вплив поведінкових чинників. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*, 2020. № 25. С. 147–152.
621. Сміянов В. А., Курганська В. О., Сміянова О. І., Дрига Н. О. Громадське здоров'я та поведінкова економіка. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2019. № 2 (80). С. 33–39
622. Коваліско Н. В., Кудринська А. І. Специфіка стратегій економічної поведінки на регіональному рівні. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. соціол.* 2008. Вип. 2. С. 266–277.
623. Тімашова О. С. Екологія урбаністичного середовища у контексті поведінкових патернів городян. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2018. Випуск 3-4. С. 165–166
624. Мегаполис для жизни. *Краткие выводы исследования*. 2018. 28 с.
625. Індекс конкурентоспроможності міст 2019/2020. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Київ, 2020. 193 с.
626. План дій з реалізації Стратегії розвитку міста Хмельницького на 2021-2025 роки. Хмельницький, 2020. 96 с.
627. Стратегія розвитку міста Івано-Франківська на період до 2028 року. Івано-Франківськ, 2017. 56 с.
628. Комплексний план розвитку Львова - Стратегія прориву 2027. Інститут міста, 2019. 31 с.
629. Стратегія розвитку міста Харкова до 2030 року. URL: <https://www.city.kharkov.ua/> (дата звернення: 11.10.2020)
630. Стратегія розвитку міста Суми 2030. 2019. 95 с.
631. Стратегія розвитку міста Києва до 2025 року. Київська міська державна адміністрація. 2017. 144 с.
632. Стратегія розвитку міста Запоріжжя на період до 2027 року. Запоріжжя, 2017. 63 с.

633. Управління розвитком людського потенціалу територіальної громади в інноваційно-знаннєвому суспільстві / уклад. : Ю. О. Куц, В. В. Мамонова, С. В. Газарян. Київ : НАДУ, 2012. 44 с.

634. Потенціал розвитку територій: методологічні засади формування і нарощення : монографія / О. Ю. Бобровська, Т. А. Крушельницька, М. А. Латинін та ін. ; за заг. ред. д. держ. упр., проф. О. Ю. Бобровської. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 362 с.

635. Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації : монографія / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2016. 552 с.

636. Міста 2030. Модернізуйся або вмирай. Аналітичний звіт. Український інститут майбутнього. 2018. 116 с.

637. Mircea Eremia, Lucian Toma, Mihai Sanduleac The Smart City Concept in the 21st Century, Procedia Engineering, 2017. Vol. 181, P. 12–19.

638. Ahvenniemi H., Huovila A., Pinto-Seppä I. & Airaksinen M. What are the differences between sustainable and smart cities? Cities. 2017. Vol. 60 Part A, P. 234–245.

639. Bruneckiene, J., Cincikaite, R., & Kilijonienė, A. The Specifics of Measurement the Urban Competitiveness at the National and International Level. Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 2012. Vol. 23. P. 256–270.

640. Gil-Garcia, J. Ramon & Pardo, Theresa & Nam, Taewoo. What makes a city smart? Identifying core components and proposing an integrative and comprehensive conceptualization. Information Polity. 2015. Vol. 20. P. 61–87.

641. Harrison C., Eckman B., Hamilton R., Hartswick P., Kalagnanam J., Paraszczak J., Williams P. (2010) Foundations for Smarter Cities. IBM Journal of Research and Development, Vol. 54, No 4, P. 350–365

642. Leading countries in infrastructure projects in 2016-2017. Statista. URL: <https://www.statista.com/statistics/683174/transport-infrastructure-projects-leading-countries/> (дата звернення: 18.10.2020)

643. Easypark's Smart Cities Index for 2017. URL: <https://www.easyparkgroup.com/smart-cities-index/> (дата звернення: 18.10.2020)

644. Smart City Index 2017. Juniper Research. URL: <https://www.juniperresearch.com>

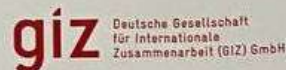
645. New Urban Agenda. United Nations. United Nations Conference on Housing and Sustainable Urban Development (Habitat III), Quito, Ecuador, 20 October 2016. 2017. 66 p.

646. Томчук О. В. Детермінанти розбудови інфраструктури міста в контексті усунення асиметрій розвитку людського потенціалу. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. КНУБА, 2017. №35. Ч.2. С. 326–335.

ДОДАТКИ

Додаток А

Акти про впровадження результатів дослідження

GIZ Крутий узвіз, 7, 2-й поверх, Київ, Україна, 01004

Для пред'явлення за місцем вимоги

**Про використання та впровадження результатів досліджень,
виконаних в межах діяльності наукової школи експерта GIZ UA
Лариси Шаульської**

Співпраця з Німеччиною заради розвитку
GIZ Україна

Томас Мейер
Крутий узвіз, 7, 2-й поверх
01004, Київ, Україна
T +38 (044) 581-00-01
thomas.meyer@giz.de

Вх. №
Вих. № 22012021

22.01.2021

Довідка

Реалізація проєкту «Інтегрований розвиток міст в Україні II» передбачає орієнтацію на внутрішній потенціал громад і України як європейської країни із багатою культурою, тривалою історією, розвинутим економічним та людським потенціалом. В цьому контексті затребуваним є національний науковий потенціал з економіки міст, розвитку громад, муніципального менеджменту, який є фундаментом для впровадження Концепції інтегрованого розвитку в містах – партнерах проєкту та умовою просування й масштабування результатів у країні в цілому. Експертний досвід доктора економічних наук, професора Лариси Шаульської та колективу дослідників під її керівництвом забезпечив внесок у формування Концепції інтегрованого розвитку м. Вінниця (блок «Економіка і зайнятість»), проведення серії стратегічних сесій, партисипативних заходів та налагодження комунікації між стейкхолдерами (2016-2019). На етапі реалізації проєкту «Інтегрований розвиток міст в Україні II» (2019-2023) затребуваними є нові наукові ідеї відповідної спрямованості, втілені у ряді публікацій та представлені в дисертаціях:

О. Томчук. Людський потенціал розвитку міста в новій економіці: управлінський та поведінковий вимір. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика». 2021 (науковий консультант Л. Шаульська);

В. Бойченко. Соціальна інфраструктура в системі забезпечення людського розвитку міста. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика». 2021 (науковий керівник Л. Шаульська);

Л. Шаульська, К. Несвіт, В. Бойченко. Стратегічні засади розвитку промисловоорієнтованих територій на основі модернізації соціального середовища // European Journal of Economics and Management, 2020. Vol.6, Iss. 1. pp. 59-70;

Л. Шаульська, О. Томчук. Чому люди обирають міста: поведінкові моделі в контексті розвитку людського потенціалу // Ефективна економіка. 2020. № 12;

О. Томчук. Парадигма управління людським потенціалом території в контексті поведінкової економіки // Бізнес-інформ, №12. 2019. С. 426-431;

О. Томчук, В. Бойченко. Класифікація міст як інструмент вибору моделі управління людським потенціалом території. Actual problems of economics, №11 (221), 2019. С. 96-112;

В. Бойченко. Механізм забезпечення розвитку соціальної інфраструктури міста / В.С. Бойченко // Ринок праці та зайнятість населення. 2018. №3;

Deutsche Gesellschaft für
Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

Місцезнаходження товариства
м. Бонн та м. Ешборн, Німеччина

Friedrich-Ebert-Allee 32 + 36
53113 Bonn, Deutschland
T +49 228 44 60-0
F +49 228 44 60-17 66

Dag-Hammarskjöld-Weg 1 - 5
65760 Eschborn, Germany
T +49 61 96 79-0
F +49 61 96 79-11 15

E info@giz.de
I www.giz.de

Зареєстровано в
окружному суді (Amtsgericht)
в Бонні, Німеччина
Реєстраційний номер: HRB 18384
окружному суді (Amtsgericht)
у Франкфурті-на-Майні, Німеччина
Реєстраційний номер: HRB 12394

Голова Наглядової ради
Мартін Йєгер/Martin Jäger,
статс-секретар

Правління
Таня Гюннер/Tanja Gönner (Голова Правління)
Торстен Шефер-Гюмбел/
Thorsten Schäfer-Gümbel

Page 2/3, 22.01.2021

Л. Шаульська, В. Бойченко. Стан та перспективи розвитку соціальної інфраструктури міста: суб'єктивний аспект // Ефективна економіка. №10. 2017;

В. Бойченко. Особливості формування соціального бренду міста // Економіка та організація управління. Вінниця, 2016. Т.1. С.78-81.

Отримані О. Томчук та В. Бойченко наукові результати втілюють досвід міського планування Вінниці, унікального українського кейсу модернізації муніципального менеджменту Маріуполя та мають перспективу використання на етапі формування концепцій інтегрованого розвитку в межах території реалізації проекту (міста Львів, Чернівці, Вінниця, Житомир, Київ (Подільський район), Полтава, Мелітополь, Харків). В контексті актуальних завдань проекту, пов'язаних з інфраструктурним розвитком, налагодженням комунікації та спільної діяльності зацікавлених сторін, збереженням соціальної різноманітності та рівноваги, затребуваними є такі ідеї та рекомендації:

стратегічні засади збереження та розвитку людського потенціалу міст, які втілюють інноваційний підхід поєднання класичних управлінських інструментів із поведінковим підходом до побудови локального менеджменту та наближають управління розвитком міста до європейських стандартів – людиноцентрована політика сервісної, інформаційної та консультаційної підтримки, усунення бар'єрів, система грантів, заохочень та «м'яких підштовхуваль»; формування середовища для закріплення просоціальної поведінки; використання когнітивного, креативного, критичного потенціалу індивідів для прийняття рішень (епістемологічний підхід), врахування комбінації явних та неочевидних чинників впливу на формування позитивних поведінкових орієнтирів / усунення непродуктивних поведінкових патернів;

систематизація новітніх концептуальних підходів розвитку міст – теорії управління територією як системою, що має потенціал саморозвитку, теорія центр-периферійного територіального розвитку, теорії «полюсів зростання», міських агломерацій, концепції формування інноваційно-активних просторів та поєднання проривних, нелінійних траєкторій з задачами стійкого розвитку; забезпечення людиноцентричного виміру міського зростання – теорії ендогенного зростання, поведінкова парадигма нової економіки, концепції структурної трансформації економіки, що базується на знаннях, теорія економіки навчання, креативної економіки, цифрової економіки, індустрії 4.0;

науково-методичний підхід до ранжування міст України за агрегованими показниками людського розвитку: характером та рівнем комфортності для проживання, реалізації жителів у трудовій діяльності, якістю умов для відпочинку та туризму, здобуття освіти та реалізації рівних можливостей, що формує підґрунтя для розробки програм та стратегій розвитку міст та забезпечення коректності процесу брендингу територій та суспільного сприйняття бренду;

рекомендації щодо використання бізнес-інструментарію в системі локального менеджменту; організаційно-методичні засади та результати апробації системи розвитку кадрового потенціалу соціальної інфраструктури міста – розвиток управлінської, сервісної компетентності лідерів громад та працівників муніципальних органів, формування

Page 3/3, 22.01.2021

свідомої громадської позиції, спільне міське проектування, планування
кар'єрних траєкторій.

З повагою,

Андрій Зуєв

Заступник директора проєкту
«Інтегрований розвиток міст в Україні II»
Deutsche Gesellschaft für
Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

Виконавець: Богатиренко Надія тел.: (097) 409 77 61

АСОЦІАЦІЯ МІСТ УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

вул. Слов'янська, 71, 3-й поверх, м. Київ, Україна, 04053
Тел./факс: (+38 044) 4862878, 4862841, 4862812, 4863070, 4862883
E-mail: info@auc.org.ua www.auc.org.ua

*№ 3-44/2
від 14 липня 2009 року*

Спеціалізованій вченій раді
Д 11.051.03 Донецького національного
університету імені Василя Стуса
Міністерства освіти і науки України

ДОВІДКА

про впровадження наукових результатів
Томчук Олеси Валеріївни,
отриманих в межах підготовки докторської дисертації
на тему «Людський потенціал розвитку міста в новій економіці:
управлінський та поведінковий вимір»

Діяльність Асоціації міст України зосереджується на ідеї всебічного сприяння та підтримки розвитку місцевого самоврядування, захисту прав та інтересів територіальних громад, пропаганди передового муніципального досвіду, а отже Асоціація зацікавлена у здійсненні систематизації новітніх наукових та практичних підходів, які мають перспективну цінність щодо впровадження в якості взірцевих проєктів розвитку міст. З огляду на це, корисним є проведене О.В. Томчук дослідження, в якому сформульовано нову за змістом концепцію розвитку людського потенціалу міста на основі поєднання управлінського та поведінкового виміру. Новими та перспективними є можливості застосування інструментів прямого та непрямого управлінського впливу на цільове регулювання людської поведінки, притаманної певним ролям – як жителів міст, фахівців, які працюють в місті, молоді, що обирає напрям професійної підготовки тощо. Дисертаційне дослідження О.В. Томчук містить авторський погляд на розвиток міст, що базується на забезпеченні формування людського потенціалу вищої якості, спроможного у довготривалій перспективі забезпечувати стійку позитивну динаміку соціально-економічного розвитку міст.

Практичну цінність для АМУ представляє комплекс наукових результатів автора, пов'язаних із реалізацією методологічного апарату управління розвитком людського потенціалу міста на основі імплікації поведінкового підходу у систему стратегічного розвитку міста. Вітаємо ключову ідею автора щодо обрання у якості драйверів

людиноцентрованого розвитку міст, по-перше, політики міського розвитку, основ завдання якої полягає у здійсненні інформаційної та консультативної підтримки, усуненні бар'єрів; по-друге, розбудови сприятливого і комфортного міського середовища як умови якісної реалізації потреб всіх категорій містян та закріплення просоціальної поведінки; по-третє, забезпечення набуття відповідних особистісних характеристик, які підвищують вірогідність застосування раціональної поведінки. Запропонована в дисертаційній роботі Томчук О.В. методика компаративного аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу міст взята АМУ впровадження та запланована до використання, так само як і модель впливу якості людського потенціалу на розвиток міст, яка за своїм змістом розкриває проблематику управлінського виміру забезпечення відтворення людського потенціалу міст, набуттям нової якості на основі більш повного та точного розуміння вихідних та очікуваних параметрів. АМУ вважає, що наведені в моделі пріоритети можуть виступати взірцевим орієнтиром на етапі впровадження практики стратегічного розвитку міст, в якій людський чинник має першочергове значення, та одночасно розглядається в якості варіативного, дозволяючи враховувати специфіку когнітивного, креативного та критичного потенціалу в контексті прийняття управлінських рішень, та на основі застосування системи об'єктивних та суб'єктивних чинників забезпечувати формування позитивних поведінкових орієнтирів / усувати непродуктивні поведінкові патерни розвитку людського потенціалу міста.

Виконавчий директор
Асоціації міст України,
кандидат наук з державного управління

О.В.Слобожан

Міністерство соціальної політики України
Державна служба зайнятості
(Центральний апарат)
Вінницький обласний центр зайнятості

вул. Стрілецька, 3-а, м. Вінниця, 21009, тел. (0432) 55-17-80, факс 55-17-89
E-mail: vinocz@in.vn.ua Web: <http://www.dcz.gov.ua/vin> Код ЄДРПОУ 05392714

«28» 12 2020 № 04-06/5071-20

ДОВІДКА

про впровадження наукових результатів, отриманих Томчук О.В.
в ході виконання дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук за спеціальністю
08.00.07 – Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика

Проблема формування, посилення та ефективного використання людського потенціалу територій є актуальним питанням в умовах швидкоплинних трансформацій, які відбуваються сьогодні у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Значущість людського потенціалу міст визначається необхідністю актуалізувати приховані можливості економічного та соціального зростання, зосереджені у територіальному масштабі. Цей потенціал спроможний забезпечити довготривале економічне піднесення за рахунок підвищення ефективності використання економічних ресурсів, їх раціонального розподілу і споживання. В цьому контексті визначення ключових положень стратегічного управління людським потенціалом дозволяє сформулювати бачення і цільові орієнтири здійснення політики людського розвитку в територіальному вимірі, забезпечити кількісне та якісне наповнення регіонального ринку праці, усунути наявні асиметрії та досягти більш ефективної реалізації траєкторій особистісного розвитку.

В поточній аналітичній діяльності, в межах розробки програмних документів Вінницького обласного центру зайнятості використано наукові результати та напрацювання Томчук Олеси Валеріївни, що стосуються:

визначення детермінант формування, розвитку і використання людського потенціалу територій, що враховує комплекс ознак диференціації та специфіки міських і сільських регіонів, галузевої структури, освітніх прагнень та очікувань населення, структури ринку освітніх пропозицій;

проведення комплексної діагностики територіальних розривів використання людського потенціалу Вінницької області та обґрунтування напрямів стратегічного управлінського впливу з метою усунення виявлених асиметрій;

Продовження додатку А

моделі впливу якості людського потенціалу на розвиток територій в короткостроковій та віддаленій перспективі, що є одночасно результатом і інструментом комплексного впливу освітніх параметрів населення, розвиненості ринків праці, демографічних параметрів людського потенціалу, ступеню та характеру модернізації економічного потенціалу території, родинно-побутових та ментальних характеристик населення на економічне, інноваційне зростання.

Зазначені результати мають актуальний зміст та практичну значущість, що обумовило їх використання в діяльності Вінницького обласного центру зайнятості в рамках розробки проекту регіональної програми сприяння зайнятості населення, в тому числі щодо питання якісної підготовки фахівців для потреб економіки регіону та підвищення підприємницької активності.

Директор Вінницького
обласного центру зайнятості

Г.П. СКОКОВСЬКА

Продовження додатку А

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з наукової роботи
Національного університету
«Львівська політехніка»
доц. Демидов І.В.
_____ 2021 р.

про використання результатів докторської дисертаційної роботи
к.е.н., доцента Томчук Олеси Валеріївни
«Людський потенціал розвитку міста в новій економіці: управлінський та поведінковий вимір» при виконанні Проєкту регіонального розвитку
«Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ
прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне
замовлення», який реалізовувався у рамках секторальної підтримки ЄС.

Даний акт складений комісією у складі:

- д.е.н., доц. Пилипенка Л.М., директора Інституту адміністрування та післядипломної освіти, члена Вченої ради та Науково-методичної ради Національного університету «Львівська Політехніка»
- д.е.н., проф. Поплавської Ж.В., завідувача кафедри теоретичної та прикладної економіки Інституту адміністрування та післядипломної освіти, члена Вченої ради та Науково-методичної ради Національного університету «Львівська політехніка»;
- д.е.н., проф. Садової У.Я., професора кафедри теоретичної та прикладної економіки Інституту адміністрування та післядипломної освіти, керівника НДЦ «ДЕМОС» Національного Університету «Львівська політехніка» про те, що при виконанні Проєкту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення» (ДР №0120U103602), який реалізовувався у рамках секторальної підтримки ЄС колективом науковців НДЦ «ДЕМОС» НУ «Львівська політехніка» використано результати докторської дисертаційної роботи к.е.н. Томчук Олеси Валеріївни *«Людський потенціал розвитку міста в новій економіці: управлінський та поведінковий вимір»*, а саме: науково-методичний підхід для проведення компаративного аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу, уточнення змісту та підходів до систематизації детермінант економічної поведінки, що визначають формування продуктивних поведінкових патернів носіїв людського потенціалу.

Члени комісії:

 /Л.М.Пилипенко/

 /Ж.В.Поплавська/

 /У.Я.Садова/

ВІННИЦЬКА МІСЬКА РАДА
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІКИ І ІНВЕСТИЦІЙ

вул. Соборна, 59, м. Вінниця, 21050, тел. 59-50-46, e-mail: dei@vmr.gov.ua

27.07.2020 № 11-00-004-38883/4
на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
Томчук Олеси Валеріївни

У дисертаційній роботі Томчук О. В. закладено методологічні та науково-практичні підвалини, концептуальні засади розвитку людського потенціалу території. Автором здійснено аргументовану всебічну характеристику та аналіз складових людського потенціалу як рушійної сили соціально-економічного розвитку територій, зокрема міста Вінниця. В процесі розробки стратегічних напрямів та цільових орієнтирів розвитку міста Вінниця департаментом економіки та інвестицій Вінницької міської ради враховано наступні положення, висновки та рекомендації дослідження Томчук О. В.:

пріоритети сучасної політики модернізації міського простору та соціально-економічного розвитку громади в контексті ефективності формування та використання людського потенціалу територій (зокрема міст) України, реалізація яких сприятиме зміцненню економічного потенціалу громади та досягненню компромісу інтересів між суб'єктами розвитку людського потенціалу;

науково-методичний підхід до оцінки якості людського потенціалу в контексті здатності економіки території до підвищення її рівня та використання найбільш продуктивних складових (інтелектуальні активи, креативний, управлінський потенціал), на основі використання запропонованого підходу обґрунтовано інерційний, оптимістичний та песимістичний сценарії розвитку території.

Напрацювання, висновки та пропозиції, сформовані у дисертації використано при розробці стратегічних пріоритетів розвитку міста Вінниця на 2030 рік та Програми соціального і економічного розвитку міста.

Заступник директора департаменту
економіки і інвестицій

М. П. Мартянов

УКРАЇНА
Донецька область
МАРІУПОЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ
пр. Миру, 70, м. Маріуполь, 87500
e-mail: mar.v@dn.gov.ua

03.08.2020 № 12.8-43399-05

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Томчук Олеси Валеріївни
на тему «Людський потенціал розвитку міста в новій економіці:
управлінський та поведінковий вимір»
*поданої на здобуття наукового ступеня доктора економічних
наук за спеціальністю*
08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика»

Потенціал розвитку міста в новій економіці охоплює переважно ті ресурси, які спроможні створити умови для інноваційного зростання на рівні адміністрування (муніципальний менеджмент) та економіки (бізнес-середовище) й забезпечити реалізацію інноваційних рішень. Це конкурентоспроможні, амбітні та відповідальні лідери громад, керівники, підприємці, фахівці, держслужбовці, які ідентифікують себе з містом та/або пов'язують своє життя з ним. Тобто людський потенціал нової якості є одночасно метою і умовою модернізації міського простору, а також предметом конкуренції між містами, територіями, країнами. Міста в новій економіці є середовищем концентрації людського капіталу, якість якого відповідає рівню економічного, соціального, просторового розвитку міста, його комфортності та сучасності, безпеці та перспективності. З огляду на це типова нормативно-управлінська парадигма стратегічного розвитку міст вимагає розширення інструментів та механізмів регулювання, зокрема на основі поведінкових підходів, які природнім чином підштовхують людей до бажаних моделей поведінки.

В цьому контексті наукові результати Томчук О.В. є корисними та затребуваними в м. Маріуполь, в якому послідовно вирішується складна задача закріплення та залучення жителів, навчання та виховування компетентних, креативних, мотивованих фахівців. Наукові положення і результати, що містяться в дисертації Томчук О.В., дозволяють розширити науково-

методичний інструментарій стратегічного планування розвитку міста на основі поєднання нормативно-управлінських та поведінкових підходів до побудови міського простору, що обумовило їх прийняття до впровадження в роботі виконавчого комітету Маріупольської міської ради при розробці проектів міського планування та оновлення Стратегії розвитку Маріуполя. Це стосується теоретичних здобутків - механізм імплікації поведінкового підходу в системі людиноцентрованого розвитку міст, а також науково-методичного підходу до проведення компаративного аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу.

Заступник міського голови
з питань діяльності виконавчих органів
міської ради

С.В. Орлов

Продовження додатку А

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, 21021, тел. приймальні: +38 (0432) 50-89-30,
факс: +38 (0432) 50-87-78, E-mail: rector@donnu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02070803

«29» грудня 2020 р. № 181/01.1.3-43

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Томчук Олеси Валеріївни
на тему «**ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ МІСТА В НОВІЙ
ЕКОНОМІЦІ: УПРАВЛІНСЬКИЙ ТА ПОВЕДІНКОВИЙ ВИМІР**»,
поданої на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія,
економіка праці, соціальна економіка та політика

Дисертаційну роботу Томчук О.В. виконано відповідно до тематики наукових досліджень кафедри менеджменту та поведінкової економіки Донецького національного університету імені Василя Стуса:

«Інтегрований розвиток територій: кадрова, маркетингова та інноваційна складові» (2017-2020 рр., номер держреєстрації 0117U004138), в рамках якої запропоновано концептуальну модель врахування впливу якості людського потенціалу на розвиток територій;

«Методологія конвергентного менеджменту інноваційного розвитку регіональних економічних систем» (2017-2021 рр., номер держреєстрації 0117U006342), в рамках якої сформульовано методологію компаративного аналізу соціально-економічних детермінант розвитку людського потенціалу регіону, науково-методичні підходи до діагностики територіальної асиметрії умов формування та використання людського потенціалу територій, а також розроблено механізм управління людським потенціалом міста з урахуванням впливу поведінкових чинників.

Отримані наукові результати також використовуються у навчальному процесі Донецького національного університету імені Василя Стуса при викладанні навчальних дисциплін «Управління якістю та конкурентоспроможністю», «Розвиток персоналу», «Економіка праці та управління персоналом», «Соціальна політика».

Проректор з наукових робіт

І.В. Хаджинов

Додаток Б

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Колективні монографії

1. Томчук О. В., Шаульська Л. В., Несвіт К. В. Ключові детермінанти та умови збалансованого розвитку людського потенціалу територій в економіці нового типу. *Менеджмент у XXI столітті: проблеми і шляхи вирішення в умовах України*: монографія за заг. ред. Ситник Л. С. Вінниця: Центр оперативного друку «Документ Принт», 2020. С. 178–201 (15,3 д. а. / 1,0 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації детермінант формування та розвитку людського потенціалу території, формулюванні та емпіричному аналізі гіпотез залежності темпів економічного зростання територій від розвитку їх людського потенціалу.*

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та / або Європейського Союзу

2. Tomchuk O., Tserklevych V., Hurman O., Petrenko V., Chymosh K. The efficiency of higher education institutions: evaluation and management of managers. *Studies of Applied Economics*. Special Issue: The recent economic trends and their impact on marketing, 2020. Vol. 38–3 (1). DOI: <http://dx.doi.org/10.25115/eea.v38i4.4046> (Scopus) (0,65 д. а. / 0,13 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у вдосконаленні інструментарію управлінського впливу в методології підвищення ефективності освітньої діяльності.*

3. Tomchuk O., Shaulska L., Doronina O., Naumova M., Honcharuk N., Bondarevska K. Cross-country clustering of labor and education markets in the system of strategic economic management. *Revista Electronica de Investigacion en Ciencias Economicas Abriendo Camino al Conocimiento* Facultad de Ciencias Economicas, UNAN-Managua. Vol. 8. No 16, Julio – Diciembre 2020. pp. 166–193. DOI 10.5377/reice.v8i16.10681 (WoS) (1,04 д. а. / 0,18 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у здійсненні кластерного аналізу країн ЕС та України за індикаторами розвитку ринку праці та сфери освіти.*

4. Tomchuk O., Lepetan I., Zdyrko N., Vasa L. Environmental activities of agricultural enterprises: accounting and analytical support. *Economic Annals-XXI*. 2018. №169 (1-2). С. 77–83 (Scopus) (1,06 д. а. / 0,27 д. а.). *Особистий внесок*

здобувача полягає в обґрунтуванні значущості просторових чинників у розвитку людського потенціалу територій агропромислового спрямування.

5. Tomchuk O., Gutsuliak N., Sherb I., Vronska S. Modernization of approaches to human potential management in the digital economy. *Economics and Finance*. 2020. Volume 8, Issue 2. London, United Kingdom. С. 80-91 (0,82 д. а. / 0,2 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні ідеї трансформації управлінських підходів до розвитку людського потенціалу в цифровій економіці на основі поведінкової парадигми.*

**Статті у наукових виданнях, включених до переліку
наукових фахових видань України**

6. Tomchuk O. V., Shaulska L. V. Human Potential in the Context of the COVID-19 Pandemic: Issues of Inequality and Fulfillment Efficiency. *Механізм регулювання економіки*. 2020. №4. С. 6–18 (1,0 д. а. / 0,5 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні значущості проблем асиметричного розвитку людського потенціалу, економічної, соціальної та просторової нерівності, що створює перешкоди для його якісного відтворення, та розробці напрямків їх подолання.*

7. Томчук О., Якимова Н., Кобідзе Н. Освітня траєкторія людини в ХХІ столітті: вплив поведінкових чинників. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2020. №25. С. 147–153 (0,57 д. а. / 0,19 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації сучасних трендів розвитку ринку освіти та обґрунтуванні їх впливу на поведінкові траєкторії.*

8. Томчук О. В. Соціально-економічні детермінанти розвитку людського потенціалу територій: теоретичний та прикладний аспект. *Економіка і організація управління*. 2020. № 3. С. 265–267 (0,83 д. а.).

9. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Чому люди обирають міста: поведінкові моделі в контексті розвитку людського потенціалу. *Ефективна економіка*. 2020. №12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/20.pdf. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.12.18 (1,02 д. а. / 0,51 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у розробці принципового механізму імплікації поведінкового підходу в контексті формування людиноцентрованого розвитку міст.*

10. Томчук О. В. Концептуальні положення формування стратегії розвитку людського потенціалу міст в новій економіці. *Вісник національного університету водного господарства та природокористування*. 2020. № 4 (92). С. 416–431 (0,98 д. а.).

11. Томчук О. В. Компаративний аналіз динаміки фізичних параметрів людського потенціалу в контексті соціально-економічного розвитку регіону. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2020. № 11. С. 124–133 (0,86 д. а.).
12. Томчук О. В. Діагностика освітньо-професійних компонентів людського потенціалу Вінниччини. *Держава та регіони*. 2020. № 5 (116). С. 103–110 (0,96 д. а.).
13. Томчук О. В. Людський потенціал у системі соціально-економічного розвитку регіону: проблеми і перспективи Вінницької області. *Регіональна економіка*. 2020. № 3(97). С. 71–80. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-3-8> (0,83 д. а.)
14. Томчук О. В. Соціально-економічні та демографічні умови розвитку людського потенціалу в системі менеджменту територій. *Зб.наук.праць Таврійського агротехнологічного університету (економічні науки)*. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2020. № 1(41). С. 186–196 (0,66 д. а.).
15. Томчук О. В., Бойченко В. С. Класифікація міст як інструмент вибору моделі управління людським потенціалом території. *Actual problems of economics*. 2019. №11 (221). С. 96–112 (1,14 д. а. / 0,57 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації епістемології та концептосфери економіки міста, а також розробці моделі взаємозв'язку головних компонентів розвитку міста в контексті розвитку людського потенціалу*.
16. Томчук О. В. Парадигма управління людським потенціалом території в контексті поведінкової економіки. *Бізнес інформ*. 2019. № 12. С. 423–431 (0,71 д. а.).
17. Томчук О. В. Теоретико-методологічні підходи до визначення змісту і структури людського потенціалу території. *Вісник економічної науки України*. 2019. №2. С. 121–136 (2,02 д. а.).
18. Томчук О. В. Особливості оцінювання людського потенціалу територій з агропромисловою спеціалізацією. *Управління економікою: теорія та практика. Восьмі Чумаченківські читання*. Київ: ІЕП НАНУ, 2019. С. 156–170 (0,87 д. а.).
19. Томчук О. В. Development of the human potential of Ukraine in the context of the polish experience. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 4(58). С. 87–94 (0,47 д. а.).
20. Томчук О. В. Поведінковий аспект формування людського потенціалу розвитку території. *Ефективна економіка*. 2019. № 5. URL:

<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8212>. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.5.69 (0,65 д. а.).

21. Томчук О. В. Концепт економічної поведінки в нормативній та поведінковій філософії управління розвитком людського потенціалу. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 31. С. 227–234 (0,83 д. а.).

22. Томчук О. В. Категоріально-понятійний концепт дослідження економіки міст. *Економіка і організація управління*. № 4 (32). 2018. С. 173–179 (0,46 д. а.).

23. Томчук О. В. Детермінанти розбудови інфраструктури міста в контексті усунення асиметрій розвитку людського потенціалу. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. КНУБА, 2017. №35. Ч.2. С.326–335 (0,49 д. а.).

24. Томчук О. В., Полеся В. М. Сучасний стан та шляхи розвитку зовнішньоекономічної діяльності у Вінницькій області. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 6. С. 116–132 (1,14 д. а. / 0,57 д. а.). *Особистий внесок здобувача полягає у проведенні динамічного аналізу соціально-економічних індикаторів розвитку Вінницької області як основи для діагностики детермінант кількісного і якісного відтворення її людського потенціалу.*

Публікації за матеріалами конференцій

25. Tomchuk O. Diagnosis the asymmetry of human potential of the territory development: scientific and methodological fundamentals. *Modern problems of economy and business: materials of the X International scientific and practical conference* (Kiev, October 29, 2020). K.: NAU, 2020. С. 140–142 (0,17 д. а.).

26. Томчук О. В. Просторовий розвиток міста в системі забезпечення якісного відтворення людського потенціалу. *Проблеми розвитку соціально-економічних систем в національній та глобальній економіці: праці XX Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених* (23-24 квітня 2020 р., м. Вінниця). Том 1. Ред. кол. Хаджинов І.В. (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 423–425 (0,16 д. а.).

27. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Роль людського потенціалу в економіці міста. *Стратегічні пріоритети трансформації економіки в умовах цифровізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Запоріжжя, 29–30 жовтня 2019 р. / Національний університет «Запорізька політехніка»*. Запоріжжя: ФОП Мокшанов В. В., 2019. С. 271–274. *Особистий*

внесок здобувача полягає в обґрунтуванні функціональної ролі людського потенціалу в розвитку міста. (0,18 д. а.).

28. Томчук О. В., Шаульська Л. В. Метрополізація та глобальні міста як передумова розвитку людського потенціалу нової якості. *Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та домінанти розвитку*: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. ; 23–24 жовт. 2019 р. К.: КНЕУ, 2019. С. 164–167. *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації чинників та наслідків метрополізації і їх впливу на людський потенціал.* (0,17 д. а.).

29. Томчук О. В. Організаційно-економічний механізм управління економікою міста. *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи*: зб. матеріалів конференції. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. Т.1. С. 158–160 (0,17 д. а.).

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Міжнародна науково-практична конференція «Стратегічні пріоритети трансформації економіки в умовах цифровізації» (м. Запоріжжя, 2019 р.), виступ з доповіддю.

2. Міжнародна науково-практична конференція «Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та домінанти розвитку» (м. Київ, 2019 р.), дистанційна участь.

3. Всеукраїнська науково-практична конференція «Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи» (м. Вінниця, 2019 р.), виступ з доповіддю.

4. Міжнародна науково-практична конференція «Modern problems of economy and business» (м. Київ, 2020 р.), дистанційна участь.

5. Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціально-економічних систем в національній та глобальній економіці» (м. Вінниця, 2020 р.), виступ з доповіддю.

6. Міжнародна науково-практична конференція для студентів, аспірантів та молодих учених «Підприємництво в аграрній сфері: глобальні виклики та ефективний менеджмент» (м. Запоріжжя, 2021 р.), дистанційна участь.

Додаток В

Показники для компаративного аналізу соціально-економічних детермінант людського потенціалу регіонів.*

Таблиця 1. Показники економічного блоку

Показники	2016	2017	2018	2019	Місце Вінн.об.
<i>1. ВРП (у факт. цінах) на одну особу населення, грн.</i>					
Вінницька обл.	46615	58384	71104		друге
Житомирська обл.	38520	49737	62911		
Полтавська обл.	81145	106248	123763		
Хмельницька обл.	37881	49916	59583		
Україна	55899	70233	84235		
<i>2. Частка переробної промисловості у ВДВ, %</i>					
Вінницька обл.	17,1	16,6	15,2		друге
Житомирська обл.	12,5	12,1	11,6		
Полтавська обл.	16,3	17,2	15,3		
Хмельницька обл.	12,4	12,2	10,8		
Україна	14,4	14,3	13,6		
<i>3. Частка інтелектуальних і креативних ВЕД (інформація та телекомунікації, професійна, наукова та технічна діяльність, мистецтво, спорт, розваги та відпочинок) у ВДВ, %</i>					
Вінницька обл.	4,5	4,5	4,8		перше
Житомирська обл.	3,6	3,7	3,7		
Полтавська обл.	1,8	1,9	2,2		
Хмельницька обл.	2,9	2,9	3,0		
Україна	8,5	8,5	9,1		
<i>4. Кількість середніх і малих підприємств (з урахуванням мікропідприємств) у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць</i>					
Вінницька обл.	54	58	62	66	друге
Житомирська обл.	48	53	56	60	
Полтавська обл.	53	72	78	82	
Хмельницька обл.	48	54	59	62	
Україна	72	80	84	91	
<i>5. Обсяг видатків місцевих бюджетів (з урахуванням міжбюджетних трансфертів) на одну особу, гривень</i>					
Вінницька обл.	8 657,6	12 691,4	14 450,2	14 064,6	друге
Житомирська обл.	8 906,8	12 367,4	14 313,5	13 930,6	
Полтавська обл.	9 809,3	14 158,2	16 042,5	14 940,9	
Хмельницька обл.	8 746,1	12 433,0	14 060,8	13 603,4	
Україна	8 175,1	12 737,6	14 626,4	14 006,8	

Таблиця 2. Показники просторового блоку: рівень урбанізації та розвиток соціальної інфраструктури

Показники	2016	2017	2018	2019	Місце Вінн.об.
<i>1. Рівень урбанізації (Питома вага міського населення у загальній чисельності,%)</i>					
Вінницька обл.	50,9	51,2	51,4	51,7	четверте
Житомирська обл.	58,9	59,0	59,1	59,3	
Полтавська обл.	62,1	62,2	62,3	62,	
Хмельницька обл.	56,5	56,7	57,1	57,4	
Україна	69,2	69,3	69,4	69,5	
<i>2. Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км. на тис. кв. кілометрів (індекс рег.розв.)</i>					
Вінницька обл.	338,6	339,8	340,5		друге
Житомирська обл.	279,8	279,9	280,1		
Полтавська обл.	308,2	308,2	309,9		
Хмельницька обл.	345,7	345,7	346,2		
Україна	278,2	278,5	279,0		
<i>3. Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів на 10 тис. осіб населення</i>					
Вінницька обл.	224,9	224,9	213,8		третє
Житомирська обл.	260,5	260,5	263,0		
Полтавська обл.	260,5	260,5	269,1		
Хмельницька обл.	205,5	205,5	208,0		
Україна	215,6	215,6	218,6		
<i>4. Кількість закладів загальної середньої освіти на 100 тис. населення</i>					
Вінницька обл.	55	55	51	50	третє
Житомирська обл.	60	58	55	53	
Полтавська обл.	47	45	44	43	
Хмельницька обл.	59	57	54	52	
Україна	40	38	37	36	
<i>5. Кількість закладів професійної (професійно-технічної) освіти на 100 тис. населення</i>					
Вінницька обл.	2,2	2,2	2,1	2,1	третє
Житомирська обл.	2,3	1,9	2,0	2,0	
Полтавська обл.	2,9	2,8	2,8	2,7	
Хмельницька обл.	2,5	2,4	2,3	2,2	
Україна	1,8	1,8	1,7	1,7	

Таблиця 3. Показники за блоком добробут населення

Показники	2016	2017	2018	2019	
<i>1. Наявний дохід населення у розрахунку на одну особу населення, грн. на рік</i>					
Вінницька обл.	34931,4	45436	55734	64729	друге
Житомирська обл.	32979,1	42684	52715	61961	
Полтавська обл.	37938,4	48663	61649	71627	
Хмельницька обл.	34394,5	43638	50640	58008	
Україна	37079,9	47420	58442	67528	
<i>2. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників, грн.</i>					
Вінницька обл.	4 189	6121	7801	9299	друге
Житомирська обл.	4 000	5836	7372	8528	
Полтавська обл.	4 621	6551	8375	9846	
Хмельницька обл.	4 043	5 938	7 346	8672	
Україна	5 183	7 104	8 865	10 497	
<i>3. Рівень зайнятості населення у віці 15-70 років (за методологією Міжнародної організації праці), відсотків до економічно активного населення відповідного віку</i>					
Вінницька обл.	56,6	55,3	56,8	58,0	друге
Житомирська обл.	55,9	56,4	57,5	58,5	
Полтавська обл.	53,3	54,0	55,1	56,6	
Хмельницька обл.	53,9	54,7	55,9	57,0	
Україна	56,3	56,1	57,1	58,2	
<i>4. Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче фактичного прожиткового мінімуму (показник дестимулятор)</i>					
Вінницька обл.	38,6	28,2	26,3		друге
Житомирська обл.	63,0	40,3	34,4		
Полтавська обл.	51,2	23,5	24,0		
Хмельницька обл.	58,0	38,6	35,0		
Україна	51,1	34,9	27,6		
<i>5. Загальна площа житлового фонду у розрахунку на одну особу населення, кв. м.</i>					
Вінницька обл.	29,9	29,9	30,4	30,9	перше
Житомирська обл.	27,2	27,2	27,4	27,8	
Полтавська обл.	25,5	25,5	25,7	26,1	
Хмельницька обл.	27,0	27,0	27,4	29,0	
Україна	23,1	23,1	23,3	23,7	

Таблиця 4. Показники за блоком розвиток знаннєвої та креативної економіки

Показники	2016	2017	2018	2019	
<i>1. Кількість студентів університетів закладів вищої освіти на 10 тис. населення</i>					
Вінницька обл.	279	284	285	286	друге
Житомирська обл.	250	250	243	242	
Полтавська обл.	344	341	327	323	
Хмельницька обл.	258	252	243	249	
Україна	375	373	363	361	
<i>2. Частка випускників шкіл звітнього року з атестатом про повну загальну середню освіту, %, прийнятих на початковий цикл навчання до ВНЗ III-IV рівня акредитації</i>					
Вінницька обл.	63,9	63,1	53,5	60,1	друге
Житомирська обл.	50,2	52,4	64,1	61,2	
Полтавська обл.	38,7	45,8	44,9	35,4	
Хмельницька обл.	47,5	48,5	49,6	55,6	
Україна	50,9	54,2	53,9	55,1	
<i>3. Кількість працівників, задіяних у виконанні НДР (на 100 тис. населення)</i>					
Вінницька обл.	44,3	39,8	40,1	31,0	друге
Житомирська обл.	29,7	33,3	30,1	25,1	
Полтавська обл.	91,2	83,5	72,6	44,8	
Хмельницька обл.	25,0	29,8	27,5	29,6	
Україна	229,9	222,4	209,1	188,6	
<i>4. Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, %</i>					
Вінницька обл.	43,3	43,9	55,6		друге
Житомирська обл.	39,7	44,2	38,0		
Полтавська обл.	48,7	48,3	58,6		
Хмельницька обл.	39,6	52,1	45,5		
Україна	54,0	59,8	61,5		
<i>5. Частка зайнятих у сфері мистецтва, спорту, розваг і відпочинку в загальному обсязі зайнятих регіону</i>					
Вінницька обл.	0,82	0,81	0,87		четверте
Житомирська обл.	1,16	1,14	1,12		
Полтавська обл.	1,10	1,10	1,08		
Хмельницька обл.	1,02	1,01	0,98		
Україна	1,29	1,24	1,20		

* Складено на основі статистичної інформації Державної служби статистики: Регіони України. Статистичний збірник за відповідні роки; Багатогалузева статистична інформація / Регіональна статистика. <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 5 – Розраховані індекси за показниками економічного блоку

Часткові індекси за показниками	2016	2017	2018	2019	Узагал. індек. за 2016-2018*
<i>1. ВРП (у факт. цінах) на одну особу населення, грн.</i>					
Вінницька обл.	0,834	0,831	0,844		2,509
Житомирська обл.	0,689	0,708	0,747		2,144
Полтавська обл.	1,452	1,513	1,469		4,434
Хмельницька обл.	0,678	0,711	0,707		2,096
Україна	1	1	1	1	3
<i>2. Частка переробної промисловості у ВДВ, %</i>					
Вінницька обл.	1,188	1,161	1,118		3,467
Житомирська обл.	0,868	0,846	0,853		2,567
Полтавська обл.	1,132	1,203	1,125		3,460
Хмельницька обл.	0,861	0,853	0,794		2,508
Україна	1	1	1	1	3
<i>3. Частка інтелектуальних і креативних ВЕД (інформація та телекомунікації, професійна, наукова та технічна діяльність, мистецтво, спорт, розваги та відпоч.) у ВДВ, %</i>					
Вінницька обл.	0,529	0,529	0,527		1,586
Житомирська обл.	0,424	0,435	0,407		1,265
Полтавська обл.	0,212	0,224	0,242		0,677
Хмельницька обл.	0,341	0,341	0,330		1,012
Україна	1	1	1	1	3
<i>4. Кількість середніх і малих підприємств (з урахуванням мікропідприєм.) у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць</i>					
Вінницька обл.	0,750	0,725	0,738	0,725	2,213*
Житомирська обл.	0,667	0,663	0,667	0,659	1,996*
Полтавська обл.	0,736	0,900	0,929	0,901	2,565*
Хмельницька обл.	0,667	0,675	0,702	0,681	2,044*
Україна	1	1	1	1	3*
<i>5. Обсяг видатків місцевих бюджетів (з урахуванням міжбюджетних трансфертів) на одну особу, гривень</i>					
Вінницька обл.	1,059	0,996	0,988	1,004	3,043*
Житомирська обл.	1,090	0,971	0,979	0,995	3,039*
Полтавська обл.	1,200	1,112	1,097	1,067	3,408*
Хмельницька обл.	1,070	0,976	0,961	0,971	3,007*
Україна	1	1	1	1	3*

*без 2019 р.

Таблиця 6 - Сума індексів за економічним блоком за 2016-2018 роки

Області	1. ВРП на 1 ос.	2. Частка перероб. промислов.	3. Частка інтелек. і креат.	4. Кількість серед. і мал. підприємств	5. Обсяг видатків місц. бюд.	Сумарні індекси за блоком
Вінницька	2,509	3,467	1,586	2,213	3,043	12,818
Житомирська	2,144	2,567	1,265	1,996	3,039	11,011
Полтавська	4,434	3,460	0,677	2,565	3,408	14,544
Хмельницька	2,096	2,508	1,012	2,044	3,007	10,667

Таблиця 7 - Розраховані індекси за показниками рівня урбанізації та розвитку соціальної інфраструктури

Часткові індекси за показниками	2016	2017	2018	2019	Узагал. індек. за 2016-2018
<i>1. Рівень урбанізації (Питома вага міського населення у загальній чисельності, %)</i>					
Вінницька обл.	0,736	0,739	0,741	0,744	2,215
Житомирська обл.	0,851	0,851	0,852	0,853	2,554
Полтавська обл.	0,897	0,898	0,898	0,892	2,693
Хмельницька обл.	0,816	0,818	0,823	0,826	2,457
Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	3,000
<i>2. Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км. на тис. кв. кілометрів (індекс рег.розв.)</i>					
Вінницька обл.	1,217	1,220	1,221		3,658
Житомирська обл.	1,006	1,005	1,004		3,015
Полтавська обл.	1,108	1,107	1,111		3,326
Хмельницька обл.	1,243	1,241	1,241		3,725
Україна	1,000	1,000	1,000		3
<i>3. Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів на 10 тис. осіб населення</i>					
Вінницька обл.	1,043	1,043	0,978		3,064
Житомирська обл.	1,208	1,208	1,203		3,620
Полтавська обл.	1,208	1,208	1,231		3,648
Хмельницька обл.	0,953	0,953	0,952		2,858
Україна	1,000	1,000	1,000		3,000
<i>4. Кількість закладів загальної середньої освіти на 100 тис. населення</i>					
Вінницька обл.	1,375	1,447	1,378	1,389	4,201
Житомирська обл.	1,5	1,526	1,486	1,472	4,513
Полтавська обл.	1,175	1,184	1,189	1,194	3,548
Хмельницька обл.	1,475	1,500	1,459	1,444	4,434
Україна	1	1,000	1,000	1,000	3,000
<i>5. Кількість закладів професійної (професійно-технічної) освіти на 100 тис. населення</i>					
Вінницька обл.	1,222	1,222	1,235	1,235	3,680
Житомирська обл.	1,278	1,056	1,176	1,176	3,510
Полтавська обл.	1,611	1,556	1,647	1,588	4,814
Хмельницька обл.	1,389	1,333	1,353	1,294	4,075
Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	3,000

Таблиця 8 - Сума індексів за блоком рівня урбанізації та розвитку соціальної інфраструктури за 2016-2018 роки

Області	1. Рівень урбанізації	2. Щільність автодоріг	3. Ємність амбулат.-полікл.зак.	4. Кільк. закладів ЗСО	5. Кільк. закладів ПТО	Сумарні індекси за блоком
Вінницька	2,215	3,658	3,064	4,201	3,680	16,818
Житомирська	2,554	3,015	3,620	4,513	3,510	17,212
Полтавська	2,693	3,326	3,648	3,548	4,814	18,029
Хмельницька	2,457	3,725	2,858	4,434	4,075	17,549

Таблиця 9 - Розраховані часткові індекси за блоком показників добробуту населення

Часткові індекси за показниками	2016	2017	2018	2019	Узагал. індек. за 2016-2018
<i>1. Наявний дохід населення у розрахунку на одну особу населення, грн. на рік</i>					
Вінницька обл.	0,942	0,958	0,954	0,959	2,854
Житомирська обл.	0,889	0,900	0,902	0,918	2,692
Полтавська обл.	1,023	1,026	1,055	1,061	3,104
Хмельницька обл.	0,928	0,920	0,867	0,859	2,714
Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	3,000
<i>2. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників, грн.</i>					
Вінницька обл.	0,808	0,862	0,880	0,886	2,550
Житомирська обл.	0,772	0,822	0,832	0,812	2,425
Полтавська обл.	0,892	0,922	0,945	0,938	2,758
Хмельницька обл.	0,780	0,836	0,829	0,826	2,445
Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	3,000
<i>3. Рівень зайнятості населення у віці 15-70 років (за методологією Міжнародної організації праці), відсотків до економічно активного населення відповідного віку</i>					
Вінницька обл.	1,005	0,986	0,995	0,997	2,986
Житомирська обл.	0,993	1,005	1,007	1,005	3,005
Полтавська обл.	0,947	0,963	0,965	0,973	2,874
Хмельницька обл.	0,957	0,975	0,979	0,979	2,911
Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	3,000
<i>4. Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче фактичного прожиткового мінімуму (дестимулятор)</i>					
Вінницька обл.	1,324	1,238	1,049		3,611
Житомирська обл.	0,811	0,866	0,802		2,479
Полтавська обл.	0,998	1,485	1,150		3,633
Хмельницька обл.	0,881	0,904	0,789		2,574
Україна	1,000	1,000	1,000		3,000
<i>5. Загальна площа житлового фонду у розрахунку на одну особу населення, кв. м.</i>					
Вінницька обл.	1,294	1,294	1,305	1,304	3,893
Житомирська обл.	1,177	1,177	1,176	1,173	3,531
Полтавська обл.	1,104	1,104	1,103	1,101	3,311
Хмельницька обл.	1,169	1,169	1,176	1,224	3,514
Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	3,000

Продовження додатку В

Таблиця 10 - Сума індексів за блоком показників рівня добробуту за 2016-2018 роки

Області	1.Наявн. дохід насел.	2. Середньо-місячна ЗПл	3. Рівень зайнятості	4. % насел. із доход. нижче ПМ	5. Загал. площа житлова	Сумарні індекси за блоком
Вінницька	2,854	2,550	2,986	3,611	3,893	15,894
Житомирська	2,692	2,425	3,005	2,479	3,531	14,132
Полтавська	3,104	2,758	2,874	3,633	3,311	15,68
Хмельницька	2,714	2,445	2,911	2,574	3,514	14,158

Таблиця 11 - Розраховані часткові індекси за блоком показників розвиток знаннєвої та креативної економіки

Часткові індекси за показниками	2016	2017	2018	2019	Узагал. індек. за 2016-2018*
<i>1. Кількість студентів університетів, закладів вищої освіти на 10 тис. населення</i>					
Вінницька обл.	0,744	0,761	0,785	0,792	2,291
Житомирська обл.	0,667	0,670	0,669	0,670	2,006
Полтавська обл.	0,917	0,914	0,901	0,895	2,732
Хмельницька обл.	0,688	0,676	0,669	0,690	2,033
Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	3,000
<i>2. Частка випускників шкіл звітнього року з атестатом про повну загальну середню освіту, %, прийнятих на початковий цикл навчання до ВНЗ III-IV рівня акредитації</i>					
Вінницька обл.	1,255	1,164	0,993	1,091	3,412
Житомирська обл.	0,986	0,967	1,189	1,111	3,142
Полтавська обл.	0,760	0,845	0,833	0,642	2,438
Хмельницька обл.	0,933	0,895	0,920	1,009	2,748
Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	3,000
<i>3. Кількість працівників, задіяних у виконанні НДР (на 100 тис. населення)</i>					
Вінницька обл.	0,193	0,179	0,192		0,563
Житомирська обл.	0,129	0,150	0,144		0,423
Полтавська обл.	0,397	0,375	0,347		1,119
Хмельницька обл.	0,109	0,134	0,132		0,374
Україна	1,000	1,000	1,000		3,000
<i>4. Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, %</i>					
Вінницька обл.	0,802	0,734	0,904		2,440
Житомирська обл.	0,735	0,739	0,618		2,092
Полтавська обл.	0,902	0,808	0,953		2,662
Хмельницька обл.	0,733	0,871	0,740		2,344
Україна	1,000	1,000	1,000		3,000
<i>5. Частка зайнятих у сфері мистецтва, спорту, розваг і відпочинку в загальному обсязі зайнятих регіону</i>					
Вінницька обл.	0,636	0,653	0,725		2,014
Житомирська обл.	0,899	0,919	0,933		2,752
Полтавська обл.	0,853	0,887	0,900		2,640
Хмельницька обл.	0,791	0,815	0,817		2,422
Україна	1,000	1,000	1,000		3,000

*без 2019 року

Таблиця 12 - Сума індексів за блоком показників розвиток знаннєвої та креативної економіки за 2016-2018 роки

Області	1. Кільк. студентів ВНЗ	2. Частка випуск. прийн. у ВНЗ	3. Кільк. працівник. НДР	4. % домо-госп. з доступом в Інтернет	5. Частка зайнят. у креат. секторах	Сумарні індекси за блоком
Вінницька	2,291	3,412	0,563	2,440	2,014	10,72
Житомирська	2,006	3,142	0,423	2,092	2,752	10,415
Полтавська	2,732	2,438	1,119	2,662	2,640	11,591
Хмельницька	2,033	2,748	0,374	2,344	2,422	9,921

Таблиця 13 - Сумарні індекси за усіма блоками показників за 2016-2018 роки та
Індекс соціально-економічних детермінант розвитку ЛП регіонів

Області	1. Економічний	2. Просторовий	3. Добробут	4. Знання і креатив	Індекс соц.-екон. детермінант ЛП Іс-едЛП
Вінницька	12,818	16,818	15,894	10,72	56,25
Житомирська	11,011	17,212	14,132	10,415	52,77
Полтавська	14,544	18,029	15,68	11,591	59,844
Хмельницька	10,667	17,549	14,158	9,921	52,295

Додаток Г

Таблиця 1 - Міста Вінницької області. Демографічна складова.*

Міста	Чисельність наявного населення, тис. осіб				Природний приріст (скорочення) населення, на 1 тис. осіб				Міграційний приріст (скорочення) населення, на 1 тис. осіб			
	2015	2017	2018	2019	2015	2017	2018	2019	2015	2017	2018	2019
м.Вінниця	373,3	371,9	369,8	370,7	0,8	0,0	-1,0	-1,4	1,4	-2,2	-4,4	3,8
м.Жмеринка	35,0	34,5	34,5	34,4	-1,5	-3,1	-4,9	-6,6	-6,8	-1,5	3,7	2,5
м.Козятин	25,0	24,6	24,2	23,9	-4,0	-5,7	-8,2	-7,2	-1,9	-6,9	-7,1	-4,7
м.Ладижин	24,0	23,9	23,9	23,8	-1,5	-1,7	-3,8	-4,4	-0,7	2,4	2,7	-0,5
м.Могилів-Подільський	31,6	31,2	30,8	30,6	-1,9	-4,3	-2,9	-3,2	-5,0	-4,0	-9,9	-3,5
м.Хмільник	28,3	28,0	27,7	27,4	-1,9	-3,3	-4,2	-4,6	-1,3	-3,1	-4,1	-6,7

* Складено за джерелом: Регіони Вінницької області 2019. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Вінницькій області. Вінниця, 2010. 199 с.

Таблиця 2 - Кількість суб'єктів господарювання по містах обласного значення Вінницької області у 2019 році

Міста Вінницької області	Населення області та міст		Кількість суб'єктів господарювання					
			Усього		з них підприємства		з них фізичні особи-підприємці	
	Тис.осіб	%	один.	%	один.	% до всіх	один.	% до всіх
Вінницька обл.	1545,8	100,0	70239	100	10295	100,0	59944	100,0
м. Вінниця	370,7	24,0	27619	39,1	4485	43,6	2313	38,6
м. Жмеринка	34,4	2,2	1513	2,2	160	1,6	1353	2,3
м.Козятин	23,9	1,5	1015	1,4	93	0,9	922	1,5
м.Ладижин	23,8	1,5	809	1,2	92	0,9	717	1,2
м.Могилів-Подільський	30,6	2,0	2211	3,1	132	1,3	2079	3,5
м. Хмільник	27,4	1,8	1417	2,0	161	1,6	1256	2,1

* Складено за джерелом: Головне управління статистики Вінницької області. Статистична інформація. Кількість суб'єктів господарювання по містах обласного значення та районах у 2019 році

Продовження додатку Г

Таблиця 3 – Кількість зайнятих у суб'єктів господарювання по містах обласного значення Вінницької області у 2019 році

Міста Вінницької області	Кількість зайнятих осіб у суб'єктів господарювання					
	Усього		з них на підприємства		з них у фізичних осіб-підприємців	
	осіб	%	осіб	% до всіх	осіб	% до всіх
Вінницька обл.	280173	100,0	177354	100,0	102819	100,0
м.Вінниця	120849	43,1	78492	44,3	42357	41,2
м. Жмеринка	5245	1,8	2795	1,6	2450	2,4
м.Козятин	к		к	к	к	к
м.Ладижин	к		к	к	к	к
м.Могилів-Подільський	7100	2,5	2548	1,4	4552	4,4
м.Хмільник	5764	2,1	3450	1,9	2314	2,2

* Складено за джерелом: Головне управління статистики Вінницької області. Статистична інформація. Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання по містах обласного значення та районах у 2019 році

Таблиця 4 – Показники економічного розвитку міст *

Міста	Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг), млн.грн				Обсяг роздрібного товарообороту підприємств торгівлі, млн.грн				кількість малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення, од			
	2015	2017	2018	2019	2015	2017	2018	2019	2015	2017	2018	2019
Всього по області												
м.Вінниця	39056	68088	88334	103574	5977	6759,8	7731,0	10383,7	99	96	105	115
м.Жмеринка	375,8	762,4	1323,1	1146,3	180	258,5	349,2	422,2	43	43	42	43
м.Козятин	734,8	к	к	к	151	178,1	166,5	253,1	39	к	к	к
м.Ладижин	7768,6	к	к	к	162	223,6	342,4	343,6	39	35	35	35
м.Могилів-Подільськ.	194	273,1	310,1	364,5	355,5	509,4	630,2	600,9	41	38	35	39
м.Хмільник	804,2	1170,4	1365,0	1720,3	260	331,3	447,9	498,5	57	50	53	53

* Складено за джерелом: Регіони Вінницької області 2019. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Вінницькій області. Вінниця, 2010. 199 с.

Таблиця 5 - Райони Вінницької області. Демографічна складова.*

Райони Вінницької області	Чисельність наявного населення, тис. осіб				2019 до 2018, %	Природний приріст (скорочення) населен- ня, на 1 тис. осіб				Міграційний приріст (скорочення) населен- ня, на 1 тис. осіб			
	2015	2017	2018	2019		2015	2017	2018	2019	2015	2017	2018	2019
Барський	52,5	51,4	50,8	50,0	95,2%	-7,4	-6,9	-9,4	-9,1	-1,7	-3,7	-3,5	-6,4
Бершадський	59,9	58,4	57,6	56,8	94,8%	-10,3	-9,7	-11,7	-10,8	1,7	-3,3	-3,1	-3,5
Вінницький	81,1	80,6	81,0	81,3	100,2%	-2,4	-4,0	-5,0	-6,1	15,8	-0,8	10,8	9,2
Гайсинський	57,5	56,2	55,8	55,3	96,2%	-8,1	-7,3	-7,9	-8,9	0,9	-3,8	0,4	0,7
Жмеринський	34,5	33,8	33,2	32,6	94,5%	-8,4	-9,1	-12,2	-11,8	-2,9	-2,8	-6,4	-6,7
Іллінецький	37,6	36,9	36,6	36,2	96,3%	-5,6	-6,9	-8,5	-7,1	0,0	-4,4	1,1	-2,6
Калинівський	58,3	57,4	57,0	56,3	96,6%	-5,0	-7,1	-7,1	-8,9	-2,4	-2,0	-0,3	-3,6
Козятинський	40,1	39,0	38,4	37,6	93,8%	-11,1	-11,8	-13,6	-12,4	4,1	-4,4	-2,8	-6,7
Крижопільський	33,8	33,0	32,6	32,1	95,0%	-7,5	-8,4	-10,0	-10,7	-2,2	-4,7	-1,1	-4,0
Липовецький	38,1	37,3	36,7	36,1	94,8%	-9,1	-9,3	-10,0	-11,2	0,1	-2,8	-5,1	-5,1
Літинський	35,7	34,9	34,3	33,7	94,4%	-8,8	-10,7	-11,7	-12,7	0,7	-2,4	-5,1	-5,9
Могилів- Подільський	33,1	32,6	32,4	31,8	96,1%	-10,8	-13,4	-11,9	-13,1	0,3	3,2	3,1	-4,6
Мурованокү- риловецький	25,7	24,9	24,5	24,0	93,4%	-12,6	-11,8	-12,7	-12,0	-0,7	-5,3	-4,5	-9,6
Немирівський	49,5	48,3	47,7	46,9	94,7%	-9,9	-10,3	-11,0	-11,6	-2,4	-3,6	-2,0	-5,6
Оратівський	21,5	20,8	20,3	19,8	92,1%	-10,6	-13,8	-11,2	-15,4	-1,5	-7,6	-11,2	-10,6
Піщанський	21,0	20,7	20,4	20,0	95,2%	-9,5	-7,6	-9,9	-12,6	-0,6	-1,8	-5,0	-4,9
Погребищенський	30,4	29,4	29,0	28,3	93,1%	-10,4	-12,4	-13,5	-14,4	-0,0	-5,8	-2,1	-7,3
Теплицький	28,5	27,8	27,4	26,9	94,4%	-10,4	-10,4	-11,4	-11,8	-2,1	-3,4	-2,4	-6,2
Тиврівський	42,7	41,8	41,3	40,9	95,8%	-6,6	-8,6	-9,1	-10,4	1,6	-1,9	-2,5	-0,9
Томашпільський	33,7	32,9	32,5	31,9	94,7%	-8,5	-8,0	-10,7	-11,2	-1,1	-2,5	-3,7	-4,9
Тростянецький	36,0	35,2	34,8	34,3	95,3%	-7,4	-8,2	-11,0	-10,5	-1,7	-2,4	-1,6	-2,5
Тульчинський	55,9	54,7	54,1	53,4	95,5%	-10,3	-9,1	-9,8	-10,5	-10,3	-9,1	-9,8	-10,5
Хмільницький	36,8	35,9	35,2	34,6	94,0%	-10,7	-10,7	-13,0	-14,3	0,2	-2,2	-4,5	-4,7
Чернівецький	21,6	21,0	20,6	20,2	93,5%	-12,3	-11,7	-13,0	-13,5	-3,4	4,3	-3,8	-7,9
Чечельницький	21,5	20,8	20,5	20,1	93,5%	-11,1	-9,3	-9,8	-13,2	-4,5	-9,1	-5,2	-7,1
Шаргородський	57,5	56,7	56,1	55,4	96,3%	-5,7	-5,2	-7,1	-6,9	-2,0	-2,3	-2,7	-6,6
Ямпільський	40,5	39,3	38,7	38,1	94,1%	-9,9	-10,8	-10,9	-11,0	-0,2	-5,9	-5,3	-4,3

* Складено за джерелом: Регіони Вінницької області 2019. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Вінницькій області. Вінниця, 2010. 199 с.

Таблиця 6 – Зайнятість і заробітна плата штатних працівників у районах Вінницької області*

Райони Вінницької області	Середньооблікова кількість штатних працівників				Індекс динаміки	Середньомісячна заробітна плата штатних працівників				Індекс динаміки
	2015	2017	2018	2019		2015	2017	2018	2019	
Барський	6402	6317	6224	5570	0,87	3131	5670	6745	7549	2,41
Бершадський	7106	6632	6452	6104	0,86	2756	5351	6701	8205	2,98
Вінницький	9061	9746	8658	7962	0,88	3318	6056	7614	8275	2,49
Гайсинський	8365	8259	7347	6337	0,76	3666	6497	7740	8733	2,38
Жмеринський	3343	2772	2578	2983	0,89	2816	5287	6759	9108	3,23
Іллінецький	6750	6618	6851	6235	0,92	3273	6024	7863	9445	2,89
Калинівський	8401	8855	8282	8199	0,98	2704	5183	6854	8585	3,17
Козятинський	4358	4316	4157	4817	1,11	2983	5488	6900	8183	2,74
Крижопільський	5379	5193	4776	4508	0,84	3543	6690	8066	9697	2,74
Липовецький	4823	4973	3874	3321	0,69	3019	5369	6068	7173	2,38
Літинський	3920	3644	3359	3351	0,85	2539	4831	6350	7237	2,85
Могилів-Поділ.	2429	2386	2297	2469	1,02	2729	4950	6171	7547	2,77
Мурованокурил.	2828	2704	2675	2383	0,84	2777	5414	6297	7583	2,73
Немирівський	7629	6867	6528	7221	0,95	3076	5201	6835	8920	2,90
Оратівський	2636	2630	2464	2148	0,81	2751	4865	5962	8022	2,92
Піщанський	2791	3090	1879	2464	0,88	3135	6392	6482	6878	2,19
Погребисьенський	3776	3495	3644	3195	0,85	2509	4892	6421	7265	2,90
Теплицький	3218	3355	2972	2449	0,76	2673	4445	5339	6613	2,47
Тиврівський	6321	5367	5674	4907	0,78	3003	5460	6877	7557	2,52
Томашпільський	5358	5074	4451	4406	0,82	3317	5814	7550	8834	2,66
Тростянецький	5633	5582	5242	5273	0,94	3407	6084	8248	9837	2,89
Тульчинський	8275	8436	8180	8251	1,00	2936	5728	7531	8650	2,95
Хмільницький	4789	5117	4784	4646	0,97	3123	5604	7404	8663	2,77
Чернівецький	2447	2028	2199	1333	0,54	2680	5030	6104	6623	2,47
Чечельницький	2141	1941	1948	1859	0,87	2431	5310	6798	6701	2,76
Шаргородський	4909	5380	4787	4900	1,00	2812	5201	6673	7404	2,63
Ямпільський	4736	4556	4147	3458	0,73	2650	4676	6189	7349	2,77

* Складено за джерелом: Статистичний щорічник Вінниччини за 2019 рік. Головне управління статистики Вінницької області. Вінниця, 2020. 476 с. (с. 83, 93)

Таблиця 7. Показники економічного потенціалу районів*

Райони Вінницької області	Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг), млн.грн				Обсяг роздрібного товарообороту підприємств торгівлі, млн.грн				кількість малих підпри- ємств на 10 тис. осіб наявного населення, од			
	2015	2017	2018	2019	2015	2017	2018	2019	2015	2017	2018	2019
Барський	1596,5	2097,8	2258,3	2098,5	152	137,1	158,3	254,0	35	34	36	37
Бершадський	1531,0	2062,0	2299,1	2370,4	146	140,8	175,9	220,7	48	47	50	53
Вінницький	5977,3	8101,1	7648,0	7662,4	1537	1736,5	2537,6	2748,8	62	58	62	62
Гайсинський	3691,7	3265,8	4263,8	5191,6	466	363,4	451,4	547,2	36	38	38	39
Жмеринський	793,0	1706,6	1201,9	2235,4	52	46,9	10,6	11,1	35	38	к	39
Іллінецький	2925,2	3702,0	4363,9	4932,5	84	60,8	82,9	92,7	48	43	45	49
Калинівський	2116,3	4015,6	5361,3	6477,3	209	219,8	253,6	307,3	40	40	40	42
Козятинський	1428,6	2425,7	2772,1	2677,8	118	70,9	13,7	70,6	35	42	45	49
Крижопільський	3362,8	5853,7	3250,7	4201,5	66	47,2	55,8	76,9	57	55	59	59
Липовецький	846,4	1215,2	1465,6	1458,1	135	83,2	99,2	116,8	44	47	50	51
Літинський	1167,3	1870,2	1947,5	2008,9	87	89,2	117,9	133,3	38	39	36	37
Мог.-Поділ.	340,4	798,6	983,9	1073,3	107	79,0	86,9	76,3	32	к	к	к
Мурованокрил.	630,8	984,5	1103,5	1030,9	47	34,6	35,5	39,8	37	36	36	40
Немирівський	9604,9	2106,2	2482,0	3232,8	149	154,2	152,2	169,0	42	48	53	56
Оратівський	778,4	1151,1	1474,5	1419,2	31	24,9	25,5	28,6	57	58	60	62
Піщанський	720,8	482,5	650,0	682,7	63	43,3	48,6	55,2	42	36	40	44
Погребищенський	681,7	1087,1	1320,8	1507,1	56	43,1	59,3	75,2	50	к	55	56
Теплицький	681,1	861,7	874,6	1156,1	27	12,3	25,9	38,0	91	к	100	102
Тиврівський	1679,5	2244,1	3100,4	2418,3	126	119,2	134,3	166,5	39	39	42	47
Томашпільський	838,9	1339,8	1499,0	1330,9	73	50,0	67,9	78,8	41	к	к	к
Тростянецький	782,7	1028,4	1335,0	1413,1	74	76,4	73,7	75,3	30	30	31	32
Тульчинський	4809,9	6743,2	7112,4	7610,7	331	287,0	340,7	416,1	40	35	38	41
Хмільницький	1938,2	2120,0	3018,5	2201,1	35	21,4	18,6	16,0	44	43	44	47
Чернівецький	254,1	2727,1	723,1	338,0	38	19,0	20,1	29,3	38	33	к	35
Чечельницький	364,1	565,0	644,6	799,0	41	37,2	34,1	33,3	40	37	36	37
Шаргородський	999,1	1622,0	1785,4	1955,7	120	70,1	69,2	86,4	35	38	39	40
Ямпільський	468,1	771,1	908,2	961,3	133	188,9	211,4	266,2	17	18	20	19

* Складено за джерелом: Регіони Вінницької області 2019. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Вінницькій області. Вінниця, 2010. 199 с.

Таблиця 8 – Динаміка обсягів реалізованої продукції районів Вінницької області*

Райони Вінницької області	Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) у поточних цінах, млн.грн				Індекс обсягу РП, 2019 до 2015	РП в 2019 р. на 1 особу насел., тис. грн.
	2015	2017	2018	2019		
Барський	1596,5	2097,8	2258,3	2098,5	1,31	41,97
Бершадський	1531,0	2062,0	2299,1	2370,4	1,55	41,73
Вінницький	5977,3	8101,1	7648,0	7662,4	1,28	94,25
Гайсинський	3691,7	3265,8	4263,8	5191,6	1,41	93,88
Жмеринський	793,0	1706,6	1201,9	2235,4	2,82	68,57
Іллінецький	2925,2	3702,0	4363,9	4932,5	1,69	136,26
Калинівський	2116,3	4015,6	5361,3	6477,3	3,06	115,05
Козятинський	1428,6	2425,7	2772,1	2677,8	1,87	71,22
Крижопільський	3362,8	5853,7	3250,7	4201,5	1,25	130,89
Липовецький	846,4	1215,2	1465,6	1458,1	1,72	40,39
Літинський	1167,3	1870,2	1947,5	2008,9	1,72	59,61
Могилів-Подільський	340,4	798,6	983,9	1073,3	3,15	33,75
Мурованокуриловецький	630,8	984,5	1103,5	1030,9	1,63	42,95
Немирівський	9604,9	2106,2	2482,0	3232,8	0,34	68,93
Оратівський	778,4	1151,1	1474,5	1419,2	1,82	71,68
Піщанський	720,8	482,5	650,0	682,7	0,95	34,14
Погребищенський	681,7	1087,1	1320,8	1507,1	2,21	53,25
Теплицький	681,1	861,7	874,6	1156,1	1,70	42,98
Тиврівський	1679,5	2244,1	3100,4	2418,3	1,44	59,13
Томашпільський	838,9	1339,8	1499,0	1330,9	1,59	41,72
Тростянецький	782,7	1028,4	1335,0	1413,1	1,81	41,20
Тульчинський	4809,9	6743,2	7112,4	7610,7	1,58	142,52
Хмільницький	1938,2	2120,0	3018,5	2201,1	1,14	63,62
Чернівецький	254,1	2727,1	723,1	338,0	1,33	16,73
Чечельницький	364,1	565,0	644,6	799,0	2,19	39,75
Шаргородський	999,1	1622,0	1785,4	1955,7	1,96	35,30
Ямпільський	468,1	771,1	908,2	961,3	2,05	25,23

* Розраховано і складено за джерелом: Регіони Вінницької області 2019. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Вінницькій області. Вінниця, 2010. 199 с.